МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука, од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) • Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) • Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) • Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)
Чланови Савета
Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) • Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) • Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

167
(3/2018)

Уредништво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

Тематску свеску Зборника ПРИМЕРИ ДОБРЕ ПРАКСЕ
У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ И ПЛАНИРАЊУ ПОРОДИЦЕ
уредили су доц. др Даниела АРСЕНОВИЋ и проф. др Бранислав С. ЂУРЂЕВ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2018

ЗМСДН • ISSN 0352-5732 • UDK 3 (05) • ГОД. LXIX • БР. 167 (3/2018) • СТР. 335–724

З Б О Р Н И К

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

167
(3/2018)

НОВИ САД
2018

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек пише за столом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Мирјана Рашевић
СЕКСУАЛНА ЕДУКАЦИЈА У ЕВРОПСКИМ ДРЖАВАМА

Mirjana Rašević
SEXUAL EDUCATION IN THE EUROPEAN COUNTRIES

335–344

Мирјана Бобић, Милица Весковић Анђелковић
СОЦИО-ПСИХОЛОШКА ЦЕНА РАЂАЊА У СРБИЈИ И ПОЛИТИЧКИ ОДГОВОР

Mirjana Bobić, Milica Vesković-Anđelković
SOCIO-PSYCHOLOGICAL COST OF CHILDBEARING IN SERBIA AND POLITICAL RESPONSE

345–355

Гордана Ковачек Станић
ДОСТУПНОСТ АСИСТИРАНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ЗЕМЉАМА РЕГИОНА НЕКАДАШЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Gordana Kovaček-Stanić
AVAILABILITY OF THE ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES IN THE REGION OF FORMER YUGOSLAV COUNTRIES

357–367

Мариана Лукић Тановић, Драшко Маринковић
ФЕРТИЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Mariana Lukić-Tanović, Draško Marinković
FERTILE CHARACTERISTICS OF THE POPULATION OF THE EAST SARAJEVO

369–379

Ана Гавриловић
УЛОГА И ЗАДАЦИ ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ ВОЈВОДИНЕ – ДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ

Ana Gavrilović
THE ROLE AND TASKS OF PRESCHOOL INSTITUTIONS IN POPULATION POLICY OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA – TEN YEARS LATER

381–393

Ивана Блешић, Татјана Пивац, Сања Божић, Бојана Калењук
ПОСАО И ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ ЖЕНА ЗАПОСЛЕНИХ У ТУРИСТИЧКОЈ ПРИВРЕДИ ВОЈВОДИНЕ – СУКОБИ И ПРЕДНОСТИ
Ivana Blešić, Tatjana Pivac, Sanja Božić, Bojana Kalenjuk
JOB AND FAMILY LIFE OF THE WOMEN EMPLOYED IN THE TOURISM OF VOJVODINA – CONFLICTS AND ADVANTAGES
395–407

Наталија Мирић
ПОРАСТ ЗАВРШНОГ ФЕРТИЛИТЕТА КОД ВИСОКООБРАЗОВАНИХ ЖЕНА: ФОКУС У КРЕИРАЊУ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ
Natalija Mirić
INCREASE IN THE COMPLETED COHORT FERTILITY OF HIGH-EDUCATED WOMEN – A FOCUS IN THE CREATION OF POPULATION POLICY IN SERBIA
409–419

Владимир Никитовић, Жељка Бутуровић, Сузана Игњатовић
УТИЦАЈ ЖИВОТНОГ ЗАДОВОЉСТВА НА НАМЕРУ РАЂАЊА ДРУГОГ ДЕТЕТА КОД ВИСОКООБРАЗОВАНИХ МАЈКИ
Vladimir Nikitović, Željka Buturović, Suzana Ignjatović
THE EFFECTS OF HAPPINESS ON FURTHER CHILDBEARING PLANS AMONG COLLEGE EDUCATED MOTHERS WITH ONE CHILD
421–431

Александар Мајић, Драшко Маринковић
ФЕРТИЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
Aleksandar Majić, Draško Marinković
FERTILE CHARACTERISTICS OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA
433–443

Анкица Шобот
ОДЛАГАЊЕ РОДИТЕЉСТВА И НЕРАЂАЊЕ ИЗ УГЛА СОЦИО-ПРОФЕСИОНАЛНИХ КАРАКТЕРИСТИКА ЖЕНА У СРБИЈИ
Ankica Šobot
POSTPONEMENT OF PARENTHOOD AND CHILDLESSNESS FROM A PERSPECTIVE OF SOCIO-PROFESSIONAL CHARACTERISTICS OF WOMEN IN SERBIA
445–456

Биљана Станковић
ЧЕШКА ПОЛИТИКА ПРЕМА ПОРОДИЦИ
Biljana Stanković
CZECH FAMILY POLICY
457–466

Петар Васић, Вера Глигоријевић
РАД И РОДИТЕЉСТВО VS РАД ИЛИ РОДИТЕЉСТВО
Petar Vasić, Vera Gligorijević
WORK AND PARENTING VS. WORK OR PARENTING
467–477

Рада Мандић, Анђелија Ивков Џигурски
КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ФЕРТИЛИТЕТА ПРЕМА СТАРОСТИ И СТЕПЕНУ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ
Rada Mandić, Anđelija Ivkov Džigurski
COMPARATIVE ANALYSIS OF FERTILITY BY AGE AND EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA AND THE REPUBLIC OF SERBIA
479–488

Марија Муцић, Мирјана Девеџић
ОДЛАГАЊЕ БРАКА КОД МУШКОГ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ
Marija Mucić, Mirjana Devedžić
MARRIAGE POSTPONEMENT WITH MALE POPULATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA
489–498

Даниела Арсеновић, Владимир Никитовић, Ивана Магдаленић
ПРОСТОРНА ДИМЕНЗИЈА ДРУГЕ ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ
Daniela Arsenović, Vladimir Nikitović, Ivana Magdalenić
SPATIAL DIMENSION OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION IN SERBIA
499–513

Љубо Лепир
ПЛАНИРАЊЕ ВЛАСТИТЕ СТАРОСТИ – РЕСУРС АКТИВНОГ СТАРЕЊА У ЗАЈЕДНИЦИ
Ljubo Lepir
PERSONAL AGING PLANNING – RESOURCE OF ACTIVE AGING IN THE COMMUNITY
515–524

Вера Глигоријевић, Петар Васић
ДОПРИНОС СТАРЕЊА ОПАДАЊУ СТОПЕ АКТИВНОСТИ: КВАНТИФИКАЦИЈА ДЕКОМПОЗИТНИМ МЕТОДОМ
Vera Gligorijević, Petar Vasić
CONTRIBUTION OF THE AGING TO THE DICREASE INTHE RATE OF ECONOMIC ACTIVITY: QUANTIFICATION WITH THE DECOMPOSITION METHOD
525–535

Иван Маринковић
ЗНАЧАЈ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ПРИ ДЕФИНИСАЊУ МЕРА ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ

Ivan Marinković
SIGNIFICANCE OF AGE-SEX STRUCTURE IN DEFINING POPULATION POLICY MEASURES

537–545

Милица Соларевић, Даниела Арсеновић, Бојан Ђерчан, Бранислав С. Ђурђев
МЕЂУГЕНЕРАЦИЈСКА ПОВЕЗАНОСТ И СОЛИДАРНОСТ КАО МИТ ИЛИ ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ?

Milica Solarević, Daniela Arsenović, Bojan Đerčan, Branislav S. Đurđev
INTERGENERATIONAL RELATIONSHIPS AND SOLIDARITY: A MYTH OR SOCIAL REALITY?

547–559

Сања Божић, Милица Соларевић, Татјана Пивац, Ивана Блешић
КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА КАО ВИД АКТИВНОГ СТАРЕЊА – МОГУЋНОСТИ И ПРЕДЛОЗИ ИНИЦИЈАТИВА

Sanja Božić, Milica Solarević, Tatjana Pivac, Ivana Blešić
CULTURAL PARTICIPATION AS A WAY OF ACTIVE AGING – POSSIBILITIES AND INITIATIVE PROPOSALS

561–571

Биљана Радивојевић, Биљана Јовановић Гавриловић
НИСКА ЕКОНОМСКА АКТИВНОСТ СТАРИЈЕГ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Biljana Radivojević, Biljana Jovanović-Gavrilović
CAUSES AND CONSEQUENCES OF LOW ECONOMIC ACTIVITY OF OLDER PEOPLE IN SERBIA – CAUSES AND CONSEQUENCES

573–584

Марко Гаљак
БОРБА ПРОТИВ ПРЕВРЕМЕНОГ МОРТАЛИТЕТА У СРБИЈИ: Финска као пример добре праксе

Marko Galjak
FIGHT AGAINST THE EARLY MORTALITY IN SERBIA: Finland as an example of good practice

585–595

Иван Маринковић, Биљана Радивојевић
УТИЦАЈ БРАЧНОСТИ НА СМРТНОСТ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Ivan Marinković, Biljana Radivojević
MORTALITY BY MARITAL STATUS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

597–606

Јелена Предојевић Деспић, Весна Лукић
МИГРАНТСКО ПРЕДУЗЕТНИШТВО У СВЕТЛУ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА
Jelena Predojević-Despić, Vesna Lukić
MIGRANT ENTREPRENEURSHIP IN THE LIGHT OF PUBLIC POLICIES
607–618

Гордана Вуксановић
МИГРАЦИЈЕ ИЗ ГРАДА У СЕЛО: РЕАЛНОСТ ИЛИ УТОПИЈА
Gordana Vuksanović
MIGRATION FROM TOWN TO VILLAGE: REALITY OR UTOPIA
619–626

Јелена Предојевић Деспић
ПРИВЛАЧЕЊЕ И ЗАДРЖАВАЊЕ ВИСОКООБРАЗОВАНИХ: ДВА ПРИМЕРА ИМИГРАЦИОНИХ ПОЛИТИКА
Jelena Predojević-Despić
ATTRACTING AND RETAINING HIGHLY EDUCATED INDIVIDUALS: TWO EXAMPLES OF IMMIGRATION POLICIES
627–638

Весна Лукић
ОД ИМИГРАЦИЈЕ ДО ИНТЕГРАЦИЈЕ – МОЖЕМО ЛИ ДА УЧИМО ОД ЗЕМАЉА СА РАЗВИЈЕНИМ ПОЛИТИКАМА ИНТЕГРАЦИЈЕ МИГРАНАТА?
Vesna Lukić
FROM IMMIGRATION TO INTEGRATION – CAN WE LEARN FROM COUNTRIES WITH ELABORATED IMMIGRANT INTEGRATION POLICIES?
639–649

Даница Шантић
ИЗАЗОВИ У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА МИГРАЦИЈАМА СТАНОВНИШТВА У УСЛОВИМА НЕРАВНОМЕРНОГ РАЗМЕШТАЈА ПОПУЛАЦИОНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА У СРБИЈИ
Danica Šantić
CHALLENGES IN A POPULATION POLICY TOWARD MIGRATIONS UNDER THE CONDITIONS OF UNEVEN DISTRIBUTION OF POPULATION POTENTIALS IN SERBIA
651–662

Гордана Војковић, Зора Живановић, Ивана Магдаленић
ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКИ ДИСБАЛАНСИ КАО ИЗАЗОВ ПОПУЛАЦИОНИМ ПОЛИТИКАМА
Gordana Vojković, Zora Živanović, Ivana Magdalenić
SPATIAL-DEMOGRAPHIC MISBALANCES AS A CHALLENGE TO THE POPULATION POLICY
663–672

Даница Ђуркин, Милица Тодоровић
РЕГИОНАЛНЕ РАЗЛИКЕ У КОНЦЕНТРАЦИЈИ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ
Danica Đurkin, Milica Todorović
REGIONAL DIFFERENCES IN CONCENTRATION OF POPULATION IN SERBIA
673–685

Сњежана Мрђен, Иван Марић
ДЕМОГРАФСКИ ДЕПРЕСИВНА ПОДРУЧЈА У ХРВАТСКОЈ: КАКВА ТРЕБА БИТИ ПОПУЛАЦИЈСКА ПОЛИТИКА?
Snježana Mrđen, Ivan Marić
DEMOGRAPHICALLY DEPRESSED AREAS IN CROATIA: WHAT SHOULD POPULATION POLICY BE LIKE?
687–699

Александра Петрашевић, Александар Мајић
КАРАКТЕРИСТИКЕ ХИПСОМЕТРИЈСКОГ РАЗМЈЕШТАЈА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
Aleksandra Petrašević, Aleksandar Majić
CHARACTERISTICS OF HYPSOMETRIC DISTRIBUTION OF POPULATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
701–710

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
711

UDC UDC 159.922.1:37(497.11)
UDC 176(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867335R
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

СЕКСУАЛНА ЕДУКАЦИЈА У ЕВРОПСКИМ ДРЖАВАМА

МИРЈАНА РАШЕВИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
rasevicm@gmail.com

САЖЕТАК: Шведска је још 1955, као прва европска земља, увела обавезну сексуалну едукацију у школске програме. Данас је она део образовања у многим европским државама. Да ли је савремени приступ сексуалној едукацији реалност и у Србији? Односно, да ли је држава модернизовала образовни систем и прилагодила га захтевима и потребама времена у овој сфери? У том смислу у раду се разматра више тема везаних за сексуалну едукацију: савремено дефинисање појма, поштовање релевантних људских права, нове потребе за овом врстом информација, принципи, баријере и модели спровођења у европским земљама, улога школе, здравствених установа и медија, као и примери добре праксе у Европи. Поред резултата истраживања објављених у научним радовима, важну изворну грађу за обраду наведених тема представљале су и одговарајуће студије Светске здравствене организације, Међународне федерације за планирано родитељство и Европског удружења за контрацепцију и репродуктивно здравље. На тај начин створена је основа за оцену стања и изношење очекивања везаних за спровођење сексуалне едукације младих у Србији. У раду је нагласак на младима, као важној циљној групи за образовање у овој сфери, мада је сексуална едукација битна у свим животним добима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сексуална едукација, европске земље, Србија

САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТ СЕКСУАЛНЕ ЕДУКАЦИЈЕ: ДЕФИНИЦИЈА, РАЗВОЈ, ПРИМЕНА

Појам сексуалне едукације Светска здравствена организација је дефинисала 2002. године, Међународна федерација за планирано родитељство, водећа међународна невладина организација у области сексуалног и репродуктивног здравља 2006. године, а Организација Уједињених нација

за образовање, науку и културу 2009. године. У савременом одређењу овог појма нагласак је на сексуалности као централном и комплексном аспекту људског битисања, поштовању људских права, и неопходности усвајања знања, вештина, ставова и вредности битних за разумевање сексуалности и превенирање нежељених исхода.

У међународној заједници учињени су значајни напори за дефинисање сексуалних и репродуктивних права током деведесетих година 20. века. Важну улогу у том смислу имале су три конференције Уједињених нација. На Светској конференцији о људским правима (Беч, 1993) истакнут је значај права жена и девојчица, а на петој по реду Међународној конференцији о становништву и развоју (Каиро, 1995) и Четвртој светској конференцији о женама (Пекинг, 1995) сексуална и репродуктивна права су укључена у агенду људских права.

Затим је Међународна федерација за планирано родитељство донела широко коришћену *Повељу о сексуалним и репродуктивним правима* [International Planned Parenthood Federation, 1997]. У Повељи је утврђена веза између сваког од 12 међународно признатих људских права и права на сексуално и репродуктивно здравље. Светска здравствена организација је, пак, 2002. године поставила на свој сајт радну дефиницију сексуалних права. Она, између осталих појединачних права, укључују и право сваке особе на сексуалну едукацију [World Health Organization – Regional Office for Europe, Federal Centre for Health Education, 2010: 17].

Сексуална едукација је доживотни процес. Међутим, најважније је спровођење образовања из ове сфере током детињства и адолесценције. Светска асоцијација за сексологију [Lottes 2000: 15] инсистира да се са едукацијом отпочне у што ранијем животном добу, од самог рођења. Светска здравствена организација је то прихватила и уградила у стандарде за сексуалну едукацију у Европи [World Health Organization – Regional Office for Europe, Federal Centre for Health Education, 2010: 38–39]. Отуда би сексуална едукација требала да буде природни део одрастања у породици и саставни део школских програма. Здравствене установе и масовни медији су важни партнери у овом процесу. Индиректни учесници у сексуалној едукацији су креатори политика, лидери у локалној заједници, истраживачи, чланови невладиних организација, као и вршњачки едукатори.

Школа се сматра најбитнијом кариком у ланцу релевантном за сексуалну едукацију из најмање два разлога. То је често пасиван однос родитеља према сексуалности њихове деце, као и чињеница да највећи део популације младих који потичу из различитих социјалних кругова пролази кроз образовни систем. Истовремено резултати истраживања у многим срединама, укључујући и Србију, показали су да су млади свесни свог незнања у сфери сексуалности и да желе да га стекну током школског образовања [Rašević 2002].

Спровођење сексуалне едукација у Европи има дугу историју. Шведска је прва европска земља која је давне 1955. године увела обавезну сексуалну едукацију у школске програме [International Planned Parenthood Federation, 2006: 79]. Почеци образовања младих у Шведској за очување

сексуалног и репродуктивног здравља се везују за тридесете године 20. века и отварање ових тема у средњим школама у оквиру здравственог васпитања [Wertheimer-Baletić 2006: 13]. Либерализација намерног прекида трудноће и продаје контрацептивних средстава 1921. године и спровођење сексуалне едукације било је у складу с већ тада прокламованим моделом популационе политике Шведске базираном на стварању услова за рађање жељеног броја деце [Rašević i Petrović 1996: 55].

Током седамдесетих и осамдесетих година 20. века сексуална едукација је постала саставни део школских програма и у другим скандинавским земљама и многим земљама Западне Европе, на пример, у Немачкој 1968. и у Аустрији 1970. године. Увођење сексуалне едукације у образовни систем је настављено у последњој деценији 20. века и у првим деценијама 21. века, прво у Француској и Великој Британији, а затим и у земљама Јужне Европе, као што су Португалија и Шпанија. Чак и у Ирској, земљи са доминацијом традиционалних ставова у овој сфери, сексуална едукација се спроводи у основним и средњим школама од 2003. године. Са падом комунизма, и земље у Централној и Источној Европи почињу да уводе сексуалну едукацију у школе [World Health Organization – Regional Office for Europe, Federal Centre for Health Education 2010: 12].

Фундаменталне промене познате као „сексуална револуција" које су се одиграле у седамдесетим и додатно страх од епидемије СИДЕ у осамдесетим годинама су представљали главне разлоге ширења процеса укључивања сексуалне едукације у образовни систем у низу европских земаља. На почетку 21. века јављају се нове потребе за интензивирањем спровођења сексуалне едукације. Оне су узроковане имиграцијом група другачијег културног и религиозног порекла, брзим ширењем нових медија, повећањем забринутости везане за сексуално злостављање деце и адолесцената и родно условљено насиље, и свакако промењено сексуално понашање младих у Европи.

Програми сексуалног образовања се данас реализују у Европи под различитим називима као што су, на пример, едукација о сексуалности, едукација о сексу и партнерству, едукација за породични живот, едукација о животним вештинама или здравствена едукација [International Planned Parenthood Federation, 2006: 9]. Чини се да сама употреба термина за сексуално образовање младих одражава културни дискурс у којем се ова едукација спроводи или чак, према мишљењу Експертске групе за сексуалну едукацију Европског удружења за контрацепцију и репродуктивно здравље, степен отворености друштва да млади уче о сексу [Loeber et al. 2010: 170]. Не разликује се само терминологија, већ је различит и начин спровођења сексуалне едукације у школама у европским земљама.

То су показали резултати истраживања ове теме у 27 европских држава у оквиру пројекта SAFE[1] који је 2006. године спровела Европска мрежа Међународне федерације за планирано родитељство у сарадњи са Светском здравственом организацијом и Универзитетом у Лунду у Шведској [Inter-

[1] Акроним за пројекат: "A European partnership to promote the sexual and reproductive health and rights of young people".

national Planned Parenthood Federation, 2006]. Мада постоје средине где је сексуална едукација посебан предмет, најчешће су ове теме укључене у биологију, физичко, здравствено или грађанско васпитање, филозофију или учење матерњег језика. Избор предмета зависи од договореног доминантног фокуса едукације, то јест да ли је образовање усмерено на подршку сексуалном и репродуктивном здрављу младих или дискусију о социјалним и моралним питањима у овој сфери са ученицима. Утврђен је тренд пораста земаља у првој деценији 21. века у којима је сексуална едукација обавезна и које прихватају холистички приступ који подразумева да се релевантне теме обрађују у различитим предметима са једним координатором активности.

Са учењем тема из ове сфере се почиње у различито доба у европским земљама, у распону од 4. године (у Великој Британији и Португалији) до 14. године у Италији и на Кипру. У највећем броју земаља сексуална едукација је обавезна за ученике с 15 и више година. У сексуалну едукацију у Европи су укључени учитељи/наставници различитог професионалног профила који су завршили специјалне курсеве, или мотивисани учитељи/наставници заједно са здравственим радницима, и/или психолозима, односно педагозима. У неким земљама, као што су на пример Шведска или Естонија, део едукације се одвија у најближем здрвственом центру за младе да би се промовисале посете овим центрима у будућности.

Данас се у низу земаља, пре свега Северне и Западне Европе, тежи холистичком приступу у дефинисању програма и спровођењу сексуалне едукације младих у циљу подршке индивидуалном и сексуалном развоју [United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2009]. Овај приступ се дијаметрално разликује од онога који промовише апстиненцију од сексуалних односа пре брака, карактеристичан за Сједињене Америчке Државе и земље Источне Европе, и јасно је шири од ранијих програма који су се базирали на промоцији употребе ефикасне контрацепције и заштити од полно преносивих инфекција.

Савремено схватање сексуалне едукације подразумева да се образовање у овој сфери заснива на следећим принципима које је дефинисала Светска здравствена организација [World Health Organization – Regional Office for Europe, Federal Centre for Health Education, 2010: 27]:

1. Сексуална едукација је у складу са старосном доби особе која учи и културном контексту у којем живи;
2. Сексуална едукација је заснована на концепту поштовања људских права, укључујући сексуална и репродуктивна права;
3. Сексуална едукација је заснована на холистичком концепту благостања, укључујући и здравље;
4. Сексуална едукација је заснована на родној једнакости, сексуалном идентиту појединца и прихватању различитости;
5. Сексуална едукација почиње рођењем;
6. Сексуална едукација треба да буде схваћена као допринос развоју праведног и саосећајног друштва путем јачања појединца и заједнице;
7. Сексуална едукација је заснована на научно потврђеним чињеницама.

Поред седам принципа, Светска здравствена организација је издвојила и седам најважнијих карактеристика које доприносе квалитету сексуалне едукације. То су учешће младих у организовању, спровођењу и евалуацији сексуалне едукације, контекстна оријентација, уважавање различитих потреба жена и мушкараца, интерактивно учење, мултисекторно повезивање, континуирано спровођење, као и стална кооперација са родитељима и заједницом у најширем смислу [World Health Organization – Regional Office for Europe, Federal Centre for Health Education, 2010: 29–30].

Релевантне међународне органицазације, пре свих Светска здравствена организација (2010), Међународна федерација за планирано родитељство (2006) и Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу (2009), су посебну пажњу усмерили на исходе ове врсте образовања. Они се наслањају на изнете принципе и основне карактеристике сексуалне едукације. Од сексуалне едукације очекују се следеће добробити на микро-, мезо- и макронивоу, то јест добробити за младу особу, партнерске односе и друштво у целини:

- стицање тачних информација о свим аспектима сексуалности, правима, заштити сексуалног и репродуктивног здравља и одговарајућим саветовалиштима и сервисима;
- развијање животних вештина за суочавање са свим аспектима сексуалности и релација, као што су критичко размишљање, комуникација, преговарање, саморазвој, доношење одлука, преузмање одговорности, постављање питања и тражење помоћи, самопоуздање, асертивност и емпатија;
- неговање позитивних ставова и вредности битних за очување сексуалног и репродуктивног здравља, али и отвореност, поштовање себе и других и прихватање различитости;
- стварање социјалне климе у којој се поштује сексуалност, родна равноправност и различити животни стилови, ставови и вредности.

Већина наведених исхода је тешко мерљива. Отуда се најчешће успешност спровођења сексуалне едукације у једној средини процењује путем два индикатора. То су одлагање првог сексуалног односа ка старијем добу живота и мања учесталост ризичног понашања младих. Позитиван утицај спровођења програма сексуалне едукације у школама на сексуално понашање младих утврђен је на основу метаанализе резултата 83 студије [Kirby et al. 2007: 206]. Показано је да ученици који су похађали те програме нису раније почели са сексуалном активношћу нити су се ризичније сексуално понашали. Насупрот, неки програми су допринели одлагању или избегавању сексуалних односа, или повећању учесталости коришћења кондома или друге контрацепције. Такође је уочено да су програми били делотворни у различитим земљама, културним срединама и групацијама младих, као и да их је могуће применити у различитим друштвеним срединама.

С друге стране је установљено да програми промоције апстиненције као јединог прихватљивог облика сексуалног понашања младих не дају жељене резултате у развијеним земљама света. На основу анализе 13 студија у којима је таквом врстом едукације било обухваћено око 16.000 младих из Сједињених Америчких Држава, утврђено је да ниједан програм није имао утицаја на време почетка сексуалне активности, учесталост незаштићених сексуалних односа, број партнера и коришћење кондома [Underhill, Montgomery and Operario 2007: 248].

ФИНСКА, ЕСТОНИЈА И СЛОВЕНИЈА: ПРИМЕРИ ДОБРЕ ПРАКСЕ У СПРОВОЂЕЊУ СЕКСУАЛНЕ ЕДУКАЦИЈЕ

Искуство Финске показује колико је с једне стране важно да сексуална едукација буде обавезан део образовања са дефинисаним програмом од почетка школовања, а с друге стране да одговарајући здравствени сервиси буду доступни. У тој земљи сексуална едукација је постала обавезни предмет у школама 1970. године. Од 1972. почели су да се развијају здравствени сервиси у локалним самоуправама чије су услуге везане за пружање савета у сфери сексуалног и репродуктивног здравља биле бесплатне за целу популацију. Као резултат увођења тих мера, стопе абортуса и порођаја међу адолесцентима прогресивно су се снижавале до веома ниских вредности средином деведесетих година, када су из различитих разлога услуге саветовања у здравственим сервисима укинуте, а сексуална едукација постала изборни предмет са програмом који није био постављен на националном нивоу. Непосредне последице су биле снижавање учесталости коришћења контрацепције међу адолесцентима, повећање удела младих који су били сексуално активни у узрасту 15 и 16 година и пораст стопа абортуса међу девојкама старости 15–19 година.

У одговору на све лошије индикаторе сексуалног и репродуктивног здравља младих Финаца 2004. је у школе уведено здравствено васпитање, које је постало обавезно две године касније. Оно је тако постављено да укључује стицање знања и вештина, као и развој личне одговорности за сопствено здравље и здравље других људи. Саставни део здравственог васпитања је и васпитање за очување сексуалног и репродуктивног здравља. Од 7. до 12. године старости ученика здравствено васпитање је укључено у предмет – Природа и заштита животне средине. Ученици са 13, 14 и 15 година имају здравствено васпитање као посебан предмет са укупно 114 часова. Истовремено је поново активиран саветовалишни рад у оквиру примарне здравствене заштите. Непосредно по увођењу обавезног здравственог васпитања у школе и обезбеђивању доступности саветовања у здравственим сервисима евидентиран је пад удела младих који не користе контрацепцију и регистровано снижавање учесталости сексуалне активности адолесцената узраста 15 и 16 година и значајно смањивање стопа адолесцентних абортуса [Loeber et al. 2010: 173–174].

Естонија је почела да развија саветовалишта за младе од 1991. године, тако да она данас постоје широм те земље, пружајући здравствене

услуге бесплатно младима старости до 25 година. Саветовалишта обезбеђују сексуалну едукацију, саветовање о сексуалности и контрацепцији, тестирање на полно преносиве инфекције и инфекцију ХИВ, саветовање пре и после абортуса и пружају стручну подршку жртвама силовања. У саветовалиштима се обавља и едукација здравствених радника који пружају здравствене услуге младим пацијентима. Држава субвенционише набавку контрацептивне пилуле. Обавезна сексуална едукација је уведена у образовни систем 1996. године и као таква се реализује од 7. до 16. године ученика. Од 2002. године је сексуална едукација обавезна и у средњим школама. Теме релевантне за сексуалну едукацију се обрађују у оквиру предмета под називом „Друштвено васпитање" у основном образовању и посебног курса у средњим школама [Haldre, Part and Ketting 2012: 352, 358].

На овај начин, развијеном мрежом саветовалишта за младе и систематским спровођењем сексуалне едукације, остварен је значајан напредак у очувању сексуалног и репродуктивног здравља младих у Естонији. Наиме, анализа базирана на резултатима 12 истраживања и подацима из националног здравственог регистра показала је да је повећана употреба кондома и ефикасне контрацепције међу младима и да је преполовљена стопа адолесентних трудноћа у периоду 1990–2009. Број регистрованих нових случајева ХИВ-а међу лицима старим од 15. до 19. година пао је са 560 у 2001. на 25 у 2009, нових случајева сифилиса са 116 у 1998. на 2 у 2009. и нових случајеве гонореје са 263 у 1998. години на 20 у 2009. [Haldre, Part and Ketting 2012: 351].

Искуство Словеније у овој сфери је другачије. У Словенији сексуална едукација није никада постала обавезни део школовања. Чак је 1996. године здравствено васпитање искључено из школских програма због важнијих садржаја. Отуда су гинеколози и специјалисти школске медицине уз асистенцију студента медицине и наставника који то желе почели споводити сексуалну едукацију у овој земљи. Здравствени радници су иницирали и спровођење медијских кампања са релевантним садржајима из ове сфере. За своје напоре су имали подршку креатора здравствене политике.

Но, пораст удела сексуалне активности у раној адолесценцији, пад употребе кондома и пораст регистрованих случајева полно преносивих инфекција међу младима у Словенији је условио да гинеколози 2004. године усвоје нови приступ у својим настојањим да спроводе сексуалну едукацију младих. Његова примена подразумева промоцију три истовремена понашања међу адолесцентима:

1. Промоцију апстиненције: апстиненције од ризичног сексуалног понашања укључујући и одлагање првог сексуалног односа, секундарну апстиненцију, апстиненцију од пенетративног сексуалног односа, апстиненцију од секса без кондома или употребе других контрацептива;
2. Промоцију верности: моногамије или смањење броја истовремених сексуалних партнера;
3. Промоцију употребе кондома, са или без употребе друге контрацепције.

Гинеколози су паралелно почели преписивати контрацептивне пилуле адолесценткињама. Резултати који су постигнути у Словенији с применом овог приступа охрабрују, јер подаци истраживања показују да у периоду 2001/2002–2005/2006. није дошло до пораста удела младих старости 15 година који су сексуално активни, за разлику од многих европских земаља. У истом временском периоду и у истој старосној групи је, пак, регистрован пораст употребе кондома у последњем сексуалном односу [Loeber et al. 2010: 174–175].

ДА ЛИ СЕ СПРОВОДИ СЕКСУАЛНА ЕДУКАЦИЈА У СРБИЈИ?

У Србији је прилагођавање здравствене заштите потребама адолесцената започело у деведесетим годинама 20. века оснивањем саветовалишта за репродуктивно здравље младих у приближно четвртини општина у оквиру дома здравља, пре свега као делатност школског диспанзера. Модел рада саветовалишта се заснива на мултидисциплинарном приступу и активној партиципацији младих. У саветовалиштима млади могу да се едукују о различитим темама значајним за развој здраве и задовољавајуће сексуалности и заштиту репродуктивног здравља, али и да добију одговарајућу стручну помоћ и савете о контрацепцији и превенцији полно преносивих инфекција. Саветовалишта, међутим, нису на одговарајући начин подржана у оквиру реформе здравственог система. Увођење концепта изабраног лекара, давање предности куративној у односу на превентивну медицину, прогресивно смањивање броја педијатара и гинеколога у примарној здравственој заштити и немогућност евидентирања здравствених услуга пружених младима у саветовалишту довели су у питање не само даљи развој, већ и опстанак саветовалишта за младе [Седлецки 2018: 135].

Сексуална едукација никада није постала обавезан део образовног процеса у Србији. Истовремено резултати већег броја истраживања указују да постоји озбиљна потреба да се едукација на сва три нивоа образовања прилагоди захтевима и потребама времена у овој сфери. Тако су резултати истраживања, које је обухватило више хиљада девојака узраста 19 и 20 година и које су попуниле упитник на web сајту Удружења за репродуктивно здравље Србије, показали да је 29% адолесценткиња прво сексуално искуство доживело са 16 и мање година, 25% је имало четири или више сексуалних партнера а 24% је остварило сексуални однос у вези која је трајала до седам дана. Контрацепцију није користило или примењује метод прекинутог сношаја 28% испитаница. Готово једна трећина испитаница (31%) никада није доживела оргазам или га доживљава ретко, а 36% није задовољно или је збуњено својим сексуалним животом. Злостављање у партнерској вези искусило је 15% девојака. Са искуством које поседује, 39% њих би одложило почетак сексуалне активности [Рашевић и Седлецки 2013: 655].

Да одговарајућа знања и вредности недостају и особама које ће се у будућности професионално бавити неким аспектима промоције, односно

заштите репродуктивног здравља говоре резултати истраживања који је обухватило студенткиње II и IV године Медицинског и Фармацеутског факултета и Факултета политичких наука Универзитета у Београду. Наиме, свака десета студенткиња медицине (12,4%) и фармације (13,5%) и чак свака трећа будућа новинарка односно политиколог (31,8%) није знала да су плодни дани у средини менструалног циклуса. То истраживање је показало да су студенткиње оптерећене и бројним, опречним мишљењима о контрацепцији. Примера ради, о хормонској контрацепцији која представља најпопуларнији вид планирања трудноћа у развијеним земљама, посебно међу младима, оне су истовремено сматрале да је безбедна и ефикасна, као и да пружа неконтрацептивне предности, али и да има много нежељених деловања, да је неприродна, да повећава тежину и угрожава плодност [Sedlecky, Rašević and Topić 2011: 469].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Рашевић, Мирјана и Катарина Седлецки (2013). Сексуално и репродуктивно здравље корисница интернета у Србији. *Српски архив за целокупно лекарство*, 141(9–10): 654–659.

Седлецки, Катарина (2018). Како побољшати сексуално и репродуктивно здравље младих у Србији? У: В. Костић, С. Ђукић Дејановић, М. Рашевић (ур.), *Ка бољој демографској будућности Србије*. Београд: САНУ и Институт друштвених наука, 128–143.

Haldre, Kai; Kai Part and Evert Ketting (2012). Youth sexual health improvement in Estonia, 1990–2009: the role of sexuality education and youth-friendly services. *European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*, 17(5): 351–362.

International Planned Parenthood Federation (1996). *Charter on Sexual and Reproductive Rights.* London: International Planned Parenthood Federation.

International Planned Parenthood Federation. (2006). *Sexuality Education in Europe. A reference guide to policies and practices.* London: International Planned Parenthood Federation.

Kirby, Douglas B.; B. A. Laris and Lori A. Rolleri (2007). Sex and HIV education programs: their impact on sexual behaviors of young people throughout the world. *Journal of Adolescent Health*, 40(3): 206–217.

Loeber, Olga; Simone Reuter, Dan Apter, Sanderijn van der Doef, Gunta Lazdane and Bojana Pinter (2010). Aspects of sexuality education in Europe – definitions, differences and developments. *European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*, 15(3): 169–176.

Lottes, Ilsa (2000). New perspectives on sexual health. In Lottes, I., Kontula, O. (Eds), *New Views on Sexual Health*. Helsinki: The Population Research Institute, 7–28.

Rašević, Mirjana (2002). Slika mlade generacije. U: M. Banićević (ur.), *Sačuvajmo zdravlje*. Beograd: Dečiji fond Ujedinjenih nacija, 29–38.

Rašević, Mirjana i Mina Petrović (2006). *Iskustva populacione politike u svetu.* Beograd: Institut društvenih nauka.

Sedlecky, Katarina; Mirjana Rašević and Vesna Topić (2011). Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 16(6): 468–478.

Underhill, Kristen; Paul Montgomery and Don Operario (2007). Sexual abstinence only programmes to prevent HIV infection in high income countries: Systematic review. *British Medical Journal*, 335: 248–259.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2009). *International Technical Guidance on Sexuality Education. An evidence-informed approach for schools, teachers and health educators.* Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Wertheimer-Baletić, Alica (2006). Eksplicitna i implicitna populacijska politika u europskim zemljama. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 4: 1–22.

World Health Organization – Regional Office for Europe, Federal Centre for Health Education (2010). *Standards for Sexuality Education in Europe.* Cologne: BZgA.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

SEXUAL EDUCATION IN THE EUROPEAN COUNTRIES

by

MIRJANA RAŠEVIĆ
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
rasevicm@gmail.com

SUMMARY: Sweden was the first country in Europe to introduce compulsory sex education into school curricula as early as 1955. It is nowadays integrated in the education systems of many European countries. Is the contemporary approach to sex education realistic in Serbia, as well? In other words, has the state modernised its education system and adapted it to the present-day requirements and needs in this field? With that respect, the paper considers a number of topics related to sex education: contemporary definition of the concept, respect of the relevant human rights, new needs for this type of information, the implementation principles, barriers and models in the European countries, the role of schools, health care institutions and the media, as well as the good practices in Europe. Besides the research results published in scientific papers, important inputs for consideration of the above topics were also taken from the relevant studies of the World Health Organisation, the International Planned Parenthood Federation and the European Society of Contraception and Reproductive Health. This has provided the basis for the status assessment and the formulation of expectations with regard to the implementation of youth sex education in Serbia. The emphasis is on working with youth as the key target group for education in this field, although sex education is significant in all stages of life.

KEYWORDS: sex education, European countries, Serbia

UDC 314.3(497.11)
UDC 314.335/.336(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867345B
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СОЦИО-ПСИХОЛОШКА ЦЕНА РАЂАЊА У СРБИЈИ И ПОЛИТИЧКИ ОДГОВОР

МИРЈАНА БОБИЋ
mbobic@f.bg.ac.rs

МИЛИЦА ВЕСКОВИЋ АНЂЕЛКОВИЋ
mzandjel@f.bg.ac.rs

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење социологије
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија

САЖЕТАК: Србија припада корпусу од више од половине земаља света које имају веома ниске нивое рађања. Према подацима пописа из 2011, ниједна генерација жена у Србији (без Косова и Метохије), рођених у периоду 1930–1962. није родила више од двоје деце. Значајно је порастао број жена старости 30–34, без деце (са 21,2% [2002], на 30,3% [2011]). Оне су најчешће саме, неудате и ван уније, са вишим или високим образовањем, радно активне, запослене и живе у урбаним срединама. Као одговор на проблем ниског рађања, Влада Србије је крајем 2017. усвојила ревидирану *Стратегију подстицања рађања,* која се наслања на претходну Стратегију из 2008, коју допуњује и додатно разрађује. У овом раду се укратко елаборира трећи циљ најновијег документа, снижавање социо-психолошке цене рађања, који, уз њен други циљ, усклађивање рада и родитељства, треба да створи услове да се смањи преоптерећеност мајки/жена у родитељству и домаћинству, и тиме олакша транзицију ка вишем реду рађања. Као емпиријска подлога у овом раду коришћени су, поред осталих, резултати најновијег анкетног истраживања „Култура рађања – репродуктивне и партнерске стратегије жена у Србији данас" из 2017, које је спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду. Резултати су указали на умерено јаке патријархалне ставове и веома изражену патријархалну праксу у браку и родитељству, односно на перзистирајућу норму „интензивног мајчинства", те одвојених мушко–женских пракси у критичном моменту „раног родитељства", као и касније током породичног живота, у околностима ниског квалитета свакодневног

живота и опште оскудице у друштву полупериферије. Такве норме и репродуктивне праксе, нису, како савремена литетатура показује, у функцији повишеног рађања, већ напротив, одлагања и одустајања од рађања, посебно, вишег реда. Зато се као политички одговор предлаже активније укључивање мушкараца у родитељство, увођењем квоте за очеве у трајању од две седмице, плаћеног одсуства. Ова мера требало би да буде праћена широм, друштвеном промоцијом очинства, посебно у пословној сфери, код послодаваца и других запослених мушкараца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: жене/мајке, мушкарци/очеви, стратегија, истраживање, политике, Србија

НОВИЈИ ТЕОРИЈСКИ УВИДИ И ПОЛИТИКЕ

Србија (без Косова и Метохије) припада корпусу индустријализованих популација, које имају ниске нивое рађања, а ове земље чине више од половине света [UN, 2017, итд]. Недовољно рађање или тзв „криза материнства", последица је дуготрајно ниских стопа фертилитета, у условима сниженог морталитета, односно продуженог животног века, што важи и за земље које су прошле постсоцијалистичку транзицију, попут Србије [Nikitović et al. 2015; Рашевић 2015; Frejka and Basten 2016; итд]. Доминантна теоријска парадигма у 21. веку је и даље Друга демографска транзиција која објашњава опадање нуклеарне породице услед: 1) пораста индивидуализма; 2) раста запослености жена; 3) ниског нивоа жељеног и оствареног рађања, услед одлагања; 4) опадање броја живорођења због одсуства рађања више од једног или два детета [Рашевић 2015; итд.]. Недовољна плодност настаје и услед: пада фекондитета због одлагања трудноћа и раста секундарног стерилитета; високих економских и опортунитетних трошкова подизања деце; пораста развода и распада унија; плурализације животних стилова, пораста личних слобода, итд. За обе групе земаља, и земље тзв. центра и полупериферије светског капитализма [Blagojevic Hjuson 2013], заједнички су и следећи макро услови: јавне политике, друштвене институције и економија, под значајном су доминацијом мушкараца, односно маскулиних идеологија, тако да опстаје есенцијалистичка, натуралистичка идеологија материнства, очинства и приватне, женске, наспрам мушке, јавне сфере [Newman 2008: 18].

Србија се, одавно суочила са проблемом недовољног рађања. Новија анализа кохортног фертилитета (без Косова и Метохије) на основу података последњег пописа, 2011. [Рашевић 2015: 75], показује да ниједна од 33 генерације жена, рођених између 1930. и 1962, које су изашле из репродуктивног периода, није родила више од двоје деце, просечно, тако да је низак фертилитет већ дуго стабилизован на нивоу од 1,8 детета по жени. Према подацима Републичког завода за статистику (РЗС) из 2016, СУФ је 1,46 детета по жени, и испод је европског просека од 1,58. Између два последња пописа (од 2002. до 2011), значајно је порастао број жена, старих 30–34, које нису родиле ни једно дете, са 21,2%, на 30,3% [Рашевић 2015]. Њихов социодемографски профил указује да су оне најчешће неудате и ван унија (73%), имају више или високо образовање (48%), радно су активне

(81%), запослене (64%), српске националности (86%), најчешће живе у урбаним срединама (78%).

Ситуација је у Србији додатно демографски изазовна, услед негативног миграционог биланса након пописа 2002. Током последње три деценије, земљу све више напушта младо, високообразовано становништво, чиме настају и директни и индиректни демографски губици. Нивои умирања (посебно мушког) указују да има простора за унапређење живота и здравља популације, у правцу продужења животног века и смањења родних разлика у смртности. Депопулација и старење су стварност демографског режима Србије, посебно на југу и југоистоку земље, па је, чини се, неизбежна социјална трансформација у правцу друштва старих, у политичком, институционалном, културном, образовном, економском, еколошком, породичном и индивидуалном смислу.

Страхови влада и политичара земаља Централне и Источне Европе (ЦИЕ) после 1990, због значајног пада фертилитета, повезани са страховима од губитака људских ресурса, недостатка финансијских и хуманих капитала за друштвене реформе, укључујући и повећање трошкова лечења, збрињавања и социјалне заштите све старијих популација, захтевали су трагање за политичким одговором. Формулисане су, проширивање и имплементиране социјалне и политике усмерене на породицу и рађање [Frejka and Basten 2016: 5]. Транзиција ка капитализму, неолибералног типа, створила је веома неповољан амбијент за рађање, за разлику од претходних, социјалистичких режима, у којима је, у већини ових држава, рађање било рано, универзално, подржано идеологијама пронатализма. Командно планске привреде, радно интензивне, а капитално дефицитарне, захтевале су бројну радну снагу, а биле су економски неефикасне и технолошки заостале за западним, тржишним. Са имплозијом социјализма и трансформацијом ка капитализму у свим овим државама наступају околности које производе сличне социјалне и популационе последице. Основни економски циљ постаје раст профита и продуктивности, примена савремених, високо софистицираних, скупих технологија, веома компететивно тржиште рада, притисак на стицање што вишег, специјализованог образовања, посебно жена, уз ширење мера штедње (у односу на раднике и шире друштво, образовање, здравство, културу, социјалну заштиту, пензије, родитеље и децу, и сл), тзв., флексибилизација рада и информализација економије, нестабилност запослења, низак ниво зарада, ширење прекаријата (рада без регулисаних права из радног односа, одбијање да се запосле жене и отпуштање жена након рађања, итд.) [Frejka and Basten 2016: 9–10; Blagojević Hjuson 2013].

Квалитативна, компаративна анализа политика према породици у 15 држава ЦИЕ у периоду 2013–2015, издвојила је 4 типа:

1) *Свеобухватни модел политике према породици* (највише присутан у Естонији и Словенији), до сада највише одмакао у стварању услова за мушкарце и жене да комбинују породицу и плаћени рад, не само услед финансијских подстицаја, већ и развијеним, институционалним решењима,

ширењем установа за чување деце запослених родитеља, увођењем „квота за очеве", јачањем родне равноправности, и тсл.;

2) *Пронаталистички модел* (Руска Федерација, Белорусија, Украјина, делом Бугарска и Летонија), претежно финансијски подстицаји да се повећа рађање;

3) *Привремени модел мушкарца-храниоца* (Чешка Република и Словачка); тежња да се настави са добро плаћеним, дугим породиљским одсуством за жене из социјализма; послодавци дискримишу жене/мајке и младе жене, па је њима веома тешко да ускладе посао и породицу;

4) *Конвенционални модел породичних политика* (комбинација одсуства мајке, дечјег додатка, установа за збрињавање деце запослених родитеља, што све омогућава само делимичну подршку родитељима и детету). Ниво укупне друштвене подршке је, међутим, недовољан, да се разреши конфликт породице и рада (Србија, Хрватска, Литванија, Пољска, Румунија, делом и Мађарска) [Frejka and Basten 2016: 21–22].

Влада Србије је крајем 2017. године усвојила ревидирану *Стратегију подстицања рађања*. Она се наслања на претходну *Стратегију* из 2008, која, међутим, није доживела своју пуну имплементацију, делом и због наступања светске економске кризе. У новом документу се тежи креирању једног свеобухватнијег модела планирања породице, па је, поред осталог, стављен нагласак на ублажавање економске цене рађања, посебно подршком младим паровима у решавању стамбеног питања, олакшавањем запослења, посебно женског, оснаживању запослених на тржишту рада, бољем усклађивању рада и родитељства, итд. Пажња је поклоњена и тзв. смањењу социо-психолошке цене родитељства (трећи циљ), што треба да створи услове за родно равноправно партнерство и родитељство, од самог почетка рађања детета, односно да подстакне очеве да се више укључе око деце, куће и домаћих послова. Имајући у виду и веома разрађене остале циљеве (укупно 8), очувања и унапређења репродуктивног здравља, решавања неплодности, затим, здравог материнства, активирања локалне заједнице, популационе едукације, уз операционализацију кроз акциони план за наредни период, може се рећи да је створена солидна основа за веома сложен, савремен и комплексан политички одговор на проблеме са којима се суочава Србија, не само у домену рађања, већ и емиграције, старења, итд. Поред Стратегије, најновијим *Законом о финансијској подршци породицама са децом* предвиђене су веома издашне пронаталитетне мере намењене родитељима, од првог до четвртог реда рођења[1].

У овам раду ћемо се позабавити социо-психолошком ценом рађања, у чијој смо разради у ревидираној Стратегији учествовали (трећи циљ), а која је била инспирисана новијим научним увидима у микро разлоге ниског фертилитета. Под социо-психолошком ценом рађања подразумевамо лични осећај фрустрираности, повезан са родитељством као комплексном улогом, идеологијом и праксом, која подразумева велики стрес,

[1] Уп. члан 23 [Paragraf: „Zakon o finansijskoj podršci..."].

улагања огромних ресурса, времена, енергије, емоција, активности, пре свих, мајке/жене, за које не постоји довољно друштвеног разумевања односно подршке [Blagojević 1997]. Савремени социјални демографи указују на: 1) значај искустава жена/мајки везана за критичан моменат рађања првог детета и прве године (1–3) која, ако су негативна (умор, преоптерећеност, незадовољство, сукоби и кризе у партнерству, здравствене тегобе, итд.) повлаче одустајање од другог и сваког даљег рађања [Myrskylä and Margolis 2014; Margolis and Myrskylä 2015]. У данашњој глобализацији, очекивати да жена буде сведена само или доминантно на биолошку, репродуктивну улогу, а мушкарац на инструменталну („храниоц"), потпуно су анахрона и нереална. Сервисна економија захтева висок ниво радне активности, високообразованих жена, те су политике према породици, које почивају на парадигми комплементарности брачне дијаде осуђене на неуспех. Не само зато што се жене све више образују за професије, већ што су структуралне околности наметнуле укљученост жена у токове привреде и „дупли терет", будући да жене, по правилу, не одустају од материнства. Проблем усклађивања рада и породице намеће се онда као императив да се жена реализује и као мајка, што је не само интерес држава, већ и снажан лични мотив самих актера (жена и мушкараца). Треће, иако је развод данас учестао, већина парова тежи срећном партнерству, благостању у двоје, жели да живи у стабилним унијама, а то је непосредан предуслов наставка рађања. Имајући у виду макроструктурни контекст, промењена очекивања од жена и мушкараца у јавној сфери, динамику унија, поодмакло старење, јавне политике (мезониво) чини се да је родна флексибилност и замењивост улога мушкараца и жена у приватној сфери (тзв. друга половина родне револуције) најбољи одговор изазовима савременог, ризичног друштва. Односно, мушкарци су принуђени да узму активније учешће у родитељству, од самог почетка рађања детета, а затим и око свих осталих домаћих послова [Lappegard, Goldsheider and Bernhardt 2017], а треба имати на уму и да је све више, посебно младих, образованих, очева и мушкараца, којима су дете и квалитетан партнерски живот, важни за осећај задовољства личним животом ("child oriented masculinity") [Evertsson, Boye and Erman 2018].

Рад је структурисан тако да се, у уводу, укратко разматра савремена демографска ситуација у Србији и приказују новије теоријске парадигме. Оне ће послужити као основа за сагледавање емпиријске ситуације у Србији, илустроване најновијим истраживањима. Након анализа резултата следи дискусија и крађи приказ основе политичког одговора.

ИЗВОРИ ПОДАТАКА И МЕТОДЕ

Горе изложени нови теоријско емпиријски увиди инспирисали су нас да се са сетом референтних питања укључимо у анкетно, репрезентативно истраживање „Култура рађања и репродуктивне и партнерске стратегије жена у Србији", које је спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, током пролећа 2017, на

узорку од 1.560 жена у Србији (укључујући и север Косова). Реч је о квантитативном и комплементарном истраживању, које је наставак и емпиријска провера, претходно спроведеног, квалитативног, под насловом „Политике родитељства" из 2013/14. У оба ова истраживања, ми смо се бавили истом тематиком – прелазом из пара у родитељство, с тим што су нам као испитаници у квалитативном теренском раду послужили парови у Београду (укупно 30 парова) [Bobić i Stanojević 2014]. Узорак 2017. био је репрезентативан за округе у Србији, затим за градско и сеоско женско становништво, које има искуство рађања. У готово равномерној пропорцији биране су жене из 3 старосне категорије, млађе (18–29), средовечне (30–44) и старије (45–60), као и према образовању: са нижим, средњим и вишим [уп: Sekulić, Jarić i Radonjić 2017: 5–11].

Наш сет питања у анкети односио се на: планирање рађања, услове за евентуални наставак рађања, припреме за рађање, значење рађања, свакодневне праксе на почетку родитељства (рана фаза) и касније, током породичног живота [уп: Bobić 2017: 107–135]. Посебно нам је било важно да испитамо ставове жена о браку и родним улогама, јер су нам ти налази помогли да разумемо идеологију родитељства, која усмерава актуелне праксе, те да у светлу новијих сазнања сагледамо препреке подизању плодности у садашњем тренутку.

РЕЗУЛТАТИ

Због веома ограниченог простора, овде ћемо приказати само један, мали део резултата, који се односе на доминантну, патријархалну, приватну и јавну идеологију, и с њом повезане сегрегиране родне праксе на почетку родитељства, што сматрамо евидентном, једном од, баријера повећању рађања (поред усклађивања рада и родитељства и др.,), и поред скорашњег активирања веома издашних, пронаталитетних финансијских подстицаја у Републици.

Табела 1. Ставови жена према браку и родним улогама (у %)

СТАВОВИ	1	2	3	4	5	Свега
1) Ако је у браку само један супружник запослен, природније је да то буде мушкарац	22,6	9,6	8,3	23,0	36,6	100
2) Већина послова у домаћинству, по својој природи, више одговара женама	26,7	13,9	7,2	27,1	25,0	100
3) Добро је да у браку постоји једнакост између мужа и жене, али је по правилу боље да мушкарац има последњу реч	57,5	15,4	8,0	10,9	8,1	100
4) Мушкарцима су блискије јавне, а женама приватне активности	41,8	13,4	18,5	15,9	10,4	100

Ликертова скала: 1 – уопште се не слажем; 2 – донекле се не слажем; 3 – неутрална сам; 4 – донекле се слажем; 5 – у потпуности се слажем.
Извор: Обрада анкете.

Један од основних налаза истраживања је умерено јак патријархализам, изражен у ставовима и, видећемо ниже, у брачно-породичним праксама. Из горње табеле видимо да највише испитаница заступа родну сегрегацију (прва два става), тј. да мушкарац има приоритетну улогу „храниоца" (први став) (59,3% се слаже, потпуно или делимично), односно да су кућни послови, по својој природи, више „женски" (други став) (51,9%, се слаже, потпуно или делимично). Код питања ауторитета (трећи став), приметне су промене, тако да већина испитаница не подржава мушку доминацију (72,5%, углавном и претежно се не слаже). Овде се, међутим, отвара питање о врсти одлука (ко, о чему одлучује, тј. одвојености сфера утицаја, има ли заједништва у одлукама, итд.). Потом, како тврде неке ауторке [Hjuson 2017; Blagojević Hjuson 2014], могуће је да се родна породична пракса мења брже од уверења, односно да иде испред њих. Вероватно да је тегобна свакодневица, још од почетка 1990-их, па све до данас, у друштву полупериферије, утицала на трансформацију идеологије пуне сегрегације „мушке" (јавне) и „женске" (приватне) сфере (четврти став), (54,7% се углавном или претежно противи), што је делом контрадикторно с високим залагањем за други, па и први став, али вредносна конфузија на линији традиционално–модерно, позната је у време друштвених промена [уп: Bobić 2010].

Табела 2. Подела послова на почетку родитељства (у %)

ПОСЛОВИ	1	2	3	4	5	6	Свега
Купање	46,7	7,8	36,5	8,4	0,3	0,2	99,8
Успављивање	65,0	3,0	30,2	1,4	0,0	0,1	99,7
Мењање пелена	66,0	0,9	31,9	0,7	0,1	0,2	99,7
Буђење ноћу кад беба плаче	59,3	3,4	36,0	0,8	0,0	0,0	99,6
Извођење у шетњу	41,0	4,0	51,3	2,4	0,0	0,6	99,4
Код лекара	36,5	2,6	60,5	0,3	0,0	0,0	99,8
Пеглање дечје одеће	80,1	1,1	7,9	9,3	0,1	0,5	99,0
Спремање стана	67,8	2,4	20,9	7,2	1,0	0,4	99,6
Кување	69,9	1,5	10,2	17,3	0,1	0,6	99,6
Албум дечјих фотографија	60,8	7,0	28,1	1,5	0,0	0,9	98,2

Објашњење одговора: 1 – жена/мајка; 2 – муж/отац; 3 – подједнако жена и муж; 4 – женина мајка или свекрва, или рођака; 5 – плаћена помоћ; 6 – неко други.
Извор: обрада анкете.

Највећи део послова након порођаја, око детета, као и у кући, обављају жене/мајке (Табела 2), што је потврђено и у другим, домаћим, истраживањима, и то независно од материјалног статуса породица [Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016; Hjuson 2017; Bobić 2012]. Дакле, пракса родитељства указује на перзистирајућу норму „интензивног мајчинства" и одвојених мушко женских сфера у критичном моменту „раног родитељства", и то још у околностима ниског општег квалитета свакодневног живота,

раширеног сиромаштва, одсуства развијене државне подршке. Такве репродуктивне норме и праксе, нису, као што смо видели из савремене литетатуре, у функцији повишеног рађања, већ напротив, његовог одлагања и одустајања, поготово више од једног детета [Bobić 2017].

У друштву полупериферије, каква је Србија данас, високу социопсихолошку цену родитељства плаћају, не само жене, већ и мушкарци, јер се од њих очекује да буду главни „храниоци", да обезбеде пуну, социоекономску репродукцију домаћинства, а објективне околности их у томе спречавају, услед ниских зарада, нестабилних и несигурних послова („криза маскулинитета") итд. [Hjuson 2017; Stanojević 2015]. Мушко-женски сукоби, уместо сарадње и заједништва, у приватној и јавној сфери, такмичење, борба око ограничених ресурса (на тржишту рада, око деце, имовине, итд.), неретко праћени суровим насиљем и жртвама жена и деце, готово да су предмет свакодневног медијских извештавања у Србији [Hjuson 2018].

ДИСКУСИЈА: ПОЛИТИЧКИ ОДГОВОР

Као политички одговор предлаже се, пре свега, активније укључивање мушкараца у родитељство и домаћи рад, тј. промоција „новог очинства", као праксе, и као легитимног идентитета, посебно у јавној сфери (код послодаваца и код шире околине), едукација за промењене родне улоге и њихову флексибилност (почев од породице, преко вртића, током целог образовања деце), равноправније дељење кућних послова, посебно у домену репетитивних, свакодневних, које мушкарци за сада избегавају (кување, прање, пеглање, чишћење куће, итд). Смањење социо-психолошке цене родитељства је тесно повезано са усклађивањем рада и родитељства (одсуство с посла ради неге детета за оба родитеља, солидна компензација зараде, флексибилно радно време, стабилни радни уговори, ширење установа за чување деце, подршка младима у транзицији у одраслост, посебно у запошљавању, становању, итд). Да би међутим, популационе мере из Стратегије имале смисла, неопходно је подизање општег животног стандарда, креирање нових послова, пораст зарада, итд.

Развијене замље ЕУ у циљу активирања очева увеле су одсуство с посла ради неге детета, који може имати различите форме: само за очеве (кратко, плаћено одсуство – 'daddy' quota), или се пак преклапа са мајчиним ('paternity leave'), затим само за мајке ('maternity leave'). У већини држава ЕУ-28 користе се сви ови облици, односно родитељско одсуство ('parental leave'), као додатак очевом и мајчином, а висина надокнаде варира од земље до земље [Belle 2016]. Истраживања показују да су мајке и очеви равноправнији као родитељи, уколико мушкарци користе бар 2, односно 2 и више месеца одсуства након рађања детета[2], али да им је

[2] Ово одсуство за очеве варира од само 1 дана у Италији, до 64 радна дана у Словенији, а просек за ЕУ-28 је 12,5 радних дана [уп: Belle 2016: 7]. Родитељско одсуство може да се дели међу партнерима, односно да има само део намењен очевима ('daddy quota'), а остало да користе мајке. Постоје велике варијације у дужини, обиму надокнаде и начину коришћења

веома битан став околине и подршка новим, маскулиним идентитетима везаним за дете, на радном месту, међу осталим мушкарцима, затим, флексибилно радно време, финансијска компензација и доступност установа за збрињавање деце [уп.: Evertsson, Boye and Erman 2018; Belle 2016].

У вези са свим напред изнетим разлозима, у ревидираној Стратегији смо предложили „одсуство за очеве", као лично право на пуно, плаћено одсуство очева, у трајању од 2 седмице, које не би било део родитељског, или материнског. Ова мера требала би да буде праћена широм промоцијом новог очинства, као и промоцијом замењивости и флексибилности родних улога у домаћинству, што би водило: мањој експлоатацији женских ресурса, повећању задовољства родитеља, здравијем развоју детета, лакшем повратку жена на посао, већој блискости партнера и родитеља, квалитетнијим и стабилнијим унијама, па коначно и наставку рађања у будућности[3].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Никитовић, Владимир /ур./ (2015). *Пойулација Србије йочеш̄ком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику.

Рашевић, Мирјана (2015). Фертилитет женског становништва, у: Владимир Никитовић /ур./ (2015), *Пойулација Србије йочеш̄ком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику, 74–98.

Belle, van, Janna (2016). *Paternity and Parental Leave Policies across the European Union*. RAND Europe.

Blagojević Hjuson, Marina (2014). Transformacija roditeljstva: Poluperiferjska perspektiva. *Sociologija*, 4: 383–402.

Blagojević, Marina (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: ISI FF.

Bobić, Mirjana (2017). Od partnerstva ka roditeljstvu: Od uzajamnosti do odvojenosti. *Limes plus*, 14(2): 107–133.

Bobić, Mirjana i Milena Stanojević (2014). Prelaz iz braka u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva. *Sociologija*, 56(4): 427–444.

Bobić, Mirjana (2012). Rodna (ne)ravnopravnost. Reprodukcija patrijarhata na lokalnom nivou. u: M. Petrović (ur), *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*. Beograd: ISI FF, 203–227.

Bobić, Mirjana (2010). Partnerstvo kao porodični podsistem. U: A. Milić (prir.), *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF, 115–147.

Evertsson, Marie; Katarine Boye and Jeylan Erman (2018). Fathers on call? A study on the sharing of care work between parents in Sweden. *Demographic Research*, 39(2): 33–60.

Frejka, Tomas and Stuart Gietel-Basten (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41(1): 3–56.

Hjuson, Marina (2018). *Muškarci u Srbiji. Promene, otpori, izazovi*. Beograd: Centar E8.

права (да ли је породично, или појединачно). Просек трајања родитељског одсуства у ЕУ-28 је 87 недеља, са великим разликама међу земљама, од 18 недеља на Кипру, до 2 године по родитељу у Грчкој [Isto: 8].

[3] У садашњем *Закону о раду Реūублике Србије*, чл. 94 предвиђа да отац може користити породиљско и одсуство са рада ради неге детета, само под условом да је мајка спречена да игра улогу активног родитеља (ако је напустила дете, умрла, на издржавању казне затвора, теже болесна и сл) [Paragraf: Zakon o radu].

Hjuson, Marina (2017). *Muškarci u Srbiji. Druga strana rodne neravnopravnosti*. Beograd: IKSI.
Lappegård, Trude; Frances Goldsheider, Eva Bernhardt (2017). The Gender Revolution. A Framework for understanding Changing Family and Demographic Behavior. *Population and Development Review*, 41(2): 207–239.
Margolis, Rachel and Mikko Myrskylä (2015). Parental Well-being Surrounding First Birth as Determinant of Further Parity Progression. *Demography*, 52(4): 1147–1166.
Myrskylä, Mikko and Rachel Margolis (2014). Happiness: Before and after the kids. *Demography*, 51(5): 276–347.
Sekulić, Nada M.; Isidora Jarić, Ognjen Radonjić (2017). U senci javnih politika. Rodne politike i rodno iskustvo. *Limes plus* 14(2): 5–11.
Stanojević, Dragan T. (2015). *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse roditelja u Srbiji*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
Tomanović, Smiljka; Dragan T. Stanojević i Milana Ljubičić (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Filozofski fakultet.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

Paragraf: Zakon o finansijkoj podršci porodici sa decom. Доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-finansijskoj-podrsci-porodici-sa-decom.html. Приступљено: 13. 7. 2018.
Paragraf: Zakon o radu. Доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html. Приступљено: 22. 8. 2018.
World Population Prospects (2017). *The 2017 Revision, Key Findings and advance tables*, New York: United Nations – Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Доступно на: https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf. Приступљено: 13. 7. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SOCIO-PSYCHOLOGICAL COST OF CHILDBEARING IN SERBIA AND POLITICAL RESPONSE

by

MIRJANA BOBIĆ,
mbobic@f.bg.ac.rs

MILICA VESKOVIĆ-ANĐELKOVIĆ
mzandjel@f.bg.ac.rs

University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of Sociology
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Serbia is a part of the corpus of more than a half of world populations with very low fertility. According to census from 2011, none of the generations born between 1930 and 1962 in Serbia (without Kosovo and Metohija) gave birth to more than two children. The share of childless women aged 30–34 has been on rise, from 21.2% in census 2002 up to 30.3% in census 2011. These women are most often single, living out

of unions, with tertiary education, economically active, employed, living in urban settings. Government of the Republic of Serbia has adopted revised *Birth Promotion Strategy* by the end of 2017 as the response to the problem of low fertility. It relies on the previous Strategy from 2008, but it upgrades and further evolves the document. This paper is aimed at short elaboration of the third goal of the revised Strategy (decrease of the socio-psychological cost of childbearing). Altogether with the second one (reconciliation of work and family), it should create conditions in favour of diminishing enormous exploitation of women/mothers' resources in parenthood and in household and thus alleviate transition to further birth parities. Empirical base consists of different sources of data, most prominent one being the last fieldwork carried out in 2017 by the Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy in Belgrade: "Culture of Childbearing – Reproductive and Partnership Strategies of Women in Serbia today". Results have demonstrated moderate patriarchal statements among females in Serbia, altogether with quite strong patriarchal practice in partnering and parenting. It is the persistence of the ideology of "intensive motherhood" and divided female/male performance in the critical moment of "early baby stage" and later on in the course of family life in the context of low quality of everyday life and vast impoverishment at the semiperiphery. Such ideology and reproductive behaviour are not conducive to increased childbearing which is well documented in literature and research. To the contrary, they lead to postponement and giving up births eventually, especially of higher parities. As a political response we recommend more active inclusion of males into parenthood, by, inter alia, introducing of "daddy quota" in Serbia. This short term and fully compensated paternal leave is recommended to last two weeks. The measure should be followed by vast social promotion of fatherhood, especially in business, with employers, employees and other males.

KEYWORDS: Women/mothers, Men/fathers, Strategy, Research, Policies, Serbia

UDC 347.634(497.1)
UDC 341.96:347.634(497.1)
UDC 616-089.888(497.1)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867357K
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ДОСТУПНОСТ АСИСТИРАНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ЗЕМЉАМА РЕГИОНА НЕКАДАШЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ГОРДАНА КОВАЧЕК СТАНИЋ
Универзитет у Новом Саду, Правни факултет
Трг Доситеја Обрадовића 1, Нови Сад, Србија
gkstanic@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду се проучава доступност асистираних репродуктивних технологија у појединим земљама региона некадашње Југославије и то Србије, Црне Горе, Македоније, Хрватске и Словеније, као земљама које, у моменту писања рада, имају законску регулативу из ове области. Доступност медицински асистираних репродуктивних технологија се проучава у смислу анализе која лица могу бити субјекти ових поступака (супружници, ванбрачни партнери, жена без партнера, истополни партнери) и које услове треба да испуне да би могли бити укључени у поступак. Доступност асистираних репродуктивних технологија се проучава и у смислу дозвољености одређених поступака. Тако, на пример, поступак сурогат материнства је, у овом моменту, дозвољен само у Македонији, док је у осталим земљама забрањен. Такође, анализира се дозвољеност донације генетског материјала, јајних ћелија, семених ћелија, ембриона, те поступка постхумне оплодње у појединим правним системима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: асистиране репродуктивне технологије, субјекти, донација, генетски материјал, постхумна оплодња

У земљама региона некадашње Југославије законска регулатива медицински асистираних репродуктивних технологија постоји у Србији, Црној Гори, Македонији, Хрватској и Словенији.[1] У Босни и Херцеговини у овом моменту постоји Нацрт закона. Доступност асистираних репро-

[1] Закон о биомедицински потпомогнутој оплодњи Србије*, Службени гласник*, 40/2017, 113/2017; Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo, Slovenije *Uradni list*, 70/2000, и 15/2017; Zakon o medicinski pomognutoj oplodnji Hrvatske*, Narodne novine*, 86/2012; Закон за изменување и дополнување на Законот за биомедицинско потпомогнато оплодување Македоније, *Службени весник*, 149/2014; Законот за биомедицинско потпомогнато оплодување Македоније, *Службени весник*, 3/2008; Zakon o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama Crne Gore, *Službeni list*, 4/2009. У овом раду се користи скраћеница АРТ (асистиране репродуктивне технологије).

дуктивних технологија зависи од неколико компонената. Једна се односи на питање која лица могу бити субјекти ових поступака, а друга који поступци су дозвољени у одређеном правном систему.

СУБЈЕКТИ АСИСТИРАНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГИЈА

У земљама региона некадашње Југославије субјекти асистираних репродуктивних технологија су на првом месту лица која су у браку или у хетеросексуалној ванбрачној заједници. Осим овог основног услова, постојање брака или хетеросексуалне ванбрачне заједнице, предвиђени су и други услови који треба да буду испуњени. Ови услови се могу дефинисати као критеријуми подобности. У законодавству Србије ради се о следећим критеријумима: пунолетство и пословна способност, заједнички живот, способност лица да врше родитељску дужност (Закон о биомедицински потпомогнутој оплодњи, чл. 25/1). Способност лица да врше родитељску дужност се прецизира условом да су лица у таквом психосоцијалном стању на основу кога се оправдано може очекивати да ће бити способни да обављају родитељске дужности, у складу са законом, у интересу детета. Несумњиво је да супружници/ванбрачни партнери треба да испуњавају услове који омогућавају да родитељско право врше у складу са најбољим интересом детета, али се може поставити питање на који начин ће се утврђивати да ли су ови услови испуњени. Изузетно је важно да лица која буду овлашћена да проверавају испуњење услова буду компетентна за овакву проверу, те да се води рачуна о томе да провера услова не оптерети поступак.

У раније важећем Закону Србије из 2009. године[2], било је забрањено да се у поступак биомедицински потпомогнуте оплодње укључи жена која по годинама живота и општем здравственом стању није способна да рађа, односно која је у старосној доби која није примерена за рађање (чл. 26), а што Закон из 2017. године не предвиђа. Према нашем мишљењу овај услов је неоправдано изостављен, јер иако је медицина на таквом научно-технолошком нивоу да је способна да успешно примени поступке биомедицински потпомогнуте оплодње и на жену која није у старосној доби примереној за рађање, или боље речено, старосној доби у којој до рађања не би могло доћи природним путем, сматрамо да на основу, на првом месту разлога друштвених околности, у садашњем тренутку у домаћим условима не би требало примењивати АРТ на жену која је у старосној доби која није примерена за рађање.

Услове подобности сличне условима српског Закона предвиђају и закони других земаља региона: пунолетство и пословна способност, заједнички живот, способност лица да врше родитељску дужност.[3] Закон

---

[2] Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења, *Службени гласник*, 72/2009.

[3] Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo Slovenije, čl. 5, 6; Zakon o medicinski pomognutoj oplodnji Hrvatske, čl. 10, 11; Законот за биомедицинско

Хрватске, међутим, садржи један изузетак везан за пословну способност. Тако, право на медицински потпомогнуту оплодњу има и особа која одлуком о лишењу пословне способности није ограничена у давању изјава које се тичу личних стања (чл. 10/3). Осим наведених услова, закони Словеније и Црне Горе предвиђају и услов старосне доби за жену. Услов је да жена буде у старосној доби која је одговарајућа за рађање.

Закони Хрватске, Македоније, Словеније и Црне Горе предвиђају старосну доб као услов способности за родитељско старање о детету. Осим животне доби, хрватски Закон предвиђа у смислу способности за родитељско старање о детету, још и опште здравствено стање, а закони Словеније и Црне Горе и психосоцијално стање. Дакле, везано за способност за родитељско старање о детету, предвиђени су као услови: психосоцијално стање (Србија, Словенија и Црна Гора), опште здравствено стање (Хрватска) и старосна доб (Хрватска, Македонија, Словенија и Црна Гора).

У Србији право на вантелесну оплодњу има жена до навршене 42 године, а држава финансира три покушаја вантелесног оплођења.[4] У Хрватској је Законом о медицински помогнутој оплодњи одређено да право на оплодњу на терет Хрватског завода за здравствено осигурање има жена у правилу до навршене 42. године живота, слично као у Србији. Међутим, хрватски закон предвиђа изузетак од овог правила, тако да ако постоје посебно оправдани здравствени разлози лекар који спроводи поступак медицински помогнуте оплодње, може омогућити право на медицински помогнуту оплодњу и жени након навршене 42. године живота.

Када се ради о ванбрачним партнерима, приликом утврђивања да ли лица која живе у ванбрачној заједници имају право на ове поступке, неопходно је консултовати осим закона о медицински помогнутој оплодњи и законе из области породичног права. Ови закони регулишу ванбрачну заједницу, услове за њен настанак и дејства [Ковачек Станић и Самарџић 2016].[5] Тако Породични закон Србије дефинише ванбрачну заједницу као трајнију заједницу живота жене и мушкарца, између којих нема брачних сметњи (ванбрачни партнери). Ванбрачна заједница настаје фактичким путем, успостављањем заједнице живота. Сметње су исте оне које онемогућавају закључење пуноважног брака (брачност, неспособност за расуђивање, сродство – крвно, адоптивно и тазбинско, старатељство, малолетство и недостаци воље). Изузетно је важно да се пре започињања поступка биомедицински потпомогнутог оплођења провери да ли ванбрачна заједница испуњава услове, а нарочито да ли постоје брачне сметње. Сметња

потпомогнато оплодување Македоније, čl. 11, 12; Zakon o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama Crne Gore, čl. 12.

[4] „Под лечењем стерилитета у смислу става 1, тачка 4) овог члана подразумевају се и три покушаја вантелесног оплођења код жена до навршених 42 године живота у моменту започињања поступка вантелесног оплођења, у складу са критеријумима одговарајуће републичке стручне комисије коју образује министар надлежан за послове здравља", Правилник о садржају и обиму права на здравствену заштиту из обавезног здравственог осигурања и о партиципацији за 2018. годину, чл. 10/3, *Службени ґласник*, 18/2018. Године старости за жену су повишене са првобитних 38 на 41, а затим на 42, почевши од 2017. године.

[5] Породични закон из 2005. године*, Службени ґласник Реґублике Србије*, 18/05.

која се може појавити у пракси је брачност. У случају да је један партнер у браку, ванбрачна заједница не производи дејство, па не постоји ни право на биомедицински потпомогнуто оплођење са ванбрачним партнером [Ковачек Станић 2016].

Слично је и према породичним законима Црне Горе и Словеније. Ванбрачна заједница не производи дејство, ако су у време њеног заснивања постојале сметње за склапање пуноважног брака (црногорска формулација) или ако нема услова због којих брак не би био пуноважан (словеначка формулација). У закону Македоније, међутим, не постоји слична одредба.[6] У Хрватској сâм Закон о медицински помогнутој оплодњи садржи дефиницију ванбрачне заједнице, као заједнице коју чине жена и мушкарац који не живе у браку, другој ванбрачној или истополној заједници, те који испуњавају претпоставке за ваљано склапање брака (чл. 1/5).

Поставља се питање да ли се субјектом поступака АРТ може сматрати жена без партнера. Одговор на ово питање није једнозначан, посматрано у теорији, а и у законодавству. Разлог против укључивања у поступке жене без партнера је чињеница да дете рођено применом хетерологне оплодње жене без партнера не може имати оца, чиме се нарушава интерес детета да има два родитеља. У Закону о биомедицински потпомогнутој оплодњи Србије из 2017. године предвиђено је да право на ове поступке има и жена која живи сама, али ова могућност је само изузетна (чл. 25/2). Услови подобности су исти као када се ради о брачним или ванбрачним партнерима.

У раније важећем Закону о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења Србије из 2009. године било је предвиђено да жена без партнера има право на ове поступке, уз посебан услов који је формулисан као нарочито оправдани разлози (чл. 4). С обзиром да се поступак биомедицински потпомогнутог оплођења по овом Закону спроводио у смислу лечења неплодности, што се види из самог наслова Закона, те на основу експлицитно предвиђеног начела медицинске оправданости, могло би се закључити да разлози и у овом случају треба да буду медицинске природе. Хомосексуална оријентација жене или немогућност да се родитељство оствари само због тога што жена нема партнера не би требало сматрали оправданим разлозима. Према Закону из 2009. године додатни услов је добијање сагласности два надлежна министра, министра надлежног за послове здравља и министра надлежног за породичне односе.

Поставља се питање да ли овај став одговара интенцији новог Закона из 2017. године или би право на поступке биомедицински потпомогнутог оплођења имала и жена која нема партнера без обзира да ли постоји медицински разлог. Наиме, из назива новог Закона изостављено је да се ради о закону о лечењу неплодности, али, с друге стране задржано је начело медицинске оправданости. Ово начело је формулисано на сличан начин

---

[6] Porodični zakon, *Službeni list Crne Gore* 1/200, čl. 12/2; Družinski zakonik*, Uradni list Slovenije*, 15/17, i 21/18, čl. 4; Закон за семејството, *Службен весник Македоније*, 80/92, пречишћен текст *Службен весник*, 153/2014.

као и у ранијем закону, с тим што је додат случај будуће неплодности (чл. 4). Сматрамо да се овде ради о неконзистентним решењима. Субјекти поступака у пракси ће управо и бити жене зато што немају партнера. Може се претпоставити да је законодавац овим Законом желео да право на поступке биомедицински потпомогнутог оплођења има и жена која нема партнера и то управо из тог разлога. Ако је интенција законодавца била да жена без партнера има право на АРТ, сматрамо да је због јасноће и конзистентности текста закона, требало навести у самом закону да се ради о изузетку од начела медицинске оправданости.

Ако је премиса да је интенција законодавца била да жена без партнера има право на поступке биомедицински потпомогнутог оплођења, сматрамо да је законодавац требало да уважи интерес детета да има два родитеља. Решење које постоји у праву Велике Британије чини се врло добрим, па предлажемо да се кроз измене Закона или подзаконске прописе за примену Закона уведе слично решење [Ковачек Станић и Самарџић 2016].

Закон о хуманој фертилизацији и ембриологији из 1990. године Велике Британије садржао је одредбу по којој жена није могла бити укључена у поступак, ако није узета у обзир добробит детета које би било рођено као резултат третмана, укључујући потребу детета за оцем, део 13 (5). Амандманима на овај Закон из 2008. године формулација „потреба детета за оцем" замењена је формулацијом „укључујући потребу за родитељством које пружа подршку" (*supportive parenting*), део 14 (2) (б).[7] У подзаконском акту *Code of Practice*, формулисано је упутство за процену обавезе да се узме у обзир потреба детета за оцем на следећи начин:

„Ако дете неће имати правног оца, центар треба да процени способност будуће мајке да задовољи потребе детета/деце и способност других лица у оквиру породице или социјалног окружења који желе да поделе одговорност задовољавања ових потреба." [Nelson 2013].

Према нашем мишљењу, овакво решење би се могло предвидети и у Србији, у смислу да жена која жели да се подвргне поступку, а нема партнера, означи особу која ће бити спремна да јој помогне у одгајању детета, било да је то неко од њених сродника или пријатеља и да се на тај начин задовољи „потреба детета за родитељством које пружа подршку". Имајући у виду да су у српском друштву породични односи врло развијени може се претпоставити да би у пракси тако и било, чак и да услов није формално одређен.

У земљама региона жена без партнера има приступ асистираним репродуктивним технологијама и то у Црној Гори (чл. 11/3, 4), Македонији (чл. 9/3) и Хрватској. У Словенији међутим, није предвиђено право жене без партнера на приступ АРТ, како је, упоредно правно посматрано, нпр. и у Француској [Francoz-Terminal 2016].

У Црној Гори је услов да жена која не живи у брачној или ванбрачној заједници има право на лечење неплодности уз сагласност Министра

[7] Human Fertilisation and Embryology Act 2008.

здравља, а уз претходно мишљење одређене комисије. Ради се о Комисији за примјену поступака, а која је стручно саветодавно тело, коју чине: представник Министарства, стручњак за медицинску етику, по један стручњак из сваке здравствене установе за примену поступака АРТ, по један стручњак из области психологије или психијатрије, ембриологије и генетике, представник Љекарске коморе Црне Горе и представник заштитника људских права и слобода (чл. 8). У Македонији се траже исти услови за жену која је неудата и не живи у ванбрачној заједници, као за лица у браку (ванбрачној заједници). Један од услова је да су ранији третмани били неуспешни и да је жена способна за родитељство, у складу с годинама. Како је већ наведено, неплодност није превасходни разлог због кога жена која нема партнера жели да се подвргне АРТ, него је разлог управо тај што она нема партнера, а што се наводи и у теорији у вези са македонским решењем. Тако, ауторка Игновска сматра да су са теоријског аспекта ови услови проблематични, али наводи да се у пракси дозвољава жени без партнера да користи АРТ без икаквих услова [Ignovska 2015]. У Хрватској се жени без партнера даје приступ АРТ само из медицинских разлога, а не из разлога што нема партнера (чл. 10/2).

Следеће питање је да ли партнери истог пола могу бити субјекти АРТ. У Србији, а ни у другим земљама региона то није могуће. Наиме, у Србији, Македонији и Црној Гори заједнице лица истог пола, у моменту писања овог рада, нису регулисане законом, тако да не производе никаква правна дејства, па ни везана за АРТ. Словенија и Хрватска законски регулишу истополне заједнице, али је у Словенији изричито забрањен приступ АРТ истополним партнерима, а такође и усвајање деце. Забрана постоји за партнере који су закључили заједницу, али и за партнере који нису формално закључили заједницу, него живе у фактичком, нерегистрованом партнерству.[8] Хрватски Закон о истополним заједницама не садржи експлицитну одредбу о томе да ли лица истог пола имају право на АРТ или немају. Међутим, као корисници права у Закону о АРТ наводе се жена и мушкарац који су у браку или ванбрачној заједници, те жена која није у браку, ванбрачној али ни истополној заједници (чл. 10/1,2), а не наводе се жене, нити мушкарци у истополној заједници.

ПОСТУПЦИ АСИСТИРАНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГИЈА

Закони свих земаља региона регулишу унутар телесно оплођење (*in vivo*) и вантелесно оплођење (*in vitro*). Закон Србије дефинише унутар телесно оплођење као уношење семених ћелија у полне органе жене, те уношење јајних ћелија заједно са семеним ћелијама у полне органе жене. Према Закону Србије, вантелесно оплођење подразумева спајање јајних и семених ћелија изван тела жене у циљу стварања зигота, односно ембриона и њихово преношење у полне органе жене. Сви закони дозвољавају

[8] Zakon o partnerski zvezi Slovenije, *Uradni list*, 35/16, čl. 2/3, i čl. 3/4; Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola Hrvatske, *Narodne novine*, 92/14.

донирање генетског материјала, али у вези с донирањем постоје разлике у регулативи.

Тако је према Закону Србије дозвољена употреба дарованих репродуктивних ћелија, али само код једног супружника, односно ванбрачног партнера, као и код жене без партнера (чл. 29). То значи да дете у случају донирања репродуктивних ћелија, увек има генетску везу са једним од родитеља. Тако је и према Закону Словеније (чл. 8), Закону Хрватске (чл. 8), Закону Црне Горе (чл. 14/2), док Закон Македоније не садржи овакву одредбу.

Друго питање у вези са донирањем генетског материјала односи се на дозвољеност донирања ембриона. Наиме, у поступку АРТ дешава се да се појаве „сувишни" ембриони, када лица од којих потиче генетски материјал немају потребу за ембрионима који су настали у поступку јер је поступак био успешан, па је рођено дете (деца), или из других разлога (нпр. престанак брака или ванбрачне заједнице). У таквом случају је потребно одлучити каква је судбина тих ембриона. Једна од солуција је ембрио донација другом пару који је неплодан. У важећем Закону о биомедицински потпомогнутој оплодњи Србије из 2017. године не постоји експлицитна одредба којом се дозвољава донација ембриона, али ни експлицитна одредба којом се она забрањује. Међутим, донација неупотребљених ембриона другим лицима се предвиђа као једна од опција за лица од којих потиче ембрион, што упућује на закључак да је донација ембриона дозвољена (чл. 51/6).

У раније важећем законодавству Србије, у Закону о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења из 2009. године постојала је нејасноћа о томе да ли је донирање ембриона другом пару дозвољено. Наиме, постојала је контрадикторност између чланова 56 и 58. У члану 56/16 било је изричито забрањено поклањање људских ембриона у поступку биомедицински потпомогнутог оплођења. Међутим, у члану 58/6 било је предвиђено да лица од којих потиче ембрион треба писмено да се изјасне о даљем поступању са неупотребљеним раним ембрионима, па, између осталог, могу да се изјасне да ли желе да донирају ембрион за поступак биомедицински потпомогнутог оплођења других лица. Овде се ради о очигледном пропусту законодавца да у коначној редакцији текста доследно дâ примат једном од решења, а која су потпуно супротна једно другом.

Донација ембриона дозвољена је у Хрватској (чл. 18) и Македонији (чл. 16), док у Словенији (чл. 13/1) и Црној Гори (чл. 40) донација ембриона није дозвољена. Према македонском Закону, дозвољена је донација ембриона и у поступку сурогат материнства, чл. 1 (5).

Када се ради о упоредном праву, може се приметити да донација ембриона није поступак који је универзално прихваћен. Дозвољен је, нпр. у Француској, Грчкој [Kovaček-Stanić 2008], Великој Британији[9], а није дозвољен нпр. у Аустрији, Италији [Kovaček-Stanić 2008]. Према Биоетичким

[9] Human Fertilisation and Embryology Act 2008.

законима Француске, када се користи ембрион другог пара, тражи се писмена сагласност свих лица. О коришћењу ембриона одлучује судија, базирајући одлуку на интересима будућег детета (чл. Л152-5).

Следеће питање је да ли је у земљама региона дозвољена постхумна оплодња. У српском праву није сасвим јасно да ли је постхумна оплодња дозвољена или забрањена. Наиме, у Закону о биомедицински потпомогнутој оплодњи Србије из 2017. године у члану 41 се каже:

„У поступку БМПО дозвољено је употребљавати репродуктивне ћелије, односно ембрионе давалаца који су живи."

Када се ради о постхумној оплодњи семеним ћелијама мужа или ванбрачног партнера (хомологна оплодња) или ембрио трансферу ембриона који је настао оплодњом јајне ћелије семеним ћелијама супруга/ванбрачног партнера, треба приметити да супруг/ванбрачни партнер нема положај даваоца генетског материјала. Напротив, он је субјект ових поступака заједно са својом супругом/ванбрачном партнерком. Сматрамо да би у закону требало направити разлику у дозвољености или забрани постхумне оплодње у два различита случаја, првом у којем је дониран генетски материјал, и другом, када се ради о генетском материјалу који потиче од лица у браку или у ванбрачној заједници.

Ни у другим земљама региона ова разлика није направљена. У Црној Гори се предвиђа (чл. 33/4) слично као у Србији, забрана коришћења полних ћелија донатора после његове смрти. У Словенији је забрањен поступак коришћењем полних ћелија донора који у моменту уноса дарованих полних ћелија или раних заметака у тело жене нису више живи. Осим тога, предвиђа се обавеза лекара да пре уноса полних ћелија донора или раних заметака у тело жене утврди да ли је донор још жив (чл. 28/3). У Хрватској (чл. 33/3) се предвиђа да се полне ћелије или ткива која се чувају морају уништити у року од 30 дана после смрти лица од којег потичу. Оваква формулација упућује на закључак да се одредба односи како на полне ћелије донора, тако и на полне ћелије лица која као субјекти учествују у поступку.

У другим европским земљама, постхумна оплодња је дозвољена у нпр. Великој Британији и у Грчкој [Zervogianni 2016], а изричито забрањена у Француској, Швајцарској и Италији [Schwenzer and Keller 2016]. У упоредном праву се као постхумна (*post mortem*) асистирана репродукција сматра репродукција у случају смрти супружника или партнера (нпр. у Грчкој и Великој Британији), а не донора генетског материјала. Сматрамо да је управо од највећег значаја да се законодавац определи да ли је дозвољена постхумна оплодња у случају смрти супружника или партнера, јер само у том случају наступају правне последице везане за родитељство.

Поступак који изазива највеће дилеме у теорији и законодавству је поступак сурогат материнства. Посматрајући земље региона, само је у Македонији сурогат материнство дозвољен поступак, и то од 2014. године. Овај поступак је резервисан за брачне партнере различитог пола (чл. 5). Ембрион може настати спајањем сперматозоида мушкарца и јајне ћелије

жене као брачних партнера – тада дете има генетску везу с оба брачна партнера, а који ће и бити његови правни родитељи. Осим тога, ембрион може настати спајањем сперматозоида мушкарца из брачног пара и дониране јајне ћелије, када ће дете имати генетску везу с правним оцем. Ембрион може настати спајањем јајне ћелије жене из брачног пара и дониранихсперматозоида, када ће дете имати генетску везу са правном мајком. Није предвиђена могућност коришћења јајне ћелије сурогат мајке, што значи да тзв. генетска сурогација у Македонији није дозвољена.

У Србији је у овом моменту сурогат материнство према Закону о биомедицински потпомогнутој оплодњи изричито забрањено и квалификовано као кривично дело (чл. 49/18; чл. 66) [Kovaček-Stanić 2013], али Преднацрт Грађанског законика садржи алтернативни предлог према којем би сурогат материнство било уведено у законодавство Србије [Ковачек Станић и Самарџић 2016].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Када се ради о субјектима асистираних репродуктивних технологија, као елементу који утиче на доступност, у свим земљама региона право на приступ поступцима имају супружници и ванбрачни партнери. Они треба да испуне одређене услове, који се називају услови подобности. Законодавство земаља региона се разликује када се ради о услову старосне доби за жену. Тако је у раније важећем Закону Србије из 2009. године било забрањено да се у поступак биомедицински потпомогнуте оплодње укључи жена која по годинама живота и општем здравственом стању није способна да рађа, односно која је у старосној доби која није примерена за рађање, а што Закон из 2017. године не предвиђа. Од закона региона, закони Словеније и Црне Горе предвиђају за жену услов старосне доби која је одговарајућа за рађање.

Према нашем мишљењу овај услов је оправдан, јер иако је медицина у земљама региона на таквом научно-технолошком нивоу да је способна да успешно примени поступке асистиране репродукције и на жену која је у старосној доби у којој до рађања не би могло доћи природним путем, сматрамо да на основу, на првом месту разлога друштвених околности, у садашњем тренутку то не би требало дозволити.

Разлике постоје и у томе да ли су жени која нема партнера доступни поступци асистиране репродукције, односно да ли се она сматра субјектом или не. У свим земљама, изузев Словеније, жена која нема партнера има право на коришћење поступака асистираних репродуктивних технологија, али под различитим условима. Најважније питање је да ли жена која нема партнера може да користи АРТ управо из тог разлога или може да користи АРТ само ако се ради о разлозима здравствене природе. Када се ради о законодавству Србије не постоји експлицитан одговор. Тумачећи законске одредбе примећује се извесна контрадикторност. Из назива Закона из 2017. године изостављено је да се ради о закону о лечењу неплодности, а у одредбама Закона је задржано начело медицинске

оправданости. Када се ради о жени, како се наводи, која живи сама, предвиђено је да она има право на ове поступке, али само изузетно, без прецизирања које околности се сматрају изузетним. Према нашем мишљењу, жени која нема пертнера требало би дозволити примену АРТ, али уз услов да се води рачуна о интересу детета да има два родитеља, и то тако што би се предвидело да жена означи особу која ће бити спремна да јој помогне у одгајању детета, било да је то неко од њених сродника или пријатеља. Сматрамо да жени не би био велики проблем да именује особу која би била спремна да јој помогне у одгајању детета, имајући у виду да су у српском друштву породични односи врло развијени и да се одржавају и негују.

У другим земљама региона, законодавство се разликује. Тако у Црној Гори, жена која не живи у брачној или ванбрачној заједници има право на лечење неплодности уз сагласност Министра здравља, али без прецизирања под којим условима, па се може закључити да би могла да оствари ово право управо зато што нема партнера. У Хрватској и Македонији жена без партнера има приступ АРТ само из медицинских разлога, а не из разлога што нема партнера, али се у литератури наводи да се у Македонији у пракси омогућује и жени без партнера приступ АРТ, без икаквих услова.

Што се тиче партнера истог пола, они не могу бити субјекти АРТ ни у једној земљи региона.

Када се ради о поступцима као другом елементу који утиче на доступност, поступак донације репродуктивних ћелија се углавном ограничава на репродуктивне ћелије које потичу или од мушкарца или жене као донора, а с циљем да дете увек има генетску везу с једним од његових правних родитеља. Тако је према законима Србије, Хрватске и Црне Горе, док Закон Македоније не садржи овакву одредбу. Највеће разлике у земљама региона постоје у вези са дозвољеношћу донације ембриона и дозвољености поступка сурогат материнства. Тако је донација ембриона дозвољена у Србији, Хрватској и Македонији, док у Словенији и Црној Гори није дозвољена. Сурогат материнство је дозвољено само у Македонији.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад представља прилог пројекту „Биомедицина, заштита животне средине и право”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ковачек Станић Гордана и Сандра Самарџић (2016). Субјекти артифицијелних репродуктивних технологија и њихова права у примени ових поступака (преимплантациона дијагностика). *Правни живот*, 10: 57–72.

Ковачек Станић Гордана (2016). Ванбрачни партнери као субјекти артифицијелних репродуктивних технологија. *Биомедицина и право: Зборник сажетака са научног скупа*. Нови Сад: Правни факултет.

Francoz-Terminal, Laurence (2016). The changing concept of 'family' and challenges for family law in France. *European Family Law*. II, Jens M. Scherpe (ed.).
Ignovska, Elena (2015). *Sperm Donation, Single Women and Filiation*, Cambridge (UK) and Portland (OR): Intersentia.
Kovaček-Stanić, Gordana (2008). *Legislativa o ljudskoj reprodukciji uz biomedicinsku pomoć*. Novi Sad: Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost.
Kovaček-Stanić, G. (2013). Biomedicinski potpomognuto začeće i rođenje deteta – surogat materinstvo u uporednom Evropskom pravu i Srbiji. *Stanovništvo*, 51(1): 1–21.
Nelson, Erin (2013). *Law, Policy and Reproductive Autonomy*. Oxford–Portland: Hart Publishing.
Schwenzer, Ingeborg and Tomie Keller (2016). The changing concept of 'family' and challenges for family law in Switzerland. *European Family Law*, II ed. Jens M. Scherpe.
Zervogianni, Eleni (2016), The changing concept of 'family' and challenges for law: Greece. *European Family Law*, II, Jens M. Scherpe (ed.).

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Legislation.gov.uk (2008). Human Fertilisation and Embryology Act 2008. Dostupno na: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/22. Pristupljeno: 20. 6. 2018

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

AVAILABILITY OF THE ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES IN THE REGION OF FORMER YUGOSLAV COUNTRIES

by

GORDANA KOVAČEK-STANIĆ
University of Novi Sad
Faculty of Law
Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad, Serbia
gkstanic@gmail.com

SUMMARY: In the paper "Availability of the assisted reproductive technologies in the region of former Yugoslav countries", author analyzes laws in: Serbia, Montenegro, Macedonia, Croatia and Slovenia. There are two elements with the impact to availability of ART: who the subjects are (spouses, heterosexual partners, same-sex partners, woman without partner) and which procedures are regulated. For instance, surrogate motherhood is regulated only in Macedonia in present time. In addition, author analyzes regulation of the donation of the genetic material (sperm, ova, embryo) and posthumous fertilization in all mentioned countries.

KEYWORDS: assisted reproductive technologies, subjects, donations, genetic material, posthumous fertilization

UDC 314.3(497.6 Istočno Sarajevo)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867369L
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ФЕРТИЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

МАРИАНА ЛУКИЋ ТАНОВИЋ
Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале
Алексе Шантића 1, Пале, Република Српска
Босна и Херцеговина
mariana.lukic@gmail.com

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ
Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет
Др Младена Стојановића 2, Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

САЖЕТАК: Ранија истраживања везана за природно кретање становништва Града Источно Сарајево показала су да су главни демографски проблеми: негативан природни прираштај, померање старосне границе рађања, смањење удела трећерођене деце, повећање укупне стопе морталитета узроковано старењем становништва и повећање морталитета изнад 70 година старости. Такође, мере популационе политике које треба да буду усмерене на повећање наталитета, на нивоу Републике Српске и општина Града Источно Сарајево, нису адекватне и довољне. Анализа фертилних карактеристика Града Источно Сарајево, у том смислу, представља продужетак истраживања које захваљујући спроведеном попису 2013. године (након 22 године без пописа становништва у БиХ) може бити настављено. Предмет истраживања рада су фертилне карактеристике становништва Града Источно Сарајево према попису становништва из 2013. године. Циљ истраживања је да се представе и анализирају обим и старосна структура фертилног контингента становништва Града Источно Сарајево, као и удео женског фертилног становништва према броју рођене деце, што омогућава сагледавање удела неучествовања у репродукцији. Такође, циљ је да се анализирају основни показатељи репродукције: стопа фертилитета, сума укупног ферилитета, бруто и нето стопа репродукције и стопа природног раста.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фертилитет, Град Источно Сарајево, репродукција

Град Источно Сарајево сусреће се са озбиљним проблемом природне депопулације. Још од 1996. године, са одређеним осцилацијама, природни прираштај има негативну вредност, и то у свим општинама града. Ранија истраживања показала су да су, поред наведеног, карактеристике природног кретања становништва овог простора и померање старосне границе рађања, смањење удела трећерођене деце, повећање стопе морталитета узроковано старењем становништва, повећање морталитета изнад 70 година старости [Lukić Tanović and Danilović 2014].

Иако се поједине институције на нивоу Републике Српске баве популационом политиком и спроводе одређене мере у циљу подстицања рађања, веома је битно како локалне заједнице схватају демографски проблем у којем се налазе и шта локалне власти предузимају. У Граду Источно Сарајево у протекле две-три године озбиљније приступају проблему, у смислу да неке од општина формирају комисије за популациону политику и доносе одлуке којима се регулишу одређене мере пронаталитетне популационе политике. Међутим, свест о проблему недовољног рађања није подједнако развијена у свим општинама града [Lukić Tanović and Danilović 2014].

Анализа фертилног контингента становништва, као веома важног функционалног контингента, битна је за истраживања демографског развоја. Посебан значај има анализа фертилитета на нивоу општина јер омогућава детаљније сагледавање фертилних карактеристика и даје смернице за мере популационе политике.

Простор Републике Српске последњих неколико година одликује интензиван пад стопе фертилитета, што у основи почива на моделу ниске репродукције [Маринковић 2009].

Интензивно опадање стопе наталитета почело је још шездесетих година прошлог века, што је утицало на смањење репродуктивног становништва. Пад наталитета у последње три деценије прошлог века битно ће утицати на будуће трендове репродукције, а у скоријој будућности може се очекивати и даље смањење наталитета у Републици Српској [Маринковић и Мајић 2013], па и у Граду Источно Сарајево.

Као основни извор података о карактеристикама фертилног контингента становништва коришћен је Попис становништва у БиХ 2013. године, као и подаци виталне статистике Републичког завода за статистику Републике Српске. Подаци су обрађени у Exsel програму и графички су представљени. Примењен је низ научних метода, од традиционалних до савремених, а усклађених са демографским истраживањем: метод географске анализе и синтезе, математичко-статистички метод, затим методи класификације, систематизације, генерализације, конкретизације, моделирања као и картографски метод. Приликом израде показатеља репродукције становништва било је потребно израдити и таблице фертилитета за простор Града Источно Сарајево.

СТРУКТУРА ФЕРТИЛНОГ КОНТИНГЕНТА ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Обим и структура фертилног контингента становништва има директан утицај на ниво рађања. Ако је овај контингент обиман, ниво фертилитета може да порасте. У условима смањених репродуктивних норми, већи фертилни контингент и његова репродуктивна активност су предиспозиција за бројнију генерацију потомака. У депопулационим срединама често нема довољно фертилних жена које би могле обезбедити ревитализацију [Муцић 2012].

Табела 1. Број жена у фертилној доби (15–49) за Град Источно Сарајево према Попису из 2013. године

Територија	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	Pf (15–49)
Источна Илиџа	393	396	502	598	477	409	479	3.254
Источни Стари Град	26	20	20	37	19	24	19	165
Источно Ново Сарајево	293	297	366	470	374	290	322	2.412
Пале	649	693	697	764	612	565	682	4.662
Соколац	319	318	346	376	328	290	406	2.383
Трново	57	42	63	49	43	47	71	372
Град Источно Сарајево	1.737	1.766	1.994	2.294	1.853	1.625	1.979	13. 248

Извори: Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука 2017.

Анализа Табеле 1 показује да у Граду Источно Сарајево жене у старосној доби од 15 до 49 година чине 22,1% од укупног становништва, односно 42,6% у укупном женском становништву. Удео фертилних жена у укупном становништву града подудара се са уделом фертилних жена у укупном становништву Републике Српске (22%).

У 2013. години, посматрајући удео фертилног контингента у укупном становништву, издвајају се општине Источни Стари Град и Трново у којима је овај удео најмањи. Ово су две изразито руралне општине, где је удео старог становништва знатно већи него у осталим општинама града, што условљава смањен обим фертилног контингента, а самим тим и смањене стопе рађања. Насупрот овим општинама су општине Источно Ново Сарајево и Пале које као привредно развијеније, урбанизованије и са бољим општим условима за живот, имају повољнију старосну структуру становништва и позитиван миграциони салдо унутрашњих миграција, што директно доприноси већем обиму фертилног контингента.

Осим обима фертилног контингентна, битна је и анализа његове старосне структуре. Највећи удео у фертилном контингенту Града Источно Сарајево 2013. године има старосна кохорта жена од 30 до 34 године (17,3%), а ова кохорта уједно остварује и највећи удео наталитета.

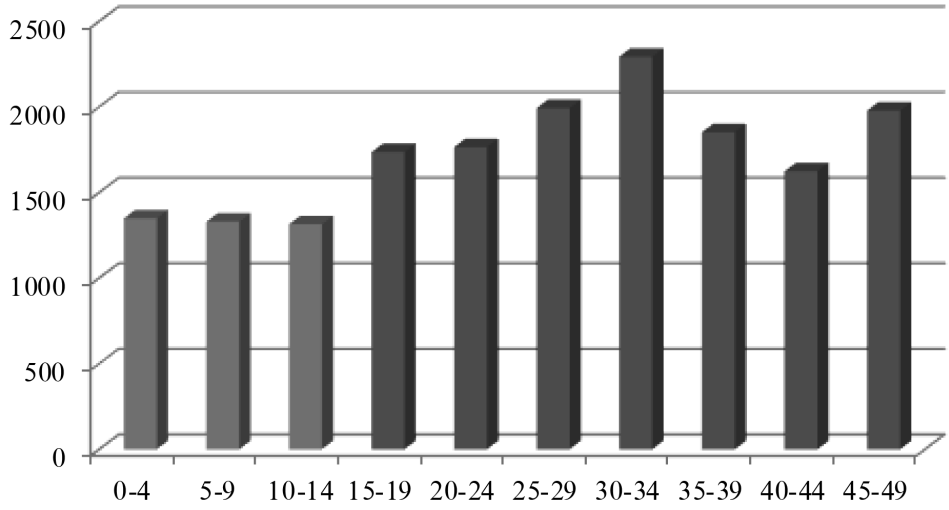

Графикон 1. Старосна структура фертилног контингента становништва Града Источно Сарајево према Попису 2013. године

На другом месту је старосна група жена од 25 до 29 година (15,1%), па најстарија група фертилних жена од 45 до 49 година старости (14,9%). Алармантно је да најмлађе фертилне кохорте жена (15–19; 20–24) имају мање учешће у фертилном контингенту у односу на најстарију фертилну групу. Старосна група од 15 до 19 година чини 13,1% фертилних жена, а од 20 до 24 године 13,3%. Узрок томе су смањене стопе рађања у ратном периоду, што се наставило и у послератном периоду, где су од 1997. године стопе природног прираштаја негативне.

Забрињавајућа је чињеница да је удео жена у постфертилној доби (више од 50 година) већи од удела фертилног континента и износи 44,6%, док је удео предфертилног контингента (до 14 година) свега 12,8%. Данашњи предфертилни контингент биће носилац репродукције у наредних 15 година, а смањење његовог обима значи и будуће смањење фертилног контингента. Томе ће последица бити смањење стопа фертилитета и наталитета и наставак природне депопулације на овом простору.

ОСНОВНИ ПОКАЗАТЕЉИ РЕПРОДУКЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

На основу пописа становништва из 2013. године може се детаљније анализирати фертилитет становништва, односно репродукција. После

стопе наталитета, веома битан показатељ је и општа стопа фертилитета. Такође, одређивање укупне стопе фертилитета има велики демографски значај при планирању мера популационе политике, а посебно је битна диференцијална стопа фертилитета. Због ратних дешавања и миграција становништва, смањење специфичне стопе фертилитета веома је изражено и има тенденцију пада. Општа стопа фертилитета у Граду Источно Сарајево 2013. године износи 35,7‰.

Биолошка репродукција становништва подразумева процес обнављања становништва, где делују и наталитет и морталитет. Стагнирајућа и смањујућа репродукција у развијеним земљама доводи до мањка радне снаге, до недовољне потражње производа, до старења популације. Последица овога је ограничавање даљег развоја земље. Брзи темпо проширене репродукције у недовољно развијеним земљама, ствара тешкоће аграрне пренасељености и кочи њихов даљи развој [Wertheimer-Baletić 1999].

У демографској статистици, најбољим показатељем биорепродукције сматра се сума укупног фертулитета – СУФ, која представља просечан број живорођене деце коју би родила жена током свог фертилног периода. Да би се осигурала једноставна репродукција становништва, односно обнављање генерација, сума укупног фертилитета треба да износи 2,1 деце по једној жени у фертилном периоду [Nejašmić 2005].

Екстремно ниским фертилитетом сматра се онај код кога је СУФ испод 1,5. Упозорава се на чињеницу да СУФ испод 1,3 детета по жени имплицира на годишње смањење популационе величине за 1,5% у стабилној популацији [Спасеновић и Девеџић 2012].

Град Источно Сарајево има СУФ 1,17, што је испод границе, односно није осигурано ни просто обнављање становништва. Сума укупног фертилитета на простору Града Источно Сарајево нижа је од републичког нивоа који износи 1,29. Најнеповољнија ситуација је на Општини Трново која има суму укупног фертилитета од свега 0,54 детета по жени. Највиша сума укупног фертилитета бележи се у Општини Источни Стари Град и износи 1,26.

О променама репродукције становништва које су се десиле на простору Босне и Херцеговине у последњих неколико деценија, најбоље говоре подаци о кретању суме укупног фертилитета на нивоу БиХ. СУФ се кретао од 3,95 у 1960. години до 1,65 у 1991. години [Врањеш и Петковић 2011], а 2013. године износио је 1,27 [Agencija za statistiku BiH, 2016].

Бруто стопа репродукције показује број женске деце коју би једна жена родила током свог фертилног периода, уз претпоставку да ниједна жена не умре у току фертилног периода. Уколико је стопа мања од 1,02, тада није осигурано једноставно обнављање становништва [Nejašmić 2005].

У Табели 2 се уочава да је бруто стопа репродукције у Граду Источно Сарајево испод један, и износи 0,54 женске деце по жени. На нивоу Републике Српске, ова стопа је нешто виша, 0,63. Разлике постоје међу општинама града, али ниједна општина нема бруто стопу репродукције која омогућава једноставно обнављање становништва.

Табела 2. Показатељи репродукције[1] за Град Источно Сарајево према Попису 2013. године

Територија	f	SUF	R	Ro	μ	r
Источна Илица	39,6	1,25	0,623	0,622	31,1	-1,5
Источни Стари Град	30,3	1,26	0,505	0,417	28,6	-3,1
Источно Ново Сарајево	40,6	1,24	0,606	0,606	29,6	-1,7
Пале	34,7	1,16	0,480	0,475	30,5	-2,4
Соколац	30,6	1,07	0,486	0,478	28,7	-2,6
Трново	16,1	0,54	0,363	0,363	30,3	-3,3
Град Источно Сарајево	35,7	1,17	0,540	0,535	30,1	-2,0

Извори: Посебна обрада података: Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука 2017; Демографска статистика 17. Статистички билтен, Републички завод за статистику РС, Бањалука 2014.

Нето стопа репродукције чешће се користи јер је тачнија и узима у обзир смртност у фертилном периоду. Ова стопа представља број женске деце који би једна жена родила, уз претпоставку да ће остати исте стопе фертилитета, али се у обзир узима и смртност по старости жена. Ако нето стопа репродукције износи 1,0, значи да ће свака сада рођена девојчица током свог фертилног периода родити једну девојчицу, што је једноставно обнављање женског становништва. Ако је стопа испод 1, становништво је на прагу депопулације [Nejašmić 2005].

Нето стопа репродукције у Граду Источно Сарајево само је још један од показатеља који указује на проблем депопулације. Простор града има нето стопу репродукције 0,53 и нижа је од републичког нивоа (0,62).

У Табели 2 представљена је и средња старост приликом рађања која износи 30,1 годину, што потврђује претпоставку о померању границе рађања. У односу на просек Републике Српске, средња старост приликом рађања је у граду већа за 1,5 годину. Најмању средњу старост приликом рађања имају жене у Општини Соколац, 28,7 година, док највишу има Општина Источна Илица, и то 31,1, а Општина Пале 30,5 година.

Када се помера старосна граница рађања првог детета, мајкама не остаје довољно простора за планирање и остварење жељених трудноћа, јер је значајно скраћен ефективни репродуктивни период. С обзиром на то да репродуктивни период остаје недовољно искоришћен, наставља се снижавање фертилитета.

[1] Општа стопа фертилитета – f = N/Pf (15–49) ∗ 1.000; Сума укупног фертилитета – SUF = 5 ∗ ∑nnx; Бруто стопа репродукције – R =SUF ∗ Nf/N; Нето стопа репродукције – Ro = (∑nnx ∗ nLxf/l0) ∗ Nf/N; Средња старост приликом рађања – μ={∑(x+n/2) ∗ nnx ∗ nLxf/l0} ∗ Nf/N / R0; Стварна стопа природног раста – r = ln R0 / μ [Ђурђев 2001].

Такође, представљена је и стварна стопа природног раста, која је у Граду Источно Сарајево 2013. године негативна и износи -2,0%, док на републичком нивоу ова стопа износи -1,67%.

За анализу репродуктивног стања неке популације, битни су и подаци о броју жена старијих од 15 година које нису рађале, као и укупан број живорођене деце. Неучествовање жена у репродукцији последица је каснијег ступања у брак и стерилитета, док су остали узроци мање значајни [Михајловић 2015].

„Неучествовање жена у репродукцији становништва јесте један од непосредних узрока фертилитета. То је лако мерљива детерминанта условљена са више биолошких, психолошких и социјалних фактора, чији је ефекат на плодност становништва, по правилу, мањи него фактора који утичу на формирање ставова о величини породице. Отуда значај овог феномена може имати релативну вредност. У једној популацији обим неучествовања у репродукцији може да буде мали, а ниво фертилитета низак или висок у зависности од прихваћених репродуктивних норми" [Рашевић 2015: 82].

Удео жена старијих од 15 година, које нису рађале у 2013. години у граду износи 28,6%, док је тај проценат на нивоу Републике Српске 25,4%. Највећи проценат жена које нису учествовале у репродукцији има Општина Пале, 30,5%, док је овај проценат најмањи у Општини Источни Стари Град, 23,6%.

Посматрајући по општинама града, уочава се да се удео жена које нису рађале у старосној доби од 50 до 59 година, креће од 10,5% у Општини Соколац, до 14,6% у Општини Трново. Удели у популацији жена преко 60 година, крећу се од 6,3% у Општини Трново, до 12,4% у Општини Источни Стари Град.

Према попису становништва 2013. године, 11,5% жена на простору Града Источно Сарајево није родило ниједно дете, а у моменту пописа имале су између 50 и 59 година. У старосној групи преко 60 година тај проценат износи 11%, што упућују на постојање социолошког стерилитета. Наиме, у литератури се наводи да физиолошки стерилтитет износи између 7% и 9% у свакој популацији [Рашевић 2015]. На нивоу Републике Српске, ови удели износе 9,6% и 9,9%, што не упућује на велико присуство вољног стерилитета.

Свакако треба узети у обзир време када су ове жене требале да се остваре као мајке, почетком деведесетих година, када је овај простор био захваћен ратом, политичким проблемима, кризом институција, сиромаштвом, што на индувидуалном нивоу подразумева живот под сталним стресом. Све то одразило се на остварени број рођене деце или на нерађање.

Међу женама које учествују у репродукцији, 2013. године је највећи проценат жена које су родиле двоје деце, 41,5% жена, следе жене које су родиле једно дете, 14,5%. Због одсуства адекватних мера популационе политике, највероватније је да ће порасти број жена које су родиле једно дете, будући да је увелико завладало мишљење да се рађањем једног де-

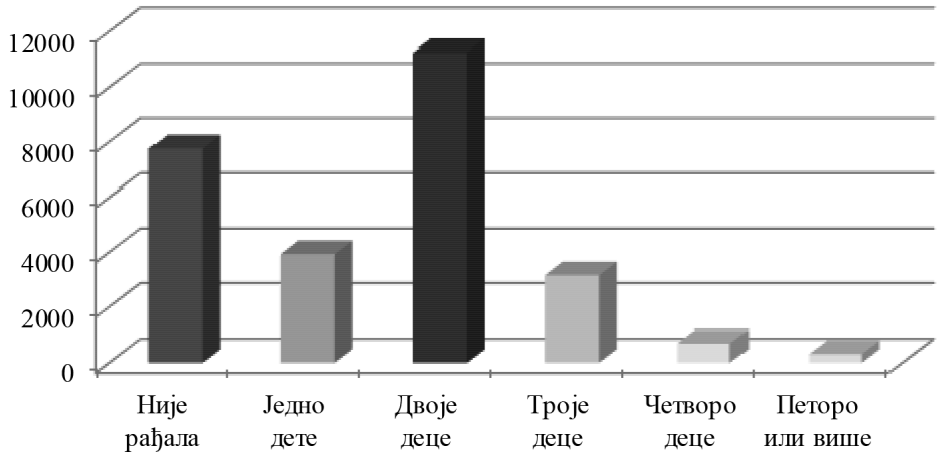

Графикон 2. Број женског становништва старијег од 15 година према учешћу у репродукцији у Граду Источно Сарајево према Попису 2013. године

тета у потпуности остварује улога мајчинства [Михајловић 2015]. Веома је мали удео жена које су родиле четворо (2,6%), петоро и више деце (1,2%). Све општине града имају исти редослед када је реч о уделу жена по броју рођене деце. Међутим, треба истаћи да руралне општине имају већи удео жена које су родиле четворо, петоро или више деце. Томе је узрок нижи ниво образовања жена и њихова већа незапосленост, а и утицај традиције на очување породице с више деце.

Виши ниво образовања подразумева дужи период школовања, што одгађа ступање у брак, условљава касније прворођење и смањење ефективног репродуктивног периода. Млађе високообразоване генерације у друштву чине авангарду у модернизационом процесу и оне прве прихватају нове обрасце размишљања и понашања. Измењен вредносни систем и животни стил појединаца у градској средини, удаљава од репродукције [Спасеновић и Девеџић 2012].

У тренутку пописа, при крају репродуктивног периода, 14,6% жена у старосној групи од 40–49 година није имало деце. Иако ове жене имају још прилику да учествују у репродукцији, овај податак, такође, упућује на велико учешће вољног стерилитета.

На почетку репродуктивног периода, у старосној групи од 15 до 19 година, највећи је удео жена које нису рађале што је и очекивано јер то још увек није пуно време физиолошке и психолошке зрелости. Неучествовање жена у репродукцији у старосној групи од 20 до 24 године је велики, исто тако и у групи од 25 до 29 година, иако је то најплоднији период живота и ризици од рађања су најмањи. На простору Града Источно Сарајево ови удели се крећу 88,7% и 63,3%.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Битне одлике природног кретања становништва Града Источно Сарајево су константно негативан природни прираштај већ више од две деценије, сума укупног фертилитета од 1,17, која је недовољана за просту репродукцију становништва и константно померање старосне границе рађања. У будућем периоду очекује се смањење броја становника.

Карактеристика данашњег друштва јесте управо то да је удео жена које не учествује у репродукцији у порасту, што је последица модернизације у свим сферама живота. Међутим, може се рећи да улога родитељства и мајчинства у Републици Српској није изгубила на значају у мери у којој је то случај у развијенијим земљама.

Несумњиво је да су у Републици Српској, па и у Граду Источно Сарајево, ратни сукоби један од основних фактора који су утицали на тренд репродукције и смањење природног прираштаја, а затим и емиграција, односно масовно исељавање становништва у иностранство о чему постоје само различите процене. Специфичан друштвени систем, веома лоша структура привредног система у којем су присутне велике стопе незапослености становништва, додатно утичу на смањење наталитета и погоршање фертилних карактеристика становништва.

Популациона политика локалних самоуправа недовољна је и неадекватна, а свест о проблему недовољног рађања није подједнако развијена у свим општинама града па је неопходно првенствено дефинисати циљеве демографског развоја, а затим и мере за ревитализацију простора и мере популационе политике, као и институције и тимове који би били надлежни за наведено.

Мере популационе политике подразумевале би већу стимулацију мајчинства, бригу о здрављу деце и жена, али исто тако и побољшање квалитета живота и уопште економских и социјалних услова како би се смањила имиграција младог и образованог становништва. Такође, подједнако је важна и популациона едукација која би подигла ниво свести становништва о репродуктивном здрављу и планирању породице.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Врањеш, Рајко и Дара Петковић (2011). Промјене у природном кретању становништва Републике Српске. у: Р. Гњато (ур.): *Зборник радова Трећег конгреса српских географа*. Бањалука: Географско друштво Републике Српске и Природно-математички факултет, 357–364.

Ђурђев, Бранислав (2001). *Основне технике у демографији*. Београд: Друштво демографа Југославије.

Маринковић, Драшко (2009). Анализа фертилних карактеристика, социо-економског статуса и ставова о планирању породице код породиља у Републици Српској. *Демографија*, VI: 65–76.

Маринковић, Драшко и Александар Мајић (2013). Демографске промјене у природном кретању становништва Републике Српске у периоду 1996–2011. године. у: Р. Гњато (ур.), *Зборник радова обиљежавања 20. годишњице Географског друштва Републике Српске*, Бањалука: Географско друштво Републике Српске, 153–164.

Муцић, Марија (2012). Општине Србије према величини фертилног контингента. *Демографија*, IX: 257–274.
Рашевић, Мирјана (2015). О кризи рађања и контроле рађања у Србији. У: Д. Маринковић (ур), *Демографска политика у Републици Српској – стварности и потребе*. Бањалука: Академија наука и умјетности РС, 10: 81–92.
Рашевић, Мирјана (2015). Фертилитет женског становништва. У: В. Никитовић (ур.), *Популација Србије почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику, 74–95.
Републички завод за статистику РС (2014). *Демографска статистика 17. Статистички билтен*. Бањалука: Аутор.
Републички завод за статистику РС (2017). *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године*. Бањалука: Аутор.
Спасеновић, Снежана и Мирјана Девеџић (2012). Фертилитет становништва Београда у контексту теорије Друге демографске транзиције. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 138: 55–70.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2016). *Demografija 2015*. Sarajevo: Autor.
Lukić Tanović, Mariana i Danijel Danilović (2014). The changes in natural movement of population in the city of East Sarajevo, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148: 793–802.
Mihajlović, Vojislav (2015). Fertilitet po redu rođenja stanovništva Centralne Srbije i Vojvodine. *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, 50: 97–105.
Nejašmić, Ivo (2005). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.
Wertheimer-Baletić, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MaTe.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

FERTILE CHARACTERISTICS OF THE POPULATION OF THE EAST SARAJEVO

by

MARIANA LUKIĆ-TANOVIĆ
University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy – Pale
Alekse Šantića 1, Pale, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
mariana.lukic@gmail.com

DRAŠKO MARINKOVIĆ
University of Banja Luka, Faculty of Sciences
Dr Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

SUMMARY: Early research related to the natural movement of the population of the City of Sarajevo has shown that the main demographic problems are: negative natural increase, raising the age limit of birth, reduction of the share of third-born children, increase in the overall mortality rate caused by aging of the population and increase in the mortality of population over 70 years of age. Also, the population policy measures

that should be aimed at increasing birth rates at the level of the Republic of Srpska and the Municipalities of East Sarajevo are not adequate and sufficient. The analysis of the fertile characteristics of the City of Sarajevo, in that sense, is an extension of the research which could continue, thanks to the conducted census of 2013 (after 22 years without the population census in Bosnia and Herzegovina). The subject of the research work is the fertile characteristics of the population of the City of East Sarajevo according to the population census in 2013. The aim of the research is to present and analyze the extent and age structure of the fertile contingent plantation of the City of East Sarajevo, as well as the share of female fertile population in terms of the number of children born, which allows seeing the share of non-reproduction in reproduction. Also, the aim is to analyze the basic indicators of reproduction: fertility rate, total fertility rate, gross and net reproduction rate, and natural growth rates.

KEYWORDS: fertility, City of East Sarajevo, reproduction

UDC 373.23(497.113)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867381G
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УЛОГА И ЗАДАЦИ ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ ВОЈВОДИНЕ – ДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ

АНА ГАВРИЛОВИЋ
Универзитет Сингидунум
Факултет за медије и комуникације
Карађорђева 65, Београд, Србија
dgavrilo@gmail.com
ana.gavrilovic2018@fmk.edu.rs

САЖЕТАК: Истраживања еволуције популационе политике, у нашој земљи, показала су да је она имала осцилације у развоју, да није била конзистентна, нити заснована на познатим научним принципима, а нарочито, да њене мере нису биле дуготрајне. Крајем 20. века, популациона политика је добила на значају, формирањем одређених органа на највишем нивоу власти, али и мерама које су уважавале потребу родитеља за подстицањем рађања, а још више за подршком у подизању деце. У том контексту, јавне институције за децу препознате су као значајни носиоци популационе политике, чији су циљеви били смањивање економске цене родитељства, боље функционисање институционалног система, боље коришћење свих ресурса којима он располаже и промене на боље у свим аспектима живота. Предшколске установе имале су у томе значајну улогу. Пре десет година, у Војводини је спроведено истраживање о предшколским установама у њој кроз елементе релевантне за популациону политику – број ових установа, њихови капацитети и мрежа, људски ресурси, облици рада, радно време, обухват деце, чекање на место у јаслама и вртићима, планови за повећање броја и капацитета дечијих објеката и начини идентификовања потреба за облицима рада и услугама. Циљ овог рада је да представи резултате follow-up студије након спроведеног идентичног истраживања – десет година после. Резултати показују да промене теку споро и да се велике могућности предшколских установа у популационој политици не респектују од надлежних у довољној мери.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: предшколске установе, популациона политика, потребе деце и породица с децом

Прва предшколска установа у Војводини, односно у нашој земљи, основана је 1843. године у Суботици. Иако је од тада прошло 175 година,

процес настајања предшколских установа још није завршен у смислу да оне представљају специфичне институције које истовремено задовољавају: потребе родитеља за збрињавањем мале деце док су они на послу, развојне потребе деце као и потребе друштва да родитељима пружи подршку у заштити, подизању, васпитању и образовању мале деце. Специфичност ових установа огледа се у мултифункционалности њихове делатности о чему сведочи реалан живот и значајан број научних и стручних радова [Гавриловић 1998; Прентовић 1995; Каменов 1999; Грујић Јанковић и Лукић 1999]. Једине од свих установа, предшколске установе подржавају и подстичу укупан психофизички и социјални развој мале деце, и између њих и институција које остварују само здравствену, социјалну или васпитно-образовну делатност, постоји више разлика него сличности. Стратегија развоја образовања и васпитања у Србији до 2020. године, као значајан развојни документ, као и Стратегија подстицања рађања из 2008, која је ревидирана 2014. године, усвојене су као документа Владе Републике Србије,[1] такође, дефинишу делатност ових установа као мултифункционалну. Међутим, законска и подзаконска регулатива, на основу којих ове установе функционишу, не уважавају и не уређују њихову делатност као мултуфункционалну. Тренутно, пошто су сврстане у систем образовања и васпитања, актуелна је и уређена само њихова васпитно-образовна функција из чега произлазе бројни проблеми, па и они који се тичу њиховог оснивања, броја, мреже, стручног кадра, итд., као и објективно могућих домета у популационој политици.

Мултифункционалност њихове делатности, који им даје самосвојни идентитет, квалификује их за значајно место у популационој политици. Такође, не може се овом приликом изоставити ни обавеза општине утврђена *Законом о локалној самоуīправи*[2], да, између осталих права и обавеза, оснива и установе и организације у области дечје заштите и да прати и обезбеђује њихово функционисање. То значи да свака општина треба да оснује предшколску установу, или више њих, зависно од потреба њених грађана и материјалних могућности којима располаже.

Осим недовољног рађања у једном делу света и прекомерног у другом, као и њихових последица, многе научне студије и репрезентативна истраживања указују на све израженију тенденцију промена у породици, породичном начину живота и вредносном систему. Реч је о паду универзалности брака, порасту кохабитација, категорије „самаца", рађања изван брака, једнородитељских породица и настајања модерних стилова живота [Бобић 2010]. Ова појава, названа „друга демографска транзиција" није још увек карактеристична за Србију, тврди ова ауторка. Међутим неки показатељи, карактеристични за модернизацију породичног живота, говоре да започете промене теку веома брзо – рађање изван брака, на пример, достигло је у актуелно време ниво од 25% свих рађања [Станковић 2016].

---

[1] Стратегија подстицања рађања [*Службени ґласник РС*, 13/08], и Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. [*Сл. ґласник РС*, 107/2012].

[2] Законом о локалној самоуправи [чл. 20, тач. 16, *Службени ґласник РС*, 129/2007; 83/2014; и 101/2016].

Поред недовољног рађања, процеси модернизације породице и породичног живота, представљају нове изазове за државе и друштва, а њихови одговори сигурно се морају тражити у јачању породичне и популационе политике, синергијском дејству свих подручја социјалне политике и убрзавању модернизације институционалног система, а тиме и предшколских установа, које немају алтернативу када је у питању заштита и подршка деци предшколског узраста.

ИСТРАЖИВАЊЕ

О првом истраживању

Током 2004. године, Скупштина АПВ, Извршно веће АПВ и Покрајински секретаријат за демографију, породицу и друштвену бригу о деци, усвојили су *Програм демографског развоја Аутономне Покрајине Војводине са мерама за његово спровођење* и отпочели његову реализацију. Реализација се састојала од увођења бројних пронаталитетних мера материјалне природе, за ублажавање економске цене подизања деце, и различитих истраживачких, организационих, едукативних и подстицајних активности, за активирање локалне самоуправе у популационој политици, популаризацију рађања и родитељства и јачање свести о потреби обнављања становништва и улози појединаца у томе. Једна од тих мера било је и истраживање о предшколским установама кроз елементе релевантне за популациону политику, односно анализирање потенцијала ових установа за остваривање мера и активности које су за њих биле предвиђене Стратегијом подстицања рађања из 2008. године. Да би се могло утврдити стање и дефинисати стратешки циљеви развоја ових установа, исте те године, истражени су и анализирани следећи елементи од значаја за њихову активну улогу у популационој политици: број установа, њихови капацитети и мрежа, људски ресурси, облици рада, радно време, обухват деце, чекање на место у јаслама и вртићима, планови за повећање броја и капацитета дечијих објеката и начини идентификовања потреба за облицима рада и услуга. Истраживање је било фокусирано на целину делатности предшколских установа, на стање у седиштима општина/градова, изван седишта и на нивоу сваке предшколске установе. Добијени резултати објављени су као студија, која је достављена свим предшколским установама и локалним самоуправама и послужила је за мењање постојећег стања. У истраживању је учествовало свих 45 предшколских установа.

Метод

Десет година касније, спровели смо follow-up истраживање с циљем поређења стања свих елемената релевантних за популациону политику, које потенцира и ревидирана Стратегија подстицања рађања из 2017. године. У овом истраживању учествовало је 36 предшколских установа, а девет није, иако су, уз одговарајуће објашњење, све биле позване да учествују и свима је достављен упитник. И поред накнадних молби, предшколске

установе из Апатина, Бача, Вршца, Жабља, Житишта, Ирига, Ковина, Сечња и Основна школа из Нове Црње, која делом обавља делатност предшколске установе, нису вратиле попуњен упитник.

У истраживању су примењене одговарајуће основне и опште методе, а од посебних метода – испитивање путем анкете и анализа података Републичког завода за статистику и Покрајинског секретаријата за социјалну политику, демографију и равноправност полова.

За потребе првог истраживања конструисан је упитник са 16 група питања различите сложености и разуђености, зависно од елемента релевантног за популациону политику који се истраживао. За потребе другог истраживања први упитник је имао исте групе питања, али су тражени само подаци о променама у свим елементима, како би се могла вршити компарација. Упитник и писмо објашњења овог истраживања достављени су, од стране Секретаријата за социјалну политику, демографију и равноправност полова, свим предшколским установама. Рок за попуњавање био је месец дана.

Узорак и статистичка анализа података

Као што је наведено, у истраживању је, од 44, учествовало 36 предшколских установа, па није обухваћена целокупна популација, већ узорак који чини 81,8% популације што му даје карактеристику репрезентативности, чиме су добијени резултати релевантни за закључивање.

Пре статистичке анализе, резултати првог истраживања су кориговани умањивањем квантитативних података за осам предшколских установа и једну школу које нису учествовале у другом истраживању. У обради података коришћена је дескриптивна статистика, пошто се ради о истраживању промене стања одређених елемената, након једне деценије.

У овом тексту, због ограниченог обима, дају се најзначајнији резултати истраживања.

Број предшколских установа

У протеклој деценији, процес оснивања ових установа још није завршен. Општине Нова Црња и Сремски Карловци нису још основале предшколске установе. У Новој Црњи део делатности предшколске установе (само полудневни боравак и програм припреме за школу) обављају школе, док се целодневни боравак не организује, па се и не остварује обавеза локалне самоуправе да организује установе за збрињавање мале деце за време док су њихови родитељи на послу.[3] Општина Сремски Карловци поверила је обављање делатности предшколске установе Предшколској установи „Радосно детињство" Нови Сад. Општина Стара Пазова основала је две предшколске установе: Предшколску установу „Полетарац" у Старој Пазови и Предшколску установу „Радост" у Новим

[3] Ово је обавеза свих земаља потписница Конвенције о правима детета. Наша земља је међу првима потписала ову конвенцију.

Бановцима. Дакле, у Војводини 39 општина и шест градова основали су 44 предшколске установе.

Од 44 предшколске установе, 41 је обављала делатност на подручју целе општине/града, док су три установе (Зрењанин, Бачка Паланка и Вршац) обављале делатност само у седиштима својих општина/градова. У посматраном периоду, Бачка Паланка је проширила своју делатност и на просторе изван седишта општине. То значи да 95,5% предшколских установа обавља своју делатност на целој територији општине/града.

Оснивање предшколских установа као самосталних организација треба да буде завршено у најскорије време, а надлежни државни органи имају могућности и инструменте да то учине.

Посматрано у целини, ипак се може закључити да број основаних предшколских установа, са потенцијалима којима располажу, представља значајан ресурс за широко постављену популациону политику у АП Војводини.

Објекти за боравак деце и њихови капацитети

У овом делу рада приказаћемо упоредне показатеље стања објеката и простора за боравак деце у 2008. и десет година касније (2018) за 36 предшколских установа (од 44) које су учествовале у истраживању.

Табела 1. Наменски грађени објекти према врстама у седиштима општина и насељима изван седишта општина, 2008. и 2018.

Година	Укупно			Јасле			Вртићи			КДУ		
	Број објеката	Површ. објеката (m^2)	Површ. двор. (m^2)	Број објек.	Површ. објек. (m^2)	Површ. двор. (m^2)	Број објек.	Површ. објек. (m^2)	Површ. двор. (m^2)	Број објек.	Површ. објек. (m^2)	Површ. двор. (m^2)
У седиштима општине												
2008.	135	138.555	287.666	5	2.686	4.623	45	20.442	56.105	85	115.427	226.938
2018.	154+1*	158.367	324.838	6	3.596	6.246	50	22.873	61.103	98+1*	131.898	256.989
Пораст	19+1*	19.812	36.672	1	910	1.623	5	2.431	4.998	13+1*	16.471	30.051
Изван седишта општине												
2008.	93	49.866	122.081	–	–	–	61	24.224	50.932	32	25.642	711.649
2018.	99	54.484,5	133.683	–	–	–	61	24.224	50.932	38	30.242,5	72.325
Пораст	6	4.605,5	11.602	–	–	–	–	–	–	6	46.00,5	11.602

* Објекти у изградњи

У протеклих 10 година, у седиштима општина, у Војводини, изграђено је 19 нових наменских објеката за децу, а један је у изградњи. Највише објеката изграђено је у Новом Саду (5), Сомбору (3), по два у Бачком Петровцу, Панчеву и Руми, и по један у Бачкој Паланци, Зрењанину, Сремској Митровици, Шиду и Темерину. Изражено у процентима, повећање броја објеката у седиштима општина, у односу на 2008. годину, је 14%. У истом периоду, у насељима изван седишта општина изграђено је шест

наменских дечјих објеката, што чини повећање од 6,45%. Намески објекти изграђени су у општинама: Стара Пазова – четири, Бачки Петровац – два и Темерин – један.

Изградња наменских дечјих објеката у насељима изван седишта општина је индикатор о промени политике према сеоском подручју и настојању да се уједначавају услови живота између града и села, што може допринозити смањивању миграција ка градовима и притисака које настају из тога на све социјалне системе. Такође, охрабрује чињеница да се, после дугог периода кризе, поново граде дечији објекти и то тамо где су потребе најизраженије. Темпо њихове изградње још није такав да може задовољити све исказане потребе, али је битно да се позитивне промене одвијају и да се капацитити за децу повећавају.

Табела 2. Капацитети наменски грађених објеката у седиштима општина и насељима изван седишта општина, 2008. и 2018. године

Година	За децу до 3 године		За децу од 3 до 7 год.	
	Број места	Број група	Број места	Број група
У седиштима општина				
2008.	3.291	221	20.012	758
2018.	4.134	265,5	22.945	870
Пораст	843	44,5	2933	112
Изван седишта општина				
2008.	971	58	9.069	337
2018.	1.149	69	9.707	363
Пораст	178	11	638	26

Капацитети, наменски грађених објеката за децу у седиштима општина, повећани су: за децу од 1–3 године за 843 места или за 25,6%; за децу од 3–7 година за 2.933 места или за 14,1%. Изван седишта општина повећање је: за децу до три године – за 178 места, или 18,3%, а за децу од три до седам година за 638 места, или за 7,03%.

Прилагођени простори у седиштима општина повећани су за 41 простор и сада их је 135, односно за 46,4%, а дворишта за 30.333 m^2, или за 70,9% више. Прилагођени простори изван седишта општина имају, такође, повећање: за 21 простор или за 17%, док су површине дворишта веће за 4.764 m^2, или за 46%. Повећање прилагођених простора изван седишта општина мање је него у седиштима општина, што се може објаснити постојећим стањем у којем су облици рада са децом настајали у прилагођеним просторима, због недостатка средстава за изградњу наменских објеката, али и због сталног смањивања деце у школама и појаве вишка простора који се прилагођавао за рад са децом предшколског узраста, што је било рационалније и јефтиније. Податак да је 2008. године у седиштима општина било само 94 прилагођена простора, а, у исто време, изван седишта општина скоро два пута више (188), потврђује наведене констатације.

Табела 3. Прилагођени простори у седиштима општина и местима изван седишта општина, 2008. и 2018. године

Година	Број простора	Површина у m²		Капацитет			
		Објеката	Дворишта	За децу до 3 године		За децу од 3 до 7 год.	
				Број места	Број група	Број места	Број група
У седиштима општина							
2008.	94	34.801	92.424	515	82	6.939	266
2018.	135	42.673	122.757	807	103,5	8.509	336
Пораст	41	7.872	30.333	292	21,5	1.570	70
У местима изван седишта општина							
2008.	188	22.813	10.215	166	10	8.327	299
2018.	209	25.660	14.979	273	17	8.975	326
Пораст	21	2.847	4.764	107	7	648	27

Смањење броја објеката

Стално смањивање броја рођене деце довело је до тога да у неким местима нема довољно деце за формирање васпитних група, ни ако се примене критеријуми о мањем броју деце у групама, што је, у посматраном периоду, условило смањење, односно престанак коришћења 12 прилагођених простора за децу изван седишта општина и то: 11 због тога што нема деце, а један из безбедносних разлога. Објекти су затворени у Ади, Новом Кнежевцу и Сомбору по два, у Бечеју три, а по један у Кањижи и Сенти. Један дечији објекат у Бечеју, затворен је због несигурне безбедности.

Кухиње

Значајан део услова за боравак деце у предшколским установама представљају кухиње за припрему или прихват хране. Њима је у протеклом периоду посвећивана значајна пажња у смислу побољшања услова и повећања коришћења капацитета, што показује Табела 4.

Табела 4. Број, површина и капацитет кухиња за рад у једној смени, 2008. и 2018. године

Година	Број производних кухиња	Површина кухиња и пратећих простора (m²)	Капацитет				Број кухиња са потпуним коришћењем капацитета	Број кухиња са непотпуним коришћењем капацитета
			Доручака	Ручака	Ужина	Вечера		
2008.	69	5.973	25.109	26.349	23.534	530	57	12
2018.	43	5.414	36.017	33.953	30.795	–	30	6
Повећање / смањење	-26	-559	10.908	7.604	7.261	-530	-27	-6

Године 2008. било је укупно 69 производних кухиња, а ове године их је 43. Смањен је њихов број, за 26, и површина за 559 m². Међутим, дошло

је до повећења броја оброка, због повећања броја деце обухваћене предшколским васпитањем и образовањем и то значајно. У 2008. години укупан број оброка који се производио за рад у једној смени био је 75.522. У садашњим кухињама производи се 36.018 доручака, 33.953 ручка и 30.795 ужина, или укупно 100.765 оброка. То је за 30.243 више оброка, односно 33,4% више. Од укупног броја кухиња, 30 користи своје капацитете у потпуности, шест кухиња није достигло свој максимум, а седам установа није дало одговор на то питање. Повећање капацитета кухиња планира 11 предшколских установа, а 25 не планира.

Људски ресурси

У 2008. години у предшколским установама, које су у узорку, било је запослено 4.789 радника на неодређено време и 570 на одређено време. У 2018. години, број стално запослених достигао је цифру од 5.364, а број запослених на одређено време је 1.281. Изражено у процентима број запослених на неодређено време у 2018. већи је за 11,8% што је оправдано због повећаног обухвата деце и заснивањем Припремног програма за школу као обавезног. Број запослених на одређено време је 2,2 пута већи него 2008. године. На то је утицао Закон о забрани запошљавања, али и други фактори који треба да буду детаљније испитани. Када се упореди укупно стање 2008. и 2018. године, долази се до сазнања да повећање људских ресурса у 10 протеклих година износи 1.286 запослених, односно 23,9%. У структури запослених доминирају васпитачи и медицинске сестре, а стручни сарадници су неравномерно распоређени. У мањим општинама их нема, или их има само по један, а у великим општинама, њихов број је веома велик. Занимљиво је да се број запослених социјалних радника смањио, иако се број породица и деце погођених социјалним проблемима, нарочито сиромаштвом, одржава на високом нивоу. Такође, на то утиче и начин на који је уређена делатност предшколских установа – само као васпитно образовна, иако је мултифункционална.

Облици рада

Повећањем броја објеката и прилагођених простора, повећале су се и могућности за повећање броја и врста облика рада. До повећања броја облика рада је дошло, али не и врста рада. Још увек постоје само класични облици рада – целодневни и полудневни боравак, и програм припреме за школу, а различити облици рада су значајно смањени. Истовремено, сфера рада се убрзано мења, али предшколске установе и локалне самоуправе, као њихови оснивачи, немају у опцији потребе оних који не раде класично радно време.

Повећање броја места за децу у целодневном боравку, у односу на 2008. годину је укупно 5.858, у полудневном боравку 903, у припремном програму за полазак у школу 1.423. Посматрано свеукупно, без различитих облика рада, број места за децу у три најзаступљенија (класична) облика

рада повећан је за 7.184. Како је у 2008. био 52.689, а у 2018. години 59.873, то значи да повећање износи 13,63%. Различити облици рада, који се по правилу одвијају у поподневним сатима, или у оквиру целодневног боравка, имају тенденцију смањивања, нарочито од доношења Закона о забрани запошљавања. Године 2008, овим облицима рада било је обухваћено 3.624 детета, а у 2018. години 1.908. Највише их остварују предшколске установе у Инђији, Кањижи, Сремској Митровици, Новим Бановцима, Шиду и Бачкој Паланци.

Табела 5. Облици рада у наменским објектима и у прилагођеним просторима у седиштима општина и насељима изван седишта општина, 2008. и 2018. године

Година	Број објеката	Целодневни боравак		Целодневни боравак		Полудневни боравак		Припремни програм за полазак у школу		Различити облици рада*	
		(1–3 године)		(3–7 година)		(5–7 година)		(6–7 година)		(3–7 година)	
		Број деце	Број група	Број деце	Број група	Број деце	Број група	Број деце	Број група	Број деце	Број група
У седиштима општина											
Наменски објекти											
2008.	135	3.562	214,5	14.536	547,5	3.274	148	6.438	307,5	1.842	99
2018.	154+1*	4.405	255	16.828	629,5	3.615	159	6.953	329,5		
Повећање	19+1*	843	44,5	2.292	82	–	–	515	22,0	32	1
Прилагођени простори											
2008.	94	887	52,5	3.837	131,5	2.148	103	2.221	124	817	38
2018.	135	1.226	75,0	5.107	186,5	2.738	134	2.795	161		
Повећање	41	339	22,5	1.270	55	590	31	574	37	50	3
У местима изван седишта општина											
Наменски објекти											
2008.	93	889	53	3.963	148	1.930	100	3.122	162	685	40
2018.	99	1.110	65	4.567	174	1.973	102	3.209	166	–	–
Повећање	6	221	12	604	26	43	2	87	4	–	–
Прилагођени простори											
2008.	188	172	10	1.249	51	2.327	139	2.134	149	280	8
2018.	209	256	15	1.454	60	2.597	154	2.381	163		
Повећање	21	84	5	205	9	270	15	247	14	103	4

* Различити облици константно бележе велико смањење, па наведени подаци са 2018. говоре о стању, а не о повећању. Више о томе у текстуалном делу овог рада.

Обухват деце

Подаци о броју деце показују смањење. Број деце узраста од 1 до 6 година смањио се за 11.134, или за 11,2%, што показује тежину последица недовољног рађања. Обухват деце целодневним боравком већи је за 5.858 деце, или за 20,1%, што приближно одговара повећању капацитета наменских дечјих објеката у истом периоду.

Табела 6. Обухват деце целодневним и полудневним боравком, 2008 и 2018.

Година	Број деце узраста 1–6 година	Број деце у целодневном боравку	Обухват деце целодневним боравком (%)	Број деце узраста 5 год.	Број деце у полудневном боравку	Обухват деце полудневним боравком (%)
2008.	105.957	29.095	27,5	18.328	9.679	52,8
2018.	94.823	34.953	36,9	16.158	10.923	67,6

Повећање броја деце у полудневном боравку је 1.244 детета, или свега 11,3%, док је обухват значајно повећан, и то са 52,8% на 67,6%. С једне стране, тако мало повећање броја деце у полудневном боравку условљено је тиме што су у 2008. години тим обликом рада била обухваћена деца узраста 5, и велики број деце старости 6 година. Како је програм за полазак у школу посебан облик рада и то обавезан и финансиран у целини из буџетских средстава, то је условило да велики број шестогодишњака похађа тај програм. Ову констатацију потврђују и налази о облицима рада приказани у Табели 5. С друге стране, велико повећање обухвата деце полудневним боравком условљено је и великим смањењем броја деце тог узраста, првенствено због пада фертилитета.

Чекање на место у дечјим објектима

Пре 10 година, на место у јаслама или вртићу чекало је укупно 2.311 деце. Сада је стање знатно другачије: у 16 предшколских установа нема чекања, а у 18 на место чека 4.223 деце, од којих само у Новом Саду 3.360. За доносиоце одлука и ово су докази да развој мора бити равномеран, јер се само њиме може делимично утицати на смањење притисака становништва на велике градове. Многа истраживања показују да је живот квалитетнији у градовима, да је сиромаштво мање, да су услуге развијеније и доступније градском становништву него сеоском, што покреће становништво ка градовима.

Радно време

Налази овог истраживања показали су да је отпочео процес промена радног времена, у целодневном боравку померања су најчешће за 30 минута и то тако да се почетак рада помера од 5,30 на 6,00 часова, а завршетак са 15,00 на 15,30. Има и установа чије радно време почиње у 6,00 и траје до 16,00 часова. Мало је установа које имају дванаесточасовно радно време. Има и примера да су родитељи тражили продужење радног времена, али да локална самоуправа то није уважила. Веома су ретке установе које продужавају радно време. Само у Панчеву постоји једна васпитна група чије је радно време од 12,30 до 22,30. У Сомбору се рад делимично организује и до 22,30, а у Кули до 20,00 часова.

Полудневни боравци и Програм припреме за полазак у школу имају каснији почетак и завршетак радног времена, али тако да се, ако раде у две смене, друга смена заврши до 17,00/18,00 часова. Предшколске установе

редовно анкетирају родитеље у вези с радним временом, али само оне који се јаве на конкурс у време уписа. Оне којима не одговарају, ни постојећи облици рада, ни радно време, нико не пита какве су им потребе. Само у седам предшколских установа било је исказаних потреба за другачијим радним временом, док у 28 није. Потребе родитеља који не користе услуге предшколске установе испитивало је само 10 установа, а 25 није. Рад објеката суботом не организује 35 установа. Потребе породица изван седишта општина за услугама које су им потребне испитивала је 21 установа, а 13 није. Потребе у вези с радним временом изван седишта општина није испитивала 21 установа, а за сезонски рад није заинтересована 21 установа. Једна предшколска установа није одговорила на то питање. У поређењу ових налаза са стањем од пре десет година, промене су незнатне.

Исто је стање и са идентификацијом потреба родитеља за облицима рада и услуга.

Изграђени капацитети могу боље да се користе, другачијом организацијом и диверсификацијом облика рада, заснивањем флексибилнијих услуга итд. Ревидирана Стратегија подстицања рађања увела је нови задатак за предшколске установе – рад с децом незапослених родитеља како би им се омогућило да траже посао. Рад са децом из социјално угрожених група одавно је препознат као могућност за побољшање бриге о деци, али су локалне самоуправе индиферентне према тим потребама.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Процес оснивања предшколских установа треба да буде завршен што пре, јер не постоје разлози да се даље не уважава њихова сложена и значајна делатност, нити да се родитељи и деца лишавају права на оптимално задовољавање својих потреба.

У стварању материјалних услова за функционисање предшколских установа, у протеклој деценији, постигнути су одређени резултати, који још нису довољни да ове установе имају потребан ниво развијености којим могу позитивно одговорити на задовољавање потреба родитеља и деце, а листе чекања на место у њима послати у историју.

Налази овог истраживања показују да се у Војводини смањују разлике у условима за боравак деце, облицима рада и обухвату деце између седишта општина и насеља изван седишта. Темпо тих промена треба да буде бржи, што се може постићи синергијским деловањем свих нивоа власти и бољим третманом предшколских установа. Да би улога и значај предшколских установа у популационој политици били оптимални, надлежни државни органи морају уважити мултифункционалност њихове делатности и регулисати је као што је сада регулисана њихова васпитно-образовна функција – потпуно и јасно. Стратегија развоја образовања и васпитања у Србији до 2020. и Стратегија подстицања рађања из 2018. дају довољно основа за доношење нове нормативне регулативе сложене и значајне делатности предшколских установа, која би била у сагласности са реалним животом и максимизирала њихову улогу и задатке у популационој политици и унапређивању квалитета живота родитеља и деце.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бобић, Мирјана (2010). Убрзање модернизације брачности као услов рехабилитације рађања у Србији, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 431–442.

Гавриловић, Ана (1998). *Систем друштвене бриге о деци у Србији*. Београд: Службени гласник.

Гавриловић, Ана (2001). *Предшколске установе у Србији, 1843–2000*. Београд: Службени гласник.

Гавриловић, Ана (2005). Еволуција популационе политике у систему друштвене бриге о деци. у: М. Мацура и А. Гавриловић (ур.), *Еволуција популационе политике у Србији 1945–2004,* Демографски зборник Одељења друштевних наука САНУ, књ.VII , САНУ, 105–195.

Грујић, Д.; З. Јанковић и С. Лукић (1999). Предшколске установе у остваривању мера и активности за планирање породице. *Обнављање становништва и планирање породице: приручник за предшколске установе и центре за социјални рад.* Београд: Центар за демографска истраживања ИДН.

Каменов, Емил (1990). *Предшколска педагогија I и II*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Мацура, Милош (ур.) (1997). *Основи популационе политике: циљеви, институције, мере*. Демографски зборник Одељења друштевних наука САНУ. књ. IV, Београд: Српска академија наука и уметности.

Мојић, Новка и др. (2008). *Улога и задаци предшколских установа у популационој политици Аутономне Покрајине Војводине*. Нови Сад: Покрајински секретаријат за социјалну политику и демографију.

Прентовић, Ристо (1995). Комплементарност и корелативност функција предшколских установа. *Социјална политика и социјални рад*, 31(4): 88–90.

Станковић, Биљана (2015). *Ванбрачни фертилитет у Србији од половине XX века* (докторска дисертација). Економски факултет Универзитета у Београду.

Woodhead, Martin (1979). *Pre-School Education in Western Europe*: Issues Policies and Trends: A Report of the Council of Europe's Project on Pre-School Education – Longman, London.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ROLE AND TASKS OF PRESCHOOL INSTITUTIONS IN POPULATION POLICY OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA – TEN YEARS LATER

by

ANA GAVRILOVIĆ
Singidunum University
Faculty of Media and Communications
Karađorđeva 65, Belgrade, Serbia
dgavrilo@gmail.com
ana.gavrilovic2018@fmk.edu.rs

SUMARY: Researches in population policy evolution carried out in our country showed that there were oscillations in its development, it was not consistent and based on recognized scientific principles, and most of all its measures were not of long term duration.

At the end of the twentieth century the population policy gained in importance by the establishment of certain organs of the highest level of authority as well as by introducing measures which took into consideration the needs of parents for the encouragement of giving birth and even more the support in raising children. In that context, public institutions for children were recognized as important carriers of population policy which aims were: the lower economic parental costs, the better functioning of the institutional system, the better use of all resources in its domain, and changes for the better in all aspects of life. The preschool institutions played the significant role in this. Ten years ago in Vojvodina a research about the preschool institutions in Vojvodina was conducted taking into consideration elements relevant to the population policy – the number of these institutions, their capacities and network, human resources, forms of activity, working hours, the inclusion of children, waiting period for enrolment in nurseries and kindergartens, plans for the increase in number of children and the capacities of child care centres, and the way of identifying the needs for different forms of activity and services. The aim of this paper is to present the results of the follow-up study of the identical research conducted ten years after the first one. The results show that changes are slow and that great opportunities of preschool institutions in population policy are not considered to an adequate degree by competent authorities.

KEYWORDS: preschool institutions, population policy, needs of children and families with children

UDC 338.48-055.2(497.113)
UDC 316.728-055.2(497.113)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867395B
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПОСАО И ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ ЖЕНА ЗАПОСЛЕНИХ У ТУРИСТИЧКОЈ ПРИВРЕДИ ВОЈВОДИНЕ – СУКОБИ И ПРЕДНОСТИ

ИВАНА БЛЕШИЋ
ivana.blesic@dgt.uns.ac.rs

ТАТЈАНА ПИВАЦ
tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

САЊА БОЖИЋ
sanja.bozic@dgt.uns.ac.rs

БОЈАНА КАЛЕЊУК
bojana.kalenjuk@dgt.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Посао и породица су два најважнија аспекта у животу жене. Проблем неусклађености између посла и породице интензивира и кулминира у савременим породицама у којима су оба супружника подједнако одсутна из породице. Запосленост оба супружника утиче на породични живот онемогућавајући извршавање породичних улога и обавеза на онај начин који је функционисао пре него што је почела масовна партиципација жена на тржишту рада. Повећано интересовање за ову проблематику је почело са почетком масовног запошљавања жена. Жена постаје финансијски независнија од супруга, има мање времена за породичне обавезе, тражи већу равноправност у доношењу одлука што доводи до повећавања могућности за јављање конфликта породичних и пословних улога, јер су захтеви за усаглашавањем посла и породичних активности већи. Када дође до конфликта, то негативно утиче и на организацију и на појединца. Бројна истраживања су открила да ће код особе, која доживљава конфликт радног

и породичног живота, доћи до повећања здравственог ризика, смањивање учинка у раду и животу, смањење задовољства у животу. У раду су представљени резултати истраживања усмереног на испитивање утицаја негативне афективности, конфликтне интеракције рада и породице, као и позитивне интеракције радне и породичне улоге жена запослених у туристичкој привреди Војводине на организациону привржености и намеру напуштања посла. Истраживање је спроведено у хотелима, туристичким агенцијама и туристичким организацијама. Резултати истраживања су показали да конфликт између посла и породице утиче на повећање намере напуштања организације те да, као што је претпостављено, позитивна интеракција између породице и посла повећава степен афективне посвећености организацији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: каријера, породични живот, жене, туристичка привреда, Војводина

Због сложености и огромног значаја које имају за сваког појединца, посао и породица представљају два главна индикатора за успех и задовољство животом. Рад је неопходан услов за нормално функционисање породичног живота, односно интеграциони је фактор породице. Међутим, многобројна истраживања о односу посла и породице показују да је рад дубоко продро у суштину породице, па сходно томе је и фактор дезинтеграције и дестабилности породичне заједнице [Pančić 2015].

Балансирање између посла и породичних улога постало је кључ, лично и породично питање за многа друштва. Рад и породица су два најважнија аспекта људског живота и, супротно почетном уверењу да су то различити делови живота, ови домени су тесно повезани [Ford, Heinen and Langkamer 2007; Nezhad et al. 2010]. У свим земљама економски развој захтева интеграцију оба пола, мушке и женске радне снаге. Рад жена доприноси економском расту и смањењу сиромаштва. Традиционално, главна одговорност жена сматра се одржавање породице, укључујући дом, децу и храну. Међутим, све више жена се запошљава и тражи каријеру [Sevim 2006]. Већина жена нема одговорност само у једном домену, већ морају да уравнотежују конкурентске захтеве посла и породице [Bicaksiz 2009].

Укључивањем жена на тржишту рада долази до радикалних промена по питању односа између рада и породице као што је стварање двокаријерних породица што значајно доприноси смањењу времена које супружници проводе у оквиру заједничких породичних активности. Партиципација жена на тржишту рада представља прекретницу за настанак промена у односима између професионалног рада и породичног живота. Пре овог периода ове две сфере посматране су као сегрегиране и потпуно независне једна од друге [Pančić 2015].

Теорија породичног стреса може се применити на разне критичне радне догађаје који негативно утичу на породицу, као што су губитак посла и хроничне радне стресоре, као што су преоптерећење, нестабилност, незадовољство радом. Многи услови за рад, изазивачи су стреса код жена, као што су лоши односи са сарадницима и надређенима, тешко радно оптерећење, несигурност на послу, посао који је монотон, понављајући

и сл. Стрес на послу је повезан са депресијом, мускулоскелетним поремећајима, кардиоваскуларним болестима и сагоревањем – *burnout* [Abdullah, Jahan and Saha 2008]. Због радног стреса многе жене и мајке морају одустати од посла и посветити време бринући за своју породицу што је могуће најбоље. Међутим, финансијски проблеми могу створити стварну препреку и многе мајке постају свесне да се морају вратити на посао како би помогле у одржавању породичног буџета. Жене морају да „жонглирају" између дешавања на послу и породици [OhioLINK: Younkin 2010; Nezhad et al. 2010].

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Конфликт између радног и породичног живота (work family conflict – WFC), стреса и напрезања су истраживали многи аутори, нарочито у западном друштву [Carlson, Kacmar and Villiams 2000], али већина истраживача истиче дефиницију коју су установили Гринхаус и Бјутел. Сукоб између радног и породичног друштва дефинише се као конфликт међу улогама који се јавља када постоје два домена неуравнотежености, односно када постоји сукоб између различитих улога које игра иста особа [Greenhaus and Beutell 1985]. Овај сукоб има три облика: време сукоба, сукоб услед тензије између улога и сукоб у понашању. Временски конфликти настају када захтеви различитих улога доводе до тешког успостављања управљања временом. Време проведено у једној улози чини особу недоступном да посвети време другој улози. Штавише, преокупације које се односе на једну улогу могу утицати на доступност особе за обављање задатака који се односе на другу улогу, чак и ако је особа физички присутна. Ефекти умор и стрес на послу могу утицати на породични живот код куће, и обратно. Истраживачи све више признају реципрочну природу односа између рада и породице, и усвајање двосмерне перспективе конфликта радног и породичног живота. Тако, разматрају две врсте сукоба: сукоб између посла и породице, који се јавља приликом рада и који омета породични живот и сукоб породице и посла, који се јавља када породичне ситуације ометају професионалне обавезе. Истраживања су показала да појединци доживљавају сукоб између посла и породице више од сукоба између породице и посла [Frone, Yardley and Markel 1997]. Када дође до конфликта то негативно утиче и на организацију и на појединца. Претходна истраживања су открила да ће особа која доживљава конфликт радног и породичног живота довести до повећања здравственог ризика, смањивање учинка у раду и животу, спречавање стреса и смањење задовољства у животу [Frone, Russell and Cooper 1992; Greenhaus and Kopelman 1981; Panatik et al. 2012].

Сукоб радне породице има значајне последице за све социјалне актере (здравствене, социјалне економске утицаје), што доводи до потребе владе да се сагледају улоге различитих актера, као и да се прилагоди јавна политика, како би се ови фактори довели у склад с новим реалностима професионалне делатности и породичног живота.

Запошљавање жена доводи у питање традиционални модел где је мушкарац радио, а жена била посвећена породичним обавезама. У савременом друштву, жене су стекле финансијску независност и професионално испуњење. Приход жена је постао важан извор финансијске сигурности домаћинстава. Стварност, односно норма, су постале породице са двема зарадама.

Један од начина за процену утицаја помирења посла и породице је мерење степена задовољства које осећају појединци у односу на њихов породични живот и њихов рад. Истраживања су доказала [Allen et al. 2000; St-Onge et al. 2002] да су запослени који су незадовољни професионалним животом мање задовољни животом уопште, као и са њиховим породичним животом. Такође, велико је балансирање између породичног и професионалног живота и незадовољства због мањка слободног времена [Rice, Frone and McFarlin 1992]. Многе студије су показале да висок степен сукоба између професионалних и породичних обавеза повећава ризик појединца за депресију [Allen et al. 2000], анксиозност, раздражљивост и општи стрес у свом животу; стрес који се претвара у осећање фрустрације и напетости, конзумирање алкохола и сл. [Frone 2000]. Постоје разлике у родној основи и у типу проблема са којим се доживљава. Код жена су чешће дијагностиковани поремећаји расположења или анксиозности, а код мушкараца зависност од дроге или алкохола [Frone, Russell and Cooper 1997].

Интересантно је размотрити утицај сукоба посла и породице на физичко здравље у односу на избор хране. Недостатак времена један је од главних препрека за здраву исхрану [Health Canada, 2003]. Према резултатима Аленове и сар. [2000] тешкоће балансирања рада и породичног живота такође утиче на брачни живот. Висок степен тензија између породичног живота и професионалних одговорности смањује брачну хармонију. Вишеструке улоге родитеља/супружника/радника обавезују их да балансирају између различитих захтева и одговорности сваке од ових улога. Јасно је да они имају превише посла, а мало времена. Запослени се жале на недостатак времена за породицу и пријатеље [Statistics Canada, 1999]. Недостатак времена није једина варијабла која утиче на брачни живот. Код неких појединаца дуга листа дневних активности и проблеми могу изазвати анксиозност и осећај преоптерећености, што такође може довести до повлачења из брачног живота. Ови људи осећају да имају много захтева у разним сферама њиховог живота и да не могу одговорити на захтеве брачног живота. Повлачећи се, покушавају да ублаже свој осећај преоптерећености. Други, за разлику од тога, реагују на сукоб посао/породица и постају депресивни и усмеравају љутито понашање према свом партнеру [Macewen and Barling 1994]. Људи су у тешким радним ситуацијама непријатељски расположени према свом супружнику, показују мање топлине према другима и мање су у могућности да им пруже подршку.

Радно-породична равнотежа такође утиче на професионални живот појединаца. Радници који имају потешкоћа у балансирању професионалних

обавеза и породичног живота су мање задовољни својим послом од оних који немају тешкоћа да балансирају између ове две сфере свог живота [St-Amour et al. 2007].

МЕТОДОЛОГИЈА И ОПИС ИСТРАЖИВАЊА

Упитник коришћен у истраживању састоји се од укупно 25 питања груписаних у седам димензија: негативна афективност, сукоб између посла и породице, сукоб између породице и посла, позитиван утицај посла на породицу, позитиван утицај породице на посао, организациона привржености и намера напуштања посла [Karatepe and Magaji 2008].

Истраживање је спроведено електронским путем у периоду од 1. априла до 15. јула 2018. године. Електронски упитник направљен у *google form* послат је на електронске адресе 33 туристичке организације, 22 туристичке агенције и 26 хотела у Војводини категорисаних са три, четири и пет звездица. Добијен је узорак од 147 испитаника од чега 92 женског пола. За мерење ставова испитаника коришћена је петостепена Ликертова скала рангирана од 1 (уопште се не слажем) до 5 (у потпуности се слажем).

Негативна афективност или тенденција доживљавања и испољавања негативних емоција покрива широк распон аверзивних емоционалних стања и третира се као синоним за неуротицизам [Kolk et al. 2003]. Неуротицизам је генерална склоност да се доживе негативна осећања као што су: анксиозност, депресивност, узнемиреност, љутња, осећај кривице и повређености. Мушкарци и жене који имају изражену црту неуротицизма више су склони ирационалним идејама, слабије контролишу своје импулсе и имају слабије капацитете за превладавање стреса. Особе које имају слабије изражен неуротицизам могу се окарактерисати као емоционално стабилне, сталожене, релаксиране, у стању су да се суоче са стресним ситуацијама без паничне узнемирености [Knežević, Radović і Opačić 1997]. Фактор негативна афективност је преузет из мултидимензионалног индекса личности [Agho et al. 1992] и укључује три варијабле. Фактори сукоб између посла и породице, сукоб између породице и посла, позитиван утицај посла на породицу, позитиван утицај породице на посао састоје се из 16 варијабли преузетих из истраживања Грзивач и Маркс [Grzywacz and Marks 2000]. Сваки од фактора, два типа сукоба и два типа позитивног утицаја, укључује по четири питања. Четири питања која су везана за организациону подршку преузета су из скале која мери организациону привржености [Mowday 1979]. Намера напуштања посла мерена је са два питања преузета из истраживања које су спровели Синг, Вербеке и Родс [1996].

Поред наведених зависних варијабли у упитник је укључено и шест зависних варијабли које се односе на социодемографске карактеристике испитаника (пол, старост, висина месечних прихода, образовање, брачни статус, број деце).

ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ

На основу прегледа релевантне литературе у раду је постављено шест полазних хипотеза:

H1: Висок ниво сукоба између посла и породице и породице и посла утицаће на намеру напуштања посла;
H2: Позитиван утицај посла на породицу и породице на посао је у негативној вези са намером напуштања посла;
H3: Негативна афективност запослених утиче на већи степен намере напуштања посла;
H4: Позитиван утицај посла на породицу и породице на посао утицаће на већи степен организационе привржености;
H5: Висок ниво сукоба између посла и породице и породице и посла се негативно одражава на организациону привржености;
H6: Негативна афективност запослених негативно утиче на организациону привржености.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Опис узорка

У складу са постављеним циљем истраживања у статистичку анализу су укључени само испитаници женског пола. Од укупног броја испитаника женског пола 35 је запослено у туристичким организацијама, 21 у туристичким агенцијама и 36 у хотелима у Војводини (од чега је 11 хотела са три звездице, 15 са четири звездице и 10 са пет звездица). У посматраном узорку доминирају жене старости од 31 до 40 година са високом школом и просечним месечним примањима између 301 и 500 евра. Више од половине испитаница је у браку, а 45,7% има двоје деце.

Табела 1. Социодемографске карактеристике испитаника

Варијабле	Величина узорка	Проценат
Старост		
21–30	21	22,8
31–40	40	43,5
41–50	27	29,4
51–60	4	4,3
Образовање		
Виша школа	13	14,1
Висока школа	55	59,8
Магистарске и мастер студије	24	26,1
Висина месечних прихода		
до 300 €	17	18,5
301–500 €	46	50,0
501–700 €	12	13,0

701–1.000 €	15	16,3
1.001–1.500 €	2	2,2
Брачно стање		
Удата	53	57,6
Разведена	6	6,5
Сама	23	25,0
Удовица	2	2,2
У ванбрачној заједници	8	8,7
Број деце		
Без деце	25	27,2
Једно	23	25,0
Двоје	42	45,7
Троје	2	2,2

Резултати дескриптивне статистичке анализе и поузданост модела

На основу резултата приказаних у Табели 2 потврђена је поузданост модела коришћеног у истраживању. Вредности Кронбаховог алфа коефицијента прелазе препоручену вредност од 0,7 код свих издвојених фактора [Kaiser 1974]. Вредности аритметичких средина указују на висок степен организационе привржености од стране запослених (M=4,00; SD=0,77) и низак степен намере напуштања посла (M=2,43; SD=1,11). Испитаници су се изјаснили да интензивније перципирају сукоб између посла и породице него обрнуто, сукоб између породице и посла. Такође, позитиван утицај породице на посао јачи је него позитиван утицај посла на породицу. Средња вредност фактора негативна афективност износила је 2,9 на основу чега се може претпоставити да су запослене жене у посматраном узорку релативно сталожене, емотивно стабилне и у стању су да се суоче са стресним ситуацијама на послу.

Табела 2. Дескриптивна статистичка анализа и тест поузданости

Фактори и питања	M	Станд. дев.	Кронбахов алфа коефицијент
Негативна афективност	2,90	1,06	0,81
Понекад ме мањи проблеми превише иритирају	3,05	1,31	
Често сам нервозан/на због ситних непријатности	2,79	1,22	
Постоје дани када сам на рубу живаца све време	2,85	1,21	
Сукоб између посла и породице	3,39	0,90	0,81
Посао смањује моју активност код куће	3,51	1,19	
Стрес на послу чини ме нервозном код куће	3,37	1,14	
Посао чини да се осећам веома уморно за обављање ствари код куће које захтевају пажњу	3,50	1,07	
Пословне бриге и проблеми ометају ме када сам код куће	3,17	1,11	

Сукоб између породице и посла	2,50	0,89	0,77
Кућне обавезе смањују енергију коју би требало да посветим послу	2,41	1,12	
Личне, породичне бриге и проблеми ометају ме када сам на послу	2,58	1,23	
Активности и задужења код куће утичу на количину сна који ми је потребан за обављање посла	2,91	1,32	
Стрес код куће чини ме нервозном на послу	2,11	0,93	
Позитиван утицај посла на породицу	3,04	0,84	0,75
Ствари које радим на послу помажу ми у решавању личних и практичних проблема код куће	2,46	1,06	
Ствари које радим на послу чине ме занимљивијом особом код куће	2,91	1,22	
Успешан дан на послу чини ме задовољним/задовољном код куће	4,04	1,07	
Вештине које користим на послу корисне су за ствари које морам учинити код куће	2,75	1,08	
Позитиван утицај породице на посао	3,88	0,83	0,76
Разговор са неким од укућана помаже ми да се изборим са проблемима на послу	3,61	1,12	
Обезбеђивање оног што је потребно за кућу чини да вредно радим на послу	3,65	1,11	
Љубав и поштовање које добијам код куће, чини ме самоувереним/самоувереном на послу	4,22	1,08	
Породични живот помаже ми да се опустим и осећам спремним/ном за следећи радни дан	4,03	1,05	
Организациона привржености	4,00	0,77	0,84
Стало ми је до будућности предузећа у ком сам запослен/на	4,35	0,83	
Поносан/на сам што могу рећи другима да радим за ово предузеће	4,08	0,89	
Спреман/на сам да уложим доста напора и изнад очекиваног како би предузеће било успешно	4,18	096	
За мене је ово најбоља од свих могућих организација за рад	3,38	1,07	
Намера напуштања посла	2,43	1,11	0,90
Често размишљам о одласку	2,66	1,20	
Вероватно ћу потражити нови посао следеће године	2,21	1,13	

Резултати регресионе анализе

Стандардна вишеструка регресија је употребљена како би се оценила могућност издвојених фактора (негативна афективност, сукоб између посла и породице, сукоб између породице и посла, позитиван утицај посла на породицу и позитиван утицај породице на посао) да предвиде намеру напуштања посла од стране анкетираних жена (Табела 3).

Табела 3. Предикторско дејство издвојених фактора на намеру напуштања посла

Независна варијабла	B	Beta	R^2	Sig.
негативна афективност	0,116	0,111	0,012	0,292
сукоб између посла и породице	0,529	0,430	0,185	0,000*
сукоб између породице и посла	0,031	0,025	0,001	0,812
позитиван утицај посла на породицу	- 0,325	- 0,245	0,060	0,018**
позитиван утицај породице на посао	- 0,027	- 0,021	0,001	0,845

* $p<0,01$; ** $p<0,05$

Посматрајући колону R^2 може се закључити да се највећи проценат варијације намере напуштања посла, као зависне варијабле, може предвидети степеном сукоба између посла и породице (18,5%). Такође, намера напуштања посла се може једним делом предвидети позитивним утицајем посла на породицу (6%). Негативан предзнак указује да ће намера напуштања посла бити мања што је позитиван утицај посла на породицу јачи. Остали фактори не предиктују значајно намеру напуштања посла. Резултати истраживања су делимично доказали прву и другу хипотезу док трећа хипотеза није потврђена.

У следећој табели је приказан степен до којег издвојени фактори могу да предвиде привржености запослених предузећу у којем су запослени.

Табела 4. Предикторско дејство издвојених фактора на организациону привржености

Независна варијабла	B	Beta	R^2	Sig.
негативна афективност	0,154	0,210	0,040	0,044
сукоб између посла и породице	0,032	0,037	0,001	0,727
сукоб између породице и посла	0,015	0,018	0,001	0,866
позитиван утицај посла на породицу	0,519	0,562	0,315	0,000*
позитиван утицај породице на посао	0,250	0,269	0,072	0,010**

* $p<0,01$; ** $p<0,05$

Највећи проценат варијације зависне варијабле организационе привржености може се објаснити позитивним утицајем посла на породицу (31,5%), као и позитивним утицајем породице на посао (7,2%). Сукоб између посла и породице и породице и посла, као и негативна афективност, не предвиђају значајно привржености запослених организацији. На основу резултата добијених на посматраном узорку четврта хипотеза је у потпуности доказана, док се пета и шеста хипотеза одбацују.

ЗАКЉУЧАК

Послодавци и стручњаци за породичне односе сматрају да се структура породице мења и да је то главни извор стреса на послу и код куће. Жене треба да осете да је њихов рад важан и неопходан.

Биланс радне породице представља веома стваран изазов за целокупно друштво. Обим овог сукоба, како је откривено у бројним студијама, потврђује шта се свакодневно дешава: породице и појединци имају све више потешкоћа у успостављању и одржавању равнотеже између бројних, а понекад и контрадикторних захтева радног и породичног живота.

Истраживањем је потврђено, као и у бројним другим студијама, да жене интензивније перципирају сукоб између посла и породице него обрнуто, сукоб између породице и посла. Такође, позитиван утицај породице на посао је јачи него позитиван утицај посла на породицу. Средња вредност фактора негативна афективност је износила 2,9 на основу чега се може претпоставити да су запослене жене у туристичкој индустрији, у посматраном узорку, релативно сталожене, емотивно стабилне и у стању су да се суоче са стресним ситуацијама на послу. Такође, резултати су показали да је намера напуштања мања што је позитивнији утицај посла на породицу.

Резултати рада могу дати важне информације које омогућавају развој образовних алата и интервенција које могу подићи свест о питањима радне породице, пре свега жена и стреса које доживљавају у радном окружењу. Ови налази могу бити корисни за организације, компаније и здравствене професионалце који помажу радним женама да смање проблеме везане за питања рада и породице. Постоји велика потреба истраживања запослених жена, нарочито у вези с утицајем и појавом стреса на послу на ментално здравље.

Такође, политика владе мора да направи равнотежу између радног и породичног друштва, с циљем побољшања квалитета живота. У појединим земљама се то увелико ради. На основу бројних доступних научних података, постоји тешкоћа у балансирању рада и породице и то је чест феномен у нашем друштву и повезан је с низом негативних ефеката пре свега на здравље оних који га доживљавају. Ови аргументи чине значајно, додатно оправдање за спровођење мера које пружају адекватну подршку родитељима, пре свега запосленим женама.

ЗАХВАЛНИЦА

Истраживање је део пројекта „Етичке групе Војводине у 21. веку – стање и перспективе одрживости”, број 142-451-2356/2018-03, финансиран од стране Покрајинског секретаријата за образовање и научноистраживачку делатност.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Abdullah, Rubab; Jahan Sabnam and Saha Sampa (2008). Occupational stress, social and family difficulties and job contentment of working women: Bangladesh perspective. *Journal of Business and Economics,* 3(1): 139–153.

Agho, Augustine; James Price and Charles Mueller (1992). Discriminant validity of measures of job satisfaction, positive affectivity and negative affectivity. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 65(3): 185–96 (https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1992.tb00496.x).

Allen, Tammy; David Herst, Carly Bruck and Martha Sutton (2000). Consequences associated with work-to-family conflict: A review and agenda for future research. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(2): 278–308 (http://dx.doi.org/10.1037/1076-8998.5.2.278).

Biçaksiz, Pinar (2009). *The effects of gender role ideology, role salience, role demands and core selfevaluations on work-family interface*. Msc. Thesis. Middle East Technical University, 1–144. (http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12610950/index.pdf).

Carlson, Dawn; Michele Kacmar and Larry Williams (2000). Construction and initial validation of a multidimensional measure of work-family conflict. *Journal of Vocational Behaviour*, 56: 249–276 (doi: 10.1006/jvbe.1999.1713).

Ford, Michael; Beth Heinen and Krista Langkamer (2007). Work and family satisfaction and conflict: a metaanalysis of cross-domain relations. *Journal of Applied Psychology*, 92: 57–80 (doi: 10.1037/0021-9010.92.1.57).

Frone, Michael; Maria Russell and Mary Lynne Cooper (1992). Antecedents and Outcomes of Work-Family Conflict: testing a model of the work-family conflict interference. *Journal of Applied Psychology*, 77: 65–78 (http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.77.1.65).

Frone, Michael; John Yardley and Karen Markel (1997). Developing and testing an integrative model of work-family inteference. *Journal of Vacational Behaviour*, 50: 145–167 (doi: 10.1006/jvbe.1996.1577).

Frone, Michael; Marcia M. Russel and Lynne Cooper (1997). Relation of work-family conflict to health outcomes: a four-year longitudinal study of employed parents. *Journal of Occupational and Organizational psychology*, 7(4): 325–335. (http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8325.1997.tb00652.x).

Frone, Michael (2000). Work–family conflict and employee psychiatric disorders: The national comorbidity survey. *Journal of Applied Psychology*, 85: 888–895 (doi: 10.I037//0021-90I0.85.6.888).

Greenhaus, Jeffrey and Richard Kopelman (1981). Conflict between work and non-work roles: Implications for the career planning process. *Human Resource Planning*, 4: 1–10.

Greenhaus, Jeffrey and Nicholas Beutell (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Acedemy of Managememnt Review*, 10: 76–88 (DOI: 10.2307/258214).

Grzywacz, Joseph and Nadine Marks (2000). Reconceptualizing the work-family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spillover between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1): 111–126 (doi: I0.1037//I076-8998.5.1.11).

Health Canada (2003). *Consumer perspectives on Healthy Eating – Summary of quantitative research*. May 2003. Cat. No. (H44-34/2-2003E-PDF).

Kaiser, Henry (1974). An index of factorial simplicity. *Psychometrika*, 39: 31–36 (https://doi.org/10.1007/BF02291575).

Karatepe, Osman and Alheri Bawa Magaji (2008). Work-Family Conflict and Facilitation in the Hotel Industry. *Cornell Hospitality Quarterly*, 49(4): 395–412 (doi: 10.1177/19389655-08326282).

Knežević, Goran; Borislav Radović i Goran Opačić (1997). Evaluacija "Big Five" modela ličnosti kroz analizu inventara ličnosti NEO PI-R. *Psihologija*, 1–2: 7–40.

Kolk, Annemarie; Gerrit Hanewald, Simon Schagen and Cecile Gijsbers van Wijk (2003). A symptom perception approach to common physical symptoms. *Social Science & Medicine*, 57(12): 2343–2354 (http://dx.doi.org/10.1080/02678379408259996).

Macewen, Karyl and Julian Barling (1994). Daily consequences of work interference with family and family interference with work. *Work and Stres*, 8(3): 244–254. (http://dx.doi.org/10.1080/02678379408259996).

Mowday, Richard; Richard Steers and Lyman Porter (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14: 224–247. (https://doi.org/10.1016/0001-8791(79)90072-1).

Nezhad-Zarra, Maryam; Ali Goodarzi-Moazami, Leila Hasannejad and Khadijeh Roushani (2010). Occupational Stress and Family Difficulties of Working Women. *Current Research in Psychology*, 1(2): 75–81.

Panatik, Siti Aisyah Binti; Azizah Rajab, Ishak Shah, Rahman, Abdul Hamidah, Rosman Mohd and Siti Khadijah Binti Zainal Badri (2012). Work-Family Conflict, Stress and Psychological Strain in Higher Education, *International Conference on Education and Management Innovation*, IPEDR, Vol. 30.

Pančić, Žana (2015): Profesionalni rad i porodični život, *Sociološka luča*, IX(2): 72–84.

Rice, Robert; Michael Frone and Dean McFarlin (1992). Work-nonwork conflict and the perceived quality of life. *Journal of Organizational Behaviour*, 13: 155–168 (https://doi.org/10.1002/job.4030130205).

Sevim, Seher (2006). Religious tendency and gender roles: Predictors of the attitudes toward women's work roles. *Social Behavior and Personality an International Journal*, 34: 77–86 (doi: 10.2224/sbp.2006.34.1.77).

Singh, Jagdip; Willem Verbeke and Gary Rhoads (1996). Do organizational practices matter in role stress processes? A study of direct and moderating effects for marketingoriented boundary spanners. *Journal of Marketing*, 60: 69–86 (http://dx.doi.org/10.2307/1251842).

St-Amour, Nathalie; Johanne Laverdure, Annie Devault and Sylvianne Manseau (2007). *Institut National Dethe Difficulty Of Balancing Work And Family Life: Impact On The Physical And Mental Health Of Quebec Families*, Direction Développement Des Individus Et Des Communautés.

St-Onge, Sylvie; Stephane Renaud, Gilles Guérin and Émilie Caussignac (2002). Vérification d'un modèle structurel à l'égard du conflit travail-famille. *Relations industrielles/Industrial relations*, 57(3): 491–516 (doi:10.7202/006887ar).

Statistics Canada (1999). *Overview of the Time-Use of Canadians in 1998*. Ottawa. November 1999. Cat. No. 12F0080X1E.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

OhioLINK (2010). Younkin, Felisha L., *Work-family spillover, division of labor and relationship satisfaction*. MSc. Thesis. Ohio State University. Доступно на: https://etd.ohiolink.edu/pg_10?0::NO:10:P10_ETD_SUBID:71781. Приступљено: 24. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

JOB AND FAMILY LIFE OF THE WOMEN EMPLOYED IN THE TOURISM OF VOJVODINA – CONFLICTS AND ADVANTAGES

by

IVANA BLEŠIĆ
ivana.blesic@dgt.uns.ac.rs

TATJANA PIVAC
tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

SANJA BOŽIĆ
sanja.bozic@dgt.uns.ac.rs

BOJANA KALENJUK
Bojana.kalenjuk@dgt.uns.ac.rs

University of Novi Sad
Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Work and family are the two most important aspects of a woman's life. The problem of mismatch between work and family intensifies and culminates in modern families in which both spouses are equally absent from the family. The employment of both spouses affects family life by preventing the fulfillment of family roles and obligations in the way that it had functioned before the massive participation of women in the labour market began. Increased interest in this issue started with the massive employment of women. Women become financially more independent than their husbands, have less time for family responsibilities, seek greater equality in decision-making, leading to increased opportunities to report conflicts of family and business roles, as job matching requirements and family activities are higher. When a conflict arises, it also affects the organization and the individual. Numerous studies have found that a person experiencing a conflict of working and family life will experience an increase in health risk, a reduction in work and life effects, and a decrease in life satisfaction.

The paper presents the results of a research aimed at examining the influence of negative affectivity, conflictual interaction of work and family, as well as the positive interaction of the work and family role of women employed in the tourism industry of Vojvodina on organizational commitment and intent to leave the job. The research was conducted in hotels, travel agencies and tourist organizations. The results of the survey have shown that the conflict between work and family affects the increase in the intention to leave the organization, and that, as is expected, a positive interaction between family and work increases the degree of affective commitment to the organization.

KEYWORDS: career, family life, women, tourist industry, Vojvodina

UDC 314.3:378-055.2(497.11)
UDC 314.116(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867409M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПОРАСТ ЗАВРШНОГ ФЕРТИЛИТЕТА КОД ВИСОКООБРАЗОВАНИХ ЖЕНА: ФОКУС У КРЕИРАЊУ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ

НАТАЛИЈА МИРИЋ
Универзитет у Београду
Географски факултет, Одсек за демографију
Студентски трг 3, Београд, Србија
nmiric@gef.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Имајући у виду забележени пораст завршног фертилитета високообразованих жена у периоду 1991–2011, циљ рада је да се укаже на то колико промене у вероватноћама повећања броја деце доприносе том порасту. Наведени циљ подразумеваће примену метода декомпозиције базираном на подацима пописа становништва из 1991. и 2011. године, уз обухват жена постфертилне доби. Резултати показују да се забележени пораст завршног фертилитета високообразованих жена у највећој мери објашњава позитивним помацима у прогресијама ка прво- и другорођењу, што сведочи о све израженијој доминантности ниских репродуктивних норми. С обзиром на њихову све већу тежњу да се остваре као мајке али да се све чешће заустављају на једном детету (евентуално двоје), може се рећи да би у фокусу популационе политике требало да буде деловање у правцу олакшавања одлуке о уласку у родитељство.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: завршни фертилитет, високообразоване жене, популациона политика, Србија

КОНТЕКСТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Као и у осталим европским земљама [Wood, Neels and Kill 2014; Brzozowska 2015; Beaujouan, Brzozowska and Zeman 2016; Jalovaara et al. 2017], негативна веза између фертилитета и образовања егзистира и у Србији [Рашевић 1995; Рашевић 2015; Vasić, Gligorijević and Devedžić 2014; Rašević and Vasić 2017]. У литератури се пораст образовања доводи у везу са ширењем постматеријалистичких вредности и норми које обликују ниске фертилитетне преференције [Lesthaeghe and Van de Kaa 1987], као и с порастом опортунитетних трошкова рађања детета [Becker 1991]. Према подацима пописа становништва (2011), завршни фертилитет високо-

образованих жена (50+) био на нивоу 1,52, односно на нивоу који је за око 20% нижи у односу на жене које немају терцијарно образовање (1,86). Главни узрок најнижег фертилитета јесте одлагање родитељства које је првобитно иницирано дужим процесом школовања, као и низом директних и индиректних фактора које са собом „доноси" високо образовање.

Међутим, потпуно супротно женама без високе школске спреме, код високообразованих жена постфертилне доби евидентиран је пораст нивоа рађања у периоду 1991–2011 (са 1,26 на 1,52). Чињеница је да се пораст завршног фертилитета одвијао паралелно са свеукупном експанзијом најобразованије категорије жена. Тако се апсолутни број високообразованих жена (50+) повећао 3,5 пута у наведеном периоду, тј. са 52.169 на 190.688. Поред тога, у објашњењу растућег тренда завршног фертилитета треба узети у обзир, с једне стране, морталитетни фактор, и с друге стране, излазак „беби-бумера" из фертилне доби. Прво, не треба занемарити допринос морталитета старијих кохорти жена којима је типичан нижи ниво рађања због контекста живљења и одрастања у условима пред и за време Другог светског рата. С друге стране, рођење и одрастање у времену које је обележено опоравком, обновом и свеопштим прогресом у периоду који је уследио након завршетка рата, свакако су се могли позитивно одразити на репродуктивно понашање генерације „беби-бумера".[1] Подаци пописа (2011) показују да су високообразоване „беби-бумерке" (жене у педесетим и раним шездесетим годинама) рађале у просеку 1,56 детета по жени, што је више у односу на забележени ниво завршног фертилитета високообразованих жена у касним шездесетим и седамдесетим годинама старости (Графикон 1).

Графикон 1. Завршни фертилитет жена (50+) према образовном нивоу и старосним кохортама, Република Србија, 1991–2011. године

Извор: Према подацима Пописа становништва и домаћинства 1991–2011. године

[1] Како Ј. Стојилковић [2010] наводи, „беби-бумерима" се могу сматрати генерације рођене између 1947. и 1957. године

Дакле, пораст завршног фертилитета најобразованијих жена испољава се на два начина. Прво, поредећи старосне кохорте, завршни фертилитет је највиши код најмлађих генерација (50–54, 55–59), док је најнижи код најстарије (75+) (1,55 наспрам 1,26). Друго, као што је споменуто, поредећи пописне године, све старосне кохорте високообразованих жена које су изашле из фертилног периода карактерише пораст нивоа рађања, и то нарочито код шездесетогодишњакиња (за 0,3 детета по жени) (Графикон 1). Како М. Рашевић [1995] наводи, интензиван пораст рађања код жена с највишим образовањем, односно њихово приближавање по броју деце просеку за остале жене исте старости, може се тумачити и губитком одређеног елитизма и оних карактеристика којима се раније одликовао највећи број факултетски образованих жена (потпуна посвећеност каријери, касно ступање у брак, велико учешће неудатих и разведених итд.).

С обзиром на напред предочено, циљ овог рада јесте да покаже у којој мери промене у прогресијама у паритету деце (вероватноће повећање броја живорођене деце) доприносе порасту завршног фертилитета високообразованих жена. Вероватноће повећања броја деце омогућавају сагледавање репродуктивних норми кроз историјску димензију што је важно имајући у виду проблем недовољног рађања у нашој земљи. С друге стране, експанзивни пораст броја најобразованијих жена говори у прилог томе да ће репродукција у будућности све више бити ослоњена управо на њих. То упућује на релевантност сагледавања репродуктивног понашања најобразованијих жена при креирању мера за подстицање рађања.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ рада подразумева примену метода декомпозиције базираном на подацима Пописа становништва и домаћинства из 1991. и 2011. године.[2] Обухваћене су жене постфертилне доби са завршеном вишом школом / високом школом / факултетом / академијом (старосне кохорте 50–54; 55–59; 60–64; 65–69; 70–74; 75+).

Метод декомпозиције базиран на вероватноћама повећања броја деце [Zeman et al. 2018], омогућава да се забележени пораст завршног фертилитета високообразованих жена у периоду 1991–2011. разложи на доприносе промена у вероватноћама рађања најмање једног детета (a_0), најмање двоје деце (a_1), затим најмање троје деце (a_2) и промена у вероватноћи рађања деце високих редова рођења (четврто и више) (a_{3+}).

Разлагање забележеног пораста завршног фертилитета (разлика у стопи кумулативног фертилитета у 2011. ($СКФ_{2011}$) и 1991. ($СКФ_{1991}$) на споменуте доприносе, подразумева неколико фаза. Прво, на основу дистрибуције високообразованих жена анализираних старосних кохорти према броју живорођене деце, израчунавају се вероватноће повећања броја деце за 1991. и 2011. годину:

---

[2] Резултати у овом раду су исказани за Републику Србију без података за АП Косово и Метохију.

$$a_i = \frac{\Sigma_{i+1}^{4+} Vx}{\Sigma_i^{4+} Vx} \quad (1)$$

i – паритет живорођене деце; $\Sigma_i^{4+} Vx$ – број високообразованих жена старости x које имају најмање i броја деце, $\Sigma_{i+1}^{4+} Vx$ – број високообразованих жена старости x које имају најмање $i + 1$ броја деце.

Затим се у другој фази, на основу добијених вероватноћа (a_0, a_1, a_2, a_{3+}), израчунава стопа кумулативног фертилитета високообразованих жена анализираних старосних кохорти за 1991. и 2011. годину ($СКФ_{1991}$, $СКФ_{2011}$):

$$СКФ = a_0 + a_0 * a_1 + a_0 * a_1 * a_2 + a_0 * a_1 + a_2 * a_{3+} \quad (2)$$

Трећа фаза укључује израчунавање „стандардизоване" стопе кумулативног фертилитета у 1991. години, при чему се као стандард узимају вероватноће повећања броја деце из 2011. године, идући од нижих (a_0) ка вишим паритетима (a_{3+}). Следећи Формулу 2, израчунава се најпре „стандардизована" стопа кумулативног фертилитета у 1991. години при чему се као стандард узима вероватноћа рађања најмање једног детета из 2011. године ($стСКФ^{1991}_{a0_{2011}}$). Узимајући као стандард вероватноћу рађања најмање двоје деце и вероватноћу рађања најмање троје деце из 2011. године, на исти начин рачунају се и ($стСКФ^{1991}_{a0,a1_{2011}}$) и ($стСКФ^{1991}_{a0,a1,a2_{2011}}$).

$$стСКФ^{1991}_{a0_{2011}} = a_{0_{2011}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{1991}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{1991}} * a_{2_{1991}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{1991}} * a_{2_{1991}} * a_{3+_{1991}} \quad (3)$$

$$стСКФ^{1991}_{a0,a1_{2011}} = a_{0_{2011}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{2011}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{2011}} * a_{2_{1991}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{2011}} * a_{2_{1991}} * a_{3+_{1991}} \quad (4)$$

$$стСКФ^{1991}_{a0,a1,a2_{2011}} = a_{0_{2011}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{2011}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{2011}} * a_{2_{2011}} + a_{0_{2011}} * a_{1_{2011}} * a_{2_{2011}} * a_{3+_{1991}} \quad (5)$$

На основу добијених стандардизованих стопа (формуле 3, 4, 5), у завршној четвртој фази израчунавају се доприноси промена у вероватноћама рађања најмање једног детета (a_0^d), најмање двоје деце (a_1^d), најмање троје деце (a_2^d) и допринос промена у вероватноћи рађања деце високих паритета (a_{3+}^d), укупној разлици у стопи кумулативног фертилитета у 2011. и 1991. ($SKF_{2011} - SKF_{1991}$):

$$a_0^e = стСКФ^{1991}_{a0_{2011}} - СКФ_{1991} \quad (6)$$

$$a_1^e = стСКФ^{1991}_{a0,a1_{2011}} - стСКГ^{1991}_{a0_{2011}} \quad (7)$$

$$a_2^e = стСКФ^{1991}_{a0,a1,a2_{2011}} - стСКФ^{1991}_{a0,a1_{2011}} \quad (8)$$

$$a^{e}_{3+} = СКФ_{2011} - стСКФ^{1991}_{a0,a1,a2_{2011}} \quad (9)$$

Збир ова четири доприноса (резултати формула 6, 7, 8, 9) једнак је укупној разлици у стопи кумулативног фертилитета у 2011. и 1991. години ($СКФ_{2011} – СКФ_{1991}$). Исти поступак биће примењен у свакој анализираној старосној кохорти високообразованих жена (50–54; 55–59; 60–64; 65–69; 70–74; 75+).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА: КРЕТАЊЕ ВЕРОВАТНОЋА ПОВЕЋАЊА БРОЈА ДЕЦЕ У ПЕРИОДУ 1991–2011.

Да мајчинство заузима значајно место у животу високообразованих жена потврђује највиша вредност вероватноће рађања најмање једног детета (према попису из 2011. године у просеку 0,845 за све кохорте постфертилне доби), а затим и висока прогресија ка другорођењу (0,680). С друге стране, вероватноћа да високообразована жена (50+) с двоје деце роди најмање треће дете износила је 0,103. Слично, прогресија ка четвртом (или више) детету на нивоу од 0,101 указује на то да је пропорција оних које имају најмање четворо (или више) деце у укупном броју високообразованих жена (50+) са троје деце износила 10,1%. На дугу постојаност ниских репродуктивних норми код најобразованијих жена указује исти модел вероватноће повећања броја живорођене деце код свих старосних кохорти које су завршиле репродукцију (Табела 1).

Табела 1. Завршни фертилитет и вероватноће повећања броја деце високообразованих жена по старосним кохортама, Република Србија, 1991–2011.

Старосне кохорте	Завршни фертилитет СКФ	Вероватноће повећања броја живорођене деце			
		a_0	a_1	a_2	a_{3+}
1991					
50–54	1,45	0,847	0,635	0,093	0,241
55–59	1,34	0,810	0,578	0,103	0,261
60–64	1,23	0,754	0,537	0,152	0,227
65–69	1,21	0,709	0,562	0,204	0,255
70–74	1,20	0,676	0,571	0,274	0,281
75+	1,12	0,616	0,593	0,299	0,299
2011					
50–54	1,55	0,848	0,718	0,134	0,101
55–59	1,56	0,857	0,724	0,115	0,094
60–64	1,57	0,870	0,724	0,101	0,093
65–69	1,54	0,866	0,707	0,094	0,106
70–74	1,43	0,844	0,641	0,082	0,079
75+	1,26	0,781	0,557	0,090	0,134

Извор: Попис становништва и домаћинства 1991–2011.

Промене у периоду 1991–2011. дешавале су се у правцу позитивних померања у прогресији ка првом (са 0,735 на 0,845) и другом детету (0,580 на 0,680), што значи да се пропорција високообразованих жена постфертилне доби које имају најмање једно односно најмање двоје деце порасла за око 10 до 11 процентних поена. Позитивна прогресија ка првороћењу нарочито је изражена код високообразованих седамдесетогодишњакиња (код којих је пропорција оних с најмање једним дететом порасла за око 17 процентних поена), док су позитивна померања ка другом детету највидљивија код шездесетогодишњакиња (код који је удео оних с најмање двоје деце порастао за око 17 процентних поена). Пораст вредности a_0 и a_1 евидентиран је и код педесетогодишњакиња, с тим што је он умеренији у односу на старије кохорте (Табела 1).

На другој страни, промене у прогресијама ка деци високих редова рођења (a_2, a_{3+}) могу се окарактерисати као негативне. Подаци показују да је пропорција високообразованих жена постфертилне доби с најмање троје деце опала за око 9 процентних поена (са 0,187 на 0,103), док је учешће оних с најмање четворо деце (или више) опало за чак 16 процентних поена (са 0,261 на 0,101) у периоду 1991–2011. Негативна прогресија ка деци високих редова рођења евидентирана у свим старосним кохортама, нарочито код високобразованих жена у 70-им годинама старости. Изузетак у том смислу јесу педесетогодишњакиње код којих је забележен веома благи пораст вредности a_2, који говори да се удео оних с најмање троје деце повећао за око 2,5 процентних поена (Табела 1).

ДОПРИНОС ПРОМЕНА У ВЕРОВАТНОЋАМА ПОВЕЋАЊА БРОЈА ДЕЦЕ ПОРАСТУ ЗАВРШНОГ ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ 1991–2011.

Као што се могло очекивати на основу продоченог, метод декомпозиције показао је да се позитивним променама у прогресијама ка првом и другом детету у највећој мери може објаснити пораст завршног фертилитета високообразованих жена. Најинтензивнијем порасту нивоа рађања евидентираном код високообразованих шездесетогодишњакиња, на нивоу од 0,33–0,34 детета по жени, у највећој мери је допринело управо њихово све чешће опредељење ка уласку у мајчинство. Тако се чак 80% пораста завршног фертилитета високообразованих жена старих 65–69 година у периоду 1991–2011. може објаснити позитивним померањима у прогресији ка првороћењу (+0,27). Податак о томе да би завршни фертилитет високообразованих жена ове старости у 1991. години износио 1,48 (што је за скоро 0,3 више у односу на стварно забележену стопу 1,21) уколико би важила вероватноћа рађања најмање једног детета из 2011. године, сведочи о заиста јаком позитивном ефекту. Нешто слабији, али опет позитиван ефекат промене у прогресији ка другороћењу (+0,16) сведочи о све већој тежњи високообразованих жена ка породицама с двоје деце. Слична ситуација је забележена и у старосној кохорти 60–64, у којој такође позитивни помаци у прогресији ка првороћењу (+0,19) и дру-

горођењу (+0,20) у највећој мери, али готово подједнако, доприносе порасту завршног фертилитета. Тако би ниво завршног фертилитета ове кохорте у 1991. био на нивоу од чак 1,62 (што је за скоро 0,4 веће у односу на забележену стопу), под претпоставком да су вероватноће рађања најмање једног односно најмање двоје деце имале вредности из 2011.

Иако је пораст завршног фертилитета код високообразованих педесетогодишњакиња мање изражен (50–54 за 0,10; 55–59 за 0,22) у односу на старије генерације, метод декомпозиције је показао да је он у највећој мери детерминисан позитивним померањима у прогресији ка другорођењу, указујући тиме на чињеницу да породица с двоје деце постаје „репродуктивни образац" све веће пропорције високообразованих жена. Прецизније, позитивним померањима у вероватноћи рађања најмање другог детета тумачи се 80% (50–54) односно 64% (55–59) пораста завршног фертилитета ових старосних кохорти високообразованих жена у периоду 1991–2011. С друге стране, пораст завршног фертилитета код високообразованих седамдесетогодишњакиња у периоду 1991–2011. (70–74 за 0,23; 75+ за 0,14), скоро у потпуности је детерминисан растом прогресије ка првом детету. Анализа је показала да је стандардизовани завршни фертилитет високообразованих седамдесетогодишњакиња у 1991. био за 0,3 већи у односу на забележени, уколико се као стандард узме вероватноћа рађања најмање једног детета из 2011. године (Табела 2). Овакав налаз је и био очекиван, имајући у виду ратне околности под којима су

Табела 2. Промена у завршном фертилитету високообразованих жена по старосним кохортама; Допринос промена у вероватноћама повећања броја деце у тој промени, Република Србија, 1991–2011.

Старосне кохорте	Забележени завршни фертилитет			„Стандардизовани" завршни фертилитет ($стСКФ^{1991}$)			Допринос промена у вероватноћама повећања броја деце укупној промени завршног фертилитета ($СКФ_{2011} - СКФ_{1991}$)			
	$СКФ_{1991}$	$СКФ_{2011}$	Промена $СКФ_{2011} - СКФ_{1991}$	$стСКФ^{1991}_{a0_2011}$	$стКФ^{1991}_{a0,a1_2011}$	$стСКФ^{1991}_{a0,a1,a2_2011}$	a^e_0	a^e_1	a^e_2	a^e_{3+}
50–54	1,45	1,55	0,10	1,45	1,53	1,56	0,00	+0,08	+0,03	-0,01
55–59	1,34	1,56	0,22	1,42	1,56	1,57	+0,08	+0,14	+0,01	-0,01
60–64	1,23	1,57	0,34	1,42	1,62	1,58	+0,19	+0,20	-0,04	-0,01
65–69	1,21	1,54	0,33	1,48	1,64	1,55	+0,27	+0,16	-0,09	-0,01
70–74	1,20	1,43	0,23	1,50	1,57	1,44	+0,30	+0,07	-0,13	-0,01
75+	1,12	1,26	0,14	1,42	1,38	1,27	+0,30	-0,04	-0,11	-0,01

Извор: Попис становништва и домаћинства 1991. и 2011. године

живеле и одрастале генерације рођене најкасније до 1921. године (у попису 1991. имале су 70+ година), као и њима условљено учестало неучествовање у репродукцији.[3] Из тог разлога проистиче изразито доминантан допринос позитивне прогресије ка прворођењу, с обзиром на то да су генерације жена које су имале преко 70 година у време пописа (2011), проживљавале оптималну фертилну доб током „мирнијих" времена када су препреке заснивања породице биле мање.

У складу са смањењем вероватности рађања деце високих редова рођења (треће, четврто и више), евидентиран је њихов негативан допринос порасту нивоа рађања у свим старосним кохортама које су изишле из репродуктивне доби. Другим речима, пораст завршног фертилитета најобразованијих жена у Србији није био праћен растућом пропорцијом оних жена које имају троје, четворо или више деце. Негативан допринос прогресије ка трећерођењу евидентиран је код високообразованих жена у 60-им и 70-им годинама старости, док је смањење прогресије ка четвртом или детету вишег реда рођења деловало негативно на ниво завршног фертилитета у свим старосним кохортама (-0,01). У овом смислу изузетак су једино високообразоване педесетогодишњакиње код којих је евидентиран позитиван допринос прогресије ка трећерођењу на пораст завршног фертилитета. Овај изузетак може се повезати са наводом М. Рашевић (2006) да је до минималног пораста породица с троје деце током 1990-их (када је део кохорте рођене између 1952–1961. године проживљавала фертилну доб), дошло због бега у приватност од аномије друштва и нагласка на треће дете (и четврто) у популационој политици. Међутим, иако је позитиван, ефекат раста прогресије ка трећерођењу имао је веома слаб утицај на свеукупни пораст завршог фертилитета у овој кохорти високообразованих жена. Њихов завршни фертилитет (стандардизовани) у 1991. био би за свега 0,03 (50–54) односно 0,01 (55–59) већи од забележеног уколико би важила вероватноћа рађања најмање троје деце из 2011. године.

* * *

С гледишта популационе политике, предочене трендове треба посматрати из два угла. Прво, експанзија терцијарног образовања несумњиво говори у прилог томе да ће у будућности репродуктивни потенцијал бити све више образован што значи да ће најобразованије жене временом постати „циљна група" популационе политике. У прилог томе сведочи податак пописа [2011] да је ¼ фертилног контингента жена била високообразована. На основу евидентираних трендова, може се рећи да се повећава пропорција жена које карактерише све израженија доминантност изразито ниских репродуктивних норми. Евидентна је све израженија тежња високообразованих жена ка родитељству али се оно све чешће заустављa на једном евентуално двоје деце, што сведочи о његовом вези-

[3] Према подацима пописа становништва из 1991. године, 32,3% високообразованих жена (70–74) и 38,1% високообразованих жена (75+) није имало ни једно дете.

вању за сопствено емоционално задовољство [Blagojević 1997]. Имајући у виду да су високообразоване жене оне које најчешће теже каријери и професионалном остварењу, што имплицира веће опортунитетне трошкове рађања, може се претпоставити да би адекватне мере за усклађивања родитељства и радних обавеза могле позитивно деловати у правцу стимулисања рађања деце виших редова рођења. То је потврдило недавно истраживање у нашој земљи (2017) које је указало на то да би флексибилно „клизно" радно време, као и развијенији систем јавне бриге о деци доста значили запосленим родитељима у балансирању породичних и пословних обавеза. Такође су истраживања у развијеним европским земљама у којима је, захваљујући управо мерама које олакшавају усклађивање посла и родитељства, дошло до заокрета у знаку корелације између фертилитета и образовања [Kravdal and Rindfuss 2008; Rita Testa 2014].

Друго, чињеница је да пораст завршног фертилитета високообразованих жена делује у правцу ублажавања образовне диференцијације фертилитета у нашој земљи. Напред је споменуто да је, према подацима Пописа (2011), завршни фертилитет високообразованих жена био за 20% нижи у односу на жене које немају терцијарно образовање. Међутим, овај проценат је две деценије раније (1991) износио чак 39%. Приближавање већ ниских репродуктивних норми жена, које немају терцијарно образовање изразито ниским репродуктивним нормама високообразованих жена, доводи до закључка да ће сама одлука о уласку у родитељство све више детерминисати свеукупни ниво фертилитета у нашој земљи. У том смислу високообразоване жене могу се сматрати „фокусом" популационе политике с обзиром на још увек фреквентније неучествовање у репродукцији у односу на жене без високог образовања.[4] Може се претпоставити да је одлука о томе да ли и када родити прво дете, у већој мери опредељена психолошким мотивима, него рађање деце виших редова рођења, што указује на тежину конкретног деловања у том правцу. Полазећи од тога, може се претпоставити да би позитивна институционална клима, кроз обезбеђивање егзистенцијалне сигурности и баланса породица–посао, могла евентуално у одређеној мери олакшати улазак у родитељство, али да је „велики део" ове одлуке под утицајем личне жеље и задовољства. Предмет будућих квалитативних истраживања биће управо сагледавање детереминистичке основе уласка у родитељство што ће пружити добру сазнајну основу при креирању адекватних мера за охрабривање рађања у нашој земљи.

[4] Подаци пописа (2011) показују да је међу високообразованим жена на крају фертилне доби (40–49) око 20% оних које немају ни једно дете, док је код жена без високог образовања ово учешће на нивоу око 9%.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бјелобрк, Гордана (2017). Истраживање 'Усклађивање рада и родитељства'. *Демографски преглед*, 17(65): 1–4.

Рашевић, Мирјана (1995). Фертилитет женског становништва. у: *Становништво и домаћинства према попису 1991. године* (ур. Г. Пенев). Београд: Републички завод за статистику, 71–125.

Рашевић, Мирјана (2015). Фертилитет женског становништва. у: *Популација Србије почетком 21. века* (ур. В. Никитовић). Београд: Републички завод за статистику, 78–94.

Beaujouan, Éva; Zuzanna Brzozowska and Kryštof Zeman (2016). Childlessness trends in twentieth century Europe: Limited link to growing educational attainment. *Population Studies*, 70(3): 275–291.

Becker, Gary S. (1991). *A treatise of the Family*. Hardvard University Press.

Blagojević, Marina (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Brzozowska, Zuzanna (2015). Female Education and Fertility under State Socialism in Central and Eastern Europe. *Population*, 70(4): 689–725.

Jalovaara, Marika; Gerda Neyer, Gunnar Andersson, Johan Dahlberg, Lars Dommermuth, Peter Fallesen and Trude Lappegård (2017). *Education, Gender, and Cohort Fertility in the Nordic Countries*. Working paper. SpaDE: Stockholm University Linnaeus Center on Social Policy and Family Dynamics in Europe.

Kravdal, Østein and Ronald R. Rindfuss (2008). Changing Relationships between Education and Fertility: A Study of Women and Men Born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73(5): 854–873.

Lesthaeghe, Ron and Dirk van De Kaa (1986). Two demographic transitions. in: *Population Growth and Decline* (ed. R Lesthaeghe and D. Van de Kaa), Deventer, 9–24.

Rašević, Mirjana i Petar Vasić (2017). Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji. *Annales – Anals for Istrian and Mediterranean Studies*, 27(3): 599–610.

Rita Testa, Maria (2014). On the positive correlation between education and fertility intentions in Europe: Individual and country-level evidence. *Advances in Life Course Research*, 21: 28–42.

Sobotka, Tomáš (2004). Postponement of childbearing and low fertility in Europe. s.n.

Stojilković, Jelena (2010). „Bejbi-bum" generacije na pragu penzionisanja. *Stanovništvo*, 48(2): 75–91.

Vasić, Petar; Vera Gligorijević and Mirjana Devedžić (2014). Responding to population policy – which women can provide the greatest demographic benefit in Serbia? *Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 148: 541–550.

Wood, Jonas; Karel Neels and Tine Kill (2014). The educational gradient of childlessness and cohort parity progression in 14 low fertility countries. *Demographic Research*, 31(46): 1365–1415.

Zeman, Krystof; Éva Beaujouan, Zuzzana Brzozowska and Tomáš Sobotka (2018). Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic Research*, 38(25): 651–690.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

INCREASE IN THE COMPLETED COHORT FERTILITY OF HIGH-EDUCATED WOMEN – A FOCUS IN THE CREATION OF POPULATION POLICY IN SERBIA

by

NATALIJA MIRIĆ
University of Belgrade
Faculty of Geography, Department of Demography
Studentski Trg 3, Belgrade, Serbia
nmiric@gef.bg.ac.rs

SUMMARY: Considering the recorded increase in the completed cohort fertility of high-educated women in the period 1991–2011, the aim of this paper is to indicate how many changes in the parity progression ratios contribute to this change. Using decomposition method based on population censuses 1991 and 2011, author decomposes the change in completed cohort fertility among high-educated women above reproductive age. The results show that the change in completed cohort fertility was mostly driven by increases in progression ratios to the first and the second birth. Given that there is a growing tendency to motherhood, but that it stops on one child (possibly two children), it can be said that the focus of population policy should be to facilitate decision making about entering into parenting.

KEYWORDS: completed cohort fertility, high-educated women, population policy, Serbia

UDC 314.32.062:378-055.2(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867421N
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УТИЦАЈ ЖИВОТНОГ ЗАДОВОЉСТВА НА НАМЕРУ РАЂАЊА ДРУГОГ ДЕТЕТА КОД ВИСОКООБРАЗОВАНИХ МАЈКИ

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ
Центар за демографска истраживања
v.nikson@gmail.com

ЖЕЉКА БУТУРОВИЋ
Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење
zbuturovic@idn.org.rs

СУЗАНА ИГЊАТОВИЋ
Центар за социолошка и антрополошка истраживања
signjatovic@idn.org.rs

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија

САЖЕТАК: Фокус у савременим демографским истраживањима о фертилитету све више се пребацује на психолошке и субјективне чиниоце. Један тренд истраживања указује на динамични карактер одлуке о рађању и утицај животног задовољства на број деце током репродуктивног периода. Будући да је субјективни осећај задовољства повезан са разним аспектима транзиције у родитељство, истраживање среће и задовољства представља корак ка разумевању утицаја раног искуства родитељства на планирање рађања другог детета односно рађања вишег реда. Рад се ослања на резултате *online* анкете спроведене 2015. године на узорку од 2.239 испитаника, из којег је, за потребе ове студије, издвојен подузорак од 720 високообразованих (најмање завршен факултет) мајки са једним дететом. Оригинална студија је била експлоративног карактера и истраживала је разне аспекте родитељства, укључујући меру животног задовољства у различитим сферама. Резултати добијени у овом раду показују да је субјективни доживљај среће и смисла живота позитивно повезан с проспективно израженом намером рађања другог детета. Субјективни осећај среће је статистички значајан предиктор намере рађања другог детета и када се у обзир узме

финансијска ситуација домаћинства. Пошто је студија експлоративног карактера, закључци треба да укажу на правце даљих истраживања и могуће импликације за планирање мера популационе политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: намера рађања, виши редови рађања, Србија, фертилитет, срећа

Проблем трајно ниског фертилитета у развијеном свету има велики значај последњих деценија као предмет научног интересовања, али и у јавнополитичком оквиру. Фертилитет који не омогућава просту репродукцију становништва има вишеструке негативне ефекте – популационо старење, недостатак радне снаге, угроженост пензионог система, оптерећеност социјалног и здравственог система итд. Теорија Друге демографске транзиције (ДДТ) види разлоге за низак фертилитет у новом вредносном систему који истиче важност самореализације као животног циља [van de Kaa 2004; Lesthaeghe 2014]. Иако фертилитет опада, рађање је још увек много присутнији индивидуални избор него „бездетност" у друштвима која пролазе кроз ДДТ. То значи да родитељство (односно рађање бар једног детета) и даље има своје место у животном циклусу. На основу тога се претпоставља да родитељство, иако се „такмичи" с другим одлукама (каријера, слободно време, путовања итд.) повећава ниво личног задовољства/среће, о чему говоре и бројна истраживања [Kohler and Mencarini 2016]. Међутим, многи показатељи говоре да однос родитељства и среће није тако једнозначан. Осим тога, у јавном дискурсу све више се отворено оспорава теза да родитељство повећава ниво среће, а родитељи изражавају кајање што су ушли у ту улогу [Kohler and Mencarini 2016; Daily Mail 2016].

Из демографске перспективе, релевантно је да ли родитељство реализовано рађањем првог детета повећава ниво среће/задовољства/животног смисла и какве ефекте има дугорочно, на рађање другог односно деце вишег реда рођења. Друго, важна је каузалност која се усмерава на опште животно задовољство (повезано са разним другим областима, попут каријере, партнерског односа итд.) као фактор за рађање (првог, али и деце вишег реда рођења). Дакле, однос рађања и животног задовољства је комплексан и велики број фактора дугорочно утиче на репродуктивно понашање, тј. на коначан број рођене деце током фертилног доба.

Када је реч о овој другој релацији, тј. утицају субјективног задовољства/среће на одлуке о рађању, студије показују, очекивано, да ниво среће/задовољства утиче на одлуку о рађању, тј. фертилитет. Аустралијска лонгитудинална студија је показала да постоји јака веза између почетног нивоа животног задовољства и каснијег остваренога рађања мереног након две године [Parr 2010]. С друге стране, нека истраживања су усмерена управо на специфично задовољство/срећу које произлази из рађања/родитељства, и ефекат ове релације на даље репродуктивно понашање. У фокусу ових истраживања је доживљај рађања и родитељства, тј. искуство с првим дететом [Margolis and Myrskyla 2015]. Ова група истраживања је

веома иновативна за демографију, јер испитује психосоцијалне аспекте транзиције у родитељство, укључујући могуће негативне ефекте на лично задовољство/срећу, а тиме и на даље рађање.

Србију, такође, карактерише трајно ниска стопа укупног фертилитета и континуирани пораст просечне старости мајке при живорођењу, што се уклапа у модел друге демографске транзиције, мада неки аутори доводе у питање постојање свих димензија ДДТ у Србији [Bobić i Vukelić 2011], нарочито оних које се демографски манифестују порастом кохабитације као алтернативе браку, те порастом удела ванбрачних рађања [Bobić 2014]. Но, ова генерална опсервација за бивша социјалистичка друштва према неким ауторима може значити да она само следе специфичне путање ДДТ [Sobotka 2008]. Тако је последњи значајан пад стопе укупног фертилитета у Србији, забележен крајем 1980-их, био сличан тренду у бившим комунистичким државама, али ипак није довео до најнижих вредности какве су забележене у овим земљама [BPC 2018]. То је још увек недовољно истражен феномен на кога је свакако имао утицај не тако нагао прелаз из социјализма ка тржишној економији и индивидуалистичком концепту западног друштва, какав су доживеле земље некадашњег Источног блока, али и упорно опстајање традиционалних вредности у погледу формирања породице, у чему је период ратних 1990-их свакако имао битну улогу [Petrović 2011; Bobić i Vukelić 2011; Lerch 2018].

У том смислу, истраживања ниског фертилитета у Србији, поред добро познатих структурних ограничења, указују и на културолошке факторе, где се препознаје недовршена родна промена у оквиру породице, односно одржавање асиметричних родних улога у пракси. Жртвујући модел родитељства, тј. материнства, јесте баријера подизању фертилитета [BPC 2018], која се директно одражава на пад удела другог и виших паритета деце, а тиме и на стопу укупног фертилитета. Иако је, у старосној кохорти 40–49 година, удео жена које нису учествовале у репродукцији порастао између пописа 2002. и 2011, тј. запажена је појава социолошког стерилитета [Рашевић 2015], удео жена са једним дететом је стабилан, односно близак оптималном за нашу популацију (20%) ако узмемо да је циљни фертилитет једне кохорте њена проста репродукција [Đurđev 2004]. Међутим, у истом периоду уочен је значајан пад удела жена с двоје деце у овој старосној групи (40–49), са 66,0% на 53,9%, али и пад удела трећег паритета (са 14,7% на 12,0%) [РЗС 2004; Рашевић 2015], што потврђује да је основни изазов популационе политике у Србији на пољу фертилитета подизање удела виших редова рађања.

У овом раду већ полазимо од наведене теоријске позиције која претпоставља да постоји утицај субјективног доживљаја среће након рођења првог детета на касније одлуке о рађању. За наше истраживање су релевантна два аспекта субјективног осећаја среће/смисла и рађања. Прво, из демографске перспективе, посебно је важно искуство с првим дететом (тј. транзиција у родитељство као ново искуство) за одлучивање о другом, трећем и вишем реду рођења [Kohler and Mencarini 2016]. У том контексту

битан је налаз неких истраживања да постоји јаз између жељеног и реализованог броја деце [Margolis and Myrskylä 2015]. То указује на могућност да разлоге за неконзистентно понашање треба тражити у домену субјективне перцепције задовољства и индивидуализоване перспективе.

Друго, одавно је препозната повезаност нивоа образовања и фертилитета [Kreyenfeld and Zabel 2005], али поменута нова истраживања откривају суптилнију природу ове везе. Пад задовољства/среће након рођења првог детета више утиче код високообразованих на одустајање од рађања другог [Margolis and Myrskylä 2015]. Објашњења се усмеравају ка томе да високообразовани имају захтевније каријере и да сматрају да не могу бити успешни на послу и одгајати друго дете, односно да су склони да ревидирају своје планове о рађању, а такође постоји могућност да не воле послове око неге детета [Margolis and Myrskylä 2015].

Према Попису 2011, у Србији су, у старосној кохорти 40–49 година, високообразоване жене у просеку имале једно живорођено дете мање (1,37) него жене без завршене основне школе (2,41). Притом, разлика у стопи кумулативног фертилитета између ове две групе је још драстичнија у оптималном фертилном добу 25–29 година (0,20 према 2,19) [Рашевић 2015]. С друге стране, истраживање спроведено у том периоду наводи да је просечан жељени број деце код студенткиња на Универзитету у Београду био чак 2,56 [Sedlecky, Rašević and Topić 2011], што указује да је јаз између жељеног и реализованог броја деце посебно изражен код најобразованијих. Очито је да је управо овај сегмент популације изложен додатним факторима ниског фертилитета, који подижу пре свега психолошку цену детета, нарочито у условима споре родне промене у породици односно кашњења у адаптацији улоге мушкарца на измењене друштвене околности, што у друштвима попут нашег резултира амбивалентним статусом жене [Esping-Andersen and Billari 2015].

У испитивању специфичних чинилаца нижег фертилитета жена са вишим нивоом образовања није довољно узети у обзир уобичајене детерминанте. Крејенфелд и Забел [2005] показале су да постоји утицај образовања на рађање другог детета када се контролише старост жене (образованије жене касније рађају). Осим тога, у разним системима различити фактори одређују шансу за рађање другог детета код образованијих жена: на пример, радни услови, то јест сектор у коме жена ради је важан. У Великој Британији запосленост у јавном сектору позитивно утиче на рађање другог детета, док у Немачкој нема значај [Kreyenfeld and Zabel 2005]. Пошто такозвани „објективни" фактори не могу да објасне одлуку да се рађа друго дете, потребно је усмерити се на субјективне димензије, односно перцепцију сопствене среће и задовољства у контексту датог личног искуства категорије високообразованих жена.

У Србији има мало радова који се баве фертилитетом специфичне популације високообразованих жена. Неколико студија се бави родитељством и образовањем, али ови радови су усмерени на посебне проблеме жена с високим образовањем (балансирање каријере и родитељства, пи-

тање родне равноправности у домену „приватног живота" и „пословног домена" и сл.), и то код жена у науци [Blagojević 1992/a; 1992/b; Ignjatović 2006], односно на стручњачким позицијама [Blagojević 1991]. М. Рашевић [2008] истражује повезаност образовања и фертилитета у контексту образовне и популационе политике. Међутим, недостају истраживања о демографски важној транзицији ка рађању другог детета код високообразованих жена. Разумевање овог проблема захтева свеобухватни приступ који би укључио објективне чиниоце, али и субјективне факторе мотивације након остареног родитељства с првим дететом. Поједини аутори истичу да не постоји универзални утицај деце на срећу, већ он зависи од могућности да се смање трошкови које деца доносе, односно да је различито субјективно задовољство родитељства у разним срединама. Нека истраживања показују да се пад нивоа среће након рођења детета дешава само код родитеља (мајке) који имају израженији конфликт између каријере и породице [Kohler and Mencarini 2016]. Може се претпоставити да је у овој групи велики део управо високообразованих жена, код којих каријера представља важан део животног пројекта. Имајући у виду ове претпоставке, фокусираћемо се на утицај среће и смисла на планове за даље рађање као потенцијално важан фактор за разумевање фертилитета високообразованих жена у Србији, које су предмет нашег истраживања.

МЕТОДОЛОГИЈА

Одбор за етику Института друштвених наука одобрио је циљ и методологију ове студије. Уредници неколико интернет портала су нам, без икакве надокнаде, изашли у сусрет и позвали своје читаоце да одговоре на нашу анкету. Сврха упитника је представљена испитаницима на његовој првој страни и на основу тог описа могли су да одлуче да ли ће да наставе с попуњавањем.

Сакупљање података путем интернета је све шире прихваћено у научној заједници [нпр. Gosling et al. 2004], па је на тај начин администриран и наш упитник у периоду између 19. јануара и 18. априла 2015. Анкета је дистрибуирана коришћењем *Google Forms* и замишљена је као прелиминарна студија искуства раног родитељства. Садржала је 74 питања која су обухватила демографске карактеристике, искуство родитељства и дојења и неколико мера животног задовољства испитаника у разним доменима [Buturović, Ignjatović and Rašević 2016; 2017]. Питања која смо издвојили за анализу у овом тексту су: а) На скали 1–10: Колико срећним се осећате? (субјективни осећај среће); б) На скали 1–10: Колико Ваш живот има смисла? (субјективни осећај смисла); в) Да ли планирате да имате дете у наредне три године? (да / условно да / не / не зна); г) Колико имате деце?; д) Како бисте описали финансијску ситуацију свог домаћинства?

За утврђивање статистичке повезаности између наведених променљивих коришћена је анализа варијансе, коефицијенти корелације и ординална регресија.

РЕЗУЛТАТИ

Упитник је попунило 2.239 испитаника, од којих смо издвојили подузорак од 720 високообразованих мајки с једним дететом, које су одговориле на питања о срећи, смислу и намери рађања деце у наредне три године. Дистрибуција мајки према степену образовања у подузорку је следећа: 442 (61,4%) има завршен факултет – основне студије; 249 (34,6%) мастер/магистратуру/специјализацију и 29 (4,0%) докторат. Дистрибуција према економском статусу приказана је у Табели 1.

Табела 1. Економски статус анкетираних домаћинстава мајки с једним дететом*

ОПИС ФИНАНСИЈСКЕ СУТУАЦИЈЕ ДОМАЋИНСТАВА	Број	Проценат
Понекад немамо довољно новца за храну	27	3,8
Имамо довољно новца за храну и комуналије, али не и за одећу и обућу	86	12,1
Имамо довољно новца за храну, комуналије, одећу и обућу, али недовољно за скупље ствари (фрижидер, ТВ, итд.)	153	21,5
Можемо да приуштимо куповину нешто скупљих ствари, али не и таквих као што су кола или стан	249	35,1
Можемо да приуштимо све што нам је потребно	175	24,6
Не знам	20	2,8

Испитанице су у просеку имале 33,8 година (95% CI = /33,4, 34,1/; SE=0,19). На скали 1–10, просечна срећа испитаница је била 8,5 (95% CI = /8,4; 8,6/; SE=0,06), а просечан осећај смисла живота 8,9 (95% CI = /8,8; 9,0/; SE=0,06).

Табела 2. Дистрибуција мајки према намери рађања другог детета у наредне три године: просечна вредност три показатеља – срећа, осећај смисла и старост

Намера	Број	Проценат	Срећа (просек)	Смисао (просек)	Старост (просек)
Да	332	46,1	8,78 (SE=0,07)	9,17 (SE=0,07)	33,2 (SE=0,2)
Условно да	156	21,7	8,27 (SE=0,15)	8,76 (SE=0,14)	32,7 (SE=0,4)
Не	116	16,1	8,00 (SE=0,18)	8,45 (SE=0,17)	37,3 (SE=0,7)
Не знам	116	16,1	8,34 (SE=0,15)	8,84 (SE=0,15)	33,7 (SE=0,4)

Субјективни осећај среће и смисла монотоно опада са намером да се има дете у наредне три године. Овај тренд је статистички значајан у случају и среће ($F/3.716/=8,2$, $p<0,001$) и смисла ($F/3.716/=6,98$, $p<0,001$). У оба случаја категорија „не знам" има вредности врло приближне категорији „условно да".

Добијени подаци показују да је субјективни доживљај среће и смисла у различитим сферама живота позитивно повезан са проспективно израженом намером рађања другог детета. Субјективни осећај среће је ста-

* Укупан број испитаница које су одговориле на питање о економском статусу домаћинства је 710.

тистички значајан предиктор намере рађања другог детета и када се у обзир узме тренутна финансијска ситуација домаћинства.

Да бисмо утврдили корелацију између субјективног осећаја среће и смисла и намере да се има дете у наредне три године, елиминисали смо опцију „не знам", чиме је променљива намере рађања претворена у ординалну. На овај начин добили смо, на умањеном узорку од 604 мајке, корелације: r=0,19 (p<0,001) између осећаја среће и намере рађања и r=0,18 (p<0,001) између осећаја смисла и намере рађања.

Док добијени подаци показују да је субјективни доживљај среће и смисла живота позитивно повезан са проспективно израженом намером рађања другог детета у наредне три године, поставља се питање узрочности, тј. у којој мери осећај среће/смисла води ка намери рађања, а у којој мери је ова повезаност резултат неког другог фактора (конфундирајуће променљиве), који утиче и на осећај среће/смисла и на намеру рађања. У овом раду фокусираћемо се на две променљиве које се одмах намећу као фактор који потенцијално ствара привид везе између осећаја среће/смисла и намере рађања другог детета, а то су старост мајке и финансијска ситуација домаћинства.

Старост мајке је потенцијална конфундирајућа варијабла јер, с једне стране, старије мајке су вероватно мање спремне да рађају друго дете, а с друге, у опсегу година мајки у нашем узорку (младе и средње године), литература показује да је старост негативно корелисана са срећом. Стога постоји могућност да су старије мајке, релативно говорећи, мање срећне и истовремено мање вољне да рађају друго дете, што резултира привидом везе између среће и намере рађања.

Старост мајки у нашем узорку заиста је повезана, мада не на монотон начин, с плановима да се роди друго дете у наредне три године (F/3.695/=25,1, p<0,001). Када намеру рађања претворимо у ординалну променљиву елиминисањем категорије „не знам", као што је претходно описано, добијамо коефицијент корелације r=-0,26 (p<0,001) између намере рађања и старости мајке. С друге стране, старије мајке су, у складу са постојећом литературом, у просеку мање срећне (r=-0,13, p<0,001) и имају слабији осећај смисла живота (r=-0,12, p<0,001).

Као што је и претпостављено, старије мајке јесу мање срећне / имају слабији осећај смисла и мање су спремне да рађају друго дете. Упркос томе, старост мајки није од пресудног значаја за запажени феномен повезаности среће / смисла и намере рађања у нашем узорку. То видимо из парцијалне корелације среће/смисла и намере рађања при којој се контролише вредност старости мајке: парцијални коефицијент корелације између среће и намере рађања је r=0,16 (p<0,001), а између смисла и намере рађања r=0,15 (p<0,001).

До сличног закључка долазимо и разматрањем тренутне финансијске ситуације домаћинства. Постоји могућност да је повољна финансијска ситуација повезана са осећајем среће/смисла, као и с намером рађања у скорој будућности и да на тај начин ствара илузорну везу између осећаја среће/смисла и намере рађања. Када финансијску ситуацију и намеру

рађања третирамо као ординалне варијабле, њихова корелација је r=0,14 (p<0,001). Дакле, заиста важи да је финансијска сигурност позитивно повезана с намером рађања. С друге стране, као што је и претпостављено, постоји позитивна веза између финансијске ситуације и осећаја среће r=0,13 (p<0,001) и, у мањој мери, осећаја смисла, r=0,08 (p<0,05). Међутим, као и у случају старости мајке, парцијални коефицијенти корелације показују да финансијска ситуација домаћинства није разлог за уочено постојање везе између среће/смисла и намере рађања: када контролишемо финансијску ситуацију, парцијални коефицијент корелације између среће и намере рађања је r=0,14 (p<0,001), а између смисла и намере рађања r=0,13 (p<0,001).

Најзад, када намеру рађања третирамо као ординалну зависну променљиву, а старост мајке, осећај среће и финансијску ситуацију домаћинства као факторе у ординалној регресији, добијамо да су сва три фактора статистички значајни предиктори (p<0,01) у случају среће. Сличан резултат се добија и када као предиктор у ординалној регресији, уместо среће, користимо осећај смисла – добијени коефицијент је, опет, статистички значајан (p<0,01).

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Разлоге за познати феномен, потврђен последњим пописом становништва у Србији, да од свих жена оне са највишим степеном образовања одликују најниже стопе рађања, хтели смо да осветлимо налазима анкете спроведене почетком 2015. године с обзиром на то да је у питању запостављена област истраживања код нас. Акценат је био на факторима из психолошке сфере (субјективна процена среће и смисла) као могућим чиниоцима ниског фертилитета, што је у складу с актуелним демографским истраживањима у свету.

Недавно усвојена национална *Стратегија о подстицању рађања* је препознала да је конфликт између родитељских и пословних обавеза посебно изражен код високообразованих жена, што их најчешће спречава да остваре више редове рађања. Резултати наше анкете, који су базирани на субјективној перцепцији задовољства животом мајки с једним дететом, показали су да је психолошки фактор статистички значајан предиктор намере рађања другог детета, потврђујући, у литератури запажену, генералну повезаност ове две појаве. Притом, иако је, очекивано, економски статус породице позитивно повезан са осећајем среће, он не утиче на уочену везу између животног задовољства и намере рађања у скоријој будућности, чиме је истакнут значај неекономске димензије за евентуалну одлуку о рађању код високообразованих.

Други веома битан налаз овог истраживања има посебан значај приликом таргетирања мера популационе политике. Наиме, просечна старост мајки с једним дететом у узорку (33,8 година, а оних које намеравају да ускоро имају дете 33,2) је у складу са емпиријским сазнањима о каснијој транзицији у родитељство код високообразованих. Иако се, очекивано, старост показала као негативно повезана са осећајем задовољства живо-

том односно намером рађања, у нашем узорку се испоставило да овај фактор није од пресудног значаја за запажени феномен повезаности задовољства животом и намере рађања, односно да касније транзиција у родитељство, изазвана пре свега дужином образовног процеса, не мора обавезно водити ка ниској стопи укупног фертилитета. То показују примери Ирске, Холандије, Данске, нордијских земаља и Велике Британије, код којих је просечна старост мајке при рођењу првог детета виша за 1,5–2 године него у Србији [Eurostat, 2018]. Другим речима, напредак друге демографске транзиције и успостављање равноправнијих родних односа у погледу родитељства, што карактерише најразвијенија друштва, омогућава „надокнађивање пропуштеног" кроз релативно високе стопе рађања у каснијем добу. У том случају, кључна група детерминанти ниске стопе укупног фертилитета остају различита структурна и институционална ограничења [Sobotka 2008]. Ту се отвара простор за мере које могу бити усмерене управо ка популацији високообразованих жена како би се утицало на пораст вероватноће за остваривањем жељеног броја деце упркос каснијем уласку у родитељство.

Свакако да би даља истраживања у овом домену требало продубити у погледу обима и структуре узорка односно укључити жене свих образовних нивоа како би се сагледао ефекат образовања, али и утицај споре родне промене у оквиру породице на фертилитет. Такође, од значаја је испитати специфичности везе између родитељства и субјективног задовољства, што подразумева евалуацију нивоа задовољства пре, током и након транзиције у родитељство како би се елиминисало питање обрнуте узрочности у овој вези. То ће помоћи бољем разумевању овог односа а самим тим и доношењу ефикаснијих мера популационе политике.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Србије (ВРС) (2018). Стратегија подстицања рађања. 05 број 56-2307/2018. Београд: ВРС.

Рашевић, Мирјана (2015). Фертилитет женског становништва. у: В. Никитовић (ур.), *Популација Србије почетком 21. века.* Београд: Републички завод за статистику, 74–95.

Републички завод за статистику (ВРС) (2004). Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године – Фертилитет женског становништва. Документационе табеле. Београд: Републички завод за статистику.

Blagojević, Marina (1991). *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: ISIFF.

Blagojević, Marina (1992/a). Nauka i pol: inhibicija institucionalnog okruženja. *Sociologija*, 34(1): 23–37.

Blagojević, Marina (1992/b). Nauka i pol: obrasci svakidašnjeg života. *Sociologija*, 34(2): 243–257.

Bobić, Mirjana (2014). Specific (Blocked) Post-socialist Union Transformation in Serbia. *Sociologija i prostor*, 52(2): 207–225.

Bobić, Mirjana i Jelisaveta Vukelić (2011). Deblokada 'druge demografske tranzicije'? *Sociologija*, 53(2): 149–176.

Buturović, Željka; Suzana Ignjatović, Mirjana Rašević (2016). Challenges of Early Motherhood: Breastfeeding Difficulties and Life Satisfaction. *Stanovništvo*, 54(1): 1–14.

Buturović, Željka; Suzana Ignjatović, Mirjana Rašević (2017). Attitudes toward breastfeeding and breastfeeding practice: lack of support for breastfeeding practice as a factor in low breastfeeding rates. *Journal of Applied Health Sciences*, 3(2): 137–143.

Đurđev, Branislav S. (2004). Koliko dece treba Srbiji? *Stanovništvo*, 42(1–4): 29–44.

Esping-Andersen, Gøsta and Francesco C. Billari (2015). Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1): 1–31.

Gosling, Samuel D.; Simine Vazire, Sanjay Srivastava, Oliver P. John (2004). Should We Trust Web-based Studies? A Comparative Analysis of Six Preconceptions About Internet questionnaires. *American Psychologist*, 59(2): 93–104.

Ignjatović, Suzana (2006). Engendering education/science policy analysis: Women scientists in Serbia. In: M. F. Gajdusek, A. C. Mayr and M. Polzer (Eds.): *Science Policy and Human Resources Development in South-Eastern Europe in the Context of European Integration*. Vienna: Austrian Federal Ministry for Education, Science and Culture, 197–206.

Kohler, Hans-Peter; Letizia Mencarini (2016). The Parenthood Happiness Puzzle: An Introduction to the Special Issue. *European Journal of Population*, 32: 327–338.

Kreyenfeld, Michaela; Cordula Zabel (2005). Female Education and the Second Child: Great Britain and Western Germany Compared. *Journal of Applied Social Science Studies / Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 125(1): 145–156.

Lerch, Mathias (2018). Fertility and union formation during crisis and societal consolidation in the Western Balkans. *Population Studies*, 72(2): 217–234.

Lesthaeghe, Ron (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51): 18112–18115.

Margolis, Rachel; Mikko Myrskylä (2015). Parental well-being surrounding first birth as a determinant of further parity progression. *Demography* 52(4): 1147–1166.

Parr, Nick (2010). Satisfaction with life as an antecedent of fertility: Partner + Happiness = Children? *Demographic Research*, 22(21): 635–662.

Petrović, Mina (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u post-socijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 49(1): 53–78.

Rašević, Mirjana (2008). Fenomen nedovoljnog rađanja i obrazovni sistem. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1): 192–206.

Sedlecky, Katarina; Mirjana Rašević, Vesna Topić (2011). Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade. *European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 16(6): 469–479.

Sobotka, Tomáš (2008). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19: 171–224.

Van de Kaa, Dirk J. (2004). Is the Second Demographic Transition a useful research concept: Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2: 4–10.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Daily Mail (2016). 'I hate my life now': Mothers reveal why they REGRET having children in searingly honest confessions. Доступно на: http://www.dailymail.co.uk/femail/article-3801800/Parents-reveal-wish-children-never-born.html. Приступљено: 19. 7. 2018.

EUROSTAT (2018). Fertility indicators, table. Доступно на: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do. Приступљено: 15. 7. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE EFFECTS OF HAPPINESS ON FURTHER CHILDBEARING PLANS AMONG COLLEGE EDUCATED MOTHERS WITH ONE CHILD

by

VLADIMIR NIKITOVIĆ
Demographic Research Centre
v.nikson@gmail.com

ŽELJKA BUTUROVIĆ
Centre for Politicological Research and Public Opinion
zbuturovic@idn.org.rs

SUZANA IGNJATOVIĆ
Centre for Sociological and Anthropological Research
signjatovic@idn.org.rs

Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Current demographic research increasingly emphasizes the role of psychological and subjective factors in childbearing decisions. Life satisfaction is one of those factors that could possibly play a role in family planning throughout the reproductive span. Given that transition to parenthood often leads to changes in subjective well-being, life satisfaction and happiness, better understanding of the connection between happiness and childbearing plans could provide valuable insight into the way early parenthood experience shapes subsequent reproductive decisions. In 2015 we conducted an online survey of 2,239 participants which covered various facets of parenting, including happiness, meaning and life satisfaction in several life domains. This report is based on the subsample of 720 mothers of one child with at least a bachelor's degree and focuses on the relationship between their perception of happiness and meaningfulness and their plans to have a child in the next three years. The results show that subjective perceptions of happiness and meaningfulness are positively associated with intention to have a child in the subsequent period. Furthermore, the positive relationship between happiness/meaningfulness and childbearing intentions remains when mother's age and financial situation are taken into account. A possible connection between subjective measures of well-being and childbearing decisions uncovered in this study could provide directions for further research and eventually have policy implications.

KEYWORDS: higher-order births, Serbia, fertility, happiness, childbearing intentions

UDC 314.3(497.6 Republika Srpska)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867433M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ФЕРТИЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

АЛЕКСАНДАР МАЈИЋ
aleksandar.majic@pmf.unibl.org

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

Универзитет у Бањој Луци
Природно-математички факултет
Студијски програм географија
Др Младена Стојановића 2
Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина

САЖЕТАК: Недовољно рађање и процес демографског старења основна су обиљежја свих европских земаља на крају 20. и почетком 21. вијека. Крупне друштвено-економске и политичке трансформације током 90-их година 20. вијека највише су се одразиле на пад фертилитета у свим земљама Западног Балкана. Одбрамбено-отаџбински рат (1992–1995) на простору Босне и Херцеговине оставио је несагледиве политичке, друштвене и социо-економске посљедице које су додатно интензивирале негативне демографске трендове на простору Републике Српске. Посљедњи Попис становништва који је на простору Републике Српске обављен 2013. године показао је поражавајућу демографску слику у којој је степен депопулације преко 25%, а сума укупног фертилитета испод 1,3. Овакве тенденције у погледу биорепродукције посљедица су промјена у обиму, величини и старости фертилног контингента, промјена у обрасцу брачности, повећања просјечне старости при рађању дјеце. На основу анализе основних демографских показатеља извршена је просторна диференцијација и пројекција фертилитета становништва Републике Српске с посебним осврtом на сет мјера и начела пронаталитетне популационе политике.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: фертилитет, Република Српска, природна депопулација

Након Другог свјетског рата, Босна и Херцеговина била је изразито аграрна и сиромашна земља с високим спепеном неписменог и малим удјелом становништва у градским насељима. У таквим условима становништво БиХ имало је специфичан демографски развој у којем је преовладавао високофертилни образац репродуктивног понашања. Традиционалне и патријархалне норме, универзалност брака и рано ступање у брачну заједницу биле су једне од најважнијих детерминанти високог фертилитета у другој половини 20. вијека. Такође треба напоменути диференцијацију плодности према етничком принципу у којем су жене муслиманске вјероисповјести имале знатно већи остварени фертилитет од модела плодности православних и католичких жена.

Транзиција фертилитета након Другог свјетског рата појавила се крајем 50-их и почетком 60-их година 20. вијека, када се стопа укупног фертилитета спустила испод четири дјетета. Сукцесиван пад плодности током шездесетих и седамдесетих година кулминирао је 1978. године када се ниво репродукције спушта испод потребног за просто обнављање становништва (испод 2,1). Перманентно смањење укупне плодности посљедица је недовољног рађања кохорти од 25 до 39 година које евидентирају опадање репродукције и до пет пута. Пад фертилитета наставио се и током осамдесетих, да би 1991. године досегао до тада најнижу тачку (1,65).

Период политичке, економске, социо-културне транзиције у посљедњој декади 20. вијека оставио је снажан печат на демографски развој ових простора. Одбрамбено-отаџбински рат (1992–1995), негативно се одразио на све сфере просперитета друштва. У домену економских посљедица примјетан је пораст незапослености, сиромаштва, пада стандарда и БДП-а, док су интензивирани процеси као што су избјеглиштво, економске миграције, пад фертилитета, повећања смртности и старења становништва.

Од 1991. до 2013. године, на простору БиХ није обављен ниједан званичан попис становништва. Непоуздана статистичка евиденција и нереалне процјене нису остављали могућности за дубље демографске анализе у том периоду. Попис 2013. године показао је поражавајуће резултате и само потврдио алармантну демографску слику насталу као посљедица различитих фактора у посљедње двије деценије. Према подацима Агенције за статистику Босне и Херцеговине, у БиХ је регистровано 3.531.159 лица резидентног становништва. У поређењу са 1991. годином може се констатовати смањење становништва за око 850.000 становника, што представља скоро 20% популације. Процес природне и механичке депопулације још је израженији на нивоу Републике Српске гдје укупни демографски губици прелазе 1/4, тј. преко 25%.

Између два посљедња пописа (1991–2013) догодиле су се крупне административно-територијалне промјене. Код већине општина и градова Републике Српске дошло је до прекрајања административно-територијалних граница. Од укупно 63 јединица локалне самоуправе, само њих 17 остало је у административним границама какве су биле у Попису 1991. године [Мајић и Маринковић 2016: 50].

ДЕМОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ФЕРТИЛИТЕТА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Компоненте природног кретања становништва Републике Српске указују на негативне тенденције у виду смањења наталитета и повећања стопе смртности. Од 1999. године када је регистрован апсолутни максимум живорођених у Српској (14.500), број рођене дјеце се смањио за трећину (35%). У исто вријеме јавља се пораст морталитета за 1/4 као посљедица смртности „беби-бум" генерације рођене крајем четрдесетих и почетком педесетих година 20. вијека. Као резултат тога у Републици Српској је од 2002. године присутан процес природне депопулације праћен константно негативним природним прираштајем и смањењем укупног броја становника[1]. Према подацима Републичког завода за статистику у 2016. години само су двије локалне заједнице остариле позитиван природни прираштај. То су Град Бања Лука (+134) и Општина Језеро (+1).

Поремећаји виталних структура посљедица су дугогодишњег дјеловања различитих социо-економских, биолошких, психолошких и друштвено-политичких фактора. Са општом стопом наталитета од 8,1‰ (2013. године), Република Српска се може окарактерисати као изразито нисконаталитетно подручје. Поремећај биолошке структуре и демографско старење основне су детерминанте повећања стопе смртности становништва. Према подацима за 2013. годину, општа стопа морталитета била је 11,9‰, док је стопа природног прираштаја негативна (-3,8‰).

Демографски потеницијал Републике Српске у великој мјери условљен је опадајућим трендом стопе фертилитета, ниске плодности и недовољног обнављања становништва. Због ових чињеница у свим варијантама пројекција будућег демографског развоја треба очекивати наставак неповољних тенденција, па је потребно што хитније провођење активнијих мјера пронаталитетне популационе политике [Маринковић 2011: 349].

Обим репродуктивног контингента представља један од кључних фактора опадања плодности становништва. Према резултатима Пописа 2013. године, укупан број жена у тридесетпетогодишњем фертилном интервалу (15–49) био је 260.656 становника, што чини око 22% укупне популације у Републици Српској.

Са становишта биорепродукције јако је битан однос предфертилног, фертилног и постфертилног контингента становништва. Анализа Пописа из 2013. године, показује изузетно неповољан однос ове три варијабле. Удио репродуктивног капацитета жена је готово идентичан са женском популацијом изнад 50. године (44% : 43%). Још алармантније звучи податак да је само 13% жена које требају бити репродуктивна снага у у наредних 15 година. Овако неповољна стуктура женског становништва у Српској посљедица је ниске репродукције, продужења животног вијека и миграционе компоненте у посљедње двије-три деценије.

---

[1] Од 2002. до 2016. године Република Српска је на основу природне депопулације изгубила 50.000 становника или 4,3%.

Табела 1. Промјене у природном кретању и брачности становништва Републике Српске (1996–2016)

Показатељ	Наталитет		Морта-литет	Прираштај	Склопљени бракови	Разведени бракови	Индекс
Година	Укупан	Ванбрачни		N-M			B/Rb
1996.	12.263	...	10.931	1.332	...	...	...
1998.	13.527	1.485	12.469	1.058	7.477	801	9,3
2000.	14.191	1.371	13.370	821	8.003	749	10,7
2002.	12.336	1.415	12.980	-644	7.233	848	8,5
2004.	11.917	1.522	13.475	-1.558	7.775	637	12,2
2006.	11.524	1.663	13.232	-1.708	6.860	542	12,7
2008.	10.198	1.596	13.501	-3.303	6.401	317	20,2
2010.	10.147	1.543	13.517	-3.370	5.767	517	11,2
2012.	9.978	1.549	13.796	-3.818	5.326	878	6,1
2014.	9.335	1.498	14.409	-5.074	5.823	1.106	5,3
2016.	9.452	1.556	13.970	-4.518	5.563	1.025	5,4
УКУПНО	239.669	29.096	281.741	-42.072	134.507	15.432	8,7

Извор: Демографска статистика бр. 4, 10, 11, 15 и 20. Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.

Анализом Графикона 1 увиђају се поремећаји настали као директна посљедица пада плодности крајем 20. и почетком 21. вијека. Највеће учешће има најстарија кохорта (45–49), која се приближава крају репродукције. Такође, увиђају се диспаритети у нивоу плодности остварене прије и након одбрамбено-отаџбинског рата, поготово између фертилног и предфертилног контингента становништва. Смањено учешће континген-

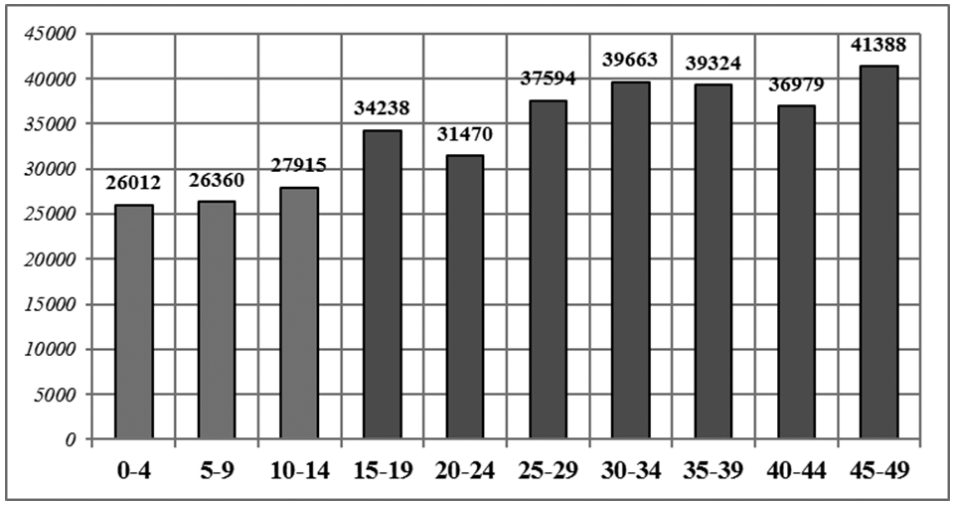

Графикон 1. Старосна структура фертилног контингента становништва Републике Српске према Попису из 2013. године

та жена од 20 до 24 године посљедица је смањеног рађања у несигурним друштвено-политичким околностима (1992–1995), док се повећање стопа наталитета поком тзв. компензационог периода (1996–2000) директно одразило на женски репродуктивни контингент од 15 до 19 година старости. У наредних 10–15 година ова кохорта треба бити носилац репродукције на простору Републике Српске.

Важна карактеристика фертилног контингента становништва Републике Српске је изразито мала заступљеност оптималног репродуктивног потенцијала[2] (20–34) који је уједно и носилац репродукције са 7.873 живорођених, што представља 83% остварене плодности у 2013. години. Главна карактеристика фертилног контингента у Републици Српској изразито је неповољна старосна структура настала као посљедица смањења репродуктивне активност и усвајања ниских репродуктивних норми у посљедњих 20–30 година. Томе у прилог иде чињеница да је удио жена три најстарије фертилне кохорте (35–39, 40–44, 49–49), преко 45% са оствареним фертилитетом од само 13%. Низак ниво жена у предфертилној доби представља важан аларм и упозорење на перманентно смањење плодности у наредном временском периоду.

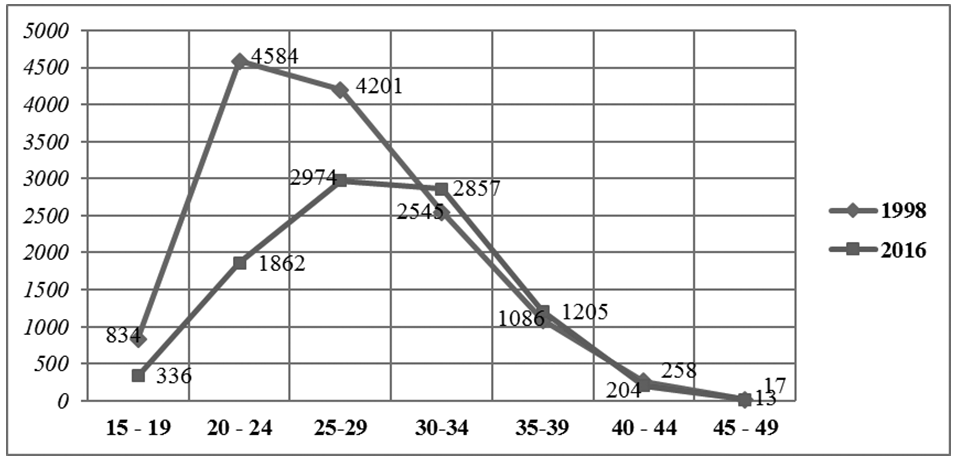

Графикон 2. Дистрибуција рођених према старости мајке у Републици Српској (1998. и 2016. године)

Анализом рађања по петогодишњим старосним групама утврђено је да се просјечна старост мајке при рађању дјетета повећала за 2 године (са 26,7 на 28,8 година). Као директна посљедица одгађања рађања јавља се скраћење и недовољна искоришћеност фертилног периода. У интервалу 1998–2016. године, просјечна старост при рађању првог дјетета повећала се са 23,8 на 26,9 година, или укупно за 3,1 годину.

[2] Удио жена између 20 и 34 година старости у укупном становништву је 9,3%, односно 41,7% у фертилном контингенту (15–49).

Транзиција старосног модела рађања највише редукује репродукцију млађих старосних група женског становништва. До 2003. године, носилац репродукције у Српској била је кохорта жена од 20 до 24 године са 34% остваренога наталитета. У периоду 1998–2004. године, учешће старосних група 20–24 и 25–25 година било је око трећине, тако да су ове двије генерације жена остваривале укупно 2/3 цјелокупног наталитета у Српској. Може се слободно рећи да транзиција старосног модела фертилитета у Републици Српској почиње од 2004. године, када наступа перманентан пад плодности жена у млађим старосним годинама, које је посебно изражено код кохорти 15–19 и 20–24 године.

Према подацима за 2016. годину, број живорођене дјеце жена од 20 до 24 године био је испод 20% (19,7%). У поређењу са почетком анализираног периода, ова старосна група смањила је апсолутни број рођених за 2,5 пута. Истовремено, дешава се и рапидно смањење наталитета код адолесцентске популације (15–19 година) са 1.001 у 2001. години на 336 живорођених у 2016. години. Учешће петогодишта 30–34 у укупном рађању 1998. било је 18%, а генерације 35–39 година 8%. Репродуктивне норме у 2016. години јасно говоре о транзицији плодности у којој носиоци репродукције постају кохорте од 25–29 и 30–34 године са 62% живорођене дјеце.

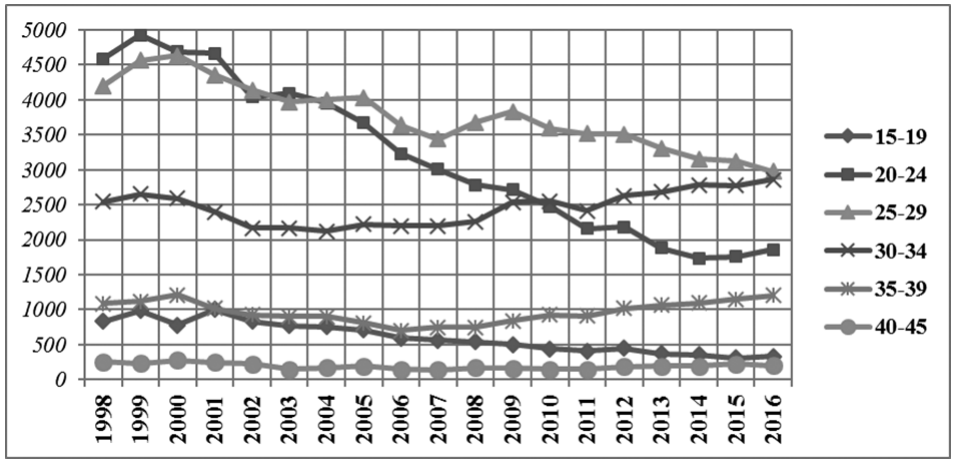

Графикон 3. Дистрибуција рођених према старости мајке у Републици Српској у периоду 1998–2016. године

Од укупног броја живорођених у 2016. години, 4.404 или 46,6% су прворођени, 3.521 или 37,3% су другорођени, док се само 1.527 или 16,2% рађа као трећерођено, четврторођено и петорођено дијете. Дистрибуција рођених на основу реда рођења у периоду 1998–2016. године указује на значајно смањење првог и другог реда рођења. У овом интервалу број прворођених смањио се за 29%, број другорођене дјеце за 32%, док су

трећерођени и виши редови рађања опали за 27%. У поређењу са 1999. годином када је остварен највећи наталитет, број рођених првог и другог реда рађања смањио се за 36%, док су виши редови редуковали број живорођених за 28%.

Табела 2. Таблице фертилитета становништва Републике Српске према Попису 2013. године

Старост жена	Број жена	Број рођених	Средњи број живих	Специф. стопа наталитета	nx* (nLx_f/l_0)	x+(n/2)	(x+(n/2))∗ nnx	nx* (nLx_f/l_0) ∗ (x+(n/2))
x	nPx f	nNx	nLx	nnx				
15–19	34.238	372	497.406,3	10,865121	0,054044	17,5	0,1901396	0,94577
20–24	31.470	1,882	496.806,3	59,802987	0,297105	22,5	1,3455672	6,684863
25–29	37.594	3,305	496.206,5	87,912965	0,43623	27,5	2,4176065	11,99633
30–34	39.663	2,686	495.437,6	67,720546	0,335513	32,5	2,2009177	10,90417
35–39	39.324	1,061	494.089,3	26,980979	0,13331	37,5	1,0117867	4,999125
40–44	36.979	190	492.115,5	5,1380513	0,025285	42,5	0,2183672	1,074613
45–49	41.388	14	488.840,1	0,3382623	0,001654	47,5	0,0160675	0,078565
∑	260.656	9,510	–	258,7589	1,283141	–	7,4004524	36,683436
–	N_f = 4,603							

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2013. године; *Билтен демографске статистике*, број 17.

На основу репродуктивних норми становништва Републике Српске, бруто стопа репродукције 2013. године била је 0,63, док је нето стопа репродукције имала слична обиљежја (0,62 женско дијете). Промјене у старосном моделу фертилитета манифестују се перманентним смањењем плодности код млађих и повећања рађања старијих кохорти, што се подудара са начелима транзиције фертилитета. Средње године приликом рађања у 2013. години биле су 28,6.

Годишња стопа природног раста становништва изразито је негативна, -1.67% или 16,7‰. На основу ових негативних тенденција вријеме преполовљења укупне популације је 41,7 година. Дакле, ако се наставе ови процеси природне и биолошке депопулације број становника средином 21. вијека биће испод 600 хиљада, тачније 585 хиљаде 2055. године. Још алармантније звучи податак да су ово прогнозе на основу биодинамике становништва, које искључују миграциону компоненту демографског раста.

Иако је апсолутни број живорођених смањен за 58 дјеце, израдом таблице фертилитета за 2016. годину, дошло се до нешто бољих показатеља репродукције у односу на претходну анализу. Сума укупног фертилитета је порасла на 1,32; општа стопа фертилитета на 37,4, док је настављен процес одлагања рађања са 28,6 на 28,8 година.

Највећи фертилитет остварују жене старости од 25 до 29 година. На основу података добијених укрштањем Пописа становништва и виталне демографске статистике 2013. године, вриједност оствареног фертилитета била је 2,2 дјетета. Жене од 30 до 34 рађају 1,69 дјеце, док су жене од 20 до 24 године у 2013. години остариле фертилитет од 1,47. Знатно ниже стопе фертилитета биљеже кохорте жена 35–39 (0,67), 15–19 (0,28), 40–45 (0,13). Фертилитет жена најстарије фертилне групе статистички је безначајан.

Модел репродукције и образац репродуктивног понашања у директној је корелацији са обимом, динамиком и структуром фертилног контингента. На основу садашњих норми плодности и трансформације репродуктивног контингента, урађен је модел пројекције наталитета и фертилитета за 2033. годину у који су увршћене двије варијанте: прва варијанта константног фертилитета и друга варијанта константног наталитета.

Табела 3. Пројекција наталитета и фертилитета становништва Републике Српске за 2033. годину

Старост жена	Број жена	Рађање у 2013. г.	Спец. фертилитет 2033. г	Спец. фертилитет 2013. г	Рађање у 2033. г.
15–19	22.541	372	0,0165	0,0109	245
20–24	26.012	1.882	0,0724	0,0598	1.556
25–29	26.360	3.305	0,1254	0,0879	2.317
30–34	27.915	2.686	0,0962	0,0677	1.890
35–39	34.238	1.061	0,0310	0,0270	924
40–44	31.470	190	0,0060	0,0051	162
45–49	37.594	14	0,0004	0,0003	13
УКУПНО	206.130	9.510	0,3479	0,2588	7.106

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2013. године; *Демографска статистика*, бр. 17. Републички завод за статистику РС, Бања Лука.

На основу садашњих репродуктивних норми, 2033. године може се очекивати драстично смањење женског репродуктивног контингента. Број фертилних жена смањиће се са садашњих 260.000 на 206.000, што представља губитак од 21% потенцијалног репродуктивног капацитета. Овакав пад највише је детерминисан природном динамиком, тј. ниском репродукцијом на почетку 21. вијека и изласком из оквира репродукције генерација са већим процентуалним учешћем.

Уколико би репродуктивне норме остале на истом нивоу као 2013. године, тј. стопа укупног фертилитета била 1,29, а специфични фертилитет имао исти старосни модел, укупан број рођених 2033. године био би само 7.106. Друга варијанта предвиђа константност наталитата са 9.500 рођених на годишњем нивоу, а у том случају, плодност би се значајно повећала јер би сума укупног фертилитета била 1,74.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Обиљежје савременог демографског развоја Републике Српске је феномен недовољног рађања, а цјелокупан простор има особине изразито нисконаталитетног подручја.

Диференцијација фертилитета по старости указује на феномен одгађања рађања у којем преовладава старосни модел репродукције. У интервалу 1998–2016, просјечна старост при рађању првог дјетета повећала се за 3,1 годину (са 23,8 на 26,9 година). Помјерање границе првог реда рођења највише је утицало на пораст просјечне старости при рађању која је порасла са 26,7 на 28,8 година у 2016. години. Све до почетка 21. вијека максимум фертилитета остваривао је у старосној кохорти 20–24 година. Ова старосна група је тада била носилац репродукције, а у међувремену је преполовила свој фертилитет. Тако да у 2016. години специфична стопа фертилитета жена од 30 до 34 надмашује ниво репродукције жена у кохорти од 20 до 24 година.

Савремене тенденције фертилитета на простору Републике Српске у ближој будућности оставиће несагледиве демографске, економске и социјалне посљедице. Укрштањем података Пописа становништва и виталне демографске статистике 2013. године, дошло се до податка да је остварена плодност у Српској свега 1,29 дјеце по жени, што спада међу најниже вриједности у свијету. На основу процјене Републичког завода за статистику, остварени фертилитет у 2016. години повећао се на 1,32.

Анализом плодности према реду рођења у Републици Српској утврђен је дефицит прворођене и трећерођене дјеце. Један од приоритета треба да буде интензивирање активности на систематизацији постојећих мјера популационе политике и усмјеравање првенствено у пронаталитетне сврхе, како би се раздвојиле мјере из области популационе и социјалне политике. Ове активности би требало развијати на свим нивоима власти [Маринковић и Мајић 2013: 69].

У буџету Владе Републике Српске требала би се планирати већа издвајања за спровођење мјера пронаталитетне популационе политике. Приоритет би морале бити исплате дјечијег додатка за свако дијете, без обзира на ред рођења или материјално стање породице, а посебно би требало обухватити и породице с једним родитељем или самохране родитеље, који до сада нису били обухваћени овим мјерама. Све акције у прилог повећања рађања се морају подржати и интензивирати, а у обзир се морају узети и сви друштвени и индивидуални аспекти, од којих посебну пажњу треба усмјерити према очувању породице. Са овог аспекта поставља се институционална нужност успостављања Завода за планирање породице и популациону политику и што скорије доношења Стратегије демографског развоја Републике Српске [Маринковић и Мајић 2013: 84].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Годишње саопштење (2017). Статистика становништва за 2016. годину (рођени и умрли у Републици Српској), бр. 107/17. Републички завод за статистику, Бања Лука.

Демографска статистика (2001–2017). *Статистички билтен*, бр. 4–20, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.

Мајић, Александар и Драшко Маринковић (2016). Показатељи размјештаја становништва Републике Српске. *Демографија,* 13: 49–67.

Маринковић, Драшко (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске.* Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет.

Маринковић, Драшко (2011). Демографски потенцијал и репродуктивно здравље адолесцената у Републици Српској. *Трећи Конгреса српских географа са међународним учешћем.* Зборник радова. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске и Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, 347–356.

Маринковић, Драшко и Александар Мајић (2013). Популациона политика у Републици Српској – стање и тенденције. *Гласник/Herald*, XVII, 17: 69–85.

Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године – резултати по насељеним мјестима, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.

Рашевић, Мирослав (1970/71). Детерминанте фертилитета становништва у Југославији. *Становништво*, 3–4: 1–2.

Fahey, Tony and Zsolt Spéder (2004), *Fertility and Family Issues in an Enlarged Europe*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

FERTILE CHARACTERISTICS OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

ALEKSANDAR MAJIĆ
aleksandar.majic@pmf.unibl.org

DRAŠKO MARINKOVIĆ
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

University of Banja Luka
Faculty of Sciences
Study programme Geography
Dr Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina

SUMMARY: With a general birth rate of 8.1‰ and a total fertility rate of 1.29 children per woman, Republic of Srpska can be characterised as an outstandingly low birth area. The volume of reproductive contingent represents one of the key factors of a fertility decline in a population. According to the results of the 2013 Census, the overall number of women in the thirty-five year fertility period (from 14 to 49) comprises around 22%

of overall population in Republic of Srpska. Fertility differentiation by age indicates the phenomenon of delayed childbearing in which age model of reproduction prevails. In the period from 1998 to 2016, the average childbearing age when giving birth to a first child increased by 3.1 years (from 23.8 to 26.9 years). Through the analysis of fertility by the order of birth, a deficit of first-born and third-born children was identified in Republic of Srpska. In that context, a greater application of systematic measures of pro-natalist population policy is imposed as priority.

KEYWORDS: fertility, Republic of Srpska, natural depopulation

UDC 314.3-055.2(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867445S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОДЛАГАЊЕ РОДИТЕЉСТВА И НЕРАЂАЊЕ ИЗ УГЛА СОЦИО-ПРОФЕСИОНАЛНИХ КАРАКТЕРИСТИКА ЖЕНА У СРБИЈИ

АНКИЦА ШОБОТ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
asobot@idn.org.rs

САЖЕТАК: Одлагање рађања је карактеристика модела репродуктивног понашања које за последицу има низак фертилитет. Такође, све распросрањенија је и појава остајања без деце. У овом раду је учињен покушај да се ова два феномена сагледају из угла социо-професионалних карактеристика жена рођених 1950-их година и касније. Дакле, обухваћене су генерације у којима су започете промене у сфери образовања и економске активности, као и оне у којима се процес еманципације интензивирао. Анализа је усмерена на сагледавање удела жена без деце према занимањима, на основу података Пописа стновништва Србије 2011. године. Подаци који се односе на све економски активне жене указују на значајну диференцираност између занимања. Удели су највећи у кохорти 25–29 година, али су велики и код жена старости 30–39 година. Одлагање рађања и остајање без деце су израженији у појединим занимањима руководилаца и стручњака, него у занимањима са средњим нивоом образовања. Ове две појаве јесу специфичност неколико занимања из друштвених наука, а најмање су видљиве код стручњака за предшколско и основно образовање. Између жена старосних кохорти 45–49, 50–54 и 55–59 истог занимања, не постоји значајнија разлика у погледу учествовања у репродукцији. Очигледне су специфичности понашања жена одређених социо-професионалних карактеристика, али дескриптивна анализа је само први корак за дубља испитивања утицаја занимања на одлучивање о уласку у родитељство.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: низак фертилитет, занимање жена, одлагање рађања, остајање без деце, Србија

Континуираност и отпорност феномена недовољног рађања условили су да разумевање условљености ниског фертилитета и даље буде актуелна тема демографских истраживања. Поред тога што је неспорна констатација о сложености његове детерминистичке основе, потпуно неспорно

јесте и то да пораст просечне старости уласка у родитељство представља једну од кључних карактеристика. У основи овог модела понашања стоји низ економских и социјалних промена, а одлагање рађања јесте појава која снажно утиче на уобличавање висина стопа рађања на агрегатном нивоу [Kohler, Billari and Ortega 2006: 19–21]. Она се континуирано ширила деловањем друштвених механизама који су појачавали њено деловање, а релевантне околности јесу економска сигурност и образовне карактеристике појединца.

У демографским истраживањима детерминистичке основе ниских стопа рађања, значајна пажња посвећује се родном аспекту и социо-економским карактеристикама женског становништва. Веза између ниског фертилитета и родних модела понашања у контексту савремених тенденција на тржишту рада и положаја запослених, представља важан сегмент објашњења савременог фертилитетног обрасца [McDonald 2006, 2007, 2008]. На једној страни су промене у сфери родних улога, а на другој, несигурност и нестабилност неолибералне организације тржишта рада, као и неприлагођеност институционалног окружења овим тенденцијама. Овакве околности за последицу имају то да родитељство може деловати ограничавајуће у погледу запослености и реализације образовних и професионалних капацитета, што продукује конфликтан положај жена.

Услед јасне оријентације савремених демократских друштава ка оснаживању економских позиција жена, ојачавању њихових професионалних капацитета и подстицању веће присутности у јавној сфери, социо-професионална структура женског становништва добија на важности као фактор репродуктивног понашања. Синтетизујући резултате емпиријских истраживања [Andersson and Scott 2007; Engelhardt 2011; Anderson, Kreyenfeld and Mika 2014] и кроз анализу статистичких података који се односе на стопе рађања и економске карактеристике жена, као сазнања која су битна за унапређивање политике према ниском фертилитету у Србији, Шобот [2014] подвлачи да економска активност жена и тенденције у социо-професионалној структури нису препреке одлучивању на родитељство, уколико постоји адекватан институционални оквир.

Међутим, неповољне околности у погледу могућности да се ускладе породица и посао, за ефекат могу имати не само одлагање рађања, већ и одустајање од родитељства. Негативно искуство у погледу могућности збрињавања деце за време док су на послу има утицаја и на генерације које тек треба да донесу одлуку о уласку у родитељство, и оно повећава ризик од пораста удела породица које имају само једно дете, па чак доводе и до пораста удела оних које не желе децу [Oláh 2009]. Могућност одустајања од родитељства, услед тешкоћа у погледу паралелне реализације професионалне улоге повезује се са образовним областима, а не само са степеном школске спреме [Hoem, Neyer and Andersson 2006]. Отуда се социо-професионална структура женског становништва намеће као битан фактор савременог модела репродуктивног понашања.

Док је недвосмислено јасан утицај одустајања од уласка у родитељство, као фактора ниског фертилитета, деловање одлагања рађања је

посредно. Интензивирање овог процеса је водило ка томе да се и почетак и рађање другог детета код жене одвијају у њеним тридесетим годинама, што је допринело врло малим уделима виших редова рођења, посебно у случајевима наглашеног одлагања [Kohler, Billari and Ortega 2006]. Поред тога, одлагање може да услови и одустајање од рађања, како из биолошких тако и социолошких разлога, што појачава његову важност као фактора ниског фертилитета. Анализа кохортног фертилитета у Србији, показала је распросрањеност одлагања рађања, ниске стопе током оптималног периода и реализацију рађања између 35 и 40 година старости [Рашевић 2015: 76–85]. Ове одлике репродуктивног модела најнаглашеније су у Београду, а једна од специфичности овог подручја јесте и социо-професионална структура становништва[1].

Основна идеја овог рада јесте да се одлагање или евентуално одустајање од родитељства у Србији сагледају са становишта занимања жена рођених током друге половине 20. века. То се чини путем анализе удела жена без деце према занимањима, на основу података Пописа становништва, спроведеног 2011. године. Она је усмерена ка тражењу неколико одговора. Да ли постоје занимања у којима је израженије одлагање уласка у родитељство или чак и одустајање од рађања као коначни исход? Да ли се она одликују неком заједничком карактеристиком којом би се могло објаснити такво понашање? Да ли је то образац карактеристичан за различите генерације жена тих занимања? Да ли постоји међугенерацијска разлика у оквиру занимања и како се она испољава?

Одговори на ова питања садржани су у анализи која следи. Она јесте дескриптивног карактера, али усмерена је ка расветљавању битног аспекта и пружа специфичан допринос разумевању условљености ниских стопа фертилитета. У нашој демографској литератури, веза између економских карактеристика и репродуктивног понашања није довољно испитана, а њено расветљавање јесте у функцији унапређивања политике у прилог регулисања ниског фертилитета. Разматрање заступљености жена без деце према занимањима, јесте један корак у овом смеру. Већа распрострањеност одлагања уласка у родитељство или чак и постојање социолошког стерилитета могли би да буду показатељи могућег негативног утицаја тих занимања на одлуке о уласку у родитељство. Уколико је велика заступљеност жена без деце пропраћена и чињеницом да се ради о занимањима која обавља велики број жена, њихова важност као фактора репродуктивног понашања је утолико већа.

---

[1] Према Попису становништва Србије 2011. године, удео високо образованих међу женама на подручју Града Београда био је близу два и по пута већи него у женској популацији осталог подручја у Централној Србији (27,9%, у односу на 11,6%). Овај однос био је још неповољнији 2002. године, изражен кроз три и по пута већи удео високо образованих међу женама у Београду (23,5% у односу на 6,6%). Поред тога, на основу пописних података из 2002, социо-професионална структура запосленог женског становништва у Београду одликује се готово три пута већом заступљеношћу жена стручњака, два и по пута већим уделима оних које су биле на руководећим позицијама и 1,6 пута већим уделом оних које су обављале занимање службеника, у поређењу са женским становништвом Централне Србије.

ДЕСКРИПТИВНА АНАЛИЗА ПОДАТАКА ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 2011. ГОДИНЕ

Метод

Анализа неучествовања у репродукцији односи се на економски активне жене старости 25–59 година, груписане према занимањима, према Класификацији занимања Републичког завода за статистику [РЗС, 2011] примењене у Попису становништва 2011. године.[2] У овом раду, разматрају се две групе занимања које подразумевају високообразовање (руководиоци и стручњаци), као и нека од занимања са средњим степеном школске спреме. Анализиране су подврсте занимања, што омогућава видљивост образовних области, а нека од њих су представљена и на нивоу скупина занимања. Разлог томе јесте разноврсност занимања стручњака и могућност да њихове специфичности у погледу послова или каријерне оријентације, немају исти утицај на одлагање рађања или на евентуално нерађање као коначни исход. Критеријум избора занимања са средњим степеном школске спреме базирао се на томе да ли је неопходно формално образовање за конкретно занимање. Отуда су анализирана занимања здравствене, економске и правне струке, док услужна и трговачка занимања нису укључена у анализу.

Основни индикатор репродуктивног понашања у овој анализи јесте удео жена без деце. Поред тога, користе се и апсолутни показатељи (број жена одређеног занимања и број оних које нису имале децу), ради сагледавања обима популације у којима су регистровани високи удели жена које нису учествовале у репродукцији. Распротрањеност појаве у конкретним занимањима посматра се и у односу на присутност у женској популацији у целини, без обзира на образовне и социо-економске карактеристике. Као показатељ у том смислу користи се удео жена без деце у посматраним старосним кохортама, на основу Пописа становништа 2011. године [Рашевић 2015: 82].

Анализа се спроводи на нивоу укупног броја жена изабраних занимања, као и на нивоу старосних група. У првом случају, сагледава се општа слика и позиционирају занимања с обзиром на удео жена без деце. У другом, формира се специфичнија слика, која омоугућава да се сагледа да ли је реч о одлагању рађања, уочи оквирна старост померања уласка у родитељство, као и то да ли се може говорити о тзв. социолошком стерилитету и у којој мери је он присутан. Такође, укључивањем старости, омогућено је поређење различитих генерација жена, које су при крају и оних које су изашле из репродуктивног периода (рођене у 1950-им и генерације из прве половине 1960-их).

Основна претпоставка јесте да међу занимањима постоји диференцираност у погледу удела жена без деце и да су удели највећи у занимањима са изразитом каријерном оријентацијом. Да су то занимања која се

[2] Према методологији Пописа становништва, примењен је концепт тзв. текуће економске активности. То значи да се ове карактеристике односе се на стање које је било у седмици која је претходила Попису и одређена је на основу одговора пописаног лица.

одликују не само израженијим одлагањем рађања, већ и одустајањем од родитељства. Такође, претпостављено је и да постоје разлике између занимања различитих образовних области и да су удели већи у онима које нису специфично „женска". Затим, претпостављено је да се занимања са средњом стручном спремом одликују мањом распрострањеношћу ових појава и да међу њима не постоји битнија разлика. Када је реч о генерацијским особеностима, претпостављено је да су удели жена без деце већи у кохортама рођеним почетком 1960-их, него код жена које припадају генерацијама 1950-их и да не постоји значајнија разлика између занимања у том погледу.

Жене без деце према занимањима

Посматрајући сва занимањима, независно од групе, области и образовног нивоа, уочава се значајан распон удела жена које нису учествовале у репродукцији. Он износи између 11,9%, у занимању руководиоци у службама установе социјалне заштите до 48,4%, међу стручњацима у области информационо-комуникационих технологија.

Унутар посматраних група занимања јасно је видљива диференцираност. Тако је удео жена без деце међу онима које су имале неку руководећу улогу у прерађивачкој индустрији, угоститељству, образовању и социјалној заштити значајно мањи (између 20,1% и 11,9%), него код оних из области информационо-комуникационих технологија (41,8%). Међутим, постоји разлика у броју жена које су обављале ова занимања. Висок удео жена у области ИКТ односи се на свега 94, од укупно 225 жена, док су жене које су обављале руководеће улоге у прерађивачкој индустрији биле далеко бројније (од 2.984 жене њих 600 нису имале дете). Међу женама руководиоцима у области маркетинга и развоја забележен је релативно висок удео оних које нису имале дете (40,6%), при чему је и број ових жена (од укупно 1.847 жена, њих 750 није имало дете) далеко већи него у случају оних из области ИКТ.

Када је реч о женама које су обављале занимања стручњака, заступљеност оних које нису родиле ни једно дете кретала се између 30,0%, код оних из образовања, до 48,4% код оних из области информационо-комуникационих технологија. Међутим, када се посматрају појединачна занимања, удели су значајно већи, диференцираност је наглашенија и присутна је и код занимања из исте области.

Најмањи удео жена које нису рађале регистрован је међу лекарима специјалистима (21,0% од 8.050 жена које су обављале ово занимање). Највећи удели су у занимањима математичари и статистичари, архитекте и урбанисти, али и код стручњак филолошке струке, као и у занимањима филозофи, историчари и политиколози, у којима једна половина или чак нешто више од једне половине жена није учествовало у репродукцији. Тек нешто мањи проценат забележен је међу стручњацима информационо-комуникационих технологија, али и социолозима, археолозима и антрополозима. Ова занимања се одликују релативно малим бројем жена.

Највећи број њих биле су архитекте, урбанисити и дизајнери (6.295 жена), а најмањи број жена је имао занимања филозофи, историчари и политиколози (793 жене).

Занимања наставници у основном образовању, економисти, стручњаци у пословним услугама и администрацији, васпитачи у предшколском образовању, правници и наставници струковних студија и средњег стручног образовања, значајно су бројнија (између 36.059 жена и 12.715 жена). У оквиру њих, најмањи удели жена без деце су међу наставницима у основном образовању и васпитачима у предшколским установама (26,7% и 27,2%), а највећи код економиста (40,5%) и стручњака пословних услуга и администрације (44,5%).

Жене без деце према занимањима и старости

Као што је очекивано, највећи удели жена без деце забележени су у старосној групи 25–29 година. Они износе између 52,1%, у занимањима здравствене струке са средњим степеном стручне спреме, до чак 87,8%, у занимањима стручњака у области основних и примењених наука. С порастом старости, удели су мањи, али остаје диференцираност међу занимањима у свим старосним групама.

Заступљеност жена које још увек нису родиле ни једно дете у старосној групи 30–34 године најмања је код жена које су биле медицинске сестре-техничари (22,4%). То је мање од удела у укупној популацији жена које су имале 30–34 године (30,6%). У три занимања проценти су око ових вредности. То су васпитачи у предшколским установама (29,6%), рачуноводствени и књиговодствени службеници (29,9%) и фармацеутски техничари (31,1%). Нешто већи удели забележени су у неколико занимања економске и правне струке и износе између 34,2% и 37,2%. То су: службеници за административне послове, стручни сарадници рачуноводства и књиговодства, административно-технички секретари, стоматолошки техничари, банкарски и сродни шалтерски службеници. У кохорти 35–39 година заступљеност жена без деце је мања, што указује на то да, након 34. године, долази до реализације одложеног уласка у родитељство.

Код стручњака је диференцираност између старосних група 30–34 и 35–39 година наглашенија него код занимања са средњом стручном спремом. Најмања заступљеност оних које нису родиле ни једно дете, јесте код васпитача у предшколском образовању и наставника у основним школама. У старосној групи 30–34 удели износе 29,6% и 41,5%, а код жена 35–39 година старости 17,4% и 23,3%.

Постоји више занимања из различитих области која се одликују врло високом заступљеношћу жена без деце, које су у тренутку спровођења Пописа имале између 30 и 34 године. Највећи удео је код стручњака филолошке струке (64,7%), а уделима који износе око 60% одликују се следећа занимања: архитекте, урбанисти и дизајнери, адвокати, филозофи, историчари и политиколози, стручњаци физичких и геонаука, лекари специјалисти, социолози и стручњаци електротехничких наука.

Између старосних група 40–44 и 45–49 година диференцираност је мања, у свим занимањима. И овде је заступљеност жена без деце најмања међу медицинским сестрама (9,8% и 8,3%). Око просека за популацију жена 40–49 година (11,8%) били су удели у занимањима васпитачи у предшколском образовању (11,7%) и фармацеутски техничари (12,3%.) У осталим занимањима са средњом стручном спремом удели су износили између 13,4% (рачуноводствени и књиговодствени службеници) и 20,0% (административно-пословни секретари).

У старосној групи 45–49 година, удео мањи од оног на нивоу укупне популације 40–49 година, осим међу медицинским сестрама, забележен је и у занимању стоматолошке сестре (9,0%). Око просека су удели у занимањима фармацеутски техничар (10,2%), васпитачи у предшколском образовању (10,2%) и рачуноводствени и књиговодствени службеници (11,5%). Занимањима економске и правне струке са средњом школском спремом, у којима су удели око 13%, придружило се и једно из групе стручњака за образовање. То су наставници у основном образовању, код којих је удео нижи него код административно-техничких секретара (15,1%).

У случају стручњака, занимања васпитачи у предшколском и наставници у основном образовању се издвајају најмањим уделима жена које нису родиле ни једно дете и у старосним групама 40–44 и 45–49 година (11,7% и 15,%, односно 10,2% у 13%). У кохорти 40–44 године, највећа заступљеност је у занимањима филозофи, историчари и политиколози (43,1%), а у кохорти 45–49 година социолози, археолози, антрополози и сродни (34,4%). Међутим, апсолутни показатељи указују на то да се ради о врло малом броју жена. У првом случају свега 28, а у другом 45 жена није имало децу.

И када је реч о женама које су изашле из репродуктивног периода (50–59 година), најмања заступљеност оних које нису учествовале у репродукцији јесте међу занимањима здравствене струке за које је потребна средња стручна спрема. Удели су углавном мањи од оног који одликује укупну женску популацију старости 50–59 година (8,6%). Они износе између 5,7% код медицинских сестара старости 50–54 године, до 9,4% код фармацеутских техничара старости 55–59 година. У занимањима економске и правне струке, са средњим нивоом образовања, удели жена без деце у овим старосни групама били су нешто испод или изнад 10%.

Код жена стручњака старости 50–59 година, неколико занимања стручњака у образовању најближа су уделу жена без деце у укупној популацији жена ове старости. У старосној групи 50–54 године то су васпитачи у предшколским установама (9,4%), а у кохорти 55–59 година, поред њих (9,7%), ту су и наставници струковних студија и наставници у основном образовању (11,1% и 11,4%). Међу женама старости 50–54 године постоји више занимања стручњака из различитих области у којима су удели између 12,0% и 14,0%. То су: наставници у основном образовању, стоматолози, лекари специјалисти и лекари опште медицине. У старосној групи 55–59 година, овим занимањима придружују се фармацеути, адвокати и економисти. Највећа заступљеност жена које нису учествовале у

репродукцији износи око 30%. У старосној групи 50–54 то су преводиоци и други лингвисти (29,6%), а код старости 55–59 година, филозофи, историчари и политиколози (28,6%). Посматрано кроз апсолутне показатеље, у првом случају ради се о 104 жене које нису родиле ни једно дете, а у другом о још мањем броју жена (22 жене).

Разлика између старосних група 50–54 и 55–59 година углавном је испољена кроз веће уделе жена без деце у млађој кохорти, а најизраженија је међу женама које су биле адвокати (23%, у односу на 12,7%). У појединим занимањима диференцираност је мала (од једног до три процентна поена), али се испољава кроз мање уделе жена без деце у млађој кохорти. Од занимања стручњака ту се налазе филозофи, историчари и политиколози, стоматолози и стручњаци за социјални рад. Поред њих, ту су и два занимања економско-правне струке са средњом стручном спремом (банкарски службеници и службеници за опште административне послове). У осталим занимањима неуједначеност удела између жена старости 50–54 и 55–59 година је мања од једног процентног поена.

Поредећи старосну групу 45–49 година са кохортама које су изашле из репродуктивног периода (50–54 и 55–59 година), у већини занимања удели жена без деце су већи у млађим генерацијама. Најизраженија разлика је код жена које су имале занимања социолога, антрополога и сродна. Удео је за петнаест процентних поена већи у генерацијама рођеним почетком 1960-их (34,4%), у односу на обе кохорте жена рођених током 1950-их (19,0% и 19,3%). Код жена које су имале занимање адвоката удео жена без деце у старосној кохорти 45–49 је већи за близу тринаест процентних поена у односу на кохорту 55–59 година (25,6% у односу на 12,7%). Од занимања стручњака, једино је међу онима из филолошке струке удео жена без деце нешто мањи у млађој старосној кохорти 45–49 година него код старих 50–54 година (26,8% у односу на 29,6%).

Када је реч о занимањима са средњом стручном спремом, диференцираност између ових старосних група је мања, а најизраженија је код фармацеутских техничара. Удео у старосној групи 45–49 година је скоро за четири процентна поена већи него код старих 50–54 године (10,2% у односу на 6,5%), док је у односу на старосну групу 55–59 година (9,4%) разлика мања.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

На нивоу укупне популације економски активних жена у Србији, постоје занимања са значајно великим уделима жена без деце. То једним делом говори о специфичностима тих занимања, али битне факторе у овом погледу представљају старост и број жена конкретних занимања.

Највећи удели бележе се у најмлађој старосној групи (25–29 година). Релативно високи удели у занимањима здравствене и економско-правне струке са средњом стручном спремом, говоре о томе да одлагање рађања није захватило само занимања за које је потребно факултетско образовање. Ипак, ова појава је распрострањенија и интензивнија код жена које су

имале занимања стручњака и одликује се померањем уласка у родитељство за после 34. године живота. Међутим, да ли се ради само о одлагању рађања или ће генерације жена стручњака рођене 1970-их, бити склоније и дефинитивном одустајању од родитељства него старије генерације, моћи ће да се констатује тек након Пописа становништа 2021. године.

Анализа података Пописа спроведеног 2011. показује да међу женама старости 40–49 година постоји значајан број занимања која се одликују уделима који су изнад просека за укупну популацију жена ове старости (11,8%). То одступање је изразитије у занимањима стручњака друштвених наука, информационо-комуникационих технологија, права, пословног сектора и администрације, него код стручњака за образовање и здравствених стручњака.

Заступљеност удела жена без деце у кохортама које су изашле из репродуктивног периода (50–59 година), потврђује правилност о најмањим уделима у занимањима са средњом стручном спремом, а када је реч о стручњацима, у том погледу се издвајају занимања васпитачи и наставници у основним школама. Супротно од тога, највећа заступљеност жена које нису учествовале у репродукцији регистрована је у неколико занимања стручњака из друштвених наука. Не много мања заступљеност је регистрована код стручњака информационо-комуникационих технологија и наставника академских студија, као и у кохорти 50–54 године у случају жена које су имале занимање адвоката.

Анализа не говори о значајнијој међугенерацијској разлици у погледу учествовања у репродукцији, али постоје неке особености које треба поменути. Између старосних група 50–54 и 55–59 година (жене рођене у 1950-им), ни у једном од занимања не постоји значајнија разлика. Неке специфичности се уочавају унутар неколико занимања када је реч о женама рођеним почетком 1960-их (45–49 година). У овој старосној кохорти већи су удели жена без деце него у старијим генерацијама, када је реч о женама које су имале занимања стручњаци из друштвених и хуманистичких наука (социолози и сродни, филолози, историчари и политиколози), стручњаци за социјални рад и адвокати. У само три занимања међугенерацијска разлика је испољена кроз мање уделе у млађим кохортама (код рођених почетком 1960-их), при чему је диференцираност мања, у односу на претходно поменуту. Два занимања припадају групи стручни сарадник у области финансија, а треће је занимање стручњак филолошке струке, код којих је разлика још слабија. У случају занимања са средњом стручном спремом у већини занимања међугенерацијска диференцираност готово не постоји. Најизраженија је у занимању фармацеутски техничар, кроз веће уделе у кохорти 45–49 година, у односу на 50–54, при чему је тај удео готово исти као у кохорти 55–59 година.

Уочене разлике према занимањима говоре о специфичностима понашања жена одређених социо-професионалних карактеристика, али је потребно утврдити факторе који су у основи таквог понашања. Осим тога, са становишта успостављања фертилног обрасца на нивоу популације у целини, треба имати у виду да занимања са најнаглашенијим уделима

жена без деце обухватају мањи обим женске популације. Високи удели у занимањима са малим бројем жена представљају свакако важан показатељ, али пре свега као особеност жена тих социо-професионалних карактеристика. У том смислу, могло би се даље трагати за узроцима таквог обрасца понашања, и то може представљати сегмент неких даљих истраживања. Међутим, та занимања не могу имати значајнији утицај на ширење појаве.

Полазне претпоставке су делимично потврђене. Диференцираност између занимања постоји, али на основу ове анализе није могуће успостављање јасне везе између образовних области и посматраних видова репродуктивног понашања. Они се морају довести у везу са ширим спектром фактора који се тичу професије и карактеристика посла, као и са оним факторима који нису непосредно везани за запосленост и професионалну усмереност жене. Одлагање рађања и неучествовање у репродукцији као дефинитивни избор, нису само последица обављања занимања са изразитом каријерном оријентацијом, нису специфичност само оних са високим образовањем, нити су искључиво особеност млађих генерација.

Може се констатовати да постоји одређени утицај социо-професионалних карактеристика жена као фактора распрострањености одлагања рађања, па и остајања без деце. Дескриптивна анализа је само први корак, а да ли је и у којој мери само занимање фактор таквог понашања, неопходно је конкретније и дубље испитати.

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији” (47006), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Рашевић, Мирјана (2015). Фертилитет женског становништва. у: *Пойулација Србије йочеш̄ком 21. века.* Београд: Републички завод за статистику, 74–95.

Шобот, Анкица (2014). О ниском фертилитету из угла економске активности женског становништва: Могућности и ограничења у подстицању рађања. *Сш̄ановнишш̄во*, 52(2): 43–66.

Andersson, Gunnar; Michaela Kreyenfeld, Tatjana Mika (2014). Welfare state context, female labour-market attachment and childbearing in Germany and Denmark. *Journal Population Research* (Doi: 10.1007/s12546-014-9135-3).

Engelhardt, Henriete (2011). On the changing correlation between fertility and female employment over space and time: A pooled time-series analysis on the impact of social indicators. Discussion papers, No. 9.

Kohler, Hans-Peter; Francesco C. Billari and José Antonio Ortega (2006). Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. in: F. R. Harris (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Rowman & Littlefield Publishers, 48–109.

Oláh, Livia Sz. (2009). Time policies and fertility: Fertility rates, female work and the time structure of early childhood education in post-war Europe. in: Ludwig Stecher, et al (ed): *Zeitschrift für Pädagogik* 54. Ganztägige Bildung und Betreuung, Beiheft, 247–265.
Hoem Jan M. and Gerda Neyer (2006). Education and childlessness: The relationship between educational field, educational level, and childlessness among Swedish women born in 1955–59. *Demographic Research*, 14: 331–380 (doi: 10.4054/DemRes.2006.14.15).
McDonald, Peter (2006). Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy". *Population and Development Review* 32(3): 485–510.
McDonald, Peter (2007). Low Fertility and Policy. *Ageing Horizons*, 7: 22–27.
McDonald, Peter (2008). Very Low Fertility Consequences, Causes and Policy Approaches. *The Japanese Journal of Population*, 6(1): 19–23.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Andersson, Gunnar, Scott Kirk (2007). Chilbearing dynamics of couples in a universalistic welfare state: The role of labormarket status, country of orgin, and gender. *Demographic research* 17: 897-938. Доступно на: http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/30/. Приступљено: 6. 9. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

POSTPONEMENT OF PARENTHOOD AND CHILDLESSNESS FROM A PERSPECTIVE OF SOCIO-PROFESSIONAL CHARACTERISTICS OF WOMEN IN SERBIA

by

ANKICA ŠOBOT
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
asobot@idn.org.rs

SUMMARY: Birth postponement is a characteristic of reproductive behaviour that has produced low fertility rate. Also, childlessness is being more and more extensive. In this text, the effort is made in order to take a closer look into these two phenomena taking into account socio-professional characteristics of women born in 1950s and later. Accordingly, generations with whom changes in fields of education and economic activities had started are included as well as the ones in which emancipation process has been intensified. Analysis is directed towards viewing the share of childless women by occupations, based on Serbian Census from 2011. Data that are related to all economically active women indicate significant differentiation between occupations. The highest shares are in age cohort 25 to 29 years old, but are also high among women aged 30 to 39 years old. Birth postponement and childlessness are more present within particular manager professions and experts than within occupations that require only secondary education. These two phenomena are specificity of few professions within social science but the least present among pre-school and elementary school teachers. Among women aged 45 to 49 years, 50 to 54 years and 55 to 59 years old within same professions, significant

differences in terms of being reproductively active are not notable. Specific behaviours of women with particular socio-professional characteristics are obvious but descriptive analysis are just the first step for more profound researches on professions influencing child bearing decisions.

KEYWORDS**:** low fertility, women's occupations, birth postponement, childlessness, Serbia

UDC 314.3(437.3)
UDC 316.356.2(437.3)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867457S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ЧЕШКА ПОЛИТИКА ПРЕМА ПОРОДИЦИ

БИЉАНА СТАНКОВИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
s.bilja@orion.rs

САЖЕТАК: У раду се представља развој и трансформација чешке популационе политике од 1950-их година. Она се мењала од пронаталитетне, спровођене у време када је Чешка била део комунистичке Чехословачке, преко, углавном социјалне, у време транзиције из 1990-их, до актуализације и увођења нових мера у последњој деценији. Мере које су се дефинисале и спроводиле у одређеном временском раздобљу представљале су одговор државе на породично и репродуктивно понашање становништва, које се најчешће огледало у ниском фертилитету, у великој мери условљено тада актуелним друштвеним, економским и културним условима. У том смислу, период највећих изазова наступио је после 1989. године, са променом друштвено политичког система и великим економским и социјалним променама које су уследиле, као и опадањем фертилитета на екстремно низак ниво. Тадашња политика према породици искључила је пронаталитетне подстицаје и олакшице и задржала само социјалне мере намењене смањењу сиромаштва и ублажавању неједнакости. Од раних 2000-их, дефинишу се и спроводе нове мере, подстакнуте потребом да се заустави и промени тренд пада фертилитета који је достигао најнижи ниво (СУФ 1,13 у 1999), сагледавањем могућих негативних социоекономских последица, али и препорукама и директивама Европске уније, чији је члан Чешка Република постала 2004. године. Почев од 2000. заустављено је опадање фертилитета, СУФ је до 2011. достигао 1,43, а према подацима за 2016. износио је 1,63 детета по жени.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чешка Република, пронаталитетне мере, политика према породици, фертилитет

Чешка политика према породици се посматра у периоду од педесетих година 20. века до данас. Чешка је, са Словачком, била део Чехословачке, федералне државе формиране 1918. године, по завршетку Првог светског рата и распаду Аустроугарске Монархије. Чехословачка је постојала као савез две државе све до 1. јануара 1993. године, када су се Чешка

и Словачка договорно раздвојиле. Томе је претходила промена политичког система у септембру 1989. године, када је дотадашњи комунистички систем замењен успостављањем вишестраначке републике. У годинама које су уследиле по њеном формирању, Чешка Република је постала члан бројних међународних организација, као што су Европска унија, Савет Европе, НАТО, Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД), Организација за европску сигурност и сарадњу (ОСЦЕ) и друге.

ПЕРИОД ПРЕ 1989. ГОДИНЕ

Непосредно после Другог светског рата у Чешкој је забележен пораст рађања као резултат компензационог ефекта, са максимумом достигнутим 1946. године. Популациона политика која је почела да се спроводи од 1948. године имала је за циљ да смањи разлике између породица без деце и породица са различитим бројем деце и да повећа културни и животни стандард становништва [Gildainová 2010]. Током педесетих и шездесетих година, међутим, број деце се значајно смањивао. То је време интензивног привредног развоја у Чешкој, пре свега тешке индустрије, процеса колективизације у пољопривреди, планске привреде са дефинисаним петогодишњим плановима. Развој су пратиле велике социјалне промене, масовно укључивање жена на тржиште рада, промене унутар породице и у начину живота. Породице су се суочавале са тешкоћама у вези са незадовољавајућом понудом станова, недостатком робе широке потрошње, недовољно развијеним услугама и ограниченим капацитетима предшколских установа. Усклађивање радног и породичног живота жена било је отежано, а економска криза почетком 1950- их и монетарна реформа спроведена 1953. године, уз укидање система рационализације потрошње и тиме условљеним порастом трошкова за децу, донели су нова оптерећења. Све се то одразило на рађање, у смислу ограничавања на једно или двоје деце [Kučera 1994; Sirovatka 2004]. Смањењу фертилитета нарочито је допринело доношење Закона о вештачком прекиду трудноће 1957. године, што се чак сматра фактором од највећег значаја за популациони развој у том периоду [Kučera 1994; Křesťanová 2013]. Забележен је велики пораст броја абортуса, и у првих пет година по доношењу овог закона број рођене деце смањен је за 25%. Нарочито је смањено рађање деце вишег реда и деце рођене ван брака [Gildainová 2010; Křesťanová 2013].

Смањење фертилитета био је подстицај за дефинисање и увођење нових мера популационе политике, пронаталитетног карактера, које су биле усмерене на материјалне подстицаје рађања и чиниле део опште социјалне политике [Gildainová 2010]. Коришћени инструменти су били директни, као што је плаћено породиљско одсуство, једнократна помоћ при рођењу детета, дечји додатак, и индиректни, у виду позајмица за нове брачне парове и социјалних давања, бесплатних уџбеника, олакшица за превоз и слично. Дужина породиљског одсуства је од 1948. године, с првобитних 12 недеља, повећана на 18 недеља. Висина накнаде за породиљско одсуство је 1956. повећана, а 1968. је повећана и дужина, прво

на 22 а затим на 26 недеља, односно 35 недеља за самохране мајке и мајке које су имале вишеструки порођај. После плаћеног породиљског одсуства мајке су могле да добију неплаћено одсуство док дете не напуни годину дана, а оно је 1969. године продужено до другог рођендана детета. Једнократна помоћ при рођењу детета је почела да се исплаћује од 1947. године и временом је њен износ повећаван. Дечји додатак је уведен још 1945. године, прво са износом истим за свако рођено дете, а од 1947. различитим према реду рођења. Висина додатка се често мењала. Да би се ублажили ефекти монетарне реформе, 1953. године износ је удвостручен. У периоду од 1959–1968. износ дечјег додатка је зависио од прихода породице, и тиме је изгубио карактер популационе мере. Од 1968. дечји додаци и породиљско одсуство постају универзалне популационе мере. У домену пензијског система, старосна граница за одлазак у пензију жена зависила је од њиховог броја деце. Од 1968. године уведено је смањење пореза на основу бриге о једном детету. Цена дечје одеће снижена је још 1956. године [Gildainová 2010].

Оцењује се да ове популационе мере нису биле довољно ефективне [Křesťanová 2013]. Пораст фертилитета је био краткотрајан и ограничен на 1963. и 1964. годину, када је стопа укупног фертилитета премашила 2,3 (Графикон 1). То је било време повољније популационе климе, најављеног продуженог породиљског одсуства и пооштравања спровођења закона о абортусу [Křesťanová 2013]. Од 1966. до 1972. године стопа укупног фертилитета је била испод 2,1. Стога су почетком 1970-их уведене

Графикон 1. Кретање броја живорођења и стопе укупног фертилитета. Чешка Република, 1960–2016.

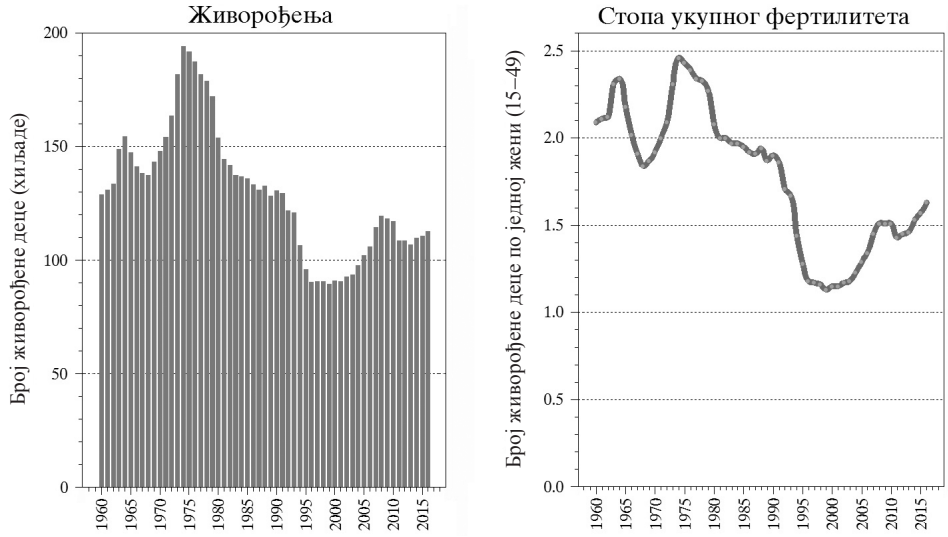

Извор: Урађено на основу података преузетих из базе Евростата [Eurostat].

нове мере финансијске подршке. Међу њима најзначајнија мера је матерински додатак који је уведен 1970. године и исплаћивао се мајкама с најмање двоје деце од којих је једно старости до две године, а друго није старије од основношколског узраста. Самохране мајке су остваривале право и ако брину о једном детету млађем од две године. Додатак је исплаћиван првобитно до првог рођендана млађег детета а од 1971. године до другог рођендана, односно током неплаћеног породиљског одсуства. Такође, постојале су и финансијске погодности државе намењене подстицању склапања нових бракова, а у браку се у време социјализма рађало више од 90% деце. Млади брачни парови могли су да добију повољне кредите. После рођења детета отписивала се шестина кредита и целокупна камата, а са сваким новим дететом још једна шестина.

Недостатак станова био је један од главних проблема приликом одлучивања о рађању, што су потврдила и истраживања спроведена у то време [Gildainová 2010]. Стога је од 1973. године држава давала позајмице за набавку и опрему станова младим брачним паровима с нижим примањима, с роком враћања од 10 година. По рођењу детета отписивао се део позајмице, већи када је реч о детету вишег реда рођења, и рок отплате је продужаван за једну годину. Породице с троје или више деце и млади парови с лекарском потврдом о трудноћи имали су предност при добијању стана. У овом периоду донет је и низ правних решења која су подржавала институцију брака и породице, на пример у поступку развода. Моралној подршци рађању била је посвећена и почасна значка за мајке с петоро или више деце.

У циљу подстицања рађања континуирано су повећавани капацитети предшколских установа. Почеци друштвене бриге о деци предшколског узраста на територији данашње Чешке датирају још из 19. века. На територији данашњег Прага основане су 1832. прве јаслице, а на простору данашње Чешке 1869. прво обданиште, настало по европском моделу. Закон о јединственом школству којим су обданишта постала (необавезни) део школског систем ступио је на снагу 1948. године. Затим је уследила значајна изградња предшколских установа, повезана са све већом економском активношћу жена. Иако је падао ниво рађања, број вртића и јаслица се повећавао, као и удео деце која су их похађала. Популациона политика 70-их година се усредсредила на продужење целодневне бриге о деци, и мрежа предшколских установа се значајно ширила. Крајем 1980-их обухват деце од 3 до 5 година износио је преко 80% а у јаслицама 18%. Истовремено са мерама којима се продужавало време које мајке предшколске деце могу провести код куће, ширила се и мрежа целодневног боравка предшколских установа за оне мајке које су се вратиле на посао [Hašková 2007].

Пронаталитетна политика дала је нови импулс рађању у 1970-им годинама. Забележен је пораст фертилитета у периоду 1973–1979. године, стопа укупног фертилитета је премашивала 2,3, а максимум од 2,46 забележен је 1975. године (Графикон 1). Максималан број живорођене деце у целом периоду 1960–2016. забележен је 1974. и 1975. године, када је износио 194.215, респ. 191.776 деце. То је било и време када су у доба највеће плод-

ности ушле бројне генерације рођене у периоду 1946–1950. година. Међутим, у 1980-им годинама поново је забележено смањење рађања. Стопа укупног фертилитета се од 1980. године спустила испод вредности од 2,0 а број живорођене деце испод 140.000. У то време укинуте су бројне државне субвенције, међу којима је и цена дечје одеће, а 1986. године су престале са радом комисије за прекид трудноће, што је утицало на пораст абортуса. Ипак, сматра се да је смањењу рађања у највећој мери допринело навикавање становништва на мере уведене 1970-их као на нешто што се подразумева, те су оне изгубиле наглашен пронаталитетни карактер, а нове мере које би могле да мотивишу нове генерације нису биле уведене [Kučera 1994; Gildainová 2010].

Крајем 1980-их је оцењено да је пронаталитетна политика једнострана, те је формулисана нова политика према породици. Група експерата припремила је 1989. године нови концепт, према којем популациони развој није циљ већ резултат политике према породици, с померањем интересовања са младе породице на цео животни циклус породице. Али, услед краја постојећег политичког система и наступајућих промена, није било времена да овај концепт буде примењен у пракси. Политичка промена је, на другој страни, условила потребу да се економија и политика брзо трансформишу, при чему је политика према породици постала једна од мање важних [Nešporová 2006].

ПЕРИОД ПОСЛЕ 1989. ГОДИНЕ

Прелазак на тржишну привреду је, с једне стране повећао могућности многих младих људи везаних за образовање и радну каријеру и условио померање брака и родитељства на старији узраст, а с друге стране донео много несигурности [Gildainová 2010]. Забележен је велики скок незапослености, нарочито међу женама, поготово када је реч о дуготрајној незапослености. Наиме, држава је регулисала одлазак неких популационих група с тржишта рада како би смањила раст незапослености. Међу њима су биле и мајке с малом децом, што је била и препорука Светске банке као једна од стратегија смањења притиска на источноевропским тржиштима рада у процесу промена [Hašková 2007]. Нови тржишни ризици и пораст трошкова живота, међу којима је и удвостручење трошкова становања током 1990-их, као и високи опортуни трошкови детета, условили су значајне притиске на формирање породице. Број склопљених бракова је преполовљен [Sirovatka 2004].

Од почетка 1990-их број живорођене деце нагло се смањио. Најмањи број рођене деце забележен је 1999. године, када је износио 89.471. Тада је и стопа укупног фертилитета била најнижа и износила је 1,13 деце (Графикон 1). Природни прираштај је пуних 12 година, од 1994. до 2005. године, био негативан, максималне вредности негативне стопе забележене су 1996. и 1997. године, када су износиле -2,2 респ. -2,1 ‰.

У периоду од 2002. до 2009. године број рођене деце се континуирано повећавао и 2008. износио 119.570 деце. Два наглашенија пораста

забележена су између 2003. и 2004. године а други између 2006. и 2007. године. Стопа укупног фертилитета се од 2000. године континуирано повећавала и 2016. је достигла вредност од 1,63 детета по жени. Од 1980. године налази се на нивоу који не обезбеђује просту репродукцију становништва (Графикон 1). Од 2006. године природни прираштај је поново позитиван. Подстицај повећању рађања представљало је двоструко повећање породиљског додатка 2006. и родитељског додатка 2007. године, а од утицаја је било и рађање деце вишег реда рођења мајки рођених 1970-их година [Gildainová 2010]. Мере популационе политике које су биле успостављене у претходном периоду, у великој мери су напуштене. Основне карактеристике политике према породици, која се остварује у новим социјалним, економским, политичким и културним условима, су дугачко породиљско и родитељско одсуство. Нагласак је стављен на мере социјалне политике како би се смањила неједнакост зарада, пружио минимум социјалне сигурности и спречило сиромаштво. Занемарено је запошљавање жена и тиме ојачан *male breadwinner model* и појачан притисак на мајке да децу у раном узрасту одгајају код куће [Frejka and Gietel-Basten 2016]. Управо 1995. године, када се очекивао значајан пораст незапослености услед реструктурализације на тржишту, право на родитељски додатак било је продужено на четири године (али, са сигурношћу повратка на посао у трајању од само три године). Према истраживањима, за 40% мајки које се нису вратиле на посао по истеку трогодишњег породиљског боловања разлог је била немогућност смештаја детета у вртић, а индивидуална плаћена брига о деци је финансијски тешко доступна [Sirovatka 2004; Hašková 2007]. А крајем 1980-их у Чешкој су предшколске установа биле доступне, укључујући и јаслице, и делимично финансиране од стране државе. Тако је 1989. године било преко 1.300 објеката са скоро 53.000 места у јаслицама. За разлику од вртића чији је број опадао постепено, број јаслица се драстично смањивао, а трошкови за боравак значајно расли. Већ у 1990. години број јаслица је са 40.000 смањен на око 1.000. У 1991. је више него преполовљен, и на половини деведесетих сведен на петину. Већ 1997. је постојало само 100 јаслица а 2007. укупно 49, с капацитетом смештаја за око 1.500 деце. Јаслицама је обухваћено само 0,5% деце одговарајућег узраста. Оне постоје само у великим градовима, већина је приватних, а трошкови смештаја су високи и за већину родитеља неприхватљиви. Недостатак јаслица у извесној мери надокнађују вртићи, али само уколико располажу слободним местима [Hašková 2007]. Сматра се да, с друге стране, постоје преференције извесног броја мајки ка гајењу мале деце у породичном уместо у институционалном окружењу, што су условила системска решења дугог породиљског одсуства, права на родитељски додатак и високи трошкови смештаја деце [Kuchařová et al. 2007].

Од 1995. године, када је родитељско одсуство продужено на четири године, Чешка се сврстава међу земље с најдужим родитељским одсуством међу развијеним земљама [Frejka and Gietel-Basten 2016]. Оно је постало флексибилније од 2004. године, када је родитељима дозвољена

неограничена *part time* зарада. Унапређењу материјалних услова породица с малом децом било је намењено и дуплирање додатка при рођењу детета и родитељског додатка 2006. и 2007. године. Убрзо је, међутим, са финасијском кризом у периоду после 2009. године дошло до извесног смањења финансијске подршке породицама. Додатак при рођењу детета је смањен, даје се само за прво дете и његов износ је одређен висином прихода породице. С друге стране, уведене су позитивне промене везане за родитељски додатак. Од 2012. године родитељи могу да одлуче колико ће трајати период родитељског одсуства и колико дуго ће примати родитељски додатак (19–48 месеци). Укупан износ додатка је око 8.000 евра и исплаћује се у месечним ратама. Осим тога, 2015. године поново је уведен додатак при рођењу другог детета, и његов износ зависи од прихода породице.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Истраживачи оцењују да садашња политика према породици у Чешкој Републици, тиме што обезбеђује право на родитељско одсуство које траје дуго, док је доступност установа за чување деце мала, у пракси подржава традиционалну родну поделу улога међу родитељима мале деце, с очевима који су „храниоци породице". Већина жена се потпуно повлачи са тржишта рада три године после рођења детета а затим враћа на посао с пуним радним временом, јер су флексибилни облици рада неразвијени. То доводи до тога да запослене мајке губе своје радне вештине и остварују мању зараду, нарочито када се све ово понавља приликом рођења другог детета [Frejka and Gietel-Basten 2016].

Повратак великог броја мајки мале деце на посао је отежан услед значајног смањења броја предшколских установа после 1989, нарочито јаслица, чиме се Чешка Република за кратко време сврстала међу земље с најнижим обухватом институционалном бригом о деци млађој од три године [Hašková 2007]. Таква политика 90-их, ослобађањем притиска на тржишту рада и финансијском подршком учинила је да, у међународним поређењима, материнство има најјачи негативни утицај на запосленост жена, у чему Чешка предњачи. Такође, баш у Чешкој, највећи број жена суочава се са чињеницом да им се радни уговор не продужава по повратку са породиљског одсуства. Флексибилно радно време, рад од куће, *part time*, ретко су присутни. Крајем 90-их, кад је статистика показала да су дуготрајном незапосленошћу у великој мери погођене мајке с малом децом, и под утицајем критике ЕУ, Влада је формулисала Акциони план запослености, а једна од мера је била да корисници родитељског додатка немају ограничења у погледу могућности додатне зараде, да у извесној мери могу да користе предшколске установе а износ родитељског додатка је повећан [Hašková 2007].

Чешка Република има најнижу запосленост жена са децом до 4 године у целој ЕУ, и у последњим годинама је смањена са 48% на 38% [Koncepce 2017]. Погоршање позиције жена на тржишту рада чини да је

ризик од незапослености већи за породице са децом него за укупно становништво и њихове стопе сиромаштва су високе без обзира на то што систем социјалне помоћи као целина функционише ефикасно. Истраживачи оцењују да је овај модел пасивне компензаторне помоћи државе у супротности с вредносним променама и преференцијама животног стила и да утиче на појачавање незапослености и сиромаштва породица са децом. То чини изборе у вези са формирањем породице тежим и доприноси ниским стопама фертилитета у Чешкој, јер породице врло често бирају стратегију избегавања ризика [Sirovatka 2004].

Оцењује се да помак од родних дефамилијалистичких политика из времена комунизма које су подржавале институционалну бригу о деци изван породице и учешће жена на тржишту рада, није био у правцу шведског „опционог дефамилијализма" који подржава и породицу и учешће на тржишту рада путем *family friendly* политике која доприноси родној једнакости и на послу и у старању о деци. Супротно, у Чешкој је дефамилијализација одбачена и породична одговорност за бригу о деци наглашена, а родна подела породичних улога остала традиционална. Ипак, типичне фамилијалистичке политике додатка на децу и породиљске и родитељске накнаде нису издашне, већ је уместо тога развијена мрежа социјалне заштите [Sirovatka 2004].

Истраживачи закључују да је популациона политика изгубила свој експлицитни карактер, односно у центру пажње није утицај установљених мера на демографски развој, већ на животне услове породица. Нагласак је стављен на мере адаптације, с циљем прилагођавања новим демографским условима, а не на њихове промене. Финансијска подршка породицама је више питање социјалне политике, а средиште политике према породици постаје усклађивање запослености с бригом о породици и концепција равноправног положаја мушкараца и жена [Kocourková 2002].

Чешка политика према породици ослања се на три стуба: пореске олакшице, материјална давања и јавне службе. Издвајања за ову политику износе око 2,5% бруто домаћег прозвода (БДП), што одговара просеку земаља ОЕЦД-а. Подршка је највише сконцентрисана у области пореских олакшица (0,86% БДП-а). У области директне социјалне подршке издвајања за породицу су само 1% БДП-а, што је у међународним поређењима потпросечно издвајање (просек за Европску унију је 2,2%). Већина ових трансфера иде породицама с најмлађом децом, у виду помоћи при рођењу и родитељског додатка. У области јавних служби издвајања у Чешкој су на половини просека земаља ОЕЦД-а, тј. само 0,55% БДП-а [Koncepce 2017].

Одбор за породичну политику при Министарству за рад и социјална питања у сарадњи са стручњацима из академске сфере и невладиног сектора, 2005. године је дефинисао Концепт политике према породици који је Влада усвојила. Као главни циљ ове политике формулисано је стварање одговарајуће друштвене климе и услова за породицу који омогућавају и олакшавају испуњавање партнерских и родитељских планова. Концепт се током година мењао, а најновији је формулисан 2017. године, на основу анализе социоекономског положаја породица и демографских

трендова, очекивања породица од државе и позитивних страних искустава. У њему се дефинишу циљеви политике према породици како би се „ојачала кохезија целог друштва и повећало поверење становништва у будућност и средину у којој одрастају и живе". Као основни принципи ове политике наведени су могућност избора, добробит деце и подстицај међугенерацијске солидарности [Koncepce 2017]. Концепт садржи многобројне предлоге мера подршке породици. Међу њима је подршка изградњи стартних станова за породице, пре свега младе али и за старе, затим бескаматне позајмице породицама с децом, доступност квалитетне бриге о деци, бесплатно предшколско образовање осим исхране, микројасле за децу до шест месеци с највише четири детета по васпитачу, обезбеђивање дугорочног финансирања дечјих група и јасли по престанку њиховог финасирања из Европског социјалног фонда. Даље, то је подршка стабилним партнерским и породичним односима и институцији брака, затим државна подршка флексибилним облицима рада. Предлаже се и повећање износа помоћи при рођењу детета, родитељског додатка, повећање дечјег додатка, позајмице за нове брачне парове. Важан циљ је и подршка укључивању мушкараца у бригу о деци, доступност асистираног зачећа, а наведене су и бројне друге мере.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Frejka, Tomas and Stuart Gietel-Basten (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41(1): 3–56.

Hašková, Hana (2007). Doma, v jeslích nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti v kontextu změn na trhu práce, sociálních politik a veřejných diskurzů mezi lety 1945–2006. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 8(2): 15–26.

Kocourková, Jiřina (2002). Má populační politika v České republice perspektivu? u: J. Kocourková, M. Kučera, M. Louţek, L. Rabušic (2002), Propopulační politika – ano či ne. *Ekonomika, právo, politika*, 21: 13–29.

Kučera, Milan (1994). *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: ČDS, SoÚ AV ČR.

Nešporová, Olga (2006). Rodinná politika. U: Z. Nešpor, J. Večerník (eds.), Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie. *Sociologické studie*, 6(1): 81–90.

Sirovátka, Tomáš (2004). Family Policy in the Czech Republic after 1989: From Gendered and Enforced De-familialism to Gendered and Implicit Familialism. In: P. Mareš et al., *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*, 97–117.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Eurostat (2018). Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database. Pristupljeno: 27. 8. 2018.

Gildainová, Eva (2010). Vliv populační politiky na demografický vývoj v ČSR. Bakalářská práce. Masarykova univerzita Ekonomicko-správní fakulta, Katedra ekonomie, Brno. Dostupno na: https://is.muni.cz/th/ny2g4/Gildainova_bakalarska_prace.pdf. Pristupljeno: 27. 8. 2018.

Koncepce rodinné politiky, verze 4. září 2017. Dostupno na: https://www.mpsv.cz/files/clanky/31574/Koncepce_rodinne_politiky.pdf. Pristupljeno: 27. 8. 2018.

Křesťanová, Jana (2013). Vliv československé populační politiky na úroveň plodnosti v letech 1950–1965, Bakalářská práce. Univetzita Karlova v Praze. Přírodovědecká fakulta, Katedra demografie a geodemografie. Dostupno na: https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/130103275.pdf. Pristupljeno: 27. 8. 2018.

Kuchařová, Věra et al. (2007). Zmapování dostupnosti a podmínek pobytu dětí v jeslích, mateřských školách, školních družinách a obdobných zařízeních a jiných neinstitucionálních forem péče o děti v ČR včetně identifikace překážek jejich využívání s návrhy možných opatření k jejich rozvoji. Závěrečná zpráva o řešení projektu HR162/07. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha. Dostupno na: https://www.mpsv.cz/files/clanky/7073/pece_o_deti.pdf. Pristupljeno: 27. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CZECH FAMILY POLICY

by

BILJANA STANKOVIĆ
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
s.biljana@orion.rs

SUMMARY: The paper presents the development and transformation of the Czech population policy since the 1950s. It changed from the pronatalist, carried out at a time when the Czech Republic was part of the communist Czechoslovakia, to mostly social in the time of the transition from the 1990s, and the actualization and introduction of new measures in the last decade. The measures that were defined and implemented over a certain period of time represented the state's response to the family and reproductive behavior of the population, most often reflected in low fertility, largely determined by the current social, economic and cultural conditions. In this sense, the period of the greatest challenges came after 1989, with the transformation of the social and political system and the great economic and social changes that followed, as well as the decline in fertility to an extremely low level. At that time, family policy excluded the pronatalist incentives and benefits and only kept social measures aimed at reducing poverty and alleviating inequalities. Since the early 2000s, new measures have been defined and implemented, motivated by the need to stop and change the declining fertility trend that reached the lowest level (TFR 1.13 in 1999), by looking at the possible negative socio-economic consequences, as well as the recommendations and directives of the European Union, member of which became Czech Republic in 2004. Since 2000, the decline in fertility stopped, TFR reached 1.43 in 2011 and according to data for 2016, it was 1.63 children per woman.

KEYWORDS: Czech Republic, pronatalist measures, family policy, fertility

UDC 316.356.2(497.11)
UDC 331.322.5(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867467V
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

РАД И РОДИТЕЉСТВО VS РАД ИЛИ РОДИТЕЉСТВО

ПЕТАР ВАСИЋ
vasic.dem@gmail.com

ВЕРА ГЛИГОРИЈЕВИЋ
vera.gligorijevic@gmail.com

Универзитет у Београду
Географски факултет, Одсек за демографију
Студентски трг 3/III, Београд, Србија

САЖЕТАК: Једна од две кључне мере подстицања рађања у оквиру Закона о финансијској подршци породици с децом јесте накнада зараде током породиљског одсуства. Управо је ова мера окосница система усклађивања рада и родитељства, а у овом раду ће бити размотрени потенцијални ефекти овакве мере на квантум и темпо рађања, приказани примери добре праксе у другим државама и предложена могућа решења у вези с овом мером. Начин на који је мера формулисана, односно специфични услови на онову којих се остварује, могуће, уз позитивне продукују и одређене негативне ефекте на темпо рађања, а самим тиме индиректно и на квантум фертилитета. Бројни примери различитих решења за усклађивање рада и родитељства могу послужити за употпуњавање и надоградњу постојеће мере, али и за диверзификацију мера у овој сфери чиме би потенцијално могла бити постигнута већа покривеност у условима велике разноликости радних аранжмана. На основу постојећег Закона, у односу на начин на који су формулисани услови остваривања права, готово половина жена које рађају у току једне године није покривена овом мером. Чини се да је дубље и далекосежније промишљање, када је ова мера у питању, изостало, а да је њена популациона компонента занемарена. Управо ће могућности унапређења мера усклађивања рада и родитељства бити у фокусу овог рада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: породиљско одсуство, Закон о финансијској подршци породици с децом, недовољно рађање, одлагање рађања

Основни циљ популационе политике усмерене на рађање у Србији јесте постизање просте репродукције становништва. У складу с овим циљем сматрало се да је важно постићи што шири обухват становништва двема основним финансијским мерама подстицања рађања, а то су родитељски додатак и надокнада зараде за време породиљског одсуства. Прва наведена мера, родитељски додатак, остварује се као право на основу рођења детета, док се надокнада зараде за време трајања породиљског одсуства остварује као право на основу рођења детета и запослења. У том смислу родитељски додатак карактерише далеко шири обухват, који је ограничен једино редом рођења детета и то до четвртог детета жене. С друге стране, надокнада зараде за време трајања породиљског одсуства у условима високе незапослености младих, а поготово високе незапослености младих жена, бележи готово двоструко мањи обухват у односу на родитељски додатак јер се остварује као право на основу запослења. Индиректно, сама природа породиљског одсуства као финансијске мере (на основу претходне верзије Закона о финансијској подршци породици са децом) додатно доприноси пролонгирању одлуке о рађању у период стицања стабилног запослења, односно, сталног радног односа. У условима високе незапослености младих жена, чини се да ова мера подстицања рађања заправо продубљује проблем јер чекајући стално запослење на основу кога би могле остварити право на породиљско одсуство, младе жене често одлажу рађање дуги низ година, објективно смањујући шансе за родитељством. Овакво одлагање рађања има значајне здравствене последице за мајку и дете уколико се рађање одлаже након 35. године старости жене, али и јасне демографске последице које се огледају у успоравању темпа фертилитета и депресијацији квантума фертилитета. Већина жена које одлажу рађање у једном тренутку одлучиће се за родитељство. Међутим, може се очекивати да један број њих из различитих разлога (физиолошког смањења плодности, секундарног стерилитета најчешће услед прибегавања намерном прекиду трудноће или обољевања од сексуално преносивих инфекција, веће психолошке цене брака и рађања деце у старијим годинама живота, неступања у брак услед болести и друго) неће моћи да оствари ставове о жељеном броју деце [Рашевић 2008: 198]. Одлагање рађања у старију доб жене је једна од најважнијих карактеристика феномена недовољног рађања. Жене и парови из различитих разлога одлажу одлуку о рађању у старију животну доб. Између осталих, продужено школовање, постојање објективних и субјективних препрека везаних за транзицију у одраслост, висока незапосленост младих, непостојање стамбене политике усмерене ка младим паровима и неизвесност оличена у хроничној друштвено-економској кризи, доприносе пролонгирању одлуке о рађању. С друге стране, многе студије истичу медицинске и демографске бенефите рађања у оптималној животној доби између 20 и 35 година старости жене [Khalil et al. 2013; Kozuki et al. 2013]. Значај заустављања одлагања рађања огледа се не само у бројним здравственим бенефитима за мајку и дете, већ и у очигледним демографским бенефитима. У том смислу подстицање рађања требало би бити усмерено и на заустављање

или макар успоравање одлагања рађања. На овом месту долазимо до кључног питања које је у фокусу овог чланка, а то је: на који начин редефинисати основну меру усклађивања рада и родитељства како би на најбољи могући начин одговорила задатку заустављања одлагања рађања чиме би потенцијално могао бити постигнут већи број рађања?

Као мери на коју се остварује право по основу рађања и запослења, за коришћење породиљског одсуства одређени су специфични услови и ограничења. Према првобитној верзији Закона о финансијској подршци породици са децом (у даљем тексту Закон), усвојеног 2002. године, право на накнаду за време породиљског одсуства остваривале су жене које су непосредно до тренутка остваривања овог права биле запослене или остваривале зараду кроз самосталну делатност. Висина накнаде за време породиљског одсуства одређена је као пуна надокнада (основне) зараде коју би жена (корисник породиљског одсуства може бити и отац чак и када је мајка незапослена) остваривала у месецу за који се накнада исплаћује. Међутим, постојала су одређена ограничења у вези с трајањем запослења те је претходна тврдња важила само уколико је жена непосредно и непрекидно пре остваривања права на накнаду била запослена код истог послодавца најмање 12 месеци. У случају када је жена била запослена непрекидно и непосредно до остваривања овог права у трајању од шест до непуних 12 месеци, у обрачун накнаде до 12 месеци узима се износ од 50% просечне републичке зараде за недостајуће месеце. Даље, у случају када је жена непосредно и непрекидно до остваривања права на накнаду била запослена у трајању од 3 до непуних 6 месеци, као накнада следује 60% износа обрачунатог на претходно наведени начин. На крају, у случају када је жена непосредно и непрекидно до остваривања права на накнаду била запослена у трајању краћем од 3 месеца, као накнада следује 30% износа обрачунатог на претходно наведени начин [*Службени гласник РС*, 16/2002]. Дакле, искључиво и једино у случају када је жена непосредно пре стицања права на накнаду непрекидно била запослена код истог послодавца у трајању од најмање годину дана тада је могла остварити право на пуну надокнаду зараде коју би остваривала у месецу за који се накнада исплаћује и једино у том случају накнада није смела бити мања од минималне зараде утврђене за месец у којем се вршила исплата. Такође, дужина коришћења накнаде зараде износи годину дана за прво и друго дете и две године за треће и децу вишег реда рођења.

Према најновијој верзији Закона о финансијској подршци породици са децом која је усвојена у децембру 2017. године, а почиње да се примењује од 1. јула 2018. године, претходно поменути специфични услови остваривања права на накнаду зараде током породиљског одсуства се мењају. Наиме, у обрачун основице накнаде сада улазе приходи остварени у периоду од 18 месеци који претходе месецу отпочињања одсуства. Такође, висина накнаде не може бити виша од три просечне месечне зараде у Републици Србији, за разлику од претходне верзије Закона која је предвиђала висину накнаде до максималних пет просечних зарада. Још једна од новина јесте и да појединци који су засновали радни однос након рођења

детета могу остварити право на накнаду, а обрачун основице накнаде се врши на претходно поменут начин. Дефинисани минимум накнаде је постављен на нивоу републичког „минималца" и важи једино у случају када је подносилац захтева био запослен (и да су му уплаћивани доприноси у односу на минималну зараду) најмање шест од поменутих 18 месеци [*Службени гласник РС*, 113/2017]. Дакле, индиректно се може закључити да се право на накнаду зараде може остварити уколико је подносилац остваривао зараду најмање током шест од последњих 18 месеци, а висина накнаде се обрачунава тако што збир остварених зарада током последњих 18 месеци подели са 18, чак и када је зарада остварена за мање од 18 месеци.

На овакав начин формулисани специфични услови остваривања права на накнаду зараде готово сигурно ће за резултат имати далеко већу покривеност поменутом мером. С друге стране, начин обрачуна основице накнаде је такав да би просечна висина накнаде у односу на период важења претходне верзије Закона могла бити мања. Индиректно се може закључити да је законодавац желео да постигне што већу покривеност мером уз релативно приближан износ буџетских издвајања. Са демографске тачке гледишта, поменуте измене Закона могле би имати позитиван ефекат на најмање неколико начина. Прво, повећање покривености мером може имати већи одјек и утицати на стварање пропородичне климе у држави која подржава породицу. Друго, мером ће сада бити обухваћене групе становништва које раде по основу привремених и повремених послова, а нарочито млади ангажовани уговорима о раду са кратким роком (испод шест месеци) чији су радни аранжмани често испрекидани. Треће, на овакав начин формулисани услови потенцијално ће омогућити брже стицање права на накнаду, у нижој старости. Четврто, остваривање права у нижој старости ће потенцијално утицати на темпо фертилитета и индиректно на квантум рађања, итд.

Једна од најважнијих новина у последњој верзији Закона јесте и увођење права на „остале накнаде по основу рођења детета". Ово право је намењено само мајкама које у тренутку рођења детета нису у радном односу, самостално обављају делатност, власнице су пољопривредног газдинства или су пољопривредни осигураници. За све оне које нису у радном односу, односно за незапослене, важно је да у тренутку остваривања права не уживају накнаду у случају незапослености од Националне службе за запошљавање, а да су притом у претходних 18 месеци радиле током минималног периода који је од утицаја за остваривање права на накнаду. Обрачун висине накнаде врши се дељењем збира основица за које су плаћани доприноси током последњих 18 месеци са 18, а за пољопривредне осигуранике дељењем збира основица за које су плаћани доприноси током последња 24 месеца са 24. У оба случаја се висина накнаде одређује дељењем с коефицијентом 1,5. Такође, остале накнаде имају карактер нето износа без припадајућих доприноса, а самим тим не улазе у стаж. Отац може користити ово право једино и искључиво у случају да је мајка преминула или напустила дете. Дужина коришћења остале накнаде по основу рођења детета лимитирана је на годину дана без обзира на ред рођења

детета. Ефекат ове мере, када су у питању жене на селу, односно у пољопривреди, највероватније ће бити веома ограничен из разлога што је број младих жена (у оптималном репродуктивном добу) које су власнице пољопривредног газдинства готово занемарљив.

БУЏЕТСКА ИЗДВАЈАЊА И ПОКРИВЕНОСТ МЕРОМ

Што се тиче износа буџетских издвајања за ову меру, у 2013. је као накнада за време породиљског одсуства исплаћено укупно 24,5 милијарди динара за 36.700 корисница, што представља 56% укупних живорођења [Матковић, Мијатовић и Станић 2014]. Међутим, 44% или 29.000 живорођења није било покривено овом мером. Редефинисање услова остваривања овог права свакако ће потенцијално повећати покривеност овом мером. Наиме, инсистирање на непрекинутом запослењу/радном односу у одређеном трајању свакако је представљало препреку ширем обухвату. С друге стране, прећашње умањење накнаде на 60% за кориснице које су биле запослене мање од 6 месеци непрекидно и умањење накнаде на 30% за кориснице које су биле запослене мање од 3 месеца непрекидно је највероватније било контрапродуктивно. Без обзира што је удео накнада које се исплаћују са поменутим процентом умањења релативно мали (5,9% и 1,1%), број младих жена које одлажу рађање до тренутка када стекну услов за пуну надокнаду зараде је свакако велики. С друге стране, у новој верзији закона даје се извесна флексибилност условима стицања овог права. У условима високе незапослености младих и општеприхваћеном праксом запошљавања младих под уговором на одређено време и то најчешће у трајању од три до шест месеци, када се сваки продужетак уговора сматра прекидом радног односа, на првобитни начин формулисан услов за стицање права на накнаду за време породиљског одуства на најмање два начина није био демографски подстицајан. Прво, готово половина мајки није била обухваћена овом мером и друго, начин стицања права на накнаду током породиљског одсуства снажно је утицао на одлагање рађања. Било је потребно изнаћи модел на основу кога би се значајно повећао обухват мајки/очева овом мером и преформулисати начин остваривања права на накнаду.

Иако се временом удео жена које користе породиљско одсуство у укупном броју жена које су рађале у одређеној години повећавао и у 2015. је достигао 59%, у истој години стопа запослености за цео фертилни контингент је износила 49%. Ови подаци нас наводе на неколико закључака. Пре свега, постојао је значајан диспаритет између запослености жена и запослености жена које су рађале у 2015. години. Друго, чини се да је фертилитет запослених жена значајно виши у односу на незапослене жене, и то, 50,5‰ у односу на 33,7‰ код незапослених жена. То свакако и јесте случај. Међутим, од 2002. године од како се спроводи Закон, удео запослених жена које су рађале се из године у годину повећавао. Тако је 2002. овај удео износио 36,5%, 2010. године 50%, а 2015. чак 59%, док је истовремено запосленост жена фертилног узраста порасла са 46,6% у 2002. на свега 48,9% у 2015. години. Ово индиректно указује на неопходност женине зараде у

породици са децом, али и на повећање материјалне цене родитељства. Очигледна је тенденција „темпирања" родитељства за период запослености и повећања удела запослених мајки у укупном броју рођења, а не повећања запослености жена фертилног узраста. Незапослене жене су свакако у неповољнијем материјалном положају у односу на оне које су запослене, те је и њихова потреба за финансијском потпором од стране државе током раног родитељства већа. Међутим, природа саме мере, накнаде зараде за време породиљског одсуства, је таква да се може остварити једино као право по основу запослености, те није могуће постићи пун обухват жена које рађају, али је свакако могуће овај обухват повећати. Обухват је могуће повећати уколико би се специфични услови стицања овог права редефинисали, што је најновијом верзијом закона делимично и постигнуто. Наиме, претходни услов непрекинутог радног односа је веома упитан, као и разлози увођења оваквог услова, те се може сумњати у беневолентност законодавца у овом случају. Укидањем овог услова и редефинисањем на начин да породиља непосредно пре стицања права на накнаду мора бити запослена и остваривати законом прописану дужину трајања запослености, али без обзира на прекиде, обухват жена овом мером ће несумњиво бити значајно повећан. Редефинисањем услова на основу којих се остварује право на накнаду током породиљског одсуства не само да се повећава број жена које ће користити ово право, већ се повећава и број жена које би у нижој старости остваривале право на накнаду што би на индивидуалном нивоу потенцијално зауставило одлагање рађања. Повећање броја живорођења на годишњем нивоу од стране незапослених жена и заустављање одлагања рађања, а можда чак и смањење просечних година старости мајке на прворођењу би потенцијално представљали основни резултат редефинисања услова за стицање права на накнаду зараде/остале накнаде по основу рођења детета. Увођење мере „остале накнаде по основу рођења детета" и проширење права на тренутно незапослене мајке готово сигурно ће покрити и део жена, које без обзира што не одсуствују са радног места, свакако услед рођења детета одсуствују са тржишта рада те се у том смислу и њима може признати опортуни трошак, односно пропуштена зарада.

ШВЕДСКИ ПРИМЕР РОДИТЕЉСКОГ ОДСУСТВА

У Шведској је већ више деценија на снази веома великодушан систем финансијских мера подршке породици. Тако је 1974. уведена мера породиљског (родитељског одсуства), које је првобитно трајало шест месеци. Дужина породиљског одсуства (са припадајућом накнадом зараде) је сукцесивно повећавана и до 2002. је достигла 16 месеци. Предвиђено је да и очеви користе половину породиљског осуства. Као додатак мери 1995. године уведено је по додатних месец дана одсуства намењених искључиво за мајку, односно за оца. Уколико поменути родитељ не искористи тај месец на време, губи право да га искористи уопште, односно укупна дужина породиљског одсуства се скраћује за један месец. Од 2002. године овај „непреносиви" део се продужава на два месеца, а у периоду од

двадесетак година након увођења овог додатка удео очева који користе ово право је порастао са 10 на 21% [Duvander 2008]. Накнада зараде током целог периода износи 80%, а горња граница висине накнаде је постављена веома високо тако да велика већина родитеља која користи ово право заиста и прима 80% накнаде зараде из периода који је претходио почетку одсуства. Такође, по основу овог права незапослени корисник (мајка или отац) прима накнаду од 18 евра дневно, а од почетка 21. века и већина послодаваца дотира преостали део зараде до пуног износа тако да је на агрегатном нивоу губитак зараде током одсуства занемарљив. Сâм начин коришћења родитељског одсуства је веома флексибилан. Оно се може користити у било којем тренутку до осме године старости детета и у онолико делова колико то родитељима одговара. Такође, родитељско одсуство се може пропорционално продужити уколико се корисник врати на посао у „part-time" аранжману. Додатно, уколико родитељи одлуче да користе накнаду зараде у проценту нижем од 80%, могуће је да се дужина одсуства значајно продужи. О флексибилности ове мере говори и чињеница да је могуће да половину радне недеље одуство користи отац, а половину мајка, како би обоје током најранијег детињства са дететом проводили подједнако времена и истовремено били присутни на тржишту рада. Поред родитељског одсуства постоји и додатна мера „привремено родитељско одсуство" које су уведене истовремено (1974). Привремено родитељско одсуство гарантује по 120 дана одсуства за оба родитеља које се може користити парцијално све до 12. године детета. Висина накнаде је 80% просечних примања у Шведској с тим да ово одсуство не могу користити оба родитеља истовремено.

Такође, оно по чему је родитељско одсуство у Шведској специфично, јесте „speed premium", односно понуђена могућност да се обрачун висине накнаде зараде врши на основу претходне више зараде (пре рођења првог детета) уколико се друго и свако наредно дете роди убрзо након претходног детета. Ова мера уведена је 1980. године као економски подстицај из разлога што су се мајке након првог детета најчешће враћале на посао с половином радног времена тако да је и њихова зарада бивала мања, а самим тим и основица за обрачун накнаде зараде током родитељског одсуства за друго дете. Наиме, уколико се друго (или свако наредно) дете роди у периоду од максимално 24 месеца након првог онда се накнада зараде обрачунава у односу на период пре рођења првог детета, а од 1986. године овај период је продужен на 30 месеци. Додатно, Шведска од 2008. уводи „бонус родне једнакости" чији је смисао у равномерном коришћењу одсуства од стране мајке и оца и раноправном учествовању у одгоју детета током раног детињства. Услед најчешће више зараде мушкарца, жене чешће користе родитељско одсуство јер су тада економски губици за породицу мањи. Овом мером, уколико и мушкарац користи одсуство у истој дужини као и жена, настоји се да се елиминишу економски губици услед очевог одсуства и постигне равноправна укљученост оба родитеља у одгајање деце. Многе студије [Andersson, Hoem and Duvander 2006; Duvander 2008; Thévenon and Duvander 2014] истичу значај родне равноправности у подели

кућних послова и раном родитељству за фертилитет, а поготову њен позитиван утицај на вероватноћу рађања другог и трећег детета у породици.

Представљена диверзификација, родна сензитивност и флексибилност родитељског одсуства као мере подршке породици у Шведској може послужити као пример добре праксе за усклађивање рада и родитељства и у Србији где је зарада жене више него неопходна. Није мали број студија које истичу значај родитељског одсуства на фертилитет [Sundstrom and Stafford 1992; Hoem 2008; Luci and Thevenon 2012], како дужине одсуства тако и висине накнаде зараде, али и флексибилности читавог система мера финансијске подршке породици с децом. Када је о Шведској реч, не само да је дужина коришћеног одсуства имала позитивног утицаја на фертилитет, него и равноправно коришћење одсуства од стране очева [Duvander 2008].

Систем мера у вези с родитељским одсуством има више димензија, а неке од најзначајнијих јесу: *економска* – кроз компензацију пропуштене зараде; *социјална* – кроз позитиван утицај на добробит мајке и психофизички и интелектуални развој детета; *демографска* – кроз позитиван утицај на одлуку о рађању; и *родно-сензитивна* – кроз легислативно препознавање специфичне улоге мајке [Thévenon and Duvander 2014]. Додатно, родитељско одсуство на нивоу просека у OECD земљама износи 61 недељу (14 месеци) од чега је 37 плаћених недеља (скоро девет месеци). Међутим, дужина одсуства износи најмање годину дана, најчешће две, а неретко и три године. Неке од земаља у којима родитељи могу користити одсуство и/или накнаду зараде у дужини од три па и више година јесу Аустрија, Чешка, Финска и Француска без обзира на ред рођења, а такође су ту и Словачка и Мађарска, где је једнако право гарантовано на основу другог или виших редова рођења [Thévenon and Duvander 2014].

ДИСКУСИЈА И ПРЕПОРУКЕ

Чини се да је утицај темпа на квантум фертилитета неоспоран на данашњем нивоу развитка демографске науке, а да би комбиновање мера подстицаја рађања са њиховим карактеристикама које су у многим земљама дале резултате када је „тајминг" рађања у питању, могло представљати добитну комбинацију у нашој земљи. Демењи је још пре 15 година истакао да је веома важно усмерити мере подстицања рађања ка уважавању темпа фертилитета и радикално променити популациону политику у условима дуготрајног ниског фертилитета [Demeny 2003].

Без обзира што је усвајањем најновије верзије Закон неоспорно унапређен, и даље постоји огроман простор за његово значајно побољшање. Како је истакнуто да мере одсуства по основу рођења детета могу имати више димензија, као и да је значај њихове флексибилности и коришћења од стране оба родитеља равноправно, од велике важности за одлуку о рађању, а нарочито за одлуку о броју и времену рађања деце виших редова рођења, то би било од непроцењивог демографског значаја да се што пре систем мера усклађивања рада и родитељства усклади с постулатима мо-

дерне популационе политике и уважи научна сазнања утемељена на вишедеценијској примени оваквих мера у земљама с потврђеним позитивним ефектом на фертилитет. Мера одсуства (и накнаде) по основу рођења детета у постојећем Закону је формулисана на такав начин да пренебрегава бар две поменуте димензије чиме би и њен ефекат на фертилитет могао да буде значајно ограничен. Прво, не поседује ни најмању назнаку флексибилности у коришћењу, што су испитаници у студији „Усклађивање рада и родитељства" из 2017. године означили као веома важно. Друго, без обзира што релевантни подаци потврђују да је удео очева који користе родитељско одсуство веома низак, законодавац није предвидео ни један механизам којим би се постигло што равноправније коришћење родитељског одсуства и подела родитељских обавеза између жене и мушкарца. Дакле, у нову верзију Закона нису унете измене које би уважиле димензију флексибилности коришћења и родне сензитивности, које су у многим релевантним студијама препознате као најзначајније за успех у спровођењу мере, а нарочито као веома важне за позитиван ефекат на темпо и квантум фертилитета.

Када су у питању измене и допуне Закона, редефинисан систем накнаде за време породиљског одсуства потенцијално би имао двоструки ефекат. На првом месту јачи подстицај на рађање кроз повећану покривеност жена овом мером и на другом месту утицај на темпо фертилитета, односно старост жена у којој се рађа, кроз олакшане услове за стицање овог права у нижој старости жене. Међутим, у претходном тексту је наведен читав низ начина на који би се ова мера могла учинити флексибилнијом и чиме би се на индивидуалном нивоу могао постићи снажнији ефекат на рађање. Многи од наведених начина не захтевају додатна буџетска средства и ни на какав начин не би представљали додатно оптерећење за државу, али би истовремено корисницима била пружена могућност да начин коришћења овог права ускладе са својим индивидуалним потребама. Друго, у условима када се криза партнерских односа истиче као веома важна препрека у одлуци о рађању, а нарочито као важна ставка у калкулацији о тајмингу и рађању другог детета, готово је несхватљиво да законодавац није изнашао начин да подстакне очеве да у већој мери користе понуђено право и поделе терет раног родитељства с мајкама своје деце. Такође, имајући у виду значај темпа на квантум рађања и позитивно искуство Шведске са мером „speed premium" коју спроводи већ 38 година, било би демографски, али и медицински веома оправдано применити сличан облик овакве мере и у Србији. Наравно, превасходно би у обзир требало узети препоруку Светске здравствене организације да не треба рађати у размацима мањим од 24 месеца, али и препоруку USAID-а и CATALYST-а да не би требало рађати ни у размацима већим од 60 месеци и у односу на те препоруке формулисати меру сличну „speed premium-у". Један од начина формулисања овакве мере могао би да буде такав да висина накнаде (или дужина одсуства) буде негативно корелисана с дужином размака између рађања али унутар поменутог оквира (24–60).

Многи су начини на које би се постојећа мера могла унапредити и то у оквиру истог износа утрошених средстава. Начин на који је измењен

и допуњен Закон о финансијској подршци породици с децом ће свакако имати извесних позитивних ефеката, али се сâм Закон и даље може сматрати конвенционалним и конзервативним, јер не уважава специфичности и карактеристике демографског развитка становништва Србије на крају друге деценије 21. века.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Рашевић, Мирјана (2008). Феномен недовољног рађања и образовни систем. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 1 (јун): 192–206.

Службени гласник РС (2002). Закон о финансијској подршци породици са децом 16/2002; 115/2005; 107/2009.

Службени гласник РС (2017). Закон о финансијској подршци породици са децом 2018, 113/2017.

Усклађивање рада и родитељства (2017). Република Србија – Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, ПКС, РЗС, УНФПА, Београд.

Andersson, Gunnar; Jan M. Hoem and Ann-Zofie Duvander (2006). Social differentials in speed-premium effects in childbearing in Sweden. *Demographic research*, 14(4): 51–70.

Demeny, Paul (2003). Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century, *Population and Development Review*, 29(1): 1–28.

Duvander, Ann-Zofie (2008). *Family Policy in Sweden: An Overview*. Stockholm University Linnaeus Center on Social Policy and Family Dynamics in Europe, SpaDE, Working Paper 2008: 5.

Hoem, Jan M. (2008). Overview Chapter 8: The impact of public policies on European fertility, *Demographic research*, 19(10): 249–260.

Khalil, Asma; Argyro Syngelaki, Nerea Maiz, Kypros H. Nicolaides, Yana Zinevich (2013). Maternal Age and Adverse Pregnancy Outcome: A Cohort Study, *Ultrasound Obstetrics and Gynecology*, 42(6): 634–643.

Kozuki, Naoko; Anne Lee, Mariangela F. Silveira, Ayesha Sania, Joshua P. Vogel, Linda Adair, Fernando Barros, Laura E. Caulfield, Parul Christian, Wafaie Fawzi, Jean Humphrey, Lieven Huybregts, Aroonsri Mongkolchati, Robert Ntozini, David Osrin, Dominique Roberfroid, James Tielsch, Anjana Vaidya, Robert E Black, Joanne Katz (2013). The Associations of Parity and Maternal Age with Small-for-Gestational-Age, Preterm, and Neonatal and Infant Mortality: A Meta-Analysis. *BMC Public Health*, 13(3): S2 (doi:10.1186/1471-2458-13-S3-S2).

Matković, Gordana; Boško Mijatović i Katarina Stanić (2014). *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji: Analiza i preporuke*, Beograd: UNICEF.

Sundstrom, Marianne and Frank P. Stafford (1992). Female labour force participation, fertility and public policy in Sweden. *European Journal of Population*, 8(3): 199–215.

Thévenon, Olivier and Ann-Zofie Duvander (2014), *Leave policies for parents with young children*, in Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency, O. Thévenon and G. Neyer /eds./.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Luci, Angela and Olivier Thevenon (2012), *The impact of family policy packages on fertility trends in developed countries*. Доступно на: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00660630. Приступљено: 28. 8. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

WORK AND PARENTING VS. WORK OR PARENTING

by

PETAR VASIĆ
vasic.dem@gmail.com

VERA GLIGORIJEVIĆ
vera.gligorijevic@gmail.com

University of Belgrade
Faculty of Geography, Department of Demography
Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia

SUMMARY: One of the two key measures to encourage birth within the Law on Financial Support to the Family with Children is salary compensation during parental leave. The very nature of maternity leave as a financial measure (based on the previous version of the Law) additionally contributed to the birth postponement in the period of stable employment. Under the conditions of high unemployment of young women, this measure seems to have deepened the problem because women were waiting for permanent employment on the basis of which they could obtain the right to maternity leave, young women often postponed birth for many years, objectively reducing the chances of conception. The new version of the Law formulates the specific conditions for gaining the right to salary compensation in a different way, which will almost certainly result in a much greater coverage by this measure. On the other hand, the method of calculating the compensation base is such that the average amount of compensation in relation to the previous version of the Law could be lower, so it can be concluded that the legislator wanted to achieve as much coverage as possible with a relatively similar amount of budgetary allocations. These amendments to the Law could have a positive effect through increased coverage and greater impact through creating a pro-family climate in a country that supports the family. Secondly, population groups that work on temporary and occasional jobs, and especially young people engaged in short-term contracts (under six months), whose work arrangements are often interrupted, will now be covered. Thirdly, the formulated conditions in this manner will potentially allow faster acquisition of the right to compensation at a lower age. Fourth, gaining rights at a lower age will potentially influence the pace of fertility and indirectly to the birth quantum. Regardless of the fact that by adopting the latest version the Law is undoubtedly improved, there is still a huge space for its significant improvement. As it was pointed out that the parental leave can have more dimensions, and that the importance of its flexibility and use by both parents is equally important for the decision to give birth, and in particular for the decision on the number and time of higher order births, it would be of great demographic significance for the system of work-parenting convergement to harmonize with the postulates of modern population policy and take into account positive experience of countries with confirmed effect on fertility as soon as possible.

KEYWORDS: parental leave, Law on financial support to the family with children, below replacement fertility, birth postponement

UDC 314.3:37(497.11)
UDC 314.3:37(497.6 Republika Srpska)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867479M
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ФЕРТИЛИТЕТА ПРЕМА СТАРОСТИ И СТЕПЕНУ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

РАДА МАНДИЋ
Универзитет у Источном Сарајеву
Педагошки факултет – Бијељина
Семберских ратара б.б.
Бијељина, Република Српска
Босна и Херцеговина
radazekanovic@gmail.com

АНЂЕЛИЈА ИВКОВ ЦИГУРСКИ
Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија
ivkova@gmail.com

САЖЕТАК: Породица је институција која се стално мења у складу са савременим променама друштва и система вредности. Од почетка 21. века дошло је до промене фертилитета, величине породице и форме брака. Ниске репродуктивне норме нису само одраз социо-економских фактора већ и индивидуалних ставова. У Републици Српској и Републици Србији дошло је до промене обрасца рађања, женска популација се све чешће опредељује за брачну заједницу крајем двадесетих година, чиме је уједно и одложено прворођење у све каснијем репродуктивном добу. Предмет истраживања је фертилитет према старости и степену образовања жена у Републици Српској и Републици Србији. У погледу анализе рођења, истражен је утицај старости и образовног нивоа на висину фертилитета и које су сличности и разлике обликовале фертилитет истраживаног подручја. Основни циљ рада је да се утврди ниво рађања жена различитог образовања у Републици Српској и Републици Србији. Висина образовања условљава репродуктивне одлуке и ствара јаз између потребне и стварне величине породице. Основна хипотеза рада заснована је на претпоставци да постоји значајна корелација између образовања жена, година старости и фертилитета. За анализу података коришћене су дескриптивне статистичке методе, Т-тест и Пирсонов коефицијент корелације. Добијени резултати

указују да је дошло до промене репродуктивног понашања и да постоји корелација у одабраним параметрима фертилитета Републике Српске и Републике Србије. Старост је основни показатељ оложеног рађања, највећи број склопљених брачних заједница реализован је петогодишту 25–29 година старости што се осликава кроз померање старосне границе највећег броја рођења, затим прворођења. Мали је и број деце у породици високообразованих жена на почетку фертилног периода, под претпоставком да су се мајке одлучиле на рађање након завршетка првог циклуса студија с тим да је њихово рађање повећано у периоду између 30 и 40 година старости.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фертилитет, рађање, године старости, Република Српска, Република Србија, образовање

Демографска транзиција друштва довела је до промене обрасца понашања у фертилитету Републике Српске и Републике Србије. Преласком са високих стопа фертилитета, наталитета и морталитета на ниске стопе дошло је до негативних импликација у погледу раста становништва. Почетком 21. века ово подручје осликавају трендови ниског наталитета и фертилитета с карактером одложеног брака и прворођења као последицама све већег броја високо образованих жена чији је допринос на почетку фертилног периода занемарљив.

Током друге демографске транзиције едукација жена утицала је на повећање плодности, јер су жене с временом више пажње посвећивале свом општем али и репродуктивном здрављу. Смањена је смртност и мајки и одојчади. Ова линија истраживања помогла је објаснити образац повезаности између образовања и плодности у Републици Српској и Републици Србији, односно да ли је едукација имала утицаја на одложено али и смањено рађање. Утицај образовања на плодност се одражава кроз различите степене образовног искуства. Сматра се да високо образовање утиче на репродуктивни избор и ствара јаз између потребне и стварне величине породице, формирајући њену репродуктивну улогу, одређујући квантитет и темпо плодности. Високо образоване жене касније ступају у брачну заједницу, а тиме и касније формирају породицу [Castro Martin 2006], што је у корелацији с одложеним рађањем и рађањем деце вишег реда, због скраћеног фертилног периода.

Низак фертилитет у развијеним европским земљама продукт је модернизације друштва и веће афирмације жена на на пољу образовања. Према Р. Лестицу [2001], како наводе М. Рашевић и П. Васић [2017] повећан је број жена које се школују, и с вишим нивоом образовања расле су и аспирације за материјалним добрима у породици што је довело до повећаног удела женског становништва на тржишту рада. Економска доминација захтевала је веће улагање у професионалну каријеру и жена и мушкараца, жеља да се створе темељи за стабилнију и бољу будућност за потенцијалне наранштаје проузроковала је мањак слободног времена за реализовање родитељства.

Како наводе Ј. Живковић и сар. [2017], узроци смањеног рађања указују да су негативни трендови у рађању последица одложеног рађања првог детета, односно нерађања уопште. Према подацима из 2011. није рађала

свака четврта жена 35–39 година старости. С тога је у 2013. години ниво фертилитета у Србији био за 31% нижи од нивоа који је потребан за замену генерација.

Републици Српској недостаје чак 39% деце. Највећи удео у мањку чине прворођена и трећерођена деца. Према истраживању И. Маринковића [2014], постоји значајна повезаност између занимања и нивоа образовања, те висине фертилитета. Фертилитет опада порастом образовања чија се негативна корелација одражава кроз старосну структуру (нпр. жена без школе и оних с високим образовањем).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања је фертилитет према старости и степену образовања жена у Републици Српској и Републици Србији. Основни циљ рада је да се утврди ниво рађања жена различитог образовања у Републици Српској и Републици Србији. Компаративном анализом обухваћен је период од 2002. до 2016. године. Анализирана је веза између образовања жена и дистрибуције живорођења према старости мајке као и године склапања брака, које су утицале на демографске потенцијале плодности преко одложеног рађања и повећаног степена едукације жена.

Основна хипотеза рада заснована је на претпоставци да нема разлика у нивоу фертилитета између Републике Српске и Републике Србије, али да постоји значајна корелација између образовања жена, година старости и фертилитета посматраних подручја. Померањем старосне границе у којима јединка ступа у брак је општи показатељ одложеног рађања првог и сваког наредног детета у породици, јер се највећи број рођења на овим просторима одвија у контексту брачне заједнице. Сматра се да је померање старосне границе прворођења изазвано повећаним школовањем женске популације и да је виши степен образовања важна детерминанта смањене плодности на почетку фертилног периода. На основу статистичких података прикупљених из Завода за статистику Републике Српске и Србије извршена је њихова анализа помоћу дескриптивне статистичке методе, Т-теста и Пирсоновог коефицијента корелације.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Стопа фертилитета у европским земљама драматично је опала у седмој деценији 20. века, а данас све европске државе имају фертилитет испод нивоа потребног за просту замену генерација. Ове земље суочавају се са дугорочним слабљењем радноспособног контингента, а неке од њих и с падом броја становника, потом променама у старосној структури становништва које произлазе из дуготрајне ниске плодности, а то значи да ће се већина земаља у скоријој будућности суочити са апсолутним смањењем броја становника.

Приметно је одлагање рођења у високо развијеним земљама. Фактори који утичу на одложено рађање су афирмација жена на пољу образовања,

повећано учешће на тржишту рада, жеља за већим финансијским доприносима као и индивидуалне жеље за напредовањем у каријери. Други разлози су партнерски односи, промене система вредности друштва у којем живимо, услови становања и економска неизвесност [Söderberg et al. 2015].

Босну и Херцеговину у целини карактерише пад плодности, али с разликама у руралним и урбаним подручјима и међу образованим и необразованим женама. Значајан је пад укупне стопе фертилитета (СУФ) код жена са вишим нивоима образовања [Pobrić and Sivac 2016].

Вредност стопе укупног фертилитета (СУФ) од 1,3 у Републици Српској је својствен по његовом историјском значењу, јер има директне импликације на динамику популације. Ако СУФ дуже времена остане испод 1,3 то подразумева смањење годишњег броја рођења за 50% и преполовљење величине популације за мање од 45 година. Земље Централне и Источне Европе: Литванија, Пољска, Словачка заједно с Босном и Херцеговином и Молдавијом, постале су земље с најнижим нивоом плодности [Billari 2008].

Након кризне, последње деценије 20. века, СУФ се кретала између 1,46 колико је регистровано у 2002. године и 1,35 детета по жени што је забележено 2011. године. Према последњим подацима који се односе на 2016. годину ниво рађања је 31% испод потреба просте репродукције становништва. Са вредношћу СУФ од 1,45 ниво рађања у Републици Србији је испод европског просека који износи 1,6 детета по жени [Rašević i Vasić 2017; Pison 2015].

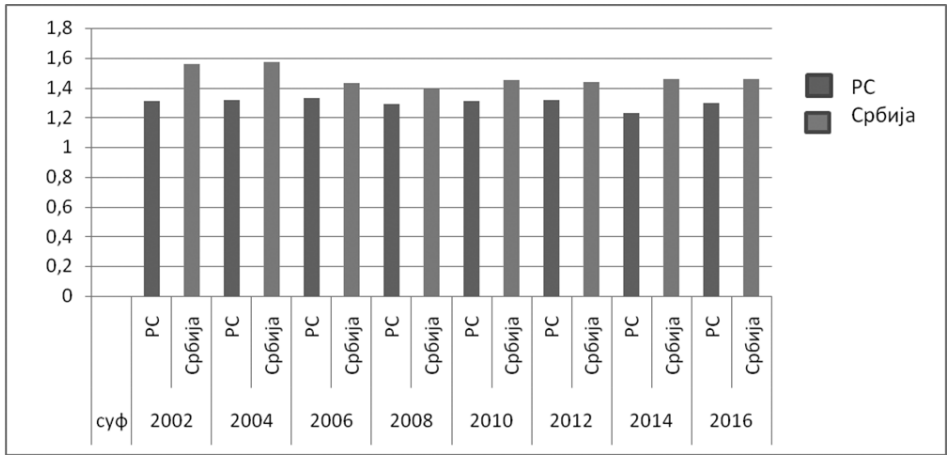

Графикон 1. СУФ 2002–2016. године у Републици Српској и Републици Србији

Извор: Ауторова израчунавања на основу расположивих статистичких података за Републику Српску; Демографска статистика 2002–2016. Републички завод за статистику Републике Србије

На основу приказаног графикона уочава се сличност у вредностима СУФ-а. Већ дуже од деценију се задржава константа од 1,3 у Републици Српској, до 1,5 у Републици Србији. Стопа укупног фертилитета од 2,1 која би значила просту репродукцију становништва, није забележена на овим просторима уласком у прве две деценије овог столећа.

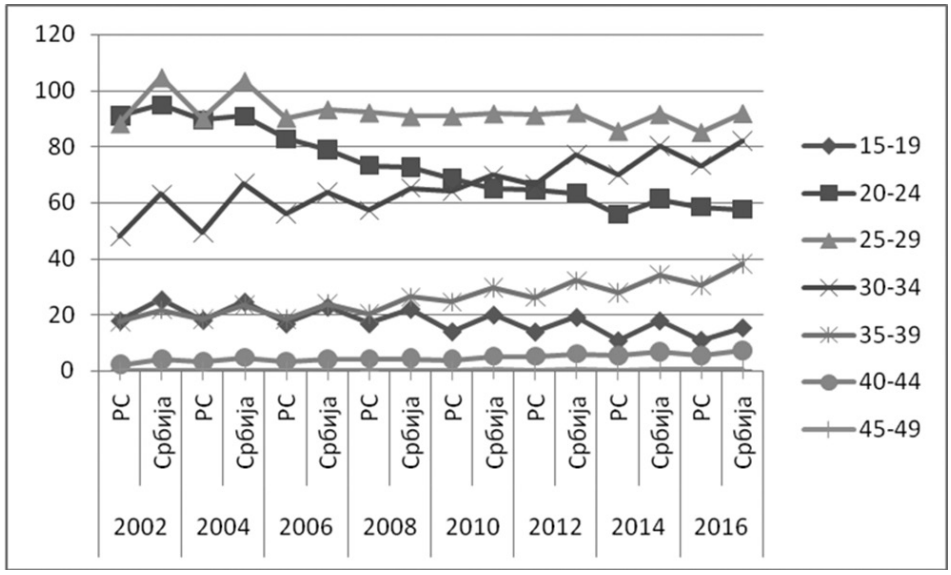

Графикон 2. Специфичне стопе фертилитета петогодишњих старосних кохорти мајки 2002–2016. године у Републици Српској и Републици Србији

Извор: Демографска статистика 2002–2016. године. Републички завод за статистику Републике Србије; ауторова израчунавања на основу расположивих статистичких података за Републику Српску

На Графикону 2 уочавају се промене броја живорођених према старости мајке. До 2000. године највећи број рођења остварен је у старосној групи жена од 20–24 године да би почетком овог столећа репродуктивну улогу преузеле жене старости 25–29 година. Евидентан је пораст броја живорођених и у осталим петогодиштима 30–34, 35–39 година али он не надокнађује изосталу репродукцију млађих кохорти. Евидентно је да обе земље карактерише недовољна искоришћеност фертилног капацитета. Проблеме ниског фертилитета условљава и одлагање брака, а самим тим и рођења првог детета. Анализом прворођења уочен је тренд пораста просечне старости мајке.

Према подацима Републичког завода за статистику Републике Српске и Републике Србије у 2016. години просечна старост мајке приликом рођења првог детета процењује се на око 28,8 година старости у Републици

Српској и 29,1 у Републици Србији, док се почетком 21. века старост првоторке кретала око 26 година.

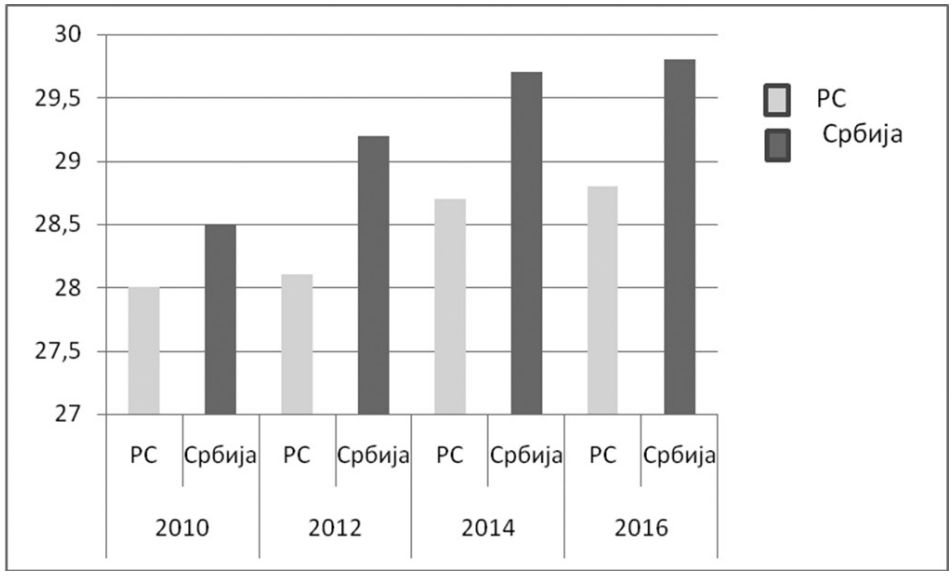

Графикон 3. Средње године рађања у Републици Српској и Републици Србији, 2010–2016. године

Извор: Демографска статистика 2010–2016. године. Републички завод за статистику Републике Србије, демографски билтен 20, 18, 16 и 14; Завод за статистику Републике Српске

Ако се тај темпо настави у скоријој будућности, жене ће имати мање времена да роде друго и треће дете. Т. Фрејка [2008] указује на „пад породичног модела двоје деце" као фактор који доприноси ниској стопи фертилитета, а Фрејка и сар. (2008) наглашавају ефекат одложеног детињства управо кроз модел одложеног рађања.

Према степену образовања у 2016. години (Графикон 4) највећи број породиља има средње образовање (Република Српска 59,62%; Република Србија 50,19%), затим високу школу (27,70%; односно 29,97%), па основно образовање (7,28%; односно 9,28%), вишу (2,66%; односно 5,19%), без образовања (0,37%; односно 2%), непотпуно основно (0,33%; односно 1,81%). Компаративном анализом долазимо до сазнања да је на почетку посматраног периода број породиља које су биле без школе, с непотпуном основном и основном школом био већи у Републици Србији али да је до 2016. године тај проценат скоро изједначен и на опадање удела жена нижег образовног нивоа у укупно оствареном фертилитету. У Републици Српској се смањио број жена са средњом и вишом школом, док је у Републици Србији тај број порастао. Приметно је да је с годинама порастао број породиља с високим образовањем, скоро за 25% више у односу на

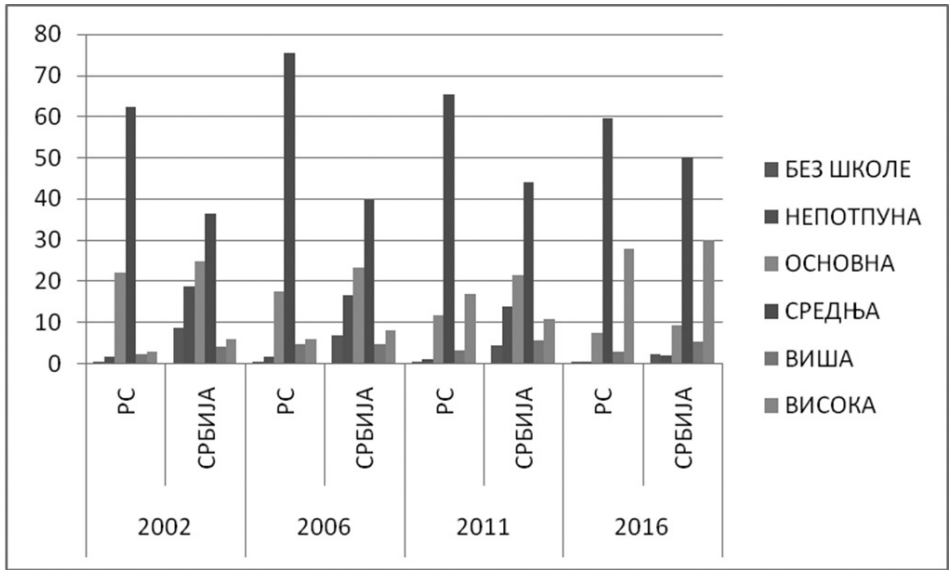

Графикон 4. Процентуални удео живорођених по степену образовања породиља у Републици Српској и Републици Србији од 2002–2016. године

Извор: Демографска статистика 2002–2016. године. Републички завод за статистику Републике Србије; Ауторова израчунавања на основу расположивих статистичких података за Републику Српску

2002. али да су и даље жене са средњим образовањем највише заступљене у процесу репродукције на целокупно посматраном простору.

Добијени резултати Т-теста, где је p= 0,091549 на нивоу значајности 0,05 указују да је током времена дошло до промене модела репродуктивног понашања, континуиран је пад живорођења 2002–2016, приметно је одложено рађање у каснијем репродуктивном добу и да се повећањем школске спреме смањује број деце по жени, али да нема међусобних разлика у фертилитету посматраног подручја. Вредност r=0,9957 указује да постоји снажна корелација у социо-демографским параметрима фертилитета према степену образовања, у скоро једнаком обиму је заступљено учешће жена различитог образовног профила на пољу репродукције на простору Републике Српске и Републике Србије, чиме је потврђена постављена хипотеза.

Највећи удео репродукције на простору Републике Српске и Републике Србије остварује се у брачним оквирима. Према званичним подацима Завода за статистику 84% рођења (Република Српска) и 74,07% (Република Србија) у 2016. години је реализовано у законски регулисаној заједници. У складу с повећањем година у којима јединка улази у брак и остварује потомство уско је везано и за повећање и старости мајке при рођењу првог детета. Посматрано од 2002. до 2016. године дошло је до

транзиције брака. Старосна граница склапања брака у Републици Српској је померена, па је од 2012. године највећи број бракова остварен у старосном интервалу 25–29, а раније је старосна граница код жена била у петогодишту 20–24 године.

Од 2002. у Републици Србији жене су најчешће склапале брак у петогодишту 20–24 године, док су мушкарци ступали у брак са 25–29 година старости. Међутим од 2007. евидентирана је промена старосне границе код женске популације са 20–24 на 25–29 година при ступању у брачну заједницу. Пораст средњих година оба партнера при склапању брачне заједнице, пораст броја разведених бракова и инциденције неудатих и неожењених, доводи до тога да је под њиховим непосредним утицајем брак мање универзалан, ступање у брак касније, разводи чешћи, заснивање брачне заједнице ређе и краћег трајања, а алтернативне форме заједништва мушкарца и жене све бројније и дужег трајања. Отуда су брачне варијабле постале важни узроци ниске и недовољне плодности становништва [Рашевић 1999].

ЗАКЉУЧАК

Важне детерминанте ниског фертилитета представљају трансформација старосног контингента, образовне структуре породиља што индиректно утиче на ниво и обим рађања. Репродукција код високо образованих жена започиње касније и самим тим и краће траје. Транзиција плодности у Републици Српској и Републици Србији одвија се у смеру перманентног смањења нивоа рађања, одложеног рађања с посебним осврtом на високо образовну категорију жена које је показала повећање али ипак удео на пољу репродукције и даље је незадовољавајући.

Вредност СУФ-а од 1,3 у Републици Српској и 1,5 у Републици Србији је нижа од потреба просте репродукције и испод је европског просека од 1,6 детета по жени. Специфична стопа фертилитета указују да је дошло до промене у моделу рађања, старосна кохорта 25–29 година је највише заступљена на пољу репродукције, повећано је и учешће старијих кохорти 30–34 и 35–39 година старости. Република Српска и Република Србија показују велику сличност на пољу фертилитета, дошло је до смањења укупног броја живорођених, а истовремено и до померања просечне старости када се остварује мајчинство [Маринковић 2014]. Сматра се да је то последица одложеног рађања високо образованих жена које материнство остварују између 30. и 40. године старости. Почетком 21. века прво дете мајке су рађале са 26 година старости, а последњих година евидентиран је пораст средњих година рађања и то у Републици Српској на 28,8, а у Републици Србији на чак 29,1.

Снажна корелација остварена је на нивоу образовног састава породиља и њиховом учешћу у обиму рађања. Допринос високо образованих мајки је повећан али и даље недовољан на пољу репродукције. Тек последњих година је њихов број порастао али су и даље водећи носиоци плодности мајке са средњим степеном школске спреме.

Приметно је и одложено склапање брака које је уједно и претендент одложеном рађању јер се и даље највећи број рођења (око 80%) реализује у законски регулисаним заједницама. На оба простора евидентно је повећање средњих година у којима јединка ступа у брак и данас се креће у интервалу 25–29 година старости. Криза на пољу фертилитета ће се продубљивати уколико се не пробуди свест о опстанку нације и значајној улози жене као носиоца репродукције.

ЗАХВАЛНОСТ

Ово истраживање део је пројекта бр. 142-451-2705/2018-01 који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Девеџић, Мирјана (2004). Значај брачности за ниво фертилитета. *Демографија* 1: 73–92.

Демографска статистика, 2002, 2004, 2006, 2010, 2011, 2016. године. Републички завод за статистику Републике Србије.

Демографски билтен 14,16,18, 20. Завод за статистику Републике Српске.

Маринковић, Драшко (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске.* Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци.

Рашевић, Мирјана (1999). *Планирање породице као стил живота*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.

Статистички годишњак Републике Српске (2009, 2012, 2016). Републички завод за статистику Републике Српске.

Bloom, David E. and Alfonso Sousa-Poza (2010). Introduction to Special Issue of the European Journal of Population: 'Economic Consequences of Low Fertility in Europe. *European Journal of Population*, 6: 127–139.

Bongaarts, John (1978). A framework for analyzing the proximate de terminants of fertility. *Population and Development Review*, 4(1): 105–132.

Castro Teresa Martin (1995). Women's Education and Fertility: Results from 26 Demographic and Health Surveys *Studies in Family Planning*, 26(4): 187–202.

Frejka, Tomas (2008). Overview Chapter 2: Parity distribution and completed family size in Europe: Incipient decline of the two-child family model. *Demographic Research*, 19(1): 47–72.

Lesthaeghe, Ronny (2001). *Postponement and Recuperation – Resent Fertility Trends and Forecasts in Six Western European Countries*. IUSSP Seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies. Tokyo: 21–21

Pison, Gilles (2015). Tous les pays du monde (2013). *Population and Societes*, 525: 1–8.

Pobrić, Alma and Amina Sivac (2016). The education-fertility relationship in Bosnia and Herzegovina. *Geografski pregled*, 37: 167–182.

Rašević, Mirjana i Petar Vasić (2017). Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji. *ANNALES, Series Historia et Sociologia*, 27(3): 599–610.

Sobotka, Tomas (2004). Is Lowest-Low Fertility in Europe Explained by the Postponement of Childbearning? *Population Council*, 30(2): 195–220.

Söderberg, Malin; Kyllike Christensson, Ingela Lundgren, Ingegerd Hildingsson (2015). Women's attitudes towards fertility and childbearing – A study based on a national sample

of Swedish women validating the Attitudes to Fertility and Childbearing Scale *(*AFCS). *Sexual & Reproductive Healthcare* 6(2): 54–58.
Živković, Jelena; Tamara Lukić, Anđelija Ivkov-Džigurski; Tatjana Đekić (2017). Policy responses to low fertility in Serbia. The case of municipality of Bela Palanka. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 51E: 155–170.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

COMPARATIVE ANALYSIS OF FERTILITY BY AGE AND EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA AND THE REPUBLIC OF SERBIA

by

RADA MANDIĆ
University of East Sarajevo
Faculty of Education – Bijeljina
Semberskih Ratara bb
Bijeljina, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
radazekanovic@gmail.com

ANĐELIJA IVKOV DŽIGURSKI
University of Novi Sad
Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia
ivkova@gmail.com

SUMMARY: The family is an institution that is constantly changing in line with the modern system of society values. In the last two decades there has been a change in fertility, the size of the family and the form of marriage. Low reproductive norms are not only a reflection of socio-economic factors, but also norms of an induction character. In the Republic of Srpska and the Republic of Serbia there was a change in the pattern of birth; women decided to espouse later, which also delayed firstborn in the later reproductive age. Regarding birth analysis, we tried to investigate whether women of different ages and educational levels had an impact on fertility, and what similarities and differences had shaped the fertility of Serbian countries. It is considered that education affects the reproductive choice and creates a gap between the required and the actual size of the family. The basic hypothesis of work is based on the assumption that there is a strong correlation between female education, age and fertility. Descriptive statistical methods, T-test and Pirson correlation coefficient were used for data analysis. The obtained results indicate that there has been a change in reproductive behavior and that there is a strong connection in socio-demographic parameters of the fertility of the Republika of Srpska and the Republic of Serbia.

KEYWORDS: fertility, birth, age, Republic of Srpska, Serbia, education

UDC 314.5-055.1(497.11)
UDC 159.922.1-055.1(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867489M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОДЛАГАЊЕ БРАКА КОД МУШКОГ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

МАРИЈА МУЦИЋ
Републички завод за статистику
Милана Ракића 5, Београд, Србија
marija.s.mucic@gmail.com

МИРЈАНА ДЕВЕЏИЋ
Универзитет у Београду, Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија
mdevedzic@gmail.com

САЖЕТАК: Одлагање склапања првог брака најчешће се доводи у везу са одлагањем рађања и падом фертилитета те се у истраживањима, готово по правилу, у фокус ставља женско становништво. Одлагање брака карактеристично је за оба пола, а циљ овог рада је да проблематику сагледа из „мушког угла". У фокусу анализе је мушко становништво које никада није склопило брак посматрано кроз два старосна распона, 35 до 49, и 40 до 49 година. У раду је изложено истраживање распрострањености феномена одлагања склапања првог брака међу мушким становништвом. Тако се утврђује рурално-урбани модел одлагања брака те се пореди са карактеристикама ове појаве код супротног пола. Коришћени су подаци Пописа из 2011. године на нивоу НУТС2 региона. Резултати показују да постоји родно различит рурално-урбани модел одлагања брака. Удели неудатих виши су у градским него у руралним срединама, док је код мушког становништва овај патерн обратан.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: одлагање брака, неожењени, село/град, региони, Србија

УВОД И МЕТОДОЛОГИЈА

Одлагање брака један је од карактеристичних трендова у Србији. Најчешће се посматра у контексту репродукције и фокусира на женско становништво, јер пораст просечне старости при склапању првог брака, упркос слабљењу овог демографског оквира репродукције, указује и на одлагање рађања, односно родитељства. Мада се исти процеси дешавају

код мушког становништва, подаци о томе обично се не презентују што због истраживачке инертности, што због недостатка података. Истраживања у Европи која су презентовали Б. Станковић и Г. Пенев [2010] показују да перцепција брака као најпогоднијег амбијента за гајење деце варира, да се жене радије одлучују за брак за одгајање потомства него за кохабитацију, која је након рођења детета нестабилнија од брака, да је формализација брака тежа међу мушкарцима итд. Брачност становништва је битна одредница друге демографске транзиције, која смањивање прве брачности и пораст старости при склапању првог брака сматра индикатором социјалних заокрета који уводе у нову еру репродукције и породичних форми [Ван де Каа 2002]. Но, истраживања у Србији [Petrović 2010; Bobić i Vukelić 2011; Penev i Stanković 2011] истакла су специфичност Друге демографске транзиције у Србији и значај контекстуалних фактора за њену реализацију, као и упитност колико је она израз модерности.

Предмет овог рада је да истражи распрострањеност феномена одлагања склапања првог брака међу мушким становништвом, утврди руралнo-урбани модел одлагања брака и упореди га с карактеристикама ове појаве код супротног пола. Намера је да се понуди додатни угао ишчитавања проблематике, неопходан за правилну детекцију родно и регионално различитих породичних транзиција. У одсуству информација о фертилитету мушког становништва, анализирана карактеристика брачности може послужити као својеврсна апроксимација одлагања репродукције и код мушкараца[1]. Иницирају се и промовишу комплекснија истраживања ове проблематике. Посебан значај је у евидентирању родног обрасца одлагања брака и евентуалном разбијању предрасуда о „одговорности жена" за недовољну репродукцију. Истраживања су открила да је брачност мушког становништва недовољно коришћен показатељ, и да може бити, посебно у комбинацији с другим обележјима, индикатор одређених друштвених и демографских феномена (економске неразвијености региона или насеља, других контекстуалних фактора, феномена „вечитих младожења", различитих породичних транзиција, продужене младости, специфичности транзиције у одраслост итд.) [Муцић и Девеџић 2018]. Родне и регионалне диференцијације (ван)брачности откривају и културолошке утицаје на стилове живота и животне циклусе становништва Србије[2].

У фокус истраживања стављено је мушко становништво старости 35–49 година, које никада није склапало брак. Претходно истраживање

---

[1] Треба имати на уму пораст ванбрачних рађања у Србији и слабљење улоге брака као оквира репродукције, као и теже евидентирање очинства ван брака и дужи репродуктивни период мушкараца. Ипак, социјални обрасци у нашем друштву не указују на такву масовност ванбрачног очинства које би елиминисало значај ове анализе као апроксимативне мере неучествовања у репродукцији у одређеним старостима, посебно ако се у анализу уврсте и кохабитације, што је овом приликом учињено.

[2] Резултати последњег пописа не би могли да иду у прилог претпоставци да опредељење за живот у ванбрачној заједници представља резултат модернизације брачних односа. Живот у ванбрачној заједници присутнији је код становништва нижег социјалног статуса, него код лица бољег образовног нивоа [Станковић 2015].

према петогодишњим старосним групама [Муцић и Девеџић 2018] показало је да је ово старосни распон који је адекватан за проучавање одлагања брака. Искључивање млађих старосних група из анализе и код мушког и код женског становништва смањује утицај продуженог школовања на одлагање склапања првог брака. При анализи података Пописа из 2011. године узете су у обзир и кохабитације, и третиране као партнерство адекватно брачној заједници. Тиме је контингент лица која никада нису склопила брак сведен на лица која никада нису склопила брак нити су у тренутку овог пописа живела у кохабитацији[3].

Ради сагледавања шире слике, тј. тренда, образаца ванбрачности и родног јаза, одлагање брака мушког становништва Србије најпре је анализирано кроз податке виталне статистике о просечној старости при закључењу првог брака и закљученим првим браковима према старости младожење/невесте (петогодишње старосне групе), а затим је акценат стављен на одабрану старосну кохорту 35–49 година на основу последњег пописа.[4]

СТАРОСТ МЛАДОЖЕЊА И НЕВЕСТА ПРИ ЗАКЉУЧЕЊУ ПРВОГ БРАКА

Према подацима виталне статистике, од средине 50-их година 20. века до 2017. године, просечна старост ступања у први брак знатно је повећана и код мушког и код женског становништва, а разлика у старости супружника све време је постојана (младожење су од невеста у просеку старије између 2 и 4 године)[5]. Током последњих 60 година просечна старост је код мушкараца порасла за 6,6 година, а код жена за 6,2 године. Према порасту просечне старости младожења и невеста при закључењу првог брака посматрани период 1956–2017. може се поделити на две фазе:

Прва фаза – период од 1956. до 1990. – пораст просечне старости израженији је код мушког него код женског становништва. Просечна старост младожења порасла је за 2,8 година (са 24,6 на 27,4 године), а невеста за 1,5 година (са 22,2 на 23,7 година);

Друга фаза – период од 1990. до 2017. – пораст просечне старости израженији је код женског него код мушког становништва. Просечна старост невеста порасла је за 4,7 година (са 23,7 на 28,3 године), а младожења за 3,9 година (са 27,4 на 31,2 године).

---

[3] У раду ће се термини: неожењени/неудате, никада жењени/удаване, лица ван брака, лица која никада нису склапала брак и сл. увек односити на поменути контингент (лица која никада нису склапала брак нити су у тренутку Пописа 2011. год. живела у ванбрачној заједници).

[4] Сви анализирани подаци, и демографске и пописне статистике, односе се на територију Републике Србије без Косова и Метохије. Пописни подаци за општине Бујановац и Прешево односе се само на пописано становништво.

[5] Различити старосни модели уласка у брак могу се третирати као остатак традиционалног културолошког обрасца. У савременом друштву рационалност ове норме се значајно изгубила иако се инерција њеног утицаја на понашање и даље препознаје, иако све мање [Петровић 2006].

Графикон 1. Просечне године старости при закључењу првог брака, 1956–2017.

Извор: Демографска статистика [РЗС, 2011. и 2018]

Напомена: Подаци за период 1956–1990. израчунати су преко аритметичке средине података за Војводину и Централну Србију

Уочени тренд осликава да је одлагање брака посебно присутно и „убрзано" на прелазу између два века и у најновијем периоду, што оставља простор за истраживање утицаја друштвене кризе и институционалних оквира на одлагање брака. Према последњим доступним подацима, 2017. године, у Србији је при закључењу првог брака младожења од невесте у просеку био старији скоро три године. Највиша просечна старост, и међу младожењама и међу невестама, забележена је у Београдском региону, у којем су младожење у просеку биле старости 32,4 године, а невесте 29,8 година. У Региону Војводине старост је код оба пола истоветна републичком просеку, док у регионима Јужне и Источне Србије и Шумадије и Западне Србије младожење и невесте први брак склапају раније него што је то на нивоу Републике. Иако су младожење у 2017. године у просеку биле најмлађе у Региону Јужне и Источне Србије (30,5 година), а невесте у Региону Шумадије и Западне Србије (27,5 година), у периоду 2011–2017. највећи пораст просечне старости забележен је међу невестама Региона Јужне и Источне Србије (са 26,4 на 27,6) што указује да феномен одлагања све више захвата и мање развијене регионе.

Одлагање брака јасно осликавају промене удела старосних група при склапању брака. Када је реч о закљученим првим браковима по старосним групама, према подацима демографске статистике, у периоду 1960–2017. највеће промене забележене су у млађим старосним групама (15–29 година). Међу младожењама, удео најмлађих (15–19 година) је већ 1980. године износио свега 2,9%, док је код невеста било потребно још без-

мало 30 година да први пут буде забележен удео мањи од 10% (2008). До 80-их година 20. века највећи број првих бракова, и код мушкараца и код жена, склапан је у оквиру старосне групе 20–24 година (око 45% укупног броја закључених првих бракова). У наредном периоду, најпре код мушког становништва (2000), а затим и код женског (2008), забележена је промена старосне групе у оквиру које је склапање првог брака најфреквентније (из старосне групе 20–24 година у старосну групу 25–29 година).

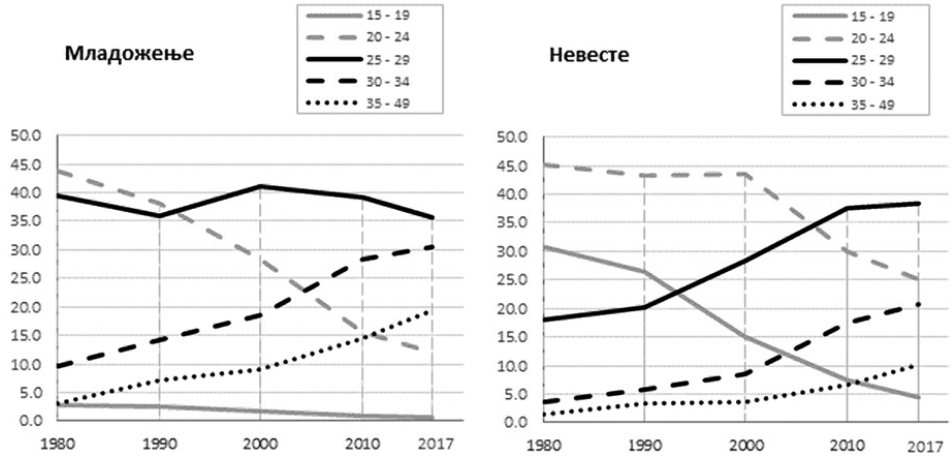

Графикон 2. Закључени први бракови, младожење и невесте по старосним групама (% у укупном броју закључених првих бракова), 1960–2017.

Извор: За период до 2010. године – Демографска статистика [РЗС, 2011], за 2017. годину – РЗС, посебан захтев

Иако је и 2017. највећи део младожења при склапању првог брака био старости 25–29 година, удео је у периоду 2000–2017. опао (са 41,7% на 35,6%), док је истовремено забележен пораст удела у старијим старосним групама (30–34 и 35–49). Према последњим подацима, сваки пети младожења је старости 35 до 49 година.

НЕОЖЕЊЕНЕ И НЕУДАТЕ ОСОБЕ СТАРОСТИ 35–49 ГОДИНА: ПОПИС 2011.

Кохортна анализа која укључује и кохабитације пружа реалан увид у популарност формалног и неформалног партнерства. Пописом из 2011. године, забележено је да у Србији неожењених лица старости 35–49 година има скоро дупло више него неудатих исте старости, те да је одлагање брака мушкараца израженије него код жена, што је вероватно везано за фертилни период и могућности репродукције, и (делимично тиме

условљене) родно-културне обрасце брачности[6]. У тренутку овог пописа, изван брака и кохабитације живело је 140.536 мушкараца и 72.825 жена старости 35–49 година, односно 67.711 више неожењених него неудатих. С друге стране, када је у питању укупно становништво старости 35–49 година (1.447.848 особа) приметно је да не постоји родни јаз, однос броја мушкараца и жена је готово изједначен, чак и благо у корист жена (мушкарци чине 49,8% укупног становништва старости 35–49 година, тј. има свега 5.188 више жена него мушкараца).

Већи удели неожењених него неудатих регистровани су унутар свих региона (НУТС2), али су приметне велике разлике према типу насеља. Полни дисбаланс је у свим регионима израженији у осталим него у градским насељима. На нивоу Републике, у градским насељима мушкарци чине 57,7%, а у осталим насељима чак 78,8% лица која никада нису склопила брак. Посматрано према типу насеља, полни дисбаланс је најизраженију у осталим насељима Региона Јужне и Источне Србије (82,9% неожењених према 17,1% неудатих), а најмање изражен, готово занемарљив, у градским насељима Београдског региона (51,3% неожењених према 48,7% неудатих). Овакава регионалност удела говори у прилог тезе откривене у претходном истраживању – да брачност може послужити као индикатор социоекономске (не)развијености, али уз пажљиво анализирање осталих фактора локалне средине. Иако је однос неожењених и неудатих једино у Београдском региону повољнији од републичког просека и у Београду је у осталим насељима забележена велика разлика у односу неожењених и неудатих (70,9% неожењених према 29,1% неудатих).

На неопходност детаљније и комплексније анализе ових дистинкција упућује анализа полне структуре лица ван брака старости 35–49 година према петогодишњим старосним групама. Приметна је блага разлика према типу насеља. Док је код градских насеља удео мушкараца скоро истоветан у свим старосним групама, код осталих насеља удео мушкараца са старошћу расте (Графикон 3) и може представљати увод у целибат, односно одустајање од брака. Брак и кохабитације се у осталим (сеоским) насељима започињу раније, па би могућност истраживања позадине неженства у посматраној старосној групи, вољног или невољног, открила додатне диференцијације сеоског и градског становништва. У недостатку институционалне подршке, важну улогу имају породичне подршке у којима су, такође, евидентне рурално-урбане разлике интергенерацијских односа.

У процентној заступљености лица старости 35–49 година, која никада нису склопила брак присутне су разлике према полу, старости и типу насеља. Посматрано по старосним групама, удели лица ван брака већи су код мушкараца него код жена у свим регионима и у градским и у сеоским срединама. Резултати анализе показују да постоји родно различит рурално-урбани модел одлагања брака – удели неожењених виши су у

[6] Б. Станковић [2014] констатује да је у овом старосном распону и највећи удео кохабитаната међу мушком популацијом, односно да је неформално партнерство након тих година старости у паду.

руралним него у градским срединама, док је код женског становништва овај патерн обратан (Табела 1).

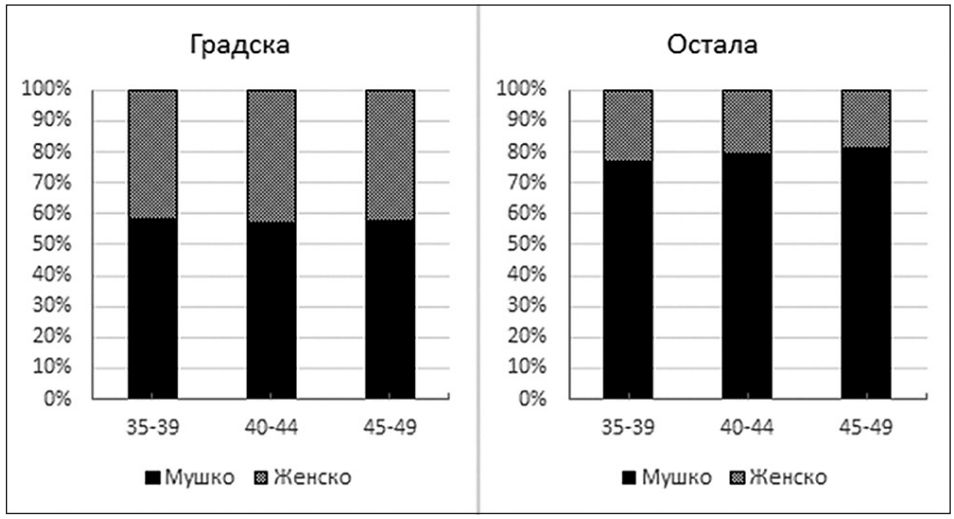

Графикон 3. Полна структура становништва које никада није склопило брак према старосним групама и типу насеља (Попис 2011)

Извор: РЗС, посебна обрада података Пописа 2011.

Табела 1. Лица која нису склапала брак према старости, полу и типу насеља, у % (Попис 2011)

Градска	Мушкарци			Жене		
	35–39	40–44	45–49	35–39	40–44	45–49
Република Србија	23,5	16,3	12,4	16,2	11,6	8,3
Београдски регион	26,6	18,4	13,4	22,2	16,7	12,0
Регион Војводине	22,9	16,8	13,7	14,4	10,1	7,4
Регион Шумадије и Западне Србије	21,6	14,7	11,1	13,4	9,2	7,0
Регион Јужне и Источне Србије	21,5	14,0	10,7	11,5	7,7	5,4
Остала	Мушкарци			Жене		
	35–39	40–44	45–49	35–39	40–44	45–49
Република Србија	27,2	21,5	18,1	9,0	6,1	4,5
Београдски регион	24,3	18,0	15,0	12,3	7,7	4,6
Регион Војводине	28,2	22,0	18,2	10,2	7,1	5,2
Регион Шумадије и Западне Србије	28,1	22,9	19,6	8,5	5,9	4,5
Регион Јужне и Источне Србије	26,3	20,3	17,0	6,8	4,4	3,8

Извор: РЗС, посебна обрада података Пописа из 2011.

Посматрано по регионима, када је реч о градским срединама, у свим старосним групама највиши удели неудатих и неожењених су у Београдском региону, а најнижи у Региону Јужне и Источне Србије. За разлику од тога, у сеоским срединама, у свим старосним групама, најнижи удели неожењених забалежени су у Београдском региону, а неудатих у Региону Јужне и Источне Србије. Највиши удели нежења су у регионима Војводине и Шумадије и Западне Србије, а неудатих у регионима Београда и Војводине. Очито је да иза ових података стоји регионално различит темпо породичних транзиција, као и специфичности средина у којима се одвијају, демографског карактера (степен урбаности, ниво образовања, доминантних вероисповести, полни (дис)баланси, старосна структура) и недемографског карактера (стамбени услови, родне асиметрије, подршка сродника итд.). Све ове специфичности се квалификују као фактори диференцијације у потенцијалним квалитативним истраживањима, како би се испитала спрега и снага њиховог утицаја. То је посебно значајно за објашњавање уочених контроверзи. Једна од њих је да ако се посматрају сви региони по старости, полу и типу насеља, и највиши и најнижи удео забележен је у руралним срединама. Најнижи удео лица ван брака забележен је међу женама руралних средина старости 45–49 година Региона Јужне и Источне Србије (3,8%), а највиши међу мушкарцима руралних средина старости 35–39 година Региона Војводине (28,2%).

Према последњем попису, у свих 168 општина Републике Србије у старосној групи 35–49 година, постоји родни јаз у корист неожењених наспрам неудатих. Распон удела мушкараца ове старости који се никада нису женили креће се од 49,1% (Општина Црна Трава) до 11,8% (Општина Нови Пазар), а жена које се никада нису удавале од 24,1% (Општина Стари Град) до 2,7% (Општина Житорађа).

ЗАКЉУЧАК

Одлагање брака мушког становништва у Србији је сложен феномен који је показао битне диференцијације, како у односу на исти феномен код супротног пола, тако и по свим анализираним обележјима. Тако се одлагање склапања првог брака, па најчешће и родитељства, разликује у урбаним и руралним срединама. У руралним срединама и код мушкараца и код жена одлагање је израженије уколико се посматра у оквиру старосне групе 35–49 година, али је више неожењених него неудатих. С друге стране, отвара се могућност да се за додатна истраживања у руралним насељима доња старосна граница спусти, како би се детектовале оне партнерске заједнице које се успостављају раније него у граду. Тиме се отвара теза о дуалности одлагања брака у граду и селу. Одлагање брака у Србији не може се свести у типичне оквире Друге демографске транзиције ни код мушког, нити код женског становништва. Експлорација овог истраживања отворила је питање да ли исти фактори делују на одлагање склапања првог брака на исти начин код оба пола, и колики је значај родних разлика овог феномена за реализацију репродукције у сеоским и урбаним крајевима. Колико су биолошки фактори репродукције уткани

у уочене обрасце одлагања брака и интимне доживљаје о граници пролонгирања партнерства, а колико су их трансформисале нове социјалне норме? Регионалне диспропорције откривају утицаје социјалних контекста мањих средина и вишеузрочност, варирање удела неожењених и неудатих, али и велику постојаност разлике у просечној старости између невеста и младожења. Нови „стил брачности" и одлагање брака из најновијег периода, које је витална статистика већ забележила, тек ће у наредном попису становништва показати свој одраз на брачној структури становништва. Однос омладине према браку и репродукцији евидентиран у социолошким истраживањима почетком 21. века указује на померање уверења када треба склопити брак ка старијим годинама, нормативно прихватање кохабитација али давање предности брачном суживоту [Томановић и Станојевић 2015] што наговештава даљи тренд одлагања брака, али не и одустајање од њега.

Феномен одлагања уласка у први брак је очигледно много комплекснији од устаљеног тумачења и, готово по правилу, везивања само за женско становништво при анализи одлагања рађања првог детета. Потребне су детаљније анализе које ће додатно осветлити факторе који утичу на одлагање, а они су, чини се, мање јасни када се ради о мушком становништву.

ЗАХВАЛНОСТ

Овај чланак настао је као резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији" – број III 47006, који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Муцић, Марија и Мирјана Девеџић (2018). Полни дисбаланс становништва – индикатор демографских перспектива и социоекономског развоја. У: *Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља: тематски зборник радова VII научно-стручног скупа са међународним учешћем „Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља: генезе и перспективе просторног развоја"*. (стр. 591 – 596). Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду – Географски факултет.

Пенев, Горан и Биљана Станковић (2010). Ванбрачна рађања и ванбрачне заједнице између маргинализације и модернизације. *Демографски преглед*, 10(37): 1–4.

Петровић, Мина (2006). Брачност становништва. У: *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. години* (ур. Г. Пенев). Београд: Републички завод за статистику; Институт друштвених наука: Центар за демографска истраживања и Друштво демографа Србије, 139–153.

Републички завод за статистику (2011). *Демографска статистика у Републици Србији, 2010.* Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику (2011). Посебна обрада података Пописа 2011. године.

Републички завод за статистику (2018). *Демографска статистика у Републици Србији, 2017.* Београд.

Станковић, Биљана (2015). Брачност становништва. У: *Популација Србије почетком 21. века* (ур. В. Никитовић). Београд: Републички завод за статистику Србије, 195–218.

Bobić, Mirjana i Jelisaveta Vukelić (2011). Deblokada „druge demografske tranzicije"? *Sociologija*, 53(2): 149–176.
Petrović, Mina (2010). Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 1: 53–78. (DOI: 10.2298/STNV1101053P).
Stanković, Biljana i Goran Penev (2010). Trendovi vanbračnih rađanja u srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu. *Stanovništvo*, 1: 1–24. (UDK: 055.623(497.11+4)"1950-2008").
Stanković, Biljana (2014). Consensual unions in Serbia: 2011 census results. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* / *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148: 421–432.
Van De Kaa, Dirk J. (2002). The idea of a second demographic transition in industrialized countries. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Insitute of Population and Social Security, Tokyo, 29 January.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Tomanović, Smiljka i Dragan Stanojević (2015). Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, SeConS grupa za razvojnu inicijativu. Dostupno na: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12065.pdf. Pristupljeno: 30. 9. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MARRIAGE POSTPONEMENT WITH MALE POPULATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

by

MARIJA MUCIĆ
Statistical Office of the Republic of Serbia
Milana Rakića 5, Belgrade, Serbia
marija.s.mucic@gmail.com

MIRJANA DEVEDŽIĆ
University of Belgrade, Faculty of Geography
Studentski Trg 3/III, Belgrade, Serbia
mdevedzic@gmail.com

SUMMARY: Postponement of the first marriage is most often associated with postponement of births and decline of fertility, and in research, almost as a rule, the focus is put on female population. Postponement of marriage is characteristic for both sexes, and the aim of this paper is to perceive this phenomenon from the "male angle". The focus of the analysis is put on the male population of two age groups, 35 to 49 and 40 to 49 years that never married. The prevalence of the phenomenon of postponement of first marriage among the male population is explored, the rural-urban model is determined and compared with the characteristics of this phenomenon of the opposite sex. The 2011 Census data at the level of NUTS2 regions was analysed. The results show that there is a gender-different rural-urban model of marriage postponement. The shares of unmarried women are higher in urban than in rural areas, while this pattern is reversed in the male population.

KEYWORDS: marriage postponement, unmarried men, rural/urban, regions, Serbia

UDC 314(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867499A
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПРОСТОРНА ДИМЕНЗИЈА ДРУГЕ ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ

ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ
v.nikson@gmail.com

ИВАНА МАГДАЛЕНИЋ
in.magdalenic@gmail.com

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија

САЖЕТАК: Досадашња истраживања Друге демографске транзиције (ДДТ) у Србији махом су усмерена на њену социолошку димензију односно промене које се тичу формирања породице. С друге стране, разумевање просторне димензије овог процеса може помоћи у разумевању његовог даљег ширења, али и његове природе ван држава у којима је оригинално описан, на шта указује историјат прве демографске транзиције. Циљ овог рада је да установи да ли просторни обрасци скоријих промена (1991–2011) у показатељима фертилитета на локалном нивоу у Србији имају своје упориште у ДДТ. У ту сврху, испитане су регионалне разлике у ширењу демографских иновација, мерене типичним демографским показатељима ДДТ: стопа укупног фертилитета, просечна старост мајке при живорођењу и удео рођених ван брака. Иако налази у вези са ширењем ниског фертилитета и одлагања рађања могу указивати на то да су фактори ДДТ на делу, они који се тичу ванбрачног фертилитета сугеришу да тај процес није тако једнозначан, истичући на тај начин сличност са манифестацијом показатеља ДДТ у постсоцијалистичким друштвима Европе. Неупитно је, пак,

да транзиција између традиционалног и модерног у погледу репродуктивног режима у Србији има своју јасну просторну димензију, чијим би се даљим истраживањем умногоме разјаснили механизми и темпо будућих промена односно допринело дефинисању адекватних мера популационе политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друга демографска транзиција, фертилитет, ванбрачна рађања, регионалне разлике, Србија

Демографска транзиција је вероватно најпопуларнији демографски наратив 20. века, који описује главне промене у демографском режиму свих популација на њиховом путу трансформације у модерна индустријска друштва. Овај контекст подразумева да се равнотежа између плодности и смртности постиже у завршној фази транзиције, што доводи до стационарне популације. Међутим, испоставило се да та равнотежа није дуготрајна и то најпре у технолошки напредним друштвима, која су историјски била прва која су ушла у транзицију. Заправо, након краја „бејби-бум" периода, односно од шездесетих година 20. века примећене су велике промене у демографским тенденцијама у овим земљама, као што су: пораст очекиваног трајања живота, опадање стопе рађања испод нивоа замене генерација, пораст старости при уласку у први брак, транзиција од брака ка кохабитацији, повећање удела ванбрачних рађања и пораст имиграције. Ове промене се најчешће тумаче Другом демографском транзицијом (ДДТ), што је концепт који су заједнички формулисали Листаге и ван де Ка 1986. и даље разрађивали и допуњавали укључивањем миграционе компоненте [Van de Kaa 1987, 2004; Lesthaeghe 2014]. Као што Листаге истиче у новијим радовима, ДДТ се често поједностављено схвата као концепт који описује узрочнике ниског фертилитета у модерним друштвима иако су промене фертилитета несумњиво иницирале појаву овог процеса. Он предлаже да ДДТ треба, пре свега, да буде конципиран као оквир за разумевање дубоких културних промена које ће пре или касније изазвати и разне демографске промене [Lesthaeghe 2014].

Стопа укупног фертилитета испод нивоа замене генерација, као главна демографска особеност друге демографске транзиције, прво је забележена у Северној и Западној Европи (током шездесетих и седамдесетих година 20. века), потом у Јужној (осамдесетих) и на крају Средњој и Источној Европи (након 1990) [Basten and Frejka 2016]. Најважнији фактори који су утицали на овакве промене фертилитета покренути су технолошким (развој медицине, контроле рађања, комуникација и протока информација итд.), структурним (унапређење система образовања, социјалне и здравствене заштите, раст удела високообразованих и удела жена на тржишту рада, пораст животног стандарда итд.), али подједнако и културним променама (ширење демократије, родна равноправност, као и већа слобода појединца да одлучује у складу са личним осећајем) [Van de Kaa 1987; Lesthaeghe 2014].

Поред општих примедби на сам концепт ДДТ у вези са њеним идеационим и културним покретачима, одређене сумње се често изражавају

у погледу применљивости овог теоријског оквира изван региона где је првобитно био препознат као процес [Lesthaeghe and Neidert 2006]. Свакако, све је више доказа да се појаве као што су низак фертилитет, растући удео кохабитација и ванбрачних рађања шире глобално [Lesthaeghe 2014]. Ипак, неки аутори повезују ове факторе са порастом сиромаштва, формулисаним кроз „образац неповољног положаја" у САД (кохабитација као карактеристика нижег социјалног слоја), на тај начин изражавајући сумње да механизми културних промена типични за ДДТ утичу на демографске промене у Источној Европи [Perelli-Harris and Gerber 2011]. С друге стране, Еспинг-Андерсен и Билари [2015] сматрају да је могуће доћи до опоравка стопе фертилитета, при чему би период потребан за то у одређеном друштву зависио од темпа родне промене у породици односно брзине адаптације улоге мушкарца на измењене друштвене околности.

С обзиром да низак фертилитет већ више од 60 година одликује популацију Србије (без Косова и Метохије), и да постоји доста специфичности у трендовима одговарајућих демографских показатеља у односу на друге бивше социјалистичке земље, чини се да је сасвим релевантан истраживачки циљ који има намеру да допринесе одговору на питање да ли се промене фертилитета типичне за ДДТ шире од свог извора ка југоистоку Европе. Ово је посебно битно због разноврсних демографских импликација ниског фертилитета, које нису увек добро препознате и артикулисане мерама популационе политике.

Поједини аутори, с правом, барем из угла емпиријских доказа, доводе у питање постојање свих димензија ДДТ у Србији, нарочито оних које се демографски манифестују порастом кохабитације као алтернативе браку, односно удела ванбрачних рађања [Petrović 2011; Bobić 2014]. Но, могуће је да се процес ДДТ не одвија равномерно нити се све његове особине истовремено развијају, што је, уосталом, случај не само у земљама Средње и Источне Европе него је био и у онима где је овај концепт оригинално описан [Hoem et al. 2009].

Постојећа истраживања ДДТ у Србији фокусирана су на национални ниво, нарочито на социолошке аспекте промена у породичној сфери. Међутим, географске разлике у дифузији иновација, као што су оне које доводе до демографских промена, показале су се значајним фактором регионалних разлика већ код прве демографске транзиције [Nikitović, Bajat and Blagojević 2016]. Стога ће се у овом раду пружити оквир за дубљи увид у просторне обрасце промене индикатора фертилитета типичних за ДДТ у раздобљу између три последња пописа становништва 1991–2011, што је период који се поклапа с последњим значајним падом стопе укупног фертилитета у Србији. Анализа се односи на административни ниво градова и општина за стопу укупног фертилитета (СУФ), просечну старост мајке при живорођењу и удео рођених ван брака. Разумевање просторне димензије ових процеса може умногоме допринети њиховом генералном разумевању, што даје могућност за боље предвиђање демографских трендова односно примену адекватних мера популационе политике.

ПОДАЦИ И МЕТОДЕ

За израчунавање анализираних индикатора, коришћени су званични подаци статистике виталних догађаја и пописа становништва 1991, 2002 и 2011. у Србији. Сваки показатељ је израчунат као трогодишњи просек око пописних година. За територијалну основу узета је административна подела у време пописа 2002, што подразумева да су резултати анализа дистрибуирани на укупно 161 општину у Србији без Косова и Метохије. Од тог броја, на основу административног критеријума, 42 општине имају статус града (од чега њих 16 чини Град Београд), и обухватају 63,2% укупног становништва у земљи према попису 2011. Сходно томе, резултати су сагледавани и у односу на поделу између општина чија су управна средишта значајнији градски центри и осталих.

Дистрибуција три индикатора на локалном нивоу приказана је на картограмима у односу на теоријски и емпиријски препознате прагове који показују да ли је и колико процес ДДТ одмакао. Такође, статистички су испитане процентуалне промене сваког од три показатеља током анализираног периода према типу административне јединице, као и коефицијенти корелације између индикатора у односу на три временска пресека.

ПОЈАВА НИСКОГ ФЕРТИЛИТЕТА И ОДЛАГАЊА РАЂАЊА

Крај „бејби-бум" периода у Србији дошао је већ крајем педесетих година 20. века, при чему је пад периодске стопе укупног фертилитета био бржи и снажнији него у већини европских земаља, јер су осим општих детерминанти ниске плодности, утицај на то имале рана либерализација права на абортус, али и убрзана секуларизација и индустријализација друштва у време СФРЈ [Nikitović 2011]. Последњи јачи пад СУФ почео је крајем 1980-их, слично тренду у бившим комунистичким државама, али ипак није довео до најнижих вредности забележених у овим и земљама Јужне Европе (Графикон 1).

На то је свакако имао утицај не тако нагли прелаз из социјализма ка тржишној економији и индивидуалистичком концепту западног друштва, какав су доживеле популације бившег Источног блока, али и одржавање традиционалног погледа на формирање породице, у чему је период ратних деведесетих година имао битну улогу [Rašević 2004; Petrović 2011; Bobić i Vukelić 2011; Lerch 2018]. У том смислу, истраживања ниског фертилитета у Србији, поред добро познатих структурних ограничења, указују и на културолошке факторе, где се препознаје недовршена родна промена у оквиру породице, тј. одржавање асиметричних родних улога [Bobić 2014].

СУФ у Србији осцилира између 1,4 и 1,45 од 2005. године, док је већина бивших социјалистичких држава које су након 1990. искусиле изразито низак ниво ове стопе (испод 1,3) недавно доживела њен пораст (Летонија, Русија и Словенија су чак премашиле 1,5). Иако има индиција да је „одлагање рађања из опортунистичких разлога и због структурних препрека" уочено још током периода СФРЈ [Rašević 2004: 9], чини се да

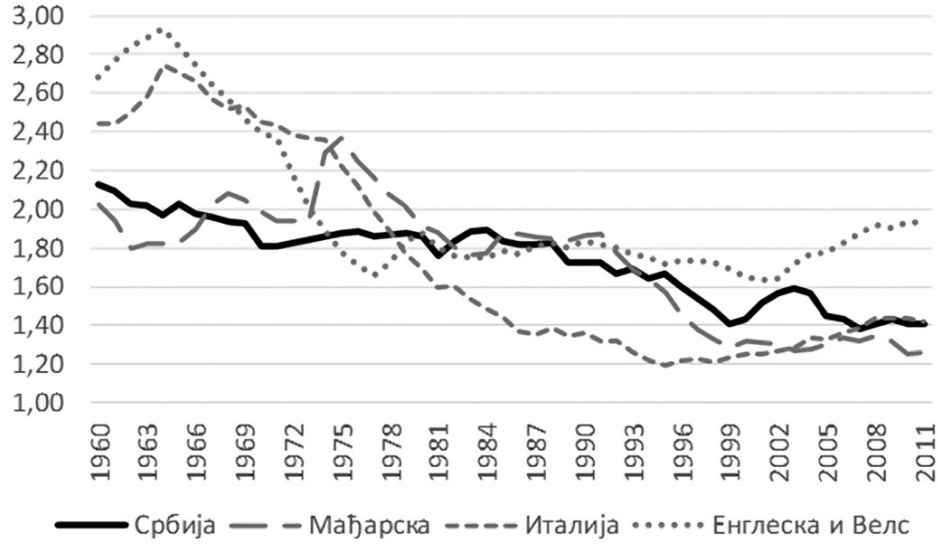

Графикон 1. Стопа укупног фертилитета у Србији и одабраним европским земљама (1960–2011)

Извори: Human Fertility Database [2018], прорачуни аутора према: РЗС [2016];
Најомена: без података за Косово и Метохију

је јасан почетак овог процеса у Србији повезан с падом социјалистичког система, и на тај начин личи на трендове који су запажени у другим постсоцијалистичким друштвима. Тако је просечна старост мајке при живорођењу порасла са 25,9 (1991) на 28,7 година (2011), но то је вредност нижа за годину дана него у Чешкој, а скоро годину и по од просека за EU-28 [Eurostat, 2018].

До почетка 21. века, СУФ виши од 2,1 имало је свега неколико општина на југозападу Централне Србије односно уз њену административну границу са Косовом и Метохијом. Од тога је у 2011. једино општина Тутин имала фертилитет већи од потреба просте репродукције, а још свега три општине виши од 1,8 деце по жени. С друге стране, тек је 2002. регистровано неколико општина са изразито ниском СУФ (<1,3) иако је већина бивших социјалистичких и медитеранских земаља бележила те вредности још током 1990-их [Eurostat, 2018]. Ипак, већ 2011. овако низак ниво фертилитета бележи свака трећа општина у Србији. Између 1991. и 2002. године, највећа промена се односила на утростручење броја општина чија је СУФ пала испод границе у литератури означене као „замка ниског фертилитета" (1,5), док је истовремено број општина са СУФ у интервалу блиском нивоу замене генерација (1,8–2,1) пао на трећину (Карта 1).

Карта 1. Стопа укупног фертилитета по општинама Србије (1991–2011)

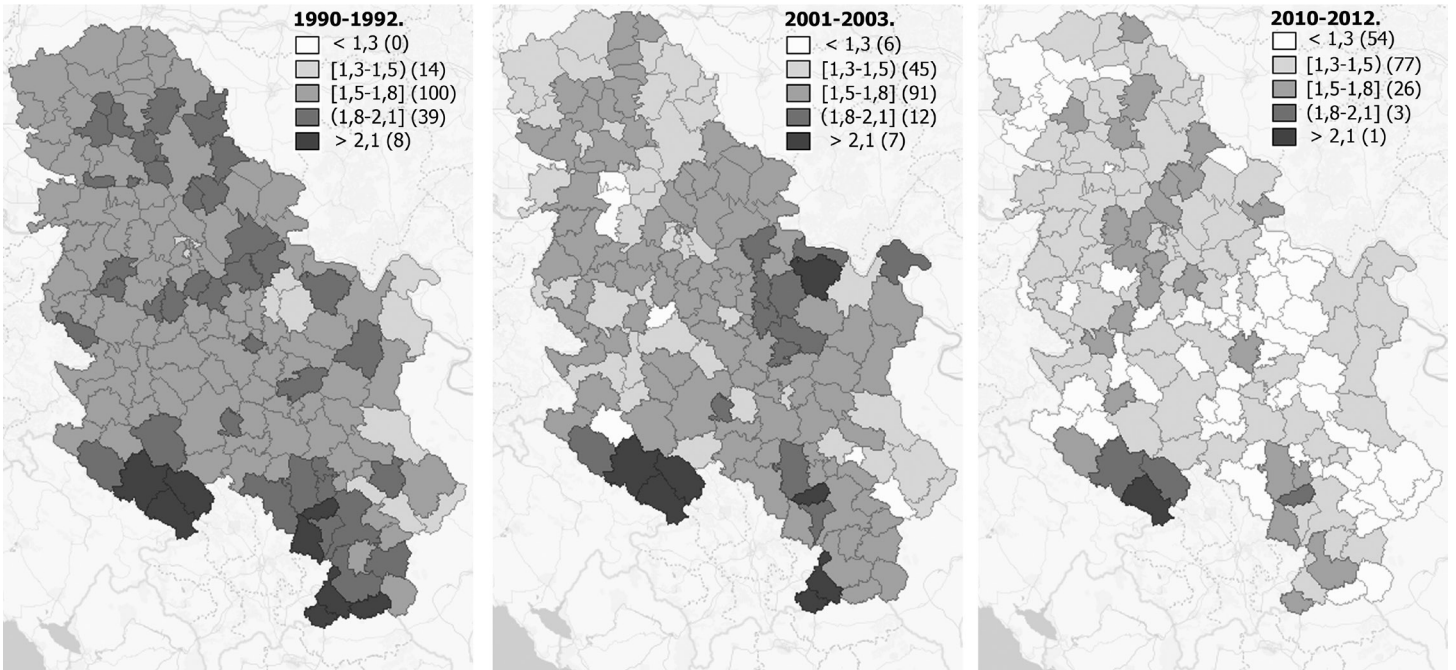

Најинтензивније промене су се, ипак, одиграле у периоду 2002–2011, када је осим поменуте експлозије броја општина са изразито ниским фертилитетом, дошло и до драстичног смањења броја општина чија је СУФ виша од 1,5. Притом, чак четвртина свих општина у земљи доживела је смањење СУФ између 20% и 40%. Већина њих је у Источној и Југоисточној Србији, најмање развијеним регијама у земљи. Пад СУФ већи од 40% након 2002. регистрован је у неколико општина на североистоку Централне Србије, коју одликује највећи удео становника који живе у иностранству [Penev i Predojević-Despić 2012]. С обзиром на разлику у исказивању виталних догађаја од стране званичне статистике између 2002. и 2011. године (у другој нису укључени живорођени од стране емиграната), ово велико смањење не може се приписати само стварном паду стопе фертилитета.

У време Пописа 1991. просечна старост мајке при живорођењу у највећем броју општина Србије била је испод 26 година. Најочитија промена до 2002. десила се управо у тој групи, јер је њен удео опао на мање од трећине свих општина. Тако је у највећем броју општина овај показатељ 2002. био у интервалу 26–28 година. Посебно изражен скок је забележен између 2002. и 2011. када се број општина код којих је овај индикатор виши од 28 година увећао пет пута. У питању су општине чија су средишта највећи урбани центри, углавном у северним и западним деловима Србије. Притом је највиша просечна старост мајке (виша од 30 година) забележена у централним градским општинама Града Београда и у Граду Новом Саду. Најниже вредности овог показатеља углавном се односе на југоисток – најмање развијену и демографски најстарију област земље. Треба истаћи да се највећи пораст индикатора у периоду 2002–2011. (6–10%) десио углавном у општинама с мањим урбаним центрима (већином у Централној Србији) и онима где су раније превладавале релативно ниже вредности (Карта 2).

Карта 2. Просечна старост мајке при живорођењу по општинама Србије (1991–2011)

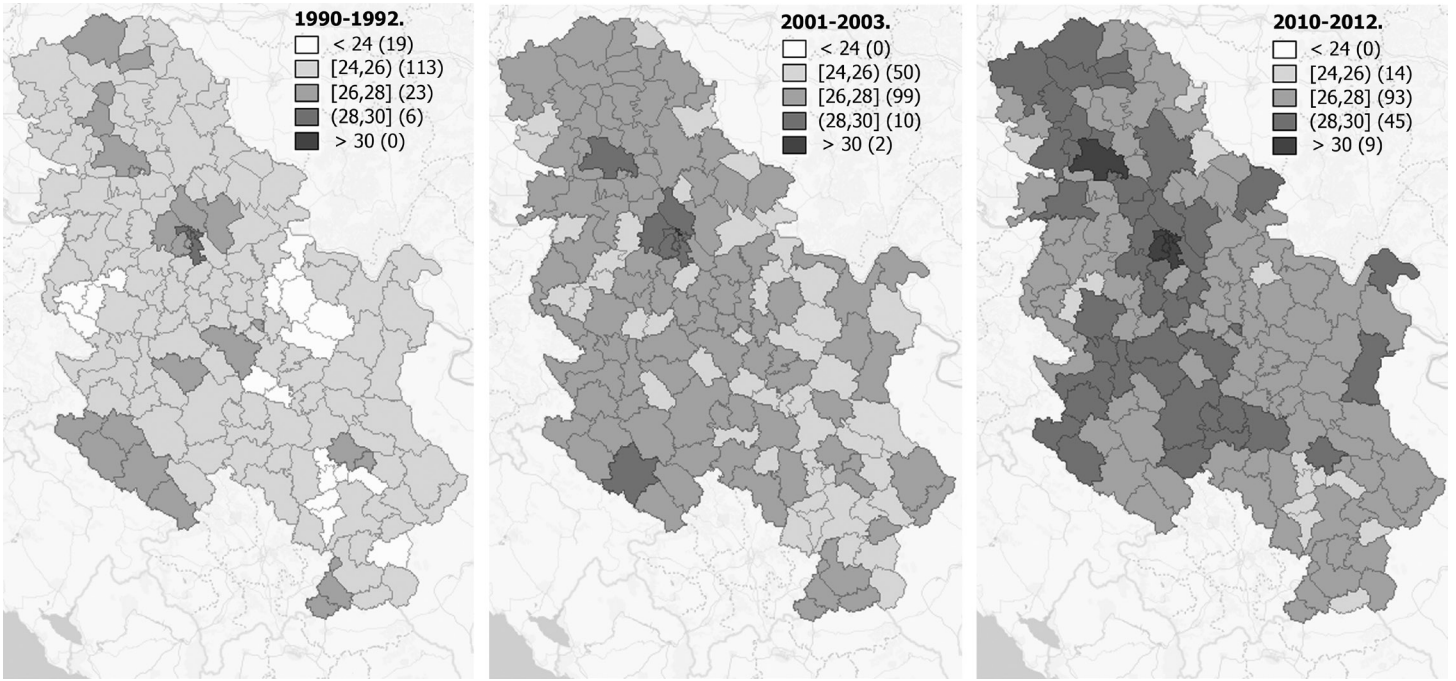

УДЕО РОЂЕНИХ ВАН БРАКА

Удео ванбрачних рађања један је од типичних индикатора који одражавају промене у демографском понашању у вези с Другом демографском транзицијом. Ако изузмемо нордијске земље, ниво овог показатеља је у већем делу Европе до почетка 1980-их био испод 10%, када почиње да расте, пре свега на западу континента. У Србији је овај удео био врло стабилан око просека 10,6% од Другог светског рата па све до краја осамдесетих година, што значи да се позиција наше земље у европском контексту у истом периоду значајно променила. Од земље у европском врху, Србија је уочи 1990. била углавном испред већине бивших социјалистичких друштава, земаља Бенелукса и Јужне Европе. Међутим, након периода 1991–2011, по овом показатељу су иза Србије, осим Швајцарске, Азербејџана, Кипра, Јерменије, Грчке и Турске, од бивших социјалистичких држава само Пољска, Белорусија, Украјина, Молдавија и наследнице СФРЈ, изузев Словеније [Eurostat, 2018].

Актуелни удео ванбрачних рађања у Србији резултира претежно из предбрачних кохабитација, које су типичније за људе у неповољном економском положају, као што су самохране мајке, укључујући и оне у проширеним вишегенерацијским породицама. То указује да пораст овог индикатора након 1990. не одражава ширење кохабитације као алтернативе браку [Petrović 2011; Bobić 2014], што је у складу с налазима из већине постсоцијалистичких друштава, где је тај процес, такође, прилично спор [Sobotka 2008]. Дистрибуција овог показатеља на нивоу општина у Србији показује да треба размотрити и низ других фактора, како би се боље разумела његова значајно изражена регионална диверсификација (Карта 3).

Источна Србија се веома упадљиво разликује од остатка земље у погледу процента рођених ван брака у сва три временска пресека. Већ 1991. у овој регији, удео већи од 30% забележен је код осам општина, а 2002. у скоро свим, при чему у 11 општина чак и већи од 40%. С друге стране, иако се у периоду 1991–2002. број општина где је овај показатељ био у распону 20–40% више него удвостручио, забележено је да је 2002. у 71 од 161 општине у земљи удео ванбрачних рађања ипак био нижи од 20%. Иако је 2011. сâм број ових општина опао, поларизација између истока и запада, али и великих урбаних средишта и остатка земље постаје још израженија будући да је у највећим градовима, без обзира на њихов географски положај, ниво овог показатеља око или испод 20%, док је у само пет урбаних центара (сви у Источној Србији) виши од 30%. У периоду 2002–2011. само 20 општина доживело је пад удела ванбрачних рађања, док је пораст већи од 50% забележен у 23 општине.

Карта 3. Удео живорођених ван брака (%) по општинама Србије (1991–2011)

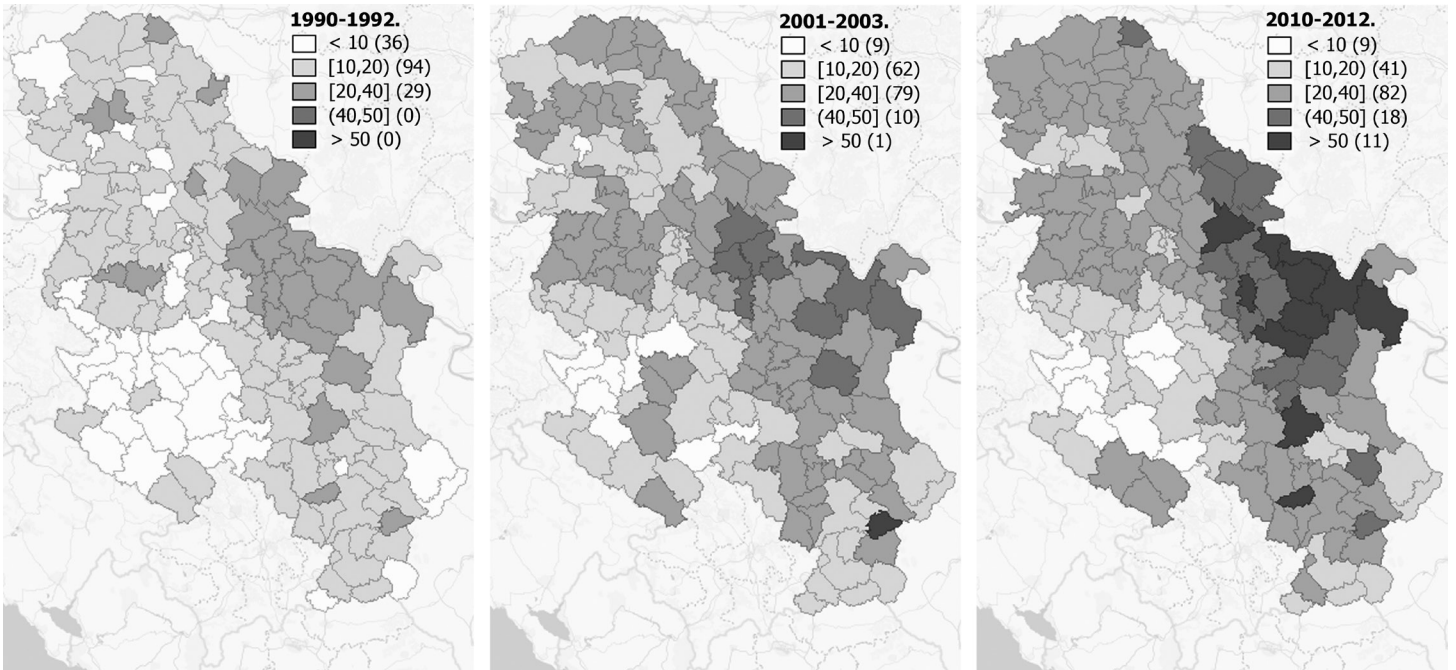

КОРЕЛАЦИЈЕ ИНДИКАТОРА И ПРОМЕНЕ ПРЕМА ТИПУ ОПШТИНА

У раду је испитивано постојање корелација између сваког од два пара индикатора на нивоу општина. У сва три временска пресека, једина статистички значајна корелација је она која указује да је просечна старост мајки при живорођењу негативно повезана са уделом рођених ван брака, где је Пирсонов коефицијент корелације релативно стабилан у анализираном периоду: r=-0,41; p<0,001 (1991); r=-0,35; p<0,001 (2002); и r=-0,44; p<0,001 (2011). Овај корелациони образац подразумева два типа повезаности – један се односи на општине у којима је просечна старост мајки при живорођењу нижа, а удео рођених ван брака већи, док други обухвата општине где је ова веза обрнутог смера. Први се може очекивати у мање развијеним и углавном руралним подручјима, док би други могао бити типичнији за високо урбанизоване и развијеније регије. Слични налази о индикаторима фертилитета могу се пронаћи у већини постсоцијалистичких друштава.

У последњем временском пресеку, регистрована је и позитивна корелација између стопе укупног фертилитета и просечне старости мајке при живорођењу, где је r=0,16; p<0,05 (2011). То се може објаснити тиме што више вредности СУФ постају све више карактеристичне за регије с вишом просечном старошћу мајки, индиректно указујући на то да ће се, уколико се актуелни тренд унутрашње миграције настави, највероватније, све већи део репродукције у земљи бележити у највећим центрима, који привлаче становништво у оптималном репродуктивном добу из осталих делова Србије.

Табела 1 резимира промене три анализирана индикатора ДДТ на нивоу општина према типу њихове административне поделе између три временска пресека. У односу на период 1991–2002, када разлика у смањењу СУФ према типу општина није постојала, у 21. веку је овај пад био значајно мањи у областима истакнутијих урбаних центара него у осталима. Јаз између два типа општина у погледу просечне старости мајке при живорођењу је, очекивано, продубљен од 1991. до 2011.

С друге стране, ако изузмемо изузетно висок раст удела ванбрачних рађања након 1990. без обзира на тип општина, виши раст изван области важнијих урбаних средишта се могао очекивати након 2002. у складу с недавним променама у европском контексту. Но, имајући у виду почетне вредности, уочљива је специфичност Србије по којој је овај показатељ за 30% већи изван области важнијих градова у 2011. Овај очигледни парадокс, претходно детаљније анализиран, указује на потенцијално особене облике ДДТ, који су атипични за земље у којима је овај процес био првобитно описан.

Табела 1. Квантитативна анализа одабраних индикатора друге демографске транзиције у Србији према административној подели на градове и општине (1991–2002–2011)

Трогодишњи просек око пописне године	Стопа укупног фертилитета		Просечна старост мајке при живорођењу		Удео живорођених ван брака (%)	
	Градови	*Општине*	*Градови*	*Општине*	*Градови*	*Општине*
1991. (1990–1992)	1,68	1,78	26,23	24,87	12,93	15,15
2002. (2001–2003)	1,54	1,65	27,37	26,18	20,46	23,69
2011. (2010–2012)	1,44	1,35	28,90	27,16	23,27	30,29
Процентна разлика						
2002–1991.	-7,88*	-7,59**	4,31**	5,28**	58,14**	56,32**
2011–2002.	-6,51*	-17,79**	5,59**	3,73**	13,75*	27,87**

**значајно при p=0,001; *значајно при p=0,05 према Mann-Whitney тесту

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Циљ овог рада је да установи да ли просторни обрасци скоријих промена (1991–2011) у показатељима фертилитета у Србији имају своје упориште у другој демографској транзицији, у смислу сличности са овим процесом у постсоцијалистичким друштвима Европе. У ту сврху, испитане су регионалне разлике у ширењу демографских иновација, мерене типичним демографским показатељима ДДТ.

Најниже стопе фертилитета јављају се управо у оним деловима земље у којима је фертилитет најраније почео да опада, што се не може објашњавати само променама након 1990. Метрополитанско подручје око два највећа града у Србији почиње да се издваја као зона нешто вишег СУФ у односу на остатак земље. Истовремено, пораст просечне старости мајке при живорођењу је најизраженији дуж важнијих путних коридора, што указује да је тај процес вероватно повезан са најновијим трендовима у урбанизацији односно унутрашњим миграцијама [Никитовић 2015]. С друге стране, иако се пораст удела ванбрачних рађања евидентно шири из језгра у Источној Србији, снажна дистинкција између истока и запада у нивоу овог показатеља сугерише да, не само да је темпо ове дифузије био спор, већ и да је опстајање традиционалних вредности повезаних са формирањем породице израженије на западу и југозападу земље.

Специфичности Источне Србије које се односе на анализиране индикаторе, посебно у погледу удела ванбрачног фертилитета, спадају у резултате који су, донекле, неочекивани. Штавише, овај регион представља изузетак у односу на познату Хајналову линију, која одражава поделу између Западне и Источне Европе у погледу режима брачности, а која је, чини се, и даље релевантна за разлике у ванбрачном фертилитету између региона у Европи [Walford and Kurek 2016]. Спецификум Источне Србије може се боље схватити ако се сагледа из дуже историјске и социокултурне

перспективе, која истиче значај културног модела влашке популације за разумевање актуелних промена фертилитета [Кнежевић 2013]. У питању је регион који је био иновативан у односу на прву транзицију фертилитета у земљи (крајем 19. века), при чему су њени окидачи били атипични (контрола рађања кроз систем „једног детета") слично актуелним парадоксима из угла ДДТ. Но, без обзира на природу узрочника промена, треба имати у виду да су у земљама из којих је овај процес потекао, региони зачетници прве били то и у случају друге демографске транзиције [Lesthaeghe and Neels 2002].

Посматрано према типу општина, може се закључити да се низак фертилитет из највећих урбаних центара раширио и на остала подручја, да је јаз у просечној старости мајке при живорођењу између више и мање урбанизованих општина проширен и да је удео ванбрачних рађања постао значајно виши изван највећих урбаних средина. Ширење вредности и идеја повезаних с ниским фертилитетом из урбаних центара у периферне области земље већ је добро запажено током прве демографске транзиције [Watkins 1990]. Такође, израженије одлагање рађања у градовима је у складу са недавним променама у постсоцијалистичким друштвима [Walford and Kurek 2016]. Међутим, уочена разлика између два типа општина у погледу ванбрачног фертилитета је неочекиван налаз са аспекта ДДТ осим ако занемаримо да су ванбрачна рађања у Србији углавном типична за жене из нижих социјалних слојева, које, притом, често живе у мање урбанизованим срединама [Bobić 2014]. Попут налаза из Пољске [Kurek 2011], са којом је Србија веома слична по питању нивоа и породичне позадине ванбрачног фертилитета, наши резултати сугеришу да је дифузија овог индикатора у Србији јасно условљена разликама у економском развоју и историјском и културном наслеђу између региона.

Иако низак фертилитет и одлагање рађања могу указивати на то да су фактори ДДТ на делу у Србији, удео ванбрачних рађања, као показатељ идеационе промене, сугерише да типични узрочници ове транзиције можда нису одлучујућа детерминанта недавних промена фертилитета у Србији. Чињеница да удео рођених ван брака није само резултат савремених кохабитација, већ се више приписује порасту нестабилних партнерстава која завршавају са самохраним мајкама лошег социоекономског статуса, подржава овакав закључак. Међутим, разлике у темпу конвергенције ка „стандардном обрасцу" између земаља и регија различитих културних наслеђа „нису од већег значаја" у складу са недавним концептуалним корекцијама ДДТ [Van de Kaa 2004: 8]. С друге стране, друштвена аномија, те спора транзиција у тржишну економију и стабилне политичке услове, што је типично за постсоцијалистичке земље, могу такође утицати на индивидуалне одлуке да се одложи рађање у случају високообразованих или да се прилагоде стратегије у вези са формирањем породице у случају особа у неповољном социоекономском положају [Perelli-Harris and Gerber 2011]. Коначно, могуће је да друштва као што је српско само прате специфичну путању прогресије ДДТ, како сугерише Соботка [2008]. Ово се

чини разложном претпоставком не само због историје прве транзиције и недоумица везаних за њену универзалност, већ и због чињенице да су у Србији истовремено опажене и модерне и традиционалне вредности које утичу на одлуке појединаца у вези са формирањем породице [Bobić i Vukelić 2011]. Такође уочене промене могу се тумачити као врло спора транзиција ка ономе што неки аутори називају родном правичношћу у породичним нормама [Esping-Andersen and Billari 2015]. Сличан тренд је забележен у Румунији указујући на то да би процес ДДТ могао бити у току пошто је превладана већина „прагова" који означавају почетак ове транзиције, с изузетком кохабитације, потпуног целибата и модерне контрацепције [Muresan 2007]. Резултати у овом раду показују да транзиција између традиционалног и модерног у погледу репродуктивног режима у Србији има своју јасну просторну димензију, при чему су потребна даља истраживања која би укључила специфичније методе просторне анализе и шири сет индикатора.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Кнежевић, Александар Д. (2013). *Историјскодемографске и етнодемографске основе развитка становништва Источне Србије* (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.

Никитовић, Владимир (2015). Мигрантско становништво. у: Владимир Никитовић (ур.), *Популација Србије почетком 21. века.* Београд: Републички завод за статистику, 98–127.

Републички завод за статистику (2016). *Демографска статистика 2015*. Београд: Републички завод за статистику.

Bobić, Mirjana (2014). Specific (Blocked) Post-socialist Union Transformation in Serbia. *Sociologija i prostor*, 52(2): 207–225.

Bobić, Mirjana i Jelisaveta Vukelić (2011). Deblokada 'druge demografske tranzicije'? *Sociologija*, 53(2): 149–176.

Esping-Andersen, Gøsta and Francesco C. Billari (2015). Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1): 1–31.

Frejka, Tomas and Stuart Gietel-Basten (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies,* 41(1): 3–56.

Hoem, Jan M.; Dora Kostova, Aiva Jasilioniene and Cornelia Muresan (2009). Traces of the Second Demographic Transition in Four Selected Countries in Central and Eastern Europe: Union Formation as a Demographic Manifestation. *European Journal of Population*, 25(3): 239–255.

Kurek, Slawomir (2011). Population changes in Poland: A second demographic transition. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 19: 389–396.

Lerch, Mathias (2018). Fertility and union formation during crisis and societal consolidation in the Western Balkans. *Population Studies*, 72(2): 217–234.

Lesthaeghe, Ron J. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51): 18112–18115.

Lesthaeghe, Ron J. and Lisa Neidert (2006). The Second Demographic Transition in the United States: Exception or textbook example? *Population and Development Review*, 32(4): 669–698.

Lesthaeghe, Ron and Karel Neels (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18(4): 325–360.
Nikitović, Vladimir (2011). Functional data analysis in forecasting Serbian Fertility. *Stanovništvo*, 49(2): 73–89.
Nikitović, Vladimir; Branislav Bajat i Dragan Blagojević (2016). Spatial patterns of recent demographic trends in Serbia (1961–2010). *Geografie*, 121(4): 521–543.
Penev, Goran i Jelena Predojević-Despić (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri „vruće" emigracione zone. *Stanovništvo*, 50(2): 35–64.
Perelli-Harris, Brienna and Theodore P. Gerber (2011). Nonmarital Childbearing in Russia: Second Demographic Transition or Pattern of Disadvantage? *Demography*, 48(1): 317–342.
Petrović, Mina (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u post-socijalističkim zemljama: Zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 49(1): 53–78.
Rašević, Mirjana (2004). Fertility trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42(1–4): 7–27.
Sobotka, Tomáš (2008). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19: 171–224.
Van de Kaa, Dirk J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 1–53.
Van de Kaa, Dirk, J. (2004). Is the Second Demographic Transition a useful research concept: Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2: 4–10.
Walford, Nigel and Slawomir Kurek (2016). Outworking of the Second Demographic Transition: National Trends and Regional Patterns of Fertility Change in Poland, and England and Wales, 2002–2012. *Population, Space and Place*, 22(6): 508–525.
Watkins, Susan Cotts (1990). From Local to National Communities: The Transformation of Demographic Regimes in Western Europe, 1870–1960. *Population and Development Review*, 16(2): 241–272.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

EUROSTAT (2018). Fertility indicators, table. Доступно на: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database. Приступљено: 12. 7. 2018.
Human Fertility Database [2018]. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Доступно на: www.humanfertility.org. Приступљено: 10. 7. 2018.
Muresan, Cornelia (2007). Family dynamics in pre and post-transition Romania: a life table description, MPIDR Working Paper WP 2007–18. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research. Доступно на: https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-018.pdf. Приступљено: 12. 7. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

SPATIAL DIMENSION OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION IN SERBIA

by

DANIELA ARSENOVIĆ
University of Novi Sad, Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

VLADIMIR NIKITOVIĆ
v.nikson@gmail.com

IVANA MAGDALENIĆ
in.magdalenic@gmail.com

Institute of Social Sciences, Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Current research of the second demographic transition (SDT) in Serbia is largely focused on its sociological dimension, particularly on changes related to family formation. On the other hand, understanding the spatial dimension of this process can help in understanding its further expansion, but also its nature outside the countries in which it was originally described, as the history of the first demographic transition showed it. The aim of this paper is to determine whether spatial patterns of recent changes (1991–2011) in fertility indicators in Serbia could have their foundation in SDT. For this purpose, regional differences in the diffusion of demographic innovations, measured by typical demographic indicators of SDT such as total fertility rate, mean age of women at childbirth and proportion of non-marital live births, were examined. Although the findings in terms of the spreading of low fertility and postponement of births may indicate that SDT drivers are at work in Serbia, those related to non-marital fertility suggest that this process may not be so straightforward, thus highlighting the similarity with the manifestation of SDT indicators in European post-socialist societies. It is unquestionable, however, that the transition between traditional and modern in terms of the reproductive regime in Serbia has its clear spatial dimension and its further research would greatly clarify the mechanisms and tempo of future changes and contribute to defining of adequate measures of population policy.

KEYWORDS: second demographic transition, fertility, non-marital fertility, regional differences, Serbia

UDC 316.7-053.9(497.11)
UDC 159.922.63(497.11)
UDC 364.4-053.9(497.119)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867515L
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПЛАНИРАЊЕ ВЛАСТИТЕ СТАРОСТИ – РЕСУРС АКТИВНОГ СТАРЕЊА У ЗАЈЕДНИЦИ

ЉУБО ЛЕПИР
Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Булевар војводе Петра Бојовића 1А
Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина
ljubo.lepir@fpn.unibl.org

САЖЕТАК: У условима јачања неолиберализма, када се улога државе у обезбјеђивању социјалне сигурности грађана континуирано смањује, питања старости и старења све више постају „ствар" личне одговорности и властитог односа сваког појединца према себи и свом животу. Властито планирање старости је насушна потреба у друштвима у којима су системи социјалне сигурности недовољни за обезбјеђивање егзистенцијалних потреба старих. Планирање старости директно је повезано са остваривањем модела активног старења. Активно старење подразумијева свјесно управљање старе особе својим преосталим способностима, могућностима и ресурсима, а у циљу превазилажења посљедица старења и старости. Међутим, питања начина остваривања циљева активног старења не може бити одговорност само старе особе – то је питање одговорности и заједнице у којој стара особа живи. Услови које ствара и активности које проводи заједница директно доприносе бољим и ефиксанијим резултатима личног планирања старости. Рад се бави актуализацијом значаја личног планирања старости и одрживости концепта активног старења у локалним заједницама. Лично планирање старости у директној је коорелацији са институционалном подршком старима у локалној заједници која се остварује превентивним програмима и програмима прилагођавања. Превентивним програмима у заједници може се олакшати прилагођавање старих особа новим стањима и посљедицама старости, а програмима прилагођавања обезбјеђује се непосредна подршка старима у рјешавању конкретних и активних проблема с којима се грађани локалних заједница свакодневно сусрећу.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: планирање, старост, активно старење, локална заједница

АКТИВНО СТАРЕЊЕ – НОВИ ДРУШТВЕНИ ОДНОС ПРЕМА СТАРОСТИ И СТАРЕЊУ

Свјетска здравствена организација [WHO 2002] под појмом „активно старење”[1] подразумијева „процес оптимизирања могућности за здравље, учешће и сигурност током живота како би се побољшао квалите живота у старости”. Овако дефинисан појам, сугерише да је концепт активног старења усмјерен на подржавање активне улоге појединца у процесу старења, а којем је коначан циљ остваривање добробити у старости. Друштвени значај активног старења садржан је у чињеници да се старост посматра као процес у којем је стара особа активни учесник у креирању животних циљева које остварује у заједници у којој живи. Према концепту активног старења, стари људи нису терет друштва. Они, својим искуством, знањима и активностима, могу допринијети развоју заједнице, али могу себи помоћи и у обезбјеђивању услова за квалитетнији живот у старости. За разлику од традиционалног схватања гдје се на старе људе априори гледа као на социјално и економски зависне особе, концепт активног старења полази од стања преосталих могућности и њихових ресурса које могу искористити за остваривање активне улоге у друштву.

Активно старење промовише личну аутономију, независност, међузависност и међугенерацијску солидарност [WHO, 2002]. Под аутономијом се сматра способност контроле, суочавања и доношења личних одлука о томе да човјек живи према властитим правилима и склоностима. Независност се обично схвата као способност обављања свакодневних животних функција самостално без (или са мало) помоћи других. Међузависност се односи на могућност остваривања међусобне подршке (прије свега социјалне) од стране других старих особа, а међугенерацијска солидарност је усмјерена на постојање системских механизама солидарности млађих генерација према потребама старих.

Према Ровеу и Кејну [Rowe and Khan 1997], три су кључне области гдје се остварује концепт успјешног (активног) старења, а то су: стање здравља и самосталност; когнитивне и физичке способности и активно учествовање у животу. Према њиховим ријечима, успјешно старење налази се између ова три елемента, односно, оно произлази из њиховог релативног међуодноса.

Здравље и самосталност међусобно су повезана стања код старих особа која се препознају као вјероватноћа обољевања и степен инвалидности. Под малом вјероватноћом болести и инвалидитета не подразумијева се само одсуство болести и инвалидности већ и одсуство фактора

[1] „Активно старење” је појам који као концепт уводи Свјетска здравствена организација 2002. године. То је био допринос изградњи новог односа друштва према проблему старења у свијету који је прокламован Мадридским акционим планом за старење. Од 2015. године овај појам замијењен је новим појмом „Здраво старење” који у великом дијелу преузима основне одреднице активног старења. Појам „активно старење” још је веома актуелан у друштвено-хуманистичким наукама и представља полазиште остваривања успјешног старења у заједници.

ризика који доводе до таквих стања старих особа. Когнитивне и физичке способности укључују постојање функционалности организма која омогућава активирање старих особа. Активно учествовање у животу за стару особу подразумијева максимално укључивање у друштвени живот заједнице, а у складу с индивидуалним могућностима. Остварити активно старење, односно успјешну и квалитетну старост, подразумијева остваривање постављених циљева у све три области. Добрим резултатима у овим областима постиже се висок степен квалитета живота старих особа што је један од основних циљева концепта активног старења. У том смислу, задатак заједнице је да својим ангажовањем допринесу остваривању ефикаснијих мјера подршке старим особама у овим областима, што подразумијева и омогућавање њиховог активног укључивања у свим сферама живота заједнице.

Укључивање старих у остваривање циљева активног старења подразумијева њихову свјесну и вољну партиципацију у активностима које им одређују како ће провести остатак свога живота. На очување воље за учествовањем у животним процесима у старости утиче степен одржавања међуљудских односа и ниво продуктивних активности старих особа. Појединац својим навикама, вриједностима, одлукама, поступањима и активностима директно и индиректно утиче на квалитет свог старења, односно на здравствено стање свога организма, физичке и менталне способности да се носи са физичким напорима и психичким проблемима, стање економских ресурса које посједује, квалитет социјалних односа у заједници, квалитет становања, исхране и др. У каквим условима ће дочекати своју старост, зависи и од тога како ће се индивидуа током живота поставити према остваривању циљева у овим областима. Сваки проблем у овим областима који се остави неријешен током младости може изазвати негативне посљедице у старости, јер старост зависи од онога што смо проживјели, на који начин смо то проживјели и јесмо ли ријешили проблеме који су нас оптерећивали.

Активно старење подразумијева максимално укључивање старе особе у припремање и провођење мјера којима се превенирају негативне посљедице претходних активности и унапређују услови за остваривање квалитетне старости. Активно укључивање старих у остваривање циљева старења подразумијева њихову свјесну партиципацију у активностима које им одређују како ће провести остатак свога живота. Принцип да свако, у складу са својим могућностима, може на индивидуалном плану допринијети квалитетнијој и бољој старости представља један од кључних полазишта примјене индивидуалног планирања старости као механизма остваривања концепта активног старења у заједници.

Свака особа најбоље познаје своје могућности, ресурсе и своје потребе. Од тога како ће успоставити однос између ових елемената зависиће и ниво остваривости животних циљева у старости. Лично планирање старости успоставља баланс између могућности, ресурса и потреба, а тиме постаје кључни ресурс активног старења у заједници.

ДРУШТВЕНИ И ИНДИВИДУАЛНИ КОНТЕКСТ ПЛАНИРАЊА СТАРОСТИ

Лично планирање старости представља неизбјежан начин материјализације рационалног односа између личних потреба и објективних могућности у животу старе особе. Оно се односи на планирање ресурса у младости и планирање активности у старости. Планирањем се превенирају многи проблеми с којима се стара особа сусреће у старости. Оно се може посматрати као скуп активности које укључују доношење одлука о циљевима, средствима, понашањима, како би се остварили жељени резултати. То је процес који је заснован на усклађивању ресурса, могућности и жеља, и путем којег се одлучује о алтернативним правцима будућих акција којима се рјешавају проблеми неизвјесности околине. Планирањем се настоји оптимизирати дјеловање различитих фактора који утичу на процес старења и саму старост.

Могу се издвојити четири групе фактора који детерминишу процес старења, а тиме и лично планирање старости, а то су: економски, социјални и околински услови у којима стара особа живи; постојање здравствених и социјалних сервиса за старе у заједници; индивидуалне карактеристике и лична понашања старих особа током живота.

Прва група фактора односи се на објективне услове у којима стара особа живи. Економска моћ друштва, социјалне вриједности и системи социјалне сигурности, као и услови природне средине имају доминантан утицај на квалитет живота људи у једној заједници. Заједница, настањена на подручју које је одређено климатским и просторним специфичностима, креира општи социјални и економски контекст у којем проводе своје животе припадници свих старосних група. Старе особе по својој биолошкој, економској и социјалној припадности долазе из друштвено најосјетљивије групе, па је утицај заједнице и највећи. Економска моћ заједнице, одрживост система социјалне сигурности, развијеност социјалних услуга, приступачност сервиса подршке у заједници и др. имају велики утицај на квалитет индивидуалних живота старих.

Друштвено, политички и економски систем одређује матрицу понашања појединца у друштву и друштва према појединцу. Да ли ће општа атмосфера у друштву бити усмјерена према подршци старима или ће предност дати њиховој маргинализацији зависи од тога како су развијени ови системи. Сем тога, на квалитет живота старих утичу и вриједносни концепти једног друштва. Може се рећи да општа друштвена сензибилност за питања старих људи у једној заједници произлази из општих поставки друштвене организације као што су култура, социјалне и традицијске вриједности, историјско насљеђе, морал и др.

Током историје, у већини заједница стари нису могли утицати на друштвено-економске, социјалне и услове околине у којима су живјели. Однос заједнице према старима се мијењао. У неким друштвима тај однос се заснивао на респекту и признавању искуства и ресурса које су стари посједовали, али у другим заједницама однос према старима је био економски и социјално маргинализирајући, понекад чак и свиреп [Bovouar 1995].

Избор у којој и каквој животној средини ће живјети плод је сплета животних околности које немају много везе с процесом планирања личне старости. Постојање здравствених и социјалних сервиса представља показатељ односа друштва према старим људима и показатељ системске бриге о старима у заједници. Здравствени и социјални сервиси намијењени старима чине незаобилазни садржај друштвене бриге о старима. Њихово постојање доприноси осјећају сигурности код старих, осјећају да нису напуштени и да друштво о њима брине. Услуге које пружају здравствени и социјални сервиси веома су значајни јер се путем њих задовољава највећи дио потреба старих особа. Према истраживањима која су проведена у Енглеској „Развој програма за старе" („Growing Older Programme"), квалитет живота старих зависи, поред осталих фактора, од задовољавања потреба за заштитом здравља и социјалном подршком [Lepir 2018]. Успјешно задовољавање тих потреба и рјешавање проблема који произлазе из њих представља кључ добро планиране и успјешно организоване друштвене бриге о старим људима. Потребе за здравственом заштитом и социјалном подршком у старости су велике, па је развијеност ових сервиса у заједници од кључне важности за квалитет живота старих људи. Постојање ових сервиса омогућује испуњавање друштвене обавезе заједнице према старима, али то има утицаја и на лично планирање свакодневних активности старих особа. Уколико су добро развијене услуге здравствене заштите и социјалне подршке, старе особе ће моћи рачунати на њих као на веома значајне ресурсе у задовољавању тих потреба, а тиме и у рјешавању основних проблема старости. Веома је важно да понуда ових сервиса буде стална јер, у супротном, планирање се неће моћи проводити као континуирани процес, а то је кључни предуслов успјешности рјешавања проблема и потреба које произлазе из њих.

У већини случајева, потребе старих особа произлазе из ризика којима су ове особе изложене због своје старости. Њихово физичко и психичко здравље, степен остварене породичне солидарности и степен социјалне подршке у средини у којој живе представљају основу дефинисања потреба старих [Havelka 2003]. Од личних карактеристика зависе многи резултати процеса старења. Познато је да генетска структура појединца (биолошко-наслиједни фактори) има значајан утицај на то како ће се одвијати сâм процес старења. Његове психо-физичке карактеристике као биолошког бића, вриједносни концепти које заступа и социјалне вјештине, у много чему одређују како ће изгледати његова старост. Сваки појединац је ентитет за себе, и с тачке организационе матрице, од сваког појединца се може очекивати различит приступ у планирању своје старости. Дефинисање циљева, приступ у организовању, избор средстава, начин коришћења постојећих и доласка до потребних ресурса, давање приоритета и сл. су све елементи који одређују посебност у планирању властите старости. Сваки човјек ће, у складу са својим посебностима приступити испуњавању овог задатка.

Лична понашања током живота чине најфлексибилнију групу фактора на које старе особе могу највише утицати. Она играју можда најзначајнију улогу у планирању властите старости. Какав ће бити квалитет

старости у великој мјери зависи од чињенице како се понашамо током живота. Брига о здрављу, квалитет прехране, физичке активности, излагања стресним ситуацијама и сл. само су неки од елемената личног понашања које имају директан утицај на квалитет здравља у старости. Лична понашања се рефлектују и на друге сегменте живота, као што су: економски и радни потенцијал, друштвени статус, професионална орјентација итд.

Индивидуално планирање старости представља континуирани процес обезбјеђивања ресурса и изналажења могућности за одржавање што веће самосталности у доба старости. Планирање старости из угла појединца подразумијева пројекције будућих властитих поступања у животним областима које су битне за квалитет живота старе особе, а те области су: здравље, независност, материјалне и финансијске могућности, становање и социјална средина. Ресурси и могућности за успјешну старост проналазе се у активностима државних институција и постојећим системима социјалне сигурности, у заједници, у непосредном животном окружењу, у породици, у својим преосталим способностима и у личној снази воље. За успјешно провођење планских активности старих неопходна је непосредна подршка околине, а посебно породице и локалне заједнице. У том смислу сврха планирања личне старости налази се у изналажењу најоптималнијих рјешења за конкретне и стварне проблеме старих, проблема који оптерећују њихове животе у њиховом реалном животном простору.

Планским дјеловањем стара особа подстиче властиту ангажованост која је битна за одржавање њеног биолошког и психосоцијалног активитета. Лично планирање старости је кључ успјешног старења и оно се може посматрати кроз два повезана процеса, а то су: планирање превентивних мјера у младости и прилагођавање стањима и посљедицама у старости.

Планирање превентивних мјера представља процес бриге о властитим ресурсима још у ранијим годинама живота како би се обезбиједили услови за квалитетан живот у старости. Друштвени и економски услови у којима људи живе током свога живота у значајној мјери одређују приступ личном планирању старости. Уколико су пензије, системи подршке и ресурси заједнице наклоњени потребама старих, планирање превентивних мјера биће више усмјерено на садржаје којима је циљ одржавање духовне и социјалне виталности старих. Уколико су системи социјалне подршке и социјалне сигурности слаби, давања веома ниска и селективна, тада се превентивне мјере усмјеравају, прије свега, на обезбјеђивање материјалних ресурса за старост. Међутим, превенција није искључиво одређена стањем система подршке старима. Она произлази из личне потребе старих људи да што дуже остану здрави и активни. Осјећај зависности је најтеже искуство кроз које пролази стара особа. Бити зависан од помоћи другога доводи стару особу у подређен положај. Управо та чињеница највише утиче на квалитет живота људи у старости и њихову потребу да се током живота што боље „припреме за старост". Конкретно, човјек би морао у младости чинити све оно што ће добро донијети у старости, или бар да не погорша претпоставке остваривања квалитетне старости. Превентивне активности требају да служе управо тој сврси.

Прилагођавање посљедицама чини други обимнији дио процеса личног планирања старости, и он представља тражење ефикасног одговора на актуелне и конкретне проблеме који оптерећују живот старе особе. Оно што се није успијело превенирати у младости неминовно постаје преокупација у старости. Лоше здравствено стање старе особе, недостатак новца и лоши услови становања, само су неки од типичних проблема који одређују квалитет старости, а који су дијелом резултат чињења или нечињења у ранијој животној доби. Прилагођавање произлази из доброг познавања стања у којем се стара особа налази и коришћења ресурса (околине, личних) у обезбјеђивању квалитетне старости. Планирање активности које се односе на директну подршку у старости, а непосредно је везано за провођење концепта активног старења, односи се на планско усмеравање активности старих особа у областима:

– обезбјеђење материјалних примања и економске сигурности;
– прилагођеност непосредног животног окружења потребама старих;
– обезбјеђење предмета за општу употребу у високофункционалном стању (намјештај, кућански уређаји);
– посједовање физичке кондиције и радног активитета;
– стална брига о здрављу и исхрани;
– систематичност у планирању свакодневних активности;
– успјешна и прилагодљива социјализација;
– осмишљено провођење слободног времена;
– међугенерацијска толеранција у условима заједничког живљења [Lepir 2018].

Свака од ових области у себи носи мноштво активности које је потребно провести како би се одговорило на стање конкретних потреба старих особа. Свака стара особа има своје проблеме, па су и активности усмјерене на тражење индивидуалних одговора. Да би се провеле предвиђене активности неопходно је провести поступак личног планирања. Лично планирање активности којима се рјешавају конкретни проблеми са којима се стара особа сусреће у своме животу подразумијева изналажење оптималних рјешења подршке, што подразумијева израду плана. Као и сваки други план, план активности на рјешавању проблема у старости подразумијева одређивање: циљева, ресурса (средстава), партнера и времена извођења.

ЗАЈЕДНИЦА – ПРОСТОР АКТИВНОГ СТАРЕЊА И ЛИЧНОГ ПЛАНИРАЊА СТАРОСТИ

Локална заједница представља најнепосреднији организовани облик заједничког живота већег броја људи на одређеном простору гдје индивидуе задовољавају највећи дио својих животних потреба. Према *Рјечнику социологије* [Abercrombie, Hill and Turner 2008] локалну заједницу карактеришу четири битна елемента, а то су: простор, структура, осјећаји и свакодневне активности. Када се говори о локалној заједници у социолошком

смислу, прије свега, мисли се на реалну друштвену заједницу која је настала ради задовољавања животних потреба људи „у једном дуготрајном самониклом процесу" [Sergejev 1978]. Простор у којем се живи, организациона структура заједнице, осјећаји припадности, свакодневне активности чланова заједнице и непосредне потребе одређују појам заједнице у најширем смислу. Специфичности посматрања локалне заједнице као простора задовољавања потреба старих налазе се у чињеници да је стара особа дуготрајно везана за заједницу својим осјећајима, социјалним везама и могућношћу коришћења ресурса.

У документу „Мишљење одбора регија – Активно старење: иновација – паметно здравље – бољи живот" [Odbor regija EU, 2012] локална заједница се веже за остваривање квалитета живота људи, посебно старих особа. У њему се наглашава значај локалних и регионалних власти у подржавању активног учешћа старих у друштву, обезбјеђивању услова за квалитетан живот. Документ промовише стварање „заједнице пријатеља старих", што подразумијева да се јавни простор у заједници, превоз, становање и локалне услуге требају прилагодити потребама старијих, са посебним нагласком на његовање солидарности и међугенерацијске сарадње. Такође, неопходно је обезбиједити могућности укључивања старих особа у различите послове који се проводе у заједници јер такав приступ подупире социјалну укљученост старих и осигурава да предложене мјере подршке у што већем степену одговарају стварним потребама старих особа у заједници.

Својим ставовима Одбора регија ЕУ подстиче земље чланице да омогуће активно учествовање локалних заједница у изградњи политика према старима на свим нивоима што подразумијева укључивање старих у све процесе планирања социјалног и економског развоја заједнице. Потреба личног планирања у заједници произлази и из саме природе планирања у заједници. Основне карактеристике планирања у заједници јесу непосредност и реалност. Непосредност се односи на дјеловања према проблемима који долазе из свакодневног живота грађана и којих се непосредно тичу, а реалност упућује на потребу рјешавања проблема који су стварни за чланове те заједнице и који настају и егзистирају као дио садашњег времена [Lepir 2018]. Према ставовима развојног тима UNDP-a [2009], водећи принципи планирања развоја на локалном нивоу у БиХ треба да буду одрживост и социјална укљученост. Док се одрживост односи на усклађивање економског раста и очување природних ресурса, дотле се принцип социјалне укључености фокусира на потребу планирања активности и програма којима се обезбјеђују социјалне услуге намијењене унапређењу положаја и квалитета живота социјално рањивих и друштвено маргинализованих група становништва као што су старе особе. Према смијерницама ЕУ у борби против социјалне искључености, мјере политике и социјалне услуге међусобно ће постати боље повезане, ако се развијају у што непосреднијој близини људи којима су намијењене [ЕУ 2001]. Укључивање социјално рањивих група грађана у активности заједнице представља императив социјалног развоја заједнице. У том смислу Стабс и Вервик [Stubbs and Warwick 2003] наглашавају потребу што већег укљу-

чивања чланова локалне заједнице у рјешавање локалних проблема како би се развој локалне заједнице што више ускладио са потребама грађана.

Укључивање старих подразумијева њихов активан однос како према заједници у којој живе тако и према самима себи и својим потребама. Према заједници, активно старење се препознаје као допринос старих развојним процесима заједнице, а према себи, оно се препознаје као коришћење преосталих могућности и способности које старе особе посједују, а у сврху остваривања квалитета свога живота. На тај начин, активно старење се непосредно остварује у локалној заједници, и директно зависи од локалне заједнице у којој стара особа живи. Тиме лично планирање старости постаје механизам провођења концепта активног старења у заједници. Оно црпи ресурсе, остварује резултате и испуњава своје циљеве у заједници. Заједница постаје заједнички оквир личног планирања старости.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Abercrombie, Nicholas; Stephen Hill and Bryan S. Turner (2008). *Rječnik sociologije*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Bovouar, Simone de (1986). *Starost*. Beograd: BIGZ.

EU (2010). Mišljenje Odbora regija – Aktivno starenje: inovacija − pametno zdravlje – bolji život. *Revija za socijalnu politiku*, 21(2): 255–264.

Havelka, Mladen (2003). Skrb za starije ljude u Hrvatskoj – potreba uvođenja novih modela, *Društvena istraživanja*, 1–2: 225–245.

Lepir, Ljubo (2018). *Planiranje socijalne zaštite starih*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.

Sergejev, Dimitrije (1978). Šta je lokalna zajednica? *Sociologija i prostor*, 59–60: 91–98.

Stubbs, Paul i John Warwick (2003). Socijalne usluge u reformiranom sustavu socijalne skrbi Hrvatske. *Revija za socijalnu politiku*, 10(3–4): 335–356.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

EU (2001). *Social Policy Agenda 15/223/01*. Доступно на: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/SocialAgenda_EN. Приступљено: 20. 7. 2018.

Rowe, John W. and Robert L. Kahn (1997). Successful aging, *The Cerontologist*, 37, 4: 433–440. Доступно на: http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756797/obo-9780199756797-0157.xml. Приступљено: 21. 7. 2018.

UNDP (2009). *Metodologija za integralno planiranje lokalnog razvoja*. Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/PDF/default.aspx?id=764&langTag=bs-BA [Приступљено: 25. 7. 2018].

WHO (2002). Active Ageing A Policy Framework.Доступно на: https://extranet.who.int/agefriendlyworld/wp-content/uploads/2014/06/WHO-Active-Ageing-Framework.pdf. Приступљено: 25. 7. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

PERSONAL AGING PLANNING – RESOURCE OF ACTIVE AGING IN THE COMMUNITY

by

LJUBO LEPIR
University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A
Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
ljubo.lepir@fpn.unibl.org

SUMMARY: Under the conditions of strengthening neoliberalism, when the role of the state in securing the social security of citizens is constantly diminishing, the issues of age and aging become increasingly the "matter" of personal responsibility of each individual towards themselves and their life and personal relationship between them. Personal aging planning is a pressing need in societies where social security systems are inadequate to provide the existential needs of the elderly. Age planning is directly linked to the realization of active aging models. Active aging involves knowingly managing the old person with his remaining abilities, capabilities and resources in order to overcome the consequences of aging. Question how to achieve the goals of active aging can not be the responsibility of an old person – that is the question of responsibility of the community in which the old person lives. The conditions it creates and activities carried out by the community directly contribute to better and more efficient results of personal age planning. In the paper we deal with the updating of the importance of personal age planning and sustainability of the concept of active aging in local communities. Personal age planning is in direct co-ordination with institutional support for the elderly in the local community that is implemented through preventive programs and adaptation programs. Preventive programs for elderly people in community can facilitate the adjustment of the elderly to the new states and the consequences of age. Adaptation programmes provide primary support to the elderly in coping and solving problems, the concrete and active problems that local community citizens face each day.

KEYWORDS: planning, age, active aging, local community

UDC 316.7-053.9(497.11)
UDC 33:314-053.9(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867525G
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДОПРИНОС СТАРЕЊА ОПАДАЊУ СТОПЕ АКТИВНОСТИ: КВАНТИФИКАЦИЈА ДЕКОМПОЗИТНИМ МЕТОДОМ

ВЕРА ГЛИГОРИЈЕВИЋ
vera.gligorijevic@gmail.com

ПЕТАР ВАСИЋ
vasic.dem@gmail.com

Универзитет у Београду
Географски факултет, Одсек за демографију
Студентски трг 3/III, Београд, Србија

САЖЕТАК: Како би се објаснили узроци опадања економске активности становништва Србије и показало у којој мери старење узрокује смањење броја активних, у овом раду се употребом декомпозитног метода квантификује утицај две врсте ефеката: директних и композитних. Директни или ефекти стопа настају услед промена у понашању становништва, обично због измењеног културног и институционалног контекста и (не)прилика на тржишту рада, док су композитни ефекти чисти демографски ефекти који настају као последица прекомпоновања становништва према старости. У раду се користе подаци пописне статистике и декомпозитни метод П. Дас Гупте који је одабран као најприкладнији за ову врсту истраживања. Резултати су показали да су у последњем међупописном периоду, на опадање стопе активности радног контингента у Србији двоструко више утицали бихејвиорални него демографски фактори.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: економска активност, декомпозиција, старење, стандардизација, Србија

У свету и код нас расте интерес за изучавање демографских утицаја на показатеље тржишта рада. Интерес за демографске детерминанте економског развоја нарочито је порастао када су се развијене земље суочиле са феноменом недовољног рађања и старењем становништва. Ове демографске промене су значајно измениле старосну композицију радног контингента, отежале његову репродукцију, и директно су утицале на смањење

обима и продуктивности активног становништва [Арандаренко и сар. 2012; Gligorijević et al. 2014]. Међутим, није само старење радног контингента утицало на смањење стопе економске активности. Услед деловања индивидуалних фактора и институционалних и макроекономских прилика које одређују понуду и потражњу за радом, током времена је дошло до промена специфичних стопа активности према старости [Радивојевић и Никитовић 2010]. Колики је утицај измењених специфичних стопа активности најбоље се може видети када се разлика у вредности опште стопе, забележена током неког периода, декомпонује на ефекат старења (композиције) и ефекат понашања (директни ефекат или ефекат стопа). Резултати више студија су показали да бихејвиорални фактори утичу на индикаторе тржишта рада, и у највећем броју случајева су снажнији од демографских [Johnson 2002; Prskawetz et al. 2005; Prskawetz et al. 2008; Garloff et al. 2013; Loichinger and Prskawetz 2017].

Уобичајен демографски метод за елиминисање утицаја композитних ефеката између две популације или између два временска момента јесте стандардизација (директна и индиректна). Због основне слабости технике стандардизације, која се односи на мањкавост резултата услед начина избора стандарда, користи се приступ декомпоновања разлике између стопа на директне промене карактеристике која се истражује (активност, смртност и сл.), и промене које су у вези са измењеним саставом становништва (најчешће у вези са старосном структуром). Декомпозиција разлике између вредности индикатора тржишта рада (стопе активности, просечне старости радне снаге и сл.), која настане током времена, посебно је значајна ако се праве поређења између земаља. Подједнако опадање опште стопе активности, у различитим земљама може имати врло различите импликације за њихове економије. Ако претпоставимо да две земље у којима општа стопа активности подједнако опада, имају и исте механизме који на то утичу, извући ћемо непоуздане закључке. У једној земљи стопа активности може се смањивати опадањем активности младог становништва а растом активности старијих радника, без већих промена у старосној композицији радне снаге, док се у другој земљи пад активности може десити услед старења, без значајнијих промена у специфичним стопама активности.

Метод декомпозиције има неколико предности које објашњавају његову велику популарност. Математичка прецизност, једноставност и логика интерпретације резултата, практично неограничен број варијабли, њихово увођење без одређеног реда, урачунавање међузависности фактора у суму главног ефекта и др. само су неки од атрибута ове демографске технике [Kitagawa 1955; Das Gupta 1978; Vaupel and Canudas Romo 2002; Canudas Romo 2003]. Међу бројним методама декомпозиције постоје одређене техничке разлике које не утичу битно на исход резултата, тако да одабир оптималног приступа претежно зависи од проблема истраживања и природе расположивих података. У овом раду користи се метод Дас Гупте [1993] који је прилагођен стопама које се израчунавају на основу поновљених трансферзалних истраживања када је у анализу укључен

само један фактор. У наставку рада најпре се даје кратак преглед трендова економске активности становништва Србије током последњих 50 година, а затим се методом декомпозиције анализира рецентни пад активности забележен након 2002. године. О доприносу старења смањењу стопа активности, али и о растућем утицају бихејвиоралних фактора економске активности дискутује се у завршном одељку.

ТРЕНДОВИ ЕКОНОМСКЕ АКТИВНОСТИ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Од почетка друге половине 20. века до данас стопа активности радног контингента[1] (у даљем тексту стопа активности), у Србији је континуирано опадала, а према подацима последњег пописа свега 60% радноспособног становништва је било активно. Иако је опадање стопе активности отпочело под утицајем просперитетних друштвених трендова (продужетак школовања, деаграризација, већи обухват пензионим осигурањем), крајем прошлог века интензивирано је под утицајем неповољних демографских кретања и нестабилне економске и политичке ситуације у земљи. Стабилне стопе економске активности становништва, које су током 70-их и 80-их година 20. века успостављене запошљавањем у секундарном сектору, током последње деценије 20. века осетно су смањене, а тренд опадања се

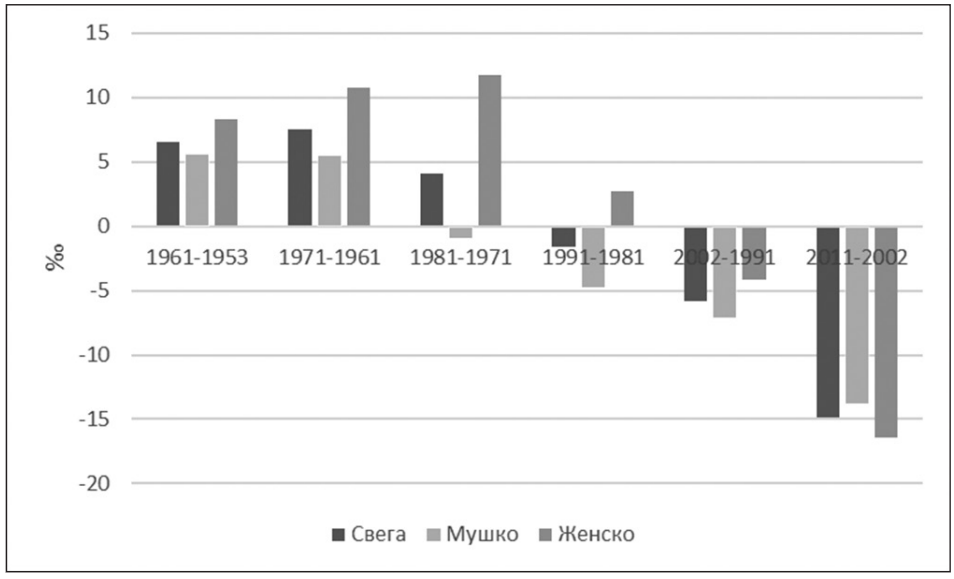

Слика 1. Просечне годишње стопе раста броја активних лица (у ‰)

[1] Стопа активности радног контингента је израчуната као учешће активних лица у контингенту радноспособног становништва, односно као стопа партиципације (англосаксонска литература) или искоришћеност радног контингента [Baletic-Verthajmer 1999].

наставио и на почетку овог века. Опадање учешћа активног становништва пратило је смањење броја активних лица, а најизразитије апсолутно смањење, по стопи од 15‰ годишње, забележено је од 2002–2011. године.

Стопу активности су током дугог периода карактерисали дивергентни трендови у активности мушкараца и жена. Активност мушког становништва се непрекидно смањивала од 1953. године до данас, а овај релативно дуг период је прошао кроз три фазе: прву, која је трајала од 1953. до 1981. године прошлог века, током које је економска активност мушкараца опадала услед промена у структури привреде, првенствено деаграризације; другу фазу која је трајала током 80-их и 90-их година прошлог века и у којој су се стопе активности мушког становништва захваљујући индустријализацији стабилизовале на око 80%; и последњу фазу, у којој је услед транзиције ка тржишној економији и економији услуга, стопа активности мушког становништва у првој деценији овог века пала испод 70%.

Табела 1. Кретање стопе активности радног контингента Србије

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Свега	77,80	77,39	73,95	71,23	70,50	67,69	59,36
Мушко	100,28	97,38	90,23	82,97	81,90	77,12	69,52
Женско	55,60	49,77	56,97	59,09	59,37	58,08	51,55

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године, РЗС.

Иако се током последњих педесет година бележило повећање економске активности женског становништва, и то континуирано од 1953–1991. године, све већи број активних жена није зауставио опадајући тренд опште стопе (Табела 1). Осетнији раст броја запослених жена забележен је током периода 1961–1981. када је на високе стопе раста броја активних жена утицао развој лаке индустрије која је у Србији форсирана као комплемент осталим индустријским секторима. Раст запослености жена у тзв. постиндустријском друштву, који се очекивао након 2000. и који је виђен у свим развијеним земљама и успешнијим транзиционим економијама, у Србији је изостао услед спорих процеса структурног прилагођавања, институционалних и политичких проблема и утицаја светске економске кризе. Данас су у Србији стопе активности женског становништва врло ниске, тачније свега 50% радноспособних жена је активно.

Активност пострадног контингента је непрекидно опадала током друге половине 20. века, у почетку услед деаграризације и ширења обухвата пензионим осигурањем, касније и под утицајем друге демографске дивиденде, а након 2000. се, упркос промоцији концепта активног старења тренд опадања наставио. Активно старење, које се промовише као један од механизама за ублажавање дебаланса између активног и неактивог становништва, у Србији је још увек у домену концепта који нема свој

квантитативни израз кроз показатеље тржишта рада. Тако подаци анкете о радној снази показују да се активост пострадног контингента од 2004. до 2016. године знатно смањила. Да на контингент старијих од 65 година не треба много рачунати када је реч о повећању стопе активности становништва, указују и резултати студије о неактивности [Арандаренко и сар. 2012] према којој се ова категорија, од свих других категорија потенцијално активног становништва налази најдаље од поновне активације на тржишту рада.

Опадање стопе активности пратио је раст броја неактивних лица[2] (издржавана лица и лица са личним приходом). Према подацима последњег пописа у Србији је 2011. године било 4.215.642 неактивних лица, а током последњих шездесет година у структури неактивних је непрекидно расло учешће лица са личним приходом (пензионери) а смањивао се удео издржаваног становништва (домаћице и деца). Старење, пензиони систем и радно законодавство су важни фактори пораста броја старијих неактивних лица, а продужење школовања и у новије време пад мотивације за рад (на шта указују високе NEET[3] стопе), главни су разлози раста неактивности међу младима. Данас је према подацима Анкете о радној снази за четврти квартал 2017. године 2.735.000 лица старијих од 15 година привремено или трајно искључено са тржишта рада.

Са растом броја неактивних у укупном становништву Србије, смањивале су се полне разлике међу неактивним лицима. Томе су, са једне стране, допринеле промене у структури привреде које су погодовале запошљавању женске радне снаге, а са друге стране, раст броја тзв. обесхрабрених лица, међу којима је више мушкараца него жена. Обесхрабрена лица су током транзицијских процеса изгубили статус запослених и преко категорије незапослених прешли у категорију неактивних лица. Према Арандаренку и сарадницима [2012], обесхрабреност је главни разлог неактивности мушкараца из примарног радног контингента (25–54), а брига о деци и старим лицима је примарни разлог неактивирања жена исте те старости.

Интензивно опадање релативних и апсолутних показатеља активности током последњег међупописног периода одвијало се истовремено са старењем радног контингента и промена у специфичним стопама активности према старости. На Слици 2 је приказана крива активности и старосни састав радног контингента за 2002. и 2011. годину. Међутим, на основу тих података могу се само донети закључци о постојању корелације између опадања активности и старења, али не и о томе које промене су ефектније деловале на снижавање стопе активности.

---

[2] Неактивим лицима се сматрају сва лица која нису ни запослена ни незапослена, без обзира на старост. За разлику од уобичајеног концепта неактивних према коме се из анализе искључују деца млађа од 15 година, а који се користи у Анкети о радној снази, овде је дата шира слика неактивности, схваћена у контексту тзв. „активних потрошача" [Lee et al. 2014].

[3] NEET (од енглеског Young people neither in employment nor in education and training), је скраћеница која се односи на лица стара 18–24 године која нису активна, а нису на школовању или обуци. У слободном преводу су то млади који нити раде, нити се школују.

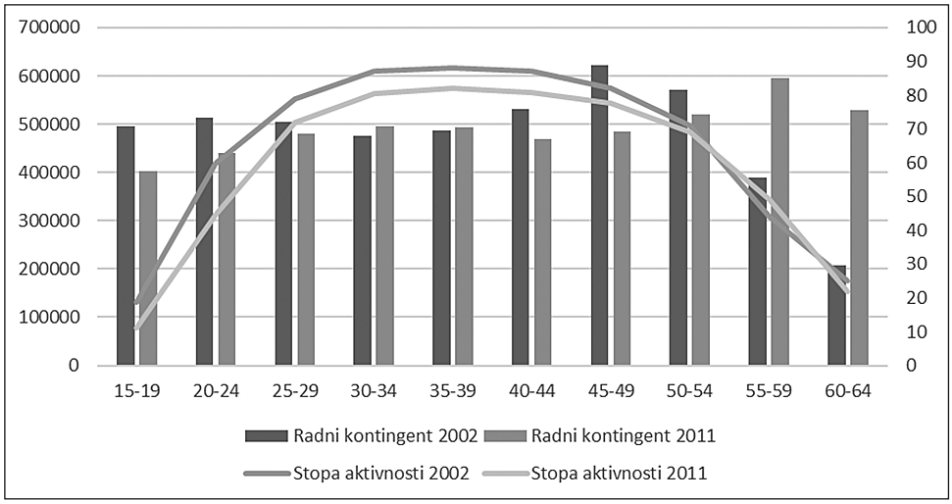

Слика 2. Концептуализација декомпозиције разлике у висини стопе активности 2002. и 2011. године.

На Слици 2 уочава се да је од 2002. до 2011. године, са опадањем стопе активности радног контингента, растао број лица старијих од 55 година, опадао број млађих од 29 и средовечних лица старих 40–49 година, као и да су специфичне стопе активности опале у свим старосним категоријама осим за петогодиште 55–64 године. Прецизнији одговор о доприносу појединих компоненти опадању стопе активности радног контингента може се добити декомпозицијом разлике између вредности општих стопа која је описана у наредном одељку.

МЕТОД И РЕЗУЛТАТИ

За истраживање доприноса старења смањењу стопе активности радног контингента, у овом раду је употребљен декомпозитни метод Дас Гупте [1993] који је утемељен у класичној демографској техници стандардизације стопâ. С обзиром да се у аналитичком делу рад ослања на богату пописну статистику, одабран је приступ који се предлаже за укрштене податке. Према Дас Гупти [1993], декомпозиција разлике у вредности општих стопа у случају укрштених података, поред композитног ефекта, укључује и додатни ефекат који се зове ефекат разлика у специфичним стопама, или ефекат понашања становништва (директни ефекат). Пример укрштених података су подаци о активности, старости, полу, образовању и другим обележјима на основу којих се могу израчунати специфичне стопе за појединачне ћелије у табели (на пример за петогодишње старосне групе, појединачне навршене године живота или за сваког испитаника понаособ). Ако укрштени подаци, на пример, укључују старост (I), пол (J) и брачни статус (K), техником декомпозиције генерисаће се четири

ефекта: ефекат старења (I-ефекат), ефекат пола (J-ефекат), ефекат брачности (K-ефекат) и ефекат стопе (R-ефекат).

У случају декомпозиције која је предмет овог рада, када постоји само један фактор, старост (I), разлика између стопа активности радног контингента забележених 2002. и 2011. године, може се изразити на следећи начин:

$$t. - T. = R_{ефекат} + I_{ефекат} = [R(\bar{t}) - R(\bar{T})] + [I(\bar{a}) - I(\bar{A})],$$

где су, према Дас Гупти [1993: 55]:

t. – T. – разлика у вредности опште стопе

$R(\bar{T})$ – стандардизована стопа активности (стандард средњи број становника, популација 1)

$$R(\bar{T}) = \sum_i \frac{\frac{n_i}{n_.} + \frac{N_i}{N_.}}{2} T_i$$

$I(\bar{A})$ – стандардизована стопа активности (стандард средња вредност специфичне стопе активности, популација 1)

$$I(\bar{A}) = \sum_i \frac{t_i + T_i}{2} A_i$$

$R(\bar{t})$ и $I(\bar{a})$ имају исти израз као претходна два навода, осим што се односе на популацију 2.

У Табели 3 дата је процентна дистрибуција становништва старости 15–64 године (Ni, ni) и специфичне стопе активности према старости (Ti, ti)

Табела 3. Старосна дистрибуција и специфичне стопе активности становништва Србије 2002. и 2011. године

		2002. (популација 1)		2011. (популација 2)	
Старост	I	Ni	Ti	ni	ti
15–19	1	10,33	18,76	8,19	10,97
20–24	2	10,68	59,79	8,95	44,80
25–29	3	10,52	79,06	9,78	71,91
30–34	4	9,93	87,27	10,11	80,65
35–39	5	10,13	88,21	10,06	81,95
40–44	6	11,09	87,24	9,57	80,66
45–49	7	12,96	82,12	9,85	77,75
50–54	8	11,91	71,04	10,59	69,21
55–59	9	8,12	44,06	12,14	49,06
60–64	10	4,33	25,08	10,76	21,88
Укупно 15–64		100,00	67,69	100,00	59,36

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. и 2011. године, РЗС.

за две године. На основу њих је израчуната општа стопа активности радног контингента за 2002. и 2011. годину и стандардизоване стопе активности према два могућа стандарда: средњи број становника петогодишњих старосних група (I-стандардизација) и средња вредност специфичних стопа активности према старости (R-стандардизација). I-стандардизација даје вредности стандардизованих стопа активности на основу којих се израчунава R-ефекат (ефекат стопа), и обрнуто, R-стандардизацијом добијамо вредности на основу којих процењујемо ефекат композиције (старења).

Општа стопа активности радног контингента износила је 67,69 и 59,36% за 2002. и 2011. годину, респективно, а разлика између ове две вредности била је 8,34 процентна поена. Табела 4 показује да, ако би специфичне стопе активности варирале као што јесу 2002. и 2011. године, а старосна структура остала идентична до 2011, онда би стопе активности у 2002. и 2011. респективно износиле 66,01 и 60,67%, дајући разлику од 5,34 процентна поена. У случају идентичних специфичних стопа активности у 2002. и 2011. години, уз уважавање процеса старења радног контингента, стопе би износиле 64,84% у 2002. односно 61,84% у 2011. дајући разлику од свега 3 процентна поена. Иако би се у сваком случају стопа активности смањила, најмање опадање би се десило када се не би мењале специфичне стопе.

Табела 4. Стандардизација и декомпозиција стопе активности радног контингента

Стопа активности	Стандардизација		Декомпозиција	
	2011. (популација 2)	2002. (популација 1)	Разлика (ефекти)	Дистрибуција ефеката у процентима
R стандардизоване стопе активности	61,84	64,84	-3 I= ефекат старости	-35,97
I стандардизоване стопе активности	60,67	66,01	-5,34 R= ефекат стопа	-64,03
Општа стопа активности 15–64	59,36	67,69	-8,34	100

Извор: Обрачун аутора.

Другим речима, 64% остварене разлике у висини стопе активности између два последња пописа становништва у Србији, јесте тзв. директни ефекат (ефекат промењених специфичних стопа активности). Преосталих 35,97% укупне разлике између стопе активности у 2002. и 2011. години, оствари се захваљујући промени старосног састава становништва.

ЗАКЉУЧАК

Са проблемом смањења обима радне снаге и старењем радног контингента суочавају се све развијене земље. Упоредо са нарастајућим проблемима који настају као директна последица опадања економске активности становништва (дебаланс активног и неактивног дела популације, одрживост постојећих система социјалне заштите), расте потреба за осветљавањем узрока опадања економске активности, посебно међу радноспособним лицима. Међу бројним факторима који се спомињу као узроци све веће неактивности јесу старење радног контингента, раст обухвата високим образовањем, отежан баланс личних и пословних обавеза, све мања заинтересованост за рад међу младима и сл. Анализа стопе активности радног контингента у Србији током последњих 50 година показала је потребу да се посебно размотре узроци опадања економске активности током последњег међупописног периода када је број активних лица смањен за више од 420.000, или, у релативном износу, када је стопа активности смањена за 8 процентних поена. Анализом старења радног контингента и кретања специфичних стопа активности према старости, уочена је корелација између ових демографских промена и опадања опште стопе активности, а применом декомпозитног метода изолован је утицај композитног или структурног ефекта (ефекта старења) и директног или бехејвиоралног ефекта (ефекта стопа). Стандардизацијом према средњим вредностима стопа и средњем броју становника, уочена разлика од 8 процентних поена је декомпонована на ефекте. Резултат је показао да је стопа активности у Србији опадала под утицајем бихејвиоралних фактора двоструко више него под утицајем старења, односно да је неопходно инсистирати на проналажењу адекватног објашњења за смањење специфичних стопа активности у свим старосним кохортама радног контингента. У прилог овом закључку може се навести тумачење Б. Радивојевић [2012] у којем се каже да уз претпоставку да жене и мушкарци старији од 50 година у радној снази партиципирају према истим стопама као њихови вршњаци у ЕУ, стопа активности у Србији могла би се повећати за 7%. Иако су резултати декомпозиције показали да и старење радног контингента утиче на смањење активности, допринос старења је далеко мањи него што би се на први поглед могло претпоставити.

С обзиром да је највише радова у којима се опадање стопе активности доводи у везу са старењем и структурним економским променама, а да је сразмерно мали број радова који се баве ефектима понашања становништва, у будућности би фокус требало померити ка променама услед којих је, од универзалног обрасца свакодневног функционисања, рад постао само једна у низу животних функција, која данас представља избор а не право и обавезу сваког појединца и групе.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Арандаренко, Михаил; Јелена Жарковић-Ракић Јелена и Марко Владисављевић (2012). *Од неактивности до запослености* (студија). Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва, 1–116.

Радивојевић, Биљана и Владимир Никитовић (2010). Одрживост радне снаге у условима интензивног демографског старења, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 455–465.

Радивојевић, Биљана (2012). Демографски изазов за социјалне реформе. у: Д. Вуковић, Н. Перишић (ур.), *Ризици и изазови социјалних реформи*. Београд: Факултет политичких наука, 65–79.

Canudas Romo, Vladimir (2003). *Decomposition Methods in Demography*. Rijksuniversiteit Groningen. Population Studies.

Das Gupta, Prithwis (1978). A general method of decomposing a difference between two rates into several components. *Demography*, 15(1): 99–112.

Das Gupta, Prithwis (1993). Standardization and Decomposition of Rates: A User's Manual. *Current Population Reports*. Washington Carsten: US Bureau of the Census, Series P-23: 186.

Garloff, Alfred; Carsten Pohl and Norbert Schanne (2017). Do small labor market entry cohorts reduce unemployment? *Demographic Research*, 29(15): 379–406.

Gligorijević Vera; Mirić Natalija and Vasić Petar (2014). Is skills renewal in ageing workforce possible? Evidence from Serbia. *Zbornik matice srpske za društvena istraživanja*, 148: 653–664.

Johnson, Piter (2002). The impact of ageing: the supply of labour and human capital, in: H. Siebert, (ed), *Economic Policy for Ageing Societies*, 111–130.

Kitagawa, Evelin (1955). Components of a difference between two rates. *American Statistical Association Journal*, 50(272): 1168–1194.

Lee, Ronald; Andry Mason and members of the NTA Network (2014). Is low fertility really a problem? Population aging, dependency, and consumption, *Science*, 346, 6206: 229–234.

Loichinger, Elke and Alexia Prskawetz (2017). Changes in economic activity: The role of age and education. *Demographic Research*, 36(40): 1185–1208.

Prskawetz, Alexia; Barbara Zagaglia, Tomas Fent and Vegard Skirbekk (2005). Decomposing the change in labour force indicators over time, *Demographic Research*, 13(7): 163–188.

Prskawetz, Alexia; Thomas Fent and Ross Guest (2008). Workforce Aging and Labor Productivity: The Role of Supply and Demand for Labor in the G7 Countries, *Population and Development Review*, 34: 298–323.

Vaupel, James and Vladimir Canudas Romo (2002). Decomposing demographic change into direct vs. compositional components. *Demographic Research*, 7: 1–14.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CONTRIBUTION OF THE AGING TO THE DICREASE INTHE RATE OF ECONOMIC ACTIVITY: QUANTIFICATION WITH THE DECOMPOSITION METHOD

VERA GLIGORIJEVIĆ
vera.gligorijevic@gmail.com

PETAR VASIĆ
vasic.dem@gmail.com

University of Belgrade
Faculty of Geography, Department of Demography
Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia

SUMMARY: To explain the causes of the recent decrease in economic activity in Serbia and ascertain the extent to which population aging has contributed to this phenomenon, this paper uses the decomposition method to quantify two different kinds of effects: composite and direct. Direct effects or rate effects occur due to changes in the population's behaviour, typically brought on by a changed cultural or institutional context or changes in the state of the labour market. Composite effects represent purely demographic effects, arising due to age re-composition of the population. This paper uses census data and the Prithwis Das Gupta decomposition method – widely accepted as best practice for this type of research. The results have shown that behavioural factors were twice as important as demographic factors in explaining the decrease in the rate of economic activity seen in the most recent inter-censal period.

KEYWORDS: activity rate, decomposition, aging, standardisation, Serbia

UDC 314-053.9(497.11)
UDC 159.922.63(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867537M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ЗНАЧАЈ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ПРИ ДЕФИНИСАЊУ МЕРА ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ

ИВАН МАРИНКОВИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
imarinkovic.pa@gmail.com

САЖЕТАК: Србија је у другој деценији 21. века међу демографски најстаријим земљама света са израженом депопулацијом. Продужење очекиваног трајања живота и дугогодишњи ниво фертилитета испод просте репродукције, као и емиграција претежно младог становништва, основни су фактори демографског старења у Србији и актуелног смањења броја становника. Као последица вишедеценијских неповољних демографских трендова, старосна структура све више постаје ограничавајући фактор при дефинисању мера популационе политике. У периоду 1991–2011, контингент жена старих између 15–49 година смањио се за 250.000, а у исто време и популација жена у тзв. оптималном репродуктивном добу (20–34 године) мања је за готово 90.000. Математичким симулацијама, у којима тренутну дистрибуцију становништва Србије по старости и полу пројектујемо у наредним деценијама, показано је какав се резултат може очекивати са растом фертилитета, продужењем очекиваног трајања живота и приливом младих имиграната. Нарочито је фокус на ограничењима које поставља наслеђена старосна структура у популационој динамици. Разматран је појам демографске инерције и дискутује се да ли је депопулациони ефекат незаустављив у наредних неколико деценија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: старосна структура, популациона политика, пројекције становништва, Србија

Негативне тенденције у погледу кретања укупног становништва Србије присутне су већ готово две деценије. Ратови на простору бивше СФРЈ покренули су талас избеглица и интерно расељених лица, што је само на кратко (током деведесетих) ублажило и одгодило дејство раније успостављених неповољних трендова. Негативни природни прираштај, који је присутан од 1992. године, утицао је да се број становника Србије

у последњем међупописном периоду смањи за готово 300.000 (у последње две деценије за преко 500.000). Нето емиграција је око 65.000 (на основу методолошки упоредивих података последња два пописа), што указује да је емиграција проблем који више не оптерећује само неке неразвијене делове Србије, већ читаву земљу. Депопулација је тако потпуна, а пад броја становника је изузетно велики [Пенев и Маринковић 2012].

Корени демографског проблема у Србији сежу до педесетих година 20. века, па и нешто раније [Penev 1995]. Статистички подаци почев од 1956. непрекидно региструју недовољне стопе рађања (испод нивоа просте репродукције [Penev 2001]), што као резултат доводи до старења становништва, и почетком 1990-их до негативног природног прираштаја. За шест деценија годишњи број живорођења се интензивно смањивао, па се сада рађа чак 100 хиљада деце мање у односу на почетак 1950-их. У истом периоду број умрлих се на годишњем нивоу повећава и почетком 21. века стално износи преко 100.000. Тако је природни прираштај већ трећу деценију негативан, а смртни случајеви у другој декади „новог" века надмашују број живорођења за 30.000–35.000.

Миграциони салдо на нивоу земље је, укупно посматрано, у периоду 1953–2011. позитиван, али тенденције с краја 20. века и почетка 21. века показују да у наредном периоду треба очекивати негативни предзнак. У последње две деценије (1991–2011) земљу је напустило око 340.000 људи, али је број интерно расељеног и избеглог становништва с простора бивше Југославије био већи (нешто преко пола милиона) па је миграциони салдо позитиван. Пре сукоба из 1990-их само је у периоду 1971–1981. било више досељених него одсељених. Према проценама појединих аутора актуелна нето емиграција годишње износи око 15.000 лица [Никитовић 2013]. Миграције из руралних делова земље ојачале су депопулационе трендове и значајно су утицале на старосно-полну структуру становништва сеоских подручја. Пад броја становника у Србији на насељском нивоу присутан је у појединим крајевима током 1950-их и 1960-их година, почетком урбанизације и индустријализације земље, што се касније наставило са масовним одласком људи на тзв. привремени рад у иностранство током 1960-их и почетком 1970-их. Територијална диференцијација на насеља која бројчано расту и она која бројчано опадају изражена су већ 1960-их година [Спасовски и Илић 1989]. Упркос чињеници да су жене на селу имале виши ниво фертилитета од жена у градовима, због неповољније старосне и поремећене полне структуре, сеоско становништво се почев од 1953. године непрекидно смањује [Penev 1999].

Демографско старење је процес који у Србији траје већ више од 40 година, почев од краја 1960-их када је становништво било демографски најмлађе. Србија је на основу података последњег пописа (2011), са просечном старошћу становништва од 42,2 године, индексом старења[1] од 1,22 и уделом старих 65 или више година од 17,4%, међу демографски најстаријим земљама у свету. Према подацима последња два пописа, старење

[1] Однос старих 65+ и младих до 15 година.

становништва је интензивирано. Просечна старост расте (повећање за две године), број младих (до 15 година) се, у овом међупописном периоду (2002–2011), смањио за 150.000, а број старих 85 или више година је готово двоструко већи. База старосно-полне пирамиде[2] (деца до пет година) се за две деценије сузила за 30%, док је врх (стари 85 или више) шири за 40% код мушкараца и за чак 70% код жена. Значај старосне структуре у депопулацији, најјасније је уочљив код поређења жена у фертилном добу. У периоду 1991–2011. контингент жена старих између 15–49 година се смањио за 250.000. У исто време и популација жена у тзв. оптималном репродуктивном добу (20–34 године) мања је за готово 90.000. Жене старе 65 или више година повећале су свој удео у укупној популацији жена са 13% на скоро 20%.

Као последица вишедеценијских неповољних демографских трендова, старосна структура све више постаје ограничавајући фактор при дефинисању мера популационе политике. Како би се што боље сагледала перспектива популационе динамике у Србији, пошло се од приступа који се користи код метода демографских пројекција и математичким симулацијама[3] приказани су одређени, мање и више реални, исходи промена у кретању становништва. Циљ рада није да се дају прогнозе будућег кретања становништва, већ да се одређеним хипотезама, које чак и нису реалне, ураде пројекције које ће на једноставан начин показати која су то објективна ограничења која су пред доносиоцима одлука о мерама популационе политике. Жеља је да се покаже који су то домети у корекцијама компоненти кретања становништва који су реално могући услед актуелне старосне структуре становништва.

ДА ЛИ У СРБИЈИ МОЖЕ ДА СЕ ЗАУСТАВИ ДЕПОПУЛАЦИЈА?

Смањење укупног броја становника Србије први пут је евидентирано у последњем међупописном периоду (2002–2011) и износило је око 360.000. На основу актуелног тренда у негативном природном прираштају (2011–2017) који износи за седам година 255.000, може се проценити да ће у међупописном периоду 2011–2021. он износити од 365.000 до 370.000, што је за око 70.000 више него у претходном (2002–2011). Очекивања су да годишња разлика између умрлих и рођених, почетком треће деценије 21. века буде око 40.000 и да ће наставити да расте до чак 60.000, средином века. Јасно је да ће се на овај начин укупно становништво значајно смањити, односно до 2061. године (за пола века), уколико се задрже постојеће вредности у умирању и рађању, а претпостави нулти миграциони салдо, Србија ће имати око 4,3 милиона становника (Графикон 1, Варијанта 1). Наравно изостављање миграционе компоненте оставља простор да у стварности имамо значајно другачији исход. Ради једноставнијег разумевања попу-

[2] Анализа старосно-полне пирамиде, преузета из: [Маринковић 2018].
[3] Коришћен је програм за израду пројекција Spectrum 5.7.

лационе динамике и утицаја појединих компоненти кретања на бројност и структуру становништва, математичким симулацијама покушаћемо да меримо њихов појединачни значај. Почетна година за израду пројекција је 2011. а максимални пројекциони хоризонт је до 2061. године.

РАСТ ФЕРТИЛИТЕТА

Стопа укупног фертилитета у Србији, последњих десет година, износи око 1,4 детета по жени, што је ниже од европског просека (1,6)[4]. Највише вредности у периоду 2011–2016. година забележене су у Француској и Шведској (око 1,9 детета по жени), што је и даље недовољно за ниво просте репродукције. Уколико претпоставимо ниво рађања у Србији, као у Шведској од 1,9 детета по жени, у читавом пројекционом периоду, уз задржавање тренутних вредности морталитета, са нултим миграционим салдом, Србија би до 2061. године имала мање становника него после Другог светског рата (Графикон 1, Варијанта 2). Више вредности фертилитета су крајње нереалне, а све ниже би за резултат имале још интензивнији пад броја становника. Може се закључити да у постојећим демографским приликама, подизање нивоа рађања није довољно за заустављање депопулације. Ипак поређење са актуелним вредностима природног кретања становништва и првом варијантом пројекција, показује да би 2031. године Србија имала 460.000 становника више, а на крају пројекционог хоризонта чак 1,3 милиона више становника.

СМАЊЕЊЕ СПЕЦИФИЧНИХ СТОПА СМРТНОСТИ

Специфичне стопе смртности су у Србији од 2 до чак 3 пута више него код најразвијенијих европских земаља. Примера ради, мушкарци стари 45–74 године у Србији имају више стопе смртности него што су имали њихови вршњаци из Шведске пре 60 година. Очекивано трајање живота при живорођењу је у поређењу са земљама Северне и Западне Европе, за 7–9 година ниже код мушкараца у Србији (у 2016. износи 73,2), док је код жена разлика од 6–8 година (у 2016. износи 78,2).

Пројекције становништва Србије показују да би у временском интервалу до 30 година, највећи успех у ублажавању депопулације имале мере везане за смањење специфичних стопа смртности, односно повећања очекиваног трајања живота. Наиме, уколико би становништво Србије, почев од 2011. године умирало по специфичним стопама смртности нпр. Швеђана (уз задржавање актуелних вредности фертилитета и нулти миграциони салдо), у првих пет година депопулација би чак била заустављена (Графикон 1, Варијанта 3). Све до 2041. године ефекти значајног пада смртности према старости, дали би боље резултате од варијанте пројекција с високом стопом фертилитета (од 1,9 детета по жени). Касније би неповољна старосна структура и низак фертилитет условили интензивнији

[4] Eurostat [2018].

пад броја становника. Тако би 2061. године резултат био дупло скромнији него под дејством високог фертилитета. Може се констатовати да би значајно смањење специфичних стопа смртности имало позитиван ефекат у кратком и средњем року (до 30 године) али да је недовољно за заустављање депопулационих трендова.

У којој мери старосна структура ограничава дејство природних компоненти говори Варијанта 4 (Графикон 1), да чак и са усвајањем репродуктивних норми и морталитетног обрасца Швеђана, Србија би 2061. године имала мање становника него 2011. године. Тренутна депопулација би се одгодила за наредних 25 година али би смо до краја пројекционог хоризонта имали око милион становника мање него на почетку.

ПРОМЕНА СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ

Када би дистрибуција према старости становништва Србије 2011. године била као у време пописа из 1971. године, моментално би се зауставила депопулација становништва, а пораст би се евидентирао наредних 35 година без обзира на актуелне неповољне стопе умирања и рађања (Графикон 1, Варијанта 5). На крају пројекционог циклуса становништво би се смањило за око 700.000 становника у поређењу с почетним бројем. Уз умерени пораст фертилитета на 1,6 детета по жени (европски просек) и задржавање неповољних стопа смртности, у наредних 50 година не би било депопулације (Графикон 1, Варијанта 6). Ове две варијанте најсликовитије показују колики је значај старосне структуре у популационој динамици.

ИМИГРАЦИЈА

Констатовано је да без значајније промене у дистрибуцији становништва према старости, немогуће је зауставити депопулацију. Поставља се питање како онда ефикасно деловати на старосну структуру? Дугорочно, раст стопа рађања је најсигурнији пут али нас искуства развијених земаља уче да је изузетно тешко одржати ниво рађања на релативно високом нивоу, без обзира колико улагали у пронаталитетне мере. Друга мера којом се утиче на подмлађивање старосне структуре је имиграција младог становништва. Миграције уопштено могу (у зависности од обима) у кратком року значајно да утичу на дистрибуцију становника према старости. Поставља се питање колико је имиграната потребно да би се подмладило становништво у Србији?

Годишњи прилив од 20.000 имиграната од 2020. године, што је укупно 820.000 до 2061. или око 11% тренутног броја становника, уз задржавање осталих параметара на актуелном нивоу, није довољно за значајније ублажавање депопулације (Графикон 1, Варијанта 7). На тај начин 2036. године имали бисмо већ милион становника мање, а до краја пројекционог хоризонта око 1,6 милиона мање него 2011. године. Позитиван миграциони салдо на годишњем нивоу од 20.000 људи (од 2020. године) имао би једнак

ефекат на кретање укупног становништва као повећање фертилитета на 1,9 детета по жени. Лицитирања с већим бројем имиграната су претерана и крајње нереална, па их нећемо разматрати.

Графикон 1. Укупан број становника – резултати симулације осам варијанти, Србија 1948–2061.

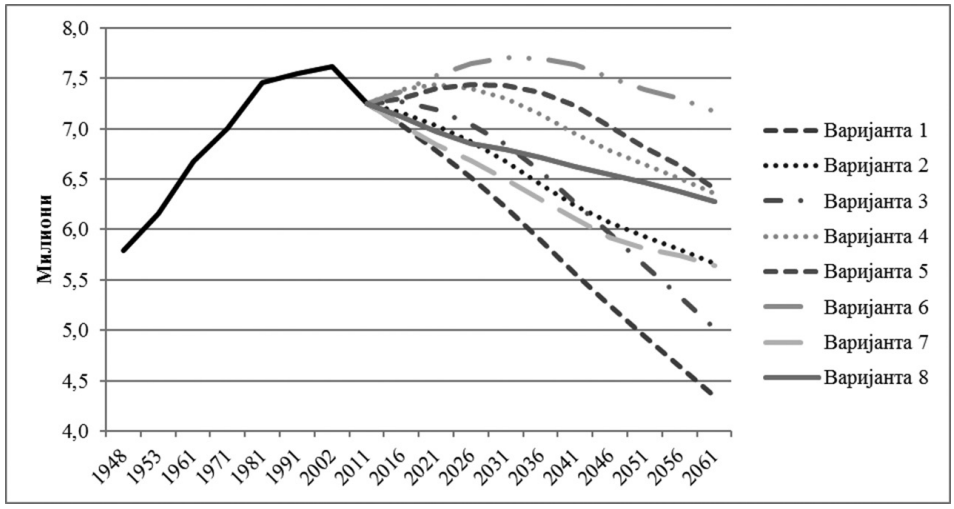

Извор: Ауторова израчунавања.
Напомена: Од 1948. до 2011. године приказани су званични резултати пописа уз одређене корекције аутора[5].

Последња варијанта пројекције становништва је реално могућа и можда представља начин како може да се ублажи депопулација (Графикон 1, Варијанта 8). Ту се подразумева раст фертилитета на око 1,6 детета по жени (што је европски просек) и постепено продужавање очекиваног трајања живота при живорођењу (у периоду 2011–2061) са 72 године на 83 за мушкарце и са 77 на 86 за жене. Такође неопходна је и имиграција, која подразумева позитиван миграциони салдо од 2025. године, с годишњим нивоом од 20.000 лица. Резултат је милион становника мање него тренутно, што је готово три пута више од прве најнеповољније варијанте.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Појам демографске инерције везан је за узрочно-последичан однос старосно-полне структуре и популационе динамике. Као што се може видети на примеру пројекција становништва, наслеђена старосна структура може знатно ограничити ефекте природне промене броја становника.

[5] Више у: [Маринковић 2018].

Посматрано од средине 20. века, управо је захваљујући тзв. демографском моментуму, односно тада повољној старосној структури, одложен негативни природни прираштај, упркос деценијском недовољном рађању. На основу претходних примера може се с великом сигурношћу тврдити да је депопулација у Србији незаустављива у наредних 50 година. Када се упореде изоловано варијанте с високим фертилитетом, смањеним стопама смртности и приливом имиграната, можемо закључити да позитиван ефекат код једне компоненте није довољан да се значајније утиче на кретање становништва, посебно ако је наслеђена старосна структура тако неповољна каква је тренутно у Србији.

Ниједна европска земља нема ниво рађања довољан за просту репродукцију, па је тешко очекивати да га Србија, било каквим подстицајима досегне. Нарочито, ако се зна, да није довољно само доћи до границе 2,08–2,10 детета по жени, већ треба задржати тај ниво. Земље попут Француске и Шведске после деценија улагања у популациону политику, с високим приливом имиграната који носе више репродуктивне норме од домицилног становништва и подмлађују старосну структуру, успевају да имају ниво од 1,9 детета по жени, што је ниже од оног потребног за замену генерација.

Многе развијене земље су препознале да се улагањем у здравство, превентиву и едукацију становништва може ефикасно утицати на смањење специфичних стопа смртности и продужење очекиваног трајања живота. Дуг животни век становништва је општи цивилизацијски циљ али и начин да друштво има мање турбулентне демографске промене. У Србији са релативно високим стопама смртности (у европским оквирима) једноставно је закључити зашто би мере, које за циљ имају поправљање здравственог стања, биле пожељне и значајне у популационој динамици. Позитивне промене у здравственој заштити могу потенцијално деловати на целокупну популацију, док повећање фертилитета има ограничено дејство само на популацију у репродуктивном узрасту, чиме ефекат смањења специфичних стопа смртности, у одређеном временском року, може бити значајнији од подстицања рађања. Дугорочно, међутим, фертилитет утиче на базу старосно-полне пирамиде и током времена његово дејство на старосну структуру становништва је значајније. У интервалу до 30 година снажнији је утицај смањења смртности на депопулацију у Србији, док за дуже временске периоде раст фертилитета има већи значај. Смањењем специфичних стопа смртности не продужава се само животни век становништва, већ се посредно повећава број година живота у добром здрављу.

Истраживање у овом раду показало је да поред подстицања рађања, треба увести значајније мере за смањење специфичних стопа смртности и одредити политику према имиграцији, јер се не може другачије ублажити пад броја становника. Политика према имиграцији готово увек је контроверзна и за собом повлачи многа друштвена питања. Различите варијанте пројекција су показале да није реално очекивати да дође до

побољшања у укупном кретању становништва без значајне имиграције. Неповољна старосна структура не може да се подмлади без позитивног миграционог салда код младих група становништва.

Популациона политика у Србији тежи да утиче на компоненте кретања становништва и то, пре свега, пронаталитетним мерама. Подстицање рађања се најчешће види као једини могући начин да се промене демографски токови. Често се, недовољно аргументовано, велика средства предлажу за подстицање рађања, иако је извесно да такве мере нису довољне. Чак и да има жељеног ефекта, не могу спречити депопулацију. Основни проблем с којим се друштво у Србији, када је у питању интензиван пад броја становника, суочава, је да нема ко да рађа. Држава, уколико жели да ублажи депопулацију, треба да усмери своје акције и на побољшање морталитетних и миграционих услова, подједнако с подстицањем рађања. Таква политика донела би брже и значајније резултате, док стратегија подстицаја рађања треба да буде осмишљена дугорочно и усмерена ка циљу достизања нивоа просте репродукције становништва у дужем року. За разлику од пронаталитетних мера популационе политике, које морају да буду континуиране и чије ефекте можемо да видимо тек у деценијама које следе, инсистирање на превентиви и боља здравствена заштита могу у кратком року да дају резултат у смањењу смртности становништва, па самим тим и у ублажавању пада броја становника. Повољна имиграциона политика, привлачење младог репродуктивно активног становништва, подмладило би старосну структуру и створило предуслов неопходан да се значајније ублаже неповољни демографски токови.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Маринковић, Иван (2018). Депопулација у Србији – стање и перспектива. *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*. IX Научни скуп, Деспотовац–Манасија, 20–21. август 2017, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа"; Београд: Институт за српски језик САНУ.

Никитовић, Владимир (2013). Миграциона транзиција у Србији: демографска перспектива. *Социологија*, 55(2): 187–208. (Doi: 10.2298/SOC1302187N).

Пенев, Горан и Иван Маринковић (2012). Први резултати пописа становништва 2011. и њихова упоредивост с подацима претходна два пописа, *Демографија*, IX: 45–67.

Републички завод за статистику (РЗС) (2017). Демографска статистика у Републици Србији, 2016. Београд: Републички статистички завод.

Радовановић, Светлана и Мирољуб Ранчић (1995). Укупно становништво Југославије – размештај и урбанизација. *Становништво и домаћинства Југославије према попису 1991*. Београд: Савезни завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.

Спасовски, Милена и Јован Илић (1989). Проблеми демографског развоја и депопулације руралних простора у СР Србији. *Зборник радова Географског факултета*, XXXVI.

Marinković, Ivan i Biljana Radivojević (2016). Mortality trends and depopulation in Serbia. *Geographica Pannonica*, 20(4): 220–226. (Doi: 10.18421/GP20.04-04).

Penev, Goran (1995). Cohort fertility of Serb and ethnic Albanian women in FR Yugoslavia. *Stanovništvo*, 33(1–4): 5–19.

Penev, Goran (1999). Prirodno kretanje seoskog stanovništva Jugoslavije sa posebnim osvrtom na fertilitet početkom 1990-ih. *Stanovništvo*, 37(1–4): 45–72.
Penev, Goran (2001). Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000. *Stanovništvo*, 39(1–4): 45–71.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Eurostat (2018). Statistical office of the European Union. Доступно на: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database. Приступљено: 20. 7. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SIGNIFICANCE OF AGE-SEX STRUCTURE IN DEFINING POPULATION POLICY MEASURES

by

IVAN MARINKOVIĆ
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
imarinkovic.pa@gmail.com

SUMMARY: Serbia in the second decade of the 21st century is one of the demographically oldest countries of the world with marked depopulation. The prolongation of life expectancy and the long-term fertility below the level needed for population replacement, as well as the emigration of predominantly young people, are the main factors for demographic aging in Serbia and the current decrease in population size. As a result of decades-long adverse demographic trends, the age structure is increasingly becoming a limiting factor in defining population policy measures. In the period between years 1991 and 2011, the cohort of women aged between 15–49 years decreased by 250 thousand, and at the same time the population of women in the so-called optimal reproductive age (20–34 years) decreased by almost 90 thousand. Mathematical simulations, in which the current distribution of the population of Serbia by age and sex is projected in the coming decades, will show what the result can be expected with the growth of fertility, the prolongation of life expectancy and influx of young immigrants. In particular, the focus will be on the constraints imposed by the inherited age structure on the population dynamics. The notion of demographic inertia will be considered and whether the depopulation effect is unstoppable in the next few decades. We discuss possibilities and constraints in establishing population policy measures.

KEYWORDS: Age structure, population policy, population projections, Serbia

UDC 159.922.63(497.113 Novi Sad)
UDC 316.7-053.9(497.113 Novi Sad)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867547S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

МЕЂУГЕНЕРАЦИЈСКА ПОВЕЗАНОСТ И СОЛИДАРНОСТ КАО МИТ ИЛИ ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ?

МИЛИЦА СОЛАРЕВИЋ
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

БОЈАН ЂЕРЧАН
bojan.djercan@dgt.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија

БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Матица српска, Матице српске 1
Нови Сад, Србија
djurdjev@sbb.rs

САЖЕТАК: Старост је од индивидуалног стања, преко породичног, постала колективни и друштвени „проблем”, неретко тумачена само статистички и економски. Колико је друштво социјално одговорно и солидарно, колико је дубок међугенерацијски јаз, а колико јака спона између старих и младих, нека су од питања садржаних у циљевима и задацима овог рада. Постојање традиционалних и хуманих вредности, размена осећања, преношење знања, вештина и искустава између најстарије и најмлађе генерације, анализирани су кроз ставове ученика одабраних разреда основне школе и студената на територији Новог Сада. Анализа обухвата учесталост, обим и активности током времена које испитаници проводе с најстаријим члановима породице и домаћинства. Резултати истраживања послужиће као основа за реалну процену стања у друштву, осврћући се на односе у породици који

су претрпели промене у неколико последњих деценија. Такође, усмериће креаторе политика на важност и потенцијал старих сугрђана на пољу очувања заједнице, културе, наслеђа, истовремено истичући важност физичког и психолошког осећаја корисности и функционалности старих људи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: међугенерацијска повезаност, солидарност, стари, Нови Сад, ученици, студенти

Глобално старење представља цивилизацијски тријумф медицинских, здравствених, социјалних и економских мера, али истовремено и један од највећих изазова у 21. веку [World Population Ageing: Report 2015]. Старије особе су друштвено-економски ресурс који ће наставити да расте, а број старих људи расте брже него број људи било које друге старосне категорије, па је и удео у укупној популацији у порасту. Према проценама Уједињених нација, број људи старијих од 65 година ће, по први пут у људској историји, до половине века премашити број деце млађе од 5 година, а сваки четврти становник планете имаће преко 65 година [World Population Ageing: Report 2015; Dobriansky Suzman and Hodes, 2007]. Удео људи старијих од 85 година је у многим држава у највећем порасту последњих година, услед пораста очекиваног трајања живота, па се свет суочава са демографским старењем старог становништва [Михајловић 2013]. Уз историјски ниске стопе фертилитета, према последњим проценама Уједињених нација [World Population Prospects – The 2017 Revision], у Србији и источном ободу Европске уније, ствара се најизраженија зона депопулације у глобалним оквирима. Према истом извору и према В. Никитовићу [2017], истраживачки дискурс требало би усмерити ка оцени квалитативног потенцијала популације и улагати у људски капитал, па импликације смањења укупне популације не морају нужно бити негативне. Побољшао би се квалитет живота свих старосних категорија, постојећи људски ресурси „паметно" искористили и стварала се клима повољних услова за живот и рад свих генерација.

Демографске промене у Србији апострофирају потребе за јачањем кохезије између генерација, кроз призму емоционалне подршке, али и кроз преношење знања, искустава, вештина. Међугенерацијска солидарност подразумева подршку и сарадњу између различитих старосних група и демонстрира се кроз омогућавање равноправне социјалне инклузије и партиципације особа старијих од 65 година, како би имали достојанствено старење и осећај самопоштовања [Тодоровић и Врачевић 2015]. Најважнију улогу у пружању социјалне подршке и бриге о старим лицима у Србији има породица, а присутнија међугенерацијска солидарност у друштву омогућила би прилагођавање окружења свим узрастима, активнију улогу старих, социјалну и културну инклузију и разумевање потреба и специфичности старих особа.

ТЕОРИЈСКИ, ЛЕГИСЛАТИВНИ И ПРАКТИЧНИ ОКВИР

Процес старења не може бити сведен на биомедицинске критеријуме, јер на индивидуалне разлике и перцепције у великој мери утичу психо-

-социјални и културни фактори. Интраиндивидуалне и интериндивидуалне разлике испољене у одређеној старосној доби, резултат су начина деловања индивидуе као биолошког организма одређеног психолошког склопа према спољним факторима – социокултурним, економским, према окружењу и слично. У процесу старења, оно што особа јесте, мисли, осећа и како се понаша према окружењу у одређеним околностима, важни су показатељи социјалне инклузије и осећаја припадности [Fernandes-Ballesteros 2008].

Удео људи старијих од 65 година у Србији, од 17,4%, међу највишим је у свету [Републички завод за статистику, 2012]. Једно од питања које се намеће односи се на тензију међу генерацијама, јер ће све мањи број радноспособног становништва „морати" да подржи све већи број старих људи, па се говори о сукобу генерација и демографском старењу као претњи за друштвену стабилност. Лишер и сар. [Lüscher et al. 2017] описују међугенерацијску солидарност као израз безусловног поверења између више генерација или међу припадницима исте генерације. У традиционалној и популарној литератури веома дуго било је устаљено становиште да су сукоби између младих и старих својствени природи тих односа. Концепт међугенерацијске солидарности је првобитно постао популаран у Сједињеним Америчким Државама, кроз истраживање старења и међугенерацијских односа, а делимично као реакција на појмове изоловане породице, слабљења породице и једностране перцепције о потреби подршке у старијој доби.

Ранија истраживања ове тематике потекла су од Бенгтсона и бројних сарадника [Bengtson and Kuypers 1971], а један од првих и комплекснијих модела развили су Бенгтсон и Робертс [Bengtson and Roberts 1991; Bengtson and Harootyan 1994], који истичу шест димензија солидарности: солидарност кроз удружења (интеракција), емоционална солидарност (узајамни позитивни осећаји), споразумна солидарност (сагласност о ставовима, уверењима, вредностима), функционална солидарност (давање и примање подршке и ресурса), нормативна солидарност (посвећеност породичним улогама и обавезама), структурална солидарност (могућност изградње међугенерацијских односа у већим породицама, на географској удаљености и слично). Критичари овог концепта као недостатак наводе чињеницу да се односи само на породицу и истичу да концепт солидарности почива на заједничком уверењу да је важност међугенерацијских односа дефинисана кроз сопствени допринос друштвеној кохезији. Бенгтсон и сар. [Bengtson 2001; Bengtson et al. 2002], десетак година касније унапредили су модел и истакли важност међугенерацијске солидарности и ван оквира породице, имајући у виду да породице постају нуклеарне, а чланови све мање солидарни и окренути заједници. Ламура, Донер и Кофал [Lamura, Döhner and Kofahl 2008] истраживали су стање бриге о старима унутар породице у шест европских земаља, кроз доступност, прихватљивост и систем подршке. Аутори апострофирају важност овог питања и апелују на доносиоце одлука да обавезно узму у разматрање породичну бригу и негу старих лица. Феринг [Ferring 2010] је истакао важност међугенера-

цијских односа у друштвима у Европи која карактерише старење, наглашавајући да је то тема која повезује целу Европу. Алберт и Феринг [Albert and Ferring 2018] су испитивали утицај породице, породичног окружења, норми и вредности на ниво међугенерацијске солидарности код одраслих особа, полазећи од различитих нивоа повезаности унутар породице у друштвима у Европи. Многа истраживања искристалисала су својеврсну градацију између Северне и Јужне Европе [Hank and Buber 2009; Saraceno 2008; Steinbach 2008; Steinbach and Nauk 2009; Dykstra et al. 2006], на основу уложеног времена и труда у међугенерацијску размену и подршку. Земље Европе јужнијег положаја окарактерисане су као више „породично оријентисане", са узраженијом подршком и разменом између млађих и старијих генерација [Glaser, Tomassini and Grundy 2004], али су потврђена и одступања од „модела".

Од велике важности за новија демографска истраживања у Србији је рад М. Девеџић и Ј. Стојилковић [Девеџић и Стојилковић 2010], који је начинио искорак кроз увођење термина *проспективна старост* [према: Sanderson and Scherbov 2007; 2008; 2010]. Истиче се важност раздвајања ретроспективне (хронолошке) и проспективне старости. Наиме, смањење морталитета и повећање просечног трајања живота, омогућавају да преостале године живота (проспективна старост) код старе популације могу бити активно проведене. Дефинисање проспективног прага требало би уврстити у нова демографска поимања старости и старења, имајући у виду регионалне разлике, па томе прилагодити истраживања у Србији.

Неколико важних ставки за будућа истраживања и стратегије, кроз призму међугенерацијске солидарности наводе и Тодоровић и Врачевић [2015], истичући да ће друштво морати боље да искористи потенцијал свих генерација, како би се развиле шансе за све да остваре свој пуни потенцијал. Неопходно је променити перцепцију људи старијих од 50, 60, 70 и више година, које су знатно допринеле друштву и још увек могу да допринесу. Улагање у младе генерације омогућава друштву да подржи старије који зависе од туђе помоћи, а у великој мери и „скида терет" са средње генерације, која брине и о најмлађим и најстаријим члановима друштва.

Међугенерацијска солидарност све више се апострофира у јавности, па је 2012. година била европска година активног старења и међугенерацијске солидарности. У наредним година су реализоване многобројне акције у којима млађи и старији једни другима побољшавају живот дружећи се и учећи једни од других (вишегенерацијске куће, домови за бригу о старима, волонтерске акције, одбори за олакшице старим лицима, дани и недеље посвећене старим људима, едукативни и културни програми, интеракција кроз различита удружења, дневни центри и клубови, и сл.). У Србији је 2017. година била година генерацијске солидарности и сарадње, а за Европски дан међугенерацијске солидарности изабран је 29. април који се обележава сваке године [Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање].

Влада Србије усвојила је 2005. године Националну стратегију о старењу 2006–2015 [*Службени гласник*, 2005] и основала Савет за унапређење

међугенерацијске сарадње и солидарности 2018. године [*Службени гласник РС*, 2018]. У складу са Мадридским акционим планом за старење (MIPAA) [United Nations, 2002] и Регионалном имплементационом стратегијом (RIS) [ECE/AC.23/2002/2/6, 2002] Србија активно ради на унапређењу солидарности и подстицању учешћа, недискриминације и социјалне инклузије старијих особа. Национални извештај о примени Мадридског акционог плана за старење и резултати евалуације Националне стратегије о старењу која је била на снази од 2006. до 2015. године [Уједињене нације, Економска комисија за Европу, Одељење за активности у вези са становништвом, 2016; Козарчанин и Милојевић 2016] показали су да треба наставити са имплементацијом већ постављених циљева у стратегији, будући да су они у складу с циљевима које је Европска унија дефинисала до 2022. године.

Према пројекцијама Д. Арсеновић и Б. Ђурђева [2012], удео старог и остарелог у укупном становништву Општине Нови Сад износиће 23,5% (65+) и 6,3% (80+) 2039. године, односно 28,2% и 7,8% 2059. године. Кохорте становништва старијег од 65 година до половине века чиниће више од трећине укупног становништва. Перцепција овог становништва од стране најмлађих генерација, које ће бити носиоци развоја до половине 21. века, важна је полазна ставка за креирање будућих стратегија. Међугенерацијска солидарност се дешава међу члановима породице, у оквиру друштвених мрежа, међу пријатељима, познаницима, комшијама, колегама, у друштву у целини. Односи се дешавају у оба смера; старије особе помажу у образовању своје деце и унука, а са годинама, оне постају корисници неге коју им омогућавају, најчешће, деца и унуци [Тодоровић и Врачевић 2015].

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У демографској пракси се генерације посматрају као кохорте по рођењу, а анализа структурних односа и динамика између различитих генерација може се тумачити по времену, кроз синхроне и дијахроне генерације, односно оне које живе у исто време и оне које не деле животни век [Lüscher et al. 2017]. У раду се полази од синхроних генерација одабраног узорка на територији Новог Сада, како би се утврдило колико је друштво социјално одговорно и солидарно, колико је дубок међугенерацијски јаз, а колико јака спона између старих и младих.

Истраживање је обухватило 200 испитаника, а спроведено је током маја и јуна 2018. године, стандардном папир-оловка методом у Новом Саду, међу студентима Природно-математичког факултета и ученицима седмог и осмог разреда специјалних одељења при Гимназији „Јован Јовановић Змај". Једна фаза анкетирања спроведена је путем електронског упитника, а сви упитници који су дистрибуирани адекватно су попуњени. Упитник је сачињен од 20 питања, отвореног и затвореног типа, подељених у неколико сетова, у складу са задацима и циљевима истраживања. Први сет питања односи се на социо-демографске карактеристике испитаника, допуњене посебним питањима везаним за присуство особа старијих

од 65 година у домаћинству или ближем и даљем окружењу. Други сет питања односи се на начин, учесталост, обим и активности током времена које испитаници проводе са најстаријим члановима породице, домаћинства, комшилука, родбине. Наредни сет питања оцењује мотиве за провођење времена са особама старијим од 65 година, као и навођење асоцијација и успомена везаних за особе старије од 65 година. Последњи сет питања испитује став о укључености генерација испитаника у активности и догађаје у којима учествују и особе старије од 65 година и даје перцепцију баријера везаних за социјалну инклузију ове старосне групе. Анализа упитника урађена је у статистичком пакету (софтверу) SPSS 20.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

У истраживању су скоро подједнако учествовали и ученици и студенти, а највећи број њих је са територије градског подручја Новог Сада, док мањи део долази из околних насеља. Просечна старост испитаника износи око 18 година, с једнаким старосним интервалима за млађе и старије испитанике.

Табела 1. Карактеристике узорка

ПОЛ Мушко 39,9% Женско 60,1%	**СТАТУС** Ученик 47,5% Студент 52,5%
СТАРОСТ Минимум 12 год. Максимум 30 год. Просек 18,3 год.	**ПРЕБИВАЛИШТЕ** Нови Сад 76,5% Остала места 23,5%
БРОЈ ЧЛАНОВА ДОМАЋИНСТВА Минимум 1 Максимум 9 Просечно 4,2	**ИМАЈУ БРАТА/СЕСТРУ** Да 81,5% Не 18,5% Просек 1,34

Извор: [Аутор на основу упитника и статистичког софтвера]

Већина ученика и студената живи у нуклеарним породицама (4 члана), што је типично за градско насеље, док је број чланова домаћинства у околним насељима нешто већи. Чак 81,5% испитаника има брата или сестру, најчешће једно, али није занемарљив ни удео испитаника који имају двоје браће/сестара (23,8%). Имајући у виду да највећи број испитаника живи у граду и да су њихова домаћинства мање бројна, самим тим у највећем броју (75%) не живи ниједна особа старија од 65 година (Табела 1).

Иако у највећем броју домаћинстава испитаника не живе особе старије од 65 година, највећи број њих познаје бар једну особу ове старосне групе у ближем окружењу, а скоро половина познаје чак више од 10 особа (43,5%). На овом месту су испитаници процењивали старосну границу

после које неку особу сматрају *старом*, а одговори су били у интервалу од 18 до 90 година, са највећом фреквенцијом за 50 година (ученици) и 60 година (студенти). Просек на основу одговора износи 57,2 године и нешто је виша код групе студената.

Учесталост комуникације и провођења времена са старим особама се за већину испитаника своди на један (27,5%) или више пута недељно (28%), док телефоном углавном ретко разговарају (30,5%) или пак једном недељно (26,5%). Мање од 10% испитаника свакодневно проводи време или разговара са старим особама. Интензитет провођења времена са старима је најчешће неколико сати (41%), а није занемарљиво ни целодневно провођење времена (11%). Испитаници углавном проводе време разговарајући са старима, што је чак 91% испитаника одабрало, као један од могућих одговора, а веома често се друже уз ТВ, ручак, колаче (72%), друштвене игре (43%), кроз учење, читање, преношење искустава, хобија и слично (51%) или пак помагање у кућним пословима (27,5%). Испитаници су посебно одговарали на питање о проведеном времену ван куће, при чему знатан удео не проводи време ван куће са старима (31%), док су остали као одговоре изабрали шетњу/излет у највећој мери (58%), одлазак у биоскоп/позориште (41%), а најчешћи слободни одговори односили су се на куповину, летовања и одласке у ресторан или посластичарницу.

Табела 2. Оцена мотива за провођење времена са особама старијим од 65 година

МОТИВИ	Средња вредност – ученик	Средња вредност – студент	Укупна средња вредност	Укупна стандардна девијација
Осећање љубави и повезаности	4,38	4,35	4,36	0,797
Пружање помоћи и подршке	3,84	4,40	4,14	0,944
Окупљање поводом празника, рођендана и сличних догађаја	4,05	4,06	4,06	1,122
Осећање породичне и друштвене обавезе према старијима	3,59	3,89	3,75	1,134
Стицање нових знања, искустава, вештина	3,18	3,42	3,31	1,225

Извор: [Аутор на основу упитника и статистичког софтвера]

Најважнији мотиви за провођење времена са старијима од 65 година имају емотивну конотацију и испољавају се кроз осећање љубави и повезаности или емпатије, односно пружање помоћи и подршке старима, где су и најмања одступања у одговорима забележена. Највећа одступања забележена су код одговора из сфере друштвене свести, пружања подршке и помоћи и међугенерацијског трансфера (Табела 2).

Табела 3. Најчешће речи које испитанике асоцирају на особе старије од 65 година

РЕЧИ АСОЦИЈАЦИЈЕ	ФРЕКВЕНЦИЈА	ПРОЦЕНАТ	РЕЧИ АСОЦИЈАЦИЈЕ	ФРЕКВЕНЦИЈА	ПРОЦЕНАТ
старост, стари, стар	46	23	љубав	34	17
баба, бака	41	20,5	искуство, искусни	32	16
деда, дека	39	19,5	пензија	28	14
колачи, ручак	39	19,5	осећајност, топлина	24	12
мудрост, савети, знање	37	18,5	болест, немоћ	19	9,5

Извор: [Аутор на основу упитника и статистичког софтвера]

Највећи дијапазон одговора забележен је код навођења три речи које испитанике асоцирају на старије од 65 година, при чему су преовладали одговори с позитивном конотацијом (Табела 3), док је с негативном конотацијом забележено свега 8% одговора. Најчешће успомене које су испитаници наводили односе се на вештине, знања, друштвене игре, које су научили од својих баба и деда (картање, шах, кување, прављење колача, пецање), догађаје (одмори, излети, рођендани, празници) и дуге приче о прошлим временима. Већина ученика и студената не могу да процене да ли њихови вршњаци проводе довољно времена с најстаријим члановима домаћинства или окружења (57,5), док трећина њих сматра да је то недовољно (34%). На питање да ли би се добровољно и волонтерски укључили у активности социјалне инклузије и анимације старих, одговори су били подељени скоро равномерно, при чему већина није сигурна (41%) или би се укључили (35%), али 23,5% испитаника се не би укључило. Овакав резултат наводи на закључак да се две трећине испитаника вероватно не би укључили и доводи нас до момента друштвене равнодушности или амбивалентности и удаљава од међугенерацијске солидарности и повезаности.

Под претпоставком да се неке од основних баријера тичу личне перцепције и става о друштвеним једнакостима, издвојено је неколико тврдњи (Табела 4) за које су испитаници изразили свој степен (не)слагања. Имајући у виду удео спремних да се укључе у анимацију и инклузивне активности за старе, могло би се закључити да је бар део одговора проузрокован ставом да су стари људи „тешког карактера" и да одбијају предлоге и сугестије млађих. Већина испитаника се углавном или уопште не слаже с тврдњама да су стари бескорисни, да нису занимљиви и не умеју да пренесу знања и вештине и да пензија није разлог за њихово друштвено изоловање или маргинализовање. Највећи удео испитаника не може да процени да ли су стари довољно покретљиви за друштвену активност и претпоставља се да такав одговор произлази из непознавања могућности и начина активног старења и свих активности које се могу спроводити без обзира на покретљивост.

Табела 4. Ставови о потенцијалним баријерам за социјалну инклузију старијих од 65 година

ТВРДЊЕ	УОПШТЕ СЕ НЕ СЛАЖЕМ	УГЛАВНОМ СЕ НЕ СЛАЖЕМ	НЕ МОГУ ДА ПРОЦЕНИМ	УГЛАВНОМ СЕ СЛАЖЕМ	СЛАЖЕМ СЕ У ПОТПУНОСТИ
стари су неспособни и бескорисни за већину друштвених активности	29,5	**54,5**	16	0	0
стари су „тешког карактера" и „неприступачни"	6	20,5	**34,5**	**34,5**	4,5
стари нису довољно покретљиви да би се укључили у друштвене активности	7	19	**63,5**	10,5	0
старе не треба укључивати у друштвене активности, јер су у пензији и више не могу да допринесу друштву	17	**49**	32,5	1,5	0
стари нису занимљиви и не умеју да пренесу знања, вештине, искуства, идеје	38	**49,5**	12	0,5	0
стари одбијају сугестије и предлоге млађих	5	17,5	**38**	36,5	3
стари не треба да буду укључени у друштвене активности, јер треба пружити шансу и подршку млађим генерацијама	8,5	34	**45**	10	2,5

Извор: [Аутор на основу упитника и статистичког софтвера]

ЗАКЉУЧАК

Међугенерацијска солидарност захтева укључивање свих генерација у социо-културну и психолошку интеракцију, размену знања, искуства и вештина, чиме се смањује међугенерацијски јаз присутан у многим срединама у Србији, а јача друштвена кохезија. Истраживање спроведено на територији Града и Општине Нови Сад, које је обухватило ученике и студенте, показало је да је између најмлађих и најстаријих чланова друштва јаз премостив и у неким сегментима чак непостојећи. Више емпатија показали су млађи испитаници, док је виши ниво друштвене свести о постојању потребе за бригом и подршком старима присутан код старијих испитаника, који су у већој мери показали и свест о важности међугенерацијског трансфера. Лична комуникација и разговори телефоном врло су учестали, а осим разговора, време се најчешће проводи уз телевизију, ручак, колаче, учење старих заната, кулинарске вештине или пак, у шетњи, биоскопу, позоришту, куповини, ресторану, на летовању. Обе групе испитаника исказале су позитивне успомене и асоцијације на старије од 65 година, али је спремност за лично укључивање у инклузивне активности

за старе поприлично мала. Очигледно је да степен слагања са тврдњом да су стари „тешки" и не прихватају сугестије млађих иде у прилог томе и представља баријеру, али ипак, већина испитаника уопште се не слаже да стари не могу и не треба да допринесу друштву и да их не треба маргинализовати одласком у пензију. Анализа у раду основа је за комплексније истраживања која би укључила више генерација, средина, друштвених структура. Анализа доноси значајан допринос испитивању климе у друштву, која „мора" потпуно да се удаљи од амбивалентности и иде у правцу генерацијске солидарности. Друштвена реалност осликава да активно старење још увек споро допире до свих сегмената и чланова друштва у Србији и постепено излази из домена „мита", али за његово „разбијање" је потребно ангажовање свих генерација и расположивих средстава, уз велику жељу, креативност, емпатију и свест.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је део пројекта 142-451-2795/2018-01 финансираног од стране Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност Аутономне Покрајине Војводине.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Арсеновић, Даниела и Бранислав Ђурђев (2012). Карактеристике и изазови старења становништва Новог Сада. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 41: 84–93.

Девецић, Мирјана и Јелена Стојилковић (2012). Ново поимање старости – проспективна старост. *Становништво*, 50(1): 45–69.

Извештај о активностима у Републици Србији на спровођењу Регионалне стратегије за имплементацију (RIS) Мадридског међународног акционог плана за старење (MIPAA) (2016). Женева: Уједињене нације, Економска комисија за Европу, Одељење за активности у вези са становништвом.

Козарчанин, Лидија и Славица Милојевић (2016): *Евалуација примене Националне стратегије о старењу Владе Републике Србије, 2006–2015. и предлози за нови стратешки оквир*. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Популациони фонд Уједињених нација у Србији.

Михајловић, Тамара (2013). Демографско старење старог становништва Србије. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, 61: 73–102.

Национална стратегија о старењу 2006–2015 (2005). Влада Републике Србије, *Службени гласник РС*, 55/05; 71/05.

Никитовић, Владимир (2017). Кључни демографски изазови Србије и њихове будуће тенденције. *Демографски преглед*, 17(63): 1–4.

Одлука о оснивању Савета за унапређење међугенерацијске сарадње и солидарности (2018). Влада Републике Србије, *Службени гласник РС*, 03/18.

Републички завод за статистику (2012). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. Пол и старост, подаци по насељима, књига 2*. Београд.

Тодоровић, Наташа и Милутин Врачевић (2015). Међугенерацијска солидарност. *Глас центара*, 48(12): 43–44.

Albert, Isabelle and Dieter Ferring (2018). Intergenerational solidarity in adulthood: The role of family norms in intergenerational support and ambivalence. *Društvena istraživanja*, 27(1): 5–25.

Bengtson, Vern L. and Robert E. L. Roberts (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53(4): 856–870.

Bengtson, Vern L. (2001). Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and the Family*, 63: 1–16.

Bengtson, Vern L. and Joseph A. Kuypers (1971). Generational difference and the developmental stake. *Aging and Human Development*, 2(4): 249–260.

Bengtson, Vern L.; Roseann Giarrusso, Beth J. Mabry and Merril Silverstein (2002). Solidarity, conflict, and ambivalence: Complementary or competing perspectives on intergenerational relationships. *Journal of Marriage and Family*, 64(3): 568–576.

Bengtson, Vern L. and Robert A. Harootyan (Eds.) (1994). *Intergenerational Linkages. Hidden Connectionsin American Society.* NewYork: Springer.

Dobriansky, Paula J.; Richard M. Suzman and Richard J. Hodes (2007). *Why population aging matters: A global perspective.* Bethesda: National institute on aging, National institutes of health, U.S. Department of health and human services.

Dykstra, Pearl A.; Matthijs Kalmijn, Trudie C. M. Knijn, Aafke E. Komter, Aart C. Liefbroer, and Clara H. Mulder (Ed.) (2006). *Family solidarity in the Netherlands*. (Population Studies). Amsterdam: Dutch University Pres.

Fernandes-Ballesteros, Rocio (2008). *Active aging: The contribution of psychology.* Göttingen: Hogrefe Publishing GmbH.

Ferring, Dieter (2010). Intergenerational relations in an ageing society: Emerging topics in Europe. *Journal of Intergenerational Relations*, 8(1): 101–104.

Glaser, Karen; Cecilia Tomassini and Emily Grundy (2004). Revisiting convergence and divergence: Support for older people in Europe. *European Journal of Ageing*, 1(1): 64–72.

Hank, Karsten and Isabella Buber (2009). Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, 30(1): 53–73.

Lamura, Giovanni; Hanneli Döhner and Christopher Kofahl (2008). *Family carers of older people in Europe: A six-country comparative study.* Münster: LIT Verlag.

Lüscher, Kurt; Andreas Hoff, Andrzej Klimczuk, Giovanni Lamura, Marta Renzi, Paulo de Salles Oliveira, Mariano Sánchez, Gil Viry, Eric Widmer, Agnes Neményi, Enikő Veress, Cecilia Bjursell, Ann-Kristin Boström, Gražina Rapolienė, Sarmite Mikulionienė, Sema Oğlak, Ayşe Canatan, Ana Vujović, Ajda Svetelšek, Nedim Gavranović, Olga Ivashchenko, Valentina Shipovskaya, Qing Lin and Xiying Wang (2017). *Generations, intergenerational relationships, generational policy: A multilingual compendium – Edition 2017.* Andrzej Klimczuk.

Sanderson, Warren C. and Sergei Scherbov (2007). A new perspective on population aging. *Demographic Research*, 16(2): 27–58.

Sanderson, Warren C. and Sergei Scherbov (2008). Rethinking age and ageing. *Population Bulletin*, 63(4): 1–16.

Sanderson, Warren C. and Sergei Scherbov (2010). Remeasuring aging. *Science*, 329(5997): 1287–1288.

Saraceno, Chiara (2008). Introduction: Intergenerational relations in families – A micro-macro perspective. In: C. Saraceno (Ed.), *Families, ageing and social policy: Intergenerational solidarity in European welfare states (Globalization and Welfare).* Cheltenham: Edward Elgar, 1–19.

Steinbach, Anja and Bernhard Nauck (2009). Intergenerational relationships. *RatSWT Working Paper Series*, 116: 1–22.

Steinbach, Anja (2008). Intergenerational solidarity and ambivalence: Types of relationships in German families. *Journal of Comparative Familty Studies*, 39: 115–127.

World Population Prospects – The 2017 Revision, Key findings and advance tables (2017). New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.

World Population Ageing: Report (2015). New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање (2018). Међугенерацијска солидарност. Доступно на: http://pio.rs/cir/glas-osiguranika-cir/1078-cir/medjugeneracijska-solidarnost.html. Приступљено: 28. 8. 2018.

Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing (MIPAA) (2002). New York: United Nations. Доступно на: http://www.un.org/en/events/pastevents/pdfs/Madrid_plan.pdf. Приступљено: 28. 8. 2018.

Regional implementation strategy for the Madrid international plan of action on ageing (2002). Economic and Social Council, ECE/AC.23/2002/2/6: 1-22. Доступно на: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/mica2002/documents/ECE_AC23_2002_2_Rev6_e.pdf. Приступљено: 28. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

INTERGENERATIONAL RELATIONSHIPS AND SOLIDARITY: A MYTH OR SOCIAL REALITY?

by

MILICA SOLAREVIĆ
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

DANIELA ARSENOVIĆ
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

BOJAN ĐERČAN
bojan.djercan@dgt.uns.ac.rs

University of Novi Sad
Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia

BRANISLAV ĐURĐEV
Matica Srpska
Matice Srpske 1, Novi Sad, Serbia
djurdjev@sbb.rs

SUMMARY: From the individual state and through the family, aging became a collective and social "problem", often interpreted only statistically and economically. Main goals and tasks of this paper are contained in issues expressed through these questions:

how much the society is socially responsible and solidary, how deep the intergenerational gap is, and how strong the relationships between the elderly and the young are. The existence of traditional and human values, the exchange of feelings, the transfer of knowledge, skills and experiences between the oldest and the youngest generation were analyzed through the attitudes of pupils of selected elementary school classes and students in Novi Sad. The analysis includes frequency, extent, activity and time spent between respondents and the oldest family and household members. The research results will serve as the basis for a realistic assessment of the situation in society, referring to family relationships that have undergone changes in the last few decades. It will also direct policy makers to the importance and potential of old people in the field of preserving community, culture, heritage; emphasizing the importance of the feeling of physical and psychological usefulness and functionality for old people.

KEYWORDS: intergenerational relationship, solidarity, old people, Novi Sad, pupils, students

UDC 159.922.63(497.113 Novi Sad)
UDC 316.7-053.9(497.113 Novi Sad)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867561B
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА КАО ВИД АКТИВНОГ СТАРЕЊА – МОГУЋНОСТИ И ПРЕДЛОЗИ ИНИЦИЈАТИВА

САЊА БОЖИЋ
sanja.bozic@dgt.uns.ac.rs

МИЛИЦА СОЛАРЕВИЋ
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

ТАТЈАНА ПИВАЦ
tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

ИВАНА БЛЕШИЋ
ivana.blesic@dgt.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Популациона политика према старењу подразумева многобројне облике активног старења, при чему су најважнији запошљавање, друштвено и културно укључивање, волонтирање и омогућавање побољшања основних животних услова као што су брига о здрављу, адекватни услови становања и приступачан превоз. Данас се многе европске земље суочавају са изазовима старења становништва, укључујући и Србију, у којој је значај активног старења још увек недовољно препознат од стране друштва и кључних доносилаца одлука. Циљ овога рада је да истакне могућности за промоцију активног старења кроз укључивање старијег становништва у културне садржаје Града Новог Сада, који се суочава с поменутим проблемом и малобројним мерама за укључивање старије популације у друштвени и културни живот града. Поред тога, циљ рада је и испитивање ставова културних институција града по питању могућности прилагођавања културних садржаја овој циљној групи, као и могућностима за њихово укључивање у реализацију културних садржаја. Са овим циљем урађен је

дубински интервју са запосленима у одабраним културним институцијама града. Ставови добијени овим путем послужиће као основ доносиоцима одлука за дефинисање предлога конкретних акција подстицања активног старења кроз културне садржаје града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: активно старење, популациона политика, културни садржаји, Нови Сад

Од почетка 21. века, „активно старење" постало је актуелна тема у Европи, као политички и друштвени одговор на изазове старења становништва. Средином миленијума очекује се да ће у Европи сваки трећи становник бити старији од 65 година, а овај феномен се жаргонски назива „смежурана Европа" [Beard and Petitot 2010; Foster and Walker 2013]. Србија прати ове трендове са изузетно неповољном демографском сликом и старењем популације која траје већ више од четири деценије. Према резултатима анализе пописа из 2011. године [Маринковић 2013], уз просечну старост од 42,2 године, индекс старења 122 и удео старијих од 65 година у укупној популацији од 17,4%, Србија је у 2011. години представљала једну од најстаријих нација света. Због тога „активно старење" постаје важна тема и на просторима Србије, на шта указује и чињеница да *Национална стратегија Србије о старењу 2006–2015*, наглашава значај подстицања интеграција старијих лица у друштво и унапређење њиховог социјалног, економског, политичког и културног положаја.

Постоје бројна схватања и тумачења појма „активно старење", али једно од најприхваћенијих дала је Светска здравствена организација (СЗО) која указује на то да је активно старење процес оптимализације могућности који се односе на здравље, учешће и безбедност у циљу унапређења квалитета живота током старења. То даље имплицира да активно старење подразумева учествовање старијег становништва у друштвеним, економским, културним, духовним и грађанским активностима, што доприноси очувању функционалности и побољшању квалитета њиховог живота [WHO, 2002]. Врло често, активно старење описује се као комбинација континуираног учешћа на тржишту рада, активног доприноса кућним задацима, укључујући и кућни рад и пружање бриге другима, активног учешћа у животу заједнице, такође путем добровољних или неплаћених активности као и активно слободно време кроз хобије, спортове, путовања и креативне активности. Културна партиципација као вид активног старења врло често је маргинализована и неретко искључена из стратегија актера јавног и приватног сектора. И поред тога, она може бити важан фактор у одговору на изазове демографских промена и може се посматрати двојако – кроз повећање мотивације генерација трећег доба да се активно укључе у културни живот и живот заједнице и кроз волонтерске активности које су у вези са реализацијом културних садржаја. С тим у вези, социо-културна партиципација људи у трећем животном раздобљу је велики изазов и задатак за сектор образовања, културе, науке, како би се пронашао адекватан одговор за квалитетнију и активнију старост.

Нови Сад, као највећи град Аутономне Покрајине Војводине, са преко 14% становништва старијег од 65 година [Попис становништва, 2011],

суочава се са поменутим проблемом старења становништва и малобројним мерама за њихово укључивање у друштвени и културни живот града. Проблем баријера у културној партиципацији појединих маргинализованих друштвених група, истакнут је и у *Стратегији културног развоја града Новог Сада за период 2016–2026*, а једну од тих група свакако чине и становници старији од 65 година. Управо због тога, циљ овога рада је да истакне могућности за подстицање активног старења кроз укључивање старијег становништва у културне садржаје Града Новог Сада, а кроз прелиминарну студију ставова репрезентативних културних актера града о активном старењу и могућности прилагођавања својих садржаја циљној групи становника преко 65 година. Поред тога, истражиће се и спремност институција да старије становнике града укључе у реализацију културних садржаја на територији Града Новог Сада. Са овим примарним циљем урађен је дубински интервју са запосленима десет одабраних кључних актера културе града: музеј, галерија, позориште, Културни центар Новог Сада, Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада, Амерички кутак, Завод за културу Војводине и Фондација Нови Сад 2021. Ставови добијени овим путем представљају прелиминарно истраживање које ће доносиоцима одлука послужити за дефинисање конкретних акција подстицања активног старења кроз културну партиципацију становника преко 65 година.

АКТИВНО СТАРЕЊЕ – РАЗУМЕВАЊЕ ПОЈМА И ТРЕНУТНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

На почетку 21. века старење становништва је доминантан демографски процес у Европи, која је континент с највећим процентом старих људи, а пројекције указују да ће то и наставити да буде [Eurostat, 2017]. Старење становништва европских земаља има широко распрострањене импликације за садашњу и будућу друштвену и економску политику широм региона. Главни одговор политике на демографско старење, који се појавио током протеклих 15 година, назива се *активно старење*, али у пракси има доста нејасноћа око тога шта овај појам значи за појединца и друштво, изван граница његовог простог економског поимања у контексту продужења радног века [Walker and Maltby 2012; Cantarero-Prieto, Pascual-Sáez and Blázquez-Fernández 2017]. Недостатак политика, мера и акција за ефикасно активирање старије популације је у оштром контрасту са демографским старењем које се већ десило и чије се убрзање очекује у наредних 50 година. Концепт активног старења је одговор на повећање дуговечности и променама перцепције и очекивања према старима и њиховој улози у друштву. Овај концепт произлази из уверења да старији људи треба да уживају у активном животу, било да је то кроз продужење радног века за оне који су вољни да раде и буду продуктивни након пензионисања, или с друге стране, кроз различите друштвене или културне активности [Walker and Maltby 2012].

Иако не постоји консензус око дефинисања појма активног старења, он се обично односи на стратегије за оптимизацију економског, социјалног

и културног учешћа старијег становништва током целог живота [Walker 2009; WHO 2002; Lassen and Moreira 2014]. Светска здравствена организација (World Health Organization – WHO) усвојила је термин *активно старење* крајем деведесетих година и одиграла главну улогу у његовој брзој дифузији [WHO, 2002]. WHO [2002] предвиђа процес „оптимизације могућности за здравље, учешће и сигурност како би се побољшао квалитет живота старијих људи". Према њиховом поимању, овај темин се не односи само на оне који су физички или радно активни већ на све оне који настављају да учествују у разним облицима економског, друштвеног, културног и духовног живота. У литератури се такође препознају три струје у дефинисању појма активног старења. Први је поимање активног старења као *једнодимензионалног концепта.* Посебно је заступљено тумачење појма у економским оквирима [Guillemard and Argoud 2004], а многе државе управо овакав вид активног старења стављају у центар својих популационих политика [Clarke and Warren 2007; Perek-Białas, Ruzik and Vidovicová 2006; Walker 2010]. С друге стране, постоје и аутори попут Сајкеса [2007] који сматрају да активно старење подразумева редовно учешће старијих особа у физичким активностима. Друга струја поима активно старење као *мултидимензионални концепт* према коме активно старење подразумева континуирано учешће старијих у различитим доменима живота – културном, социјалном, економском али и у домену провођења слободног времена [McKenna 2008; Oxley 2009]. Трећа струја ставља нагласак на *понашање и економске и здравствене околности* [Cloos et al. 2010].

За тренутно истраживање посебно је важно схватање активног старења као мултидимензионалног концепта. Према ауторима И. Домазет, М. Лазић и Д. Филимоновићу [2017], да би се постигла оптимизација животних услова старије популације, неопходно је водити рачуна о економској, друштвеној и културној димензији њиховог живота. Културна партиципација сама по себи може да се посматра са више аспеката. Она омогућује инклузију у заједницу и културу, али с друге стране може се користити као мера активног старења кроз подстицање старијих да се волонтерски или за одређену новчану накнаду укључе у реализацију културних садржаја у одређеној заједници.

АКТИВНО СТАРЕЊЕ КРОЗ КУЛТУРНУ ПАРТИЦИПАЦИЈУ

Додатно слободно време приликом пензионисања дистрибуира се преко различитих активности (спорт, читање, неплаћени рад, рад у кући), али углавном преко пасивних активности (посебно гледања ТВ-а) [Walker and Maltby 2012]. Активно провођење слободног времена кроз културну партиципацију – с једне стране одласци у позориште, биоскопе, музеје, галерије, различите догађаје, и с друге стране учешће у реализацији културних садржаја од стране старијих становника је често суочено са различитим баријерама. Неке од њих директна су последица неприлагођености културних садржаја старијим становницима (у контексту места, времена,

самих садржаја) и непостојања програма који би подстакли активно старење кроз културну партиципацију.

Студија настала као резултат научноистраживачког пројекта „Култура старења и стари у култури – културни живот и потребе у трећем добу" спроведена 2012. године на територији Србије такође потврђује да грађани у трећем добу живота у Србији своје (слободно) време проводе пасивно, а најчешћи вид социокултурног живота чине виђања са породицом, пријатељима, гледање телевизије, штрикање, хеклање и читање дневне штампе. Према овој студији, 33,5% испитаника заинтересовано је за партиципацију у културном животу (одлазак на културне догађаје, читање, бављење уметношћу). Поражавајућа је чињеница да према овом истраживању 70% испитаника не посећује културне садржаје било које врсте. Поменута студија бавила се културном партиципацијом људи трећег доба и њиховим ставовима, док студије ставова културних актера по питању активног старења и културне партиципације поменутог сегмента становништва до сада нису рађене у Србији, те се сматра да ово истраживање даје допринос у контексту изучавања спремности актера на страни понуде да предузму кораке по питању повећања и подстицања културне партиципације старијих становника.

МЕТОДОЛОГИЈА

Опис узорак и процедура прикупљања података

Узорак истраживања чине представници 10 репрезентативних институција – важних актера у култури Града Новог Сада који су били вољни да учествују у истраживању: Музеј Војводине, Галерија Матице српске, Српско народно позориште, Културни центар и Амерички кутак, Стеријино позорје, Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада, Фондација „Нови Сад 2021 – Европска престоница културе" и Завод за културу Војводине. Подаци су прикупљени путем дубинског интервјуа – „лицем у лице" у периоду од фебруара до априла 2018. године.

Инструмент и метод

Истраживање је спроведено у виду дубинског интервјуа који се састојао из 12 отворених питања и једном скалом процене. Питања су тематски подељена у четири целине. Први део питања односио се на упознатост културних актера с појмом активног старења и проценом тога шта овај појам према њима подразумева. Други део питања односио се конкретно на Нови Сад, односно на њихову перцепцију тога да ли Нови Сад као град обезбеђује адекватне услове за пријатан живот старијих становника. Трећи део питања односио се на перцепцију културних актера тога колико су културни садржаји града и поједини аспекти културних садржаја прилагођени старијим становницима. Последњи, четврти део упитника односио се на то колико конкретне институције за које испитаници представљају нуде културне садржаје (догађаје и активности) за старије, и њихов став

према идеји да се становници преко 65 година укључе волонтерски/или уз мању накнаду у реализацију културних садржаја у граду. Подаци добијени дубинским интервјуом анализирани су квалитативно – анализом текста транскрипта интервјуа и фреквенцијском анализом.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Упознатост културних актера с појмом активног старења и његово дефинисање

Први задатак истраживања био је да се утврди колико су културни актери Града Новог Сада упознати с појмом активног старења, шта овај појам за њих подразумева и да ли су упознати с неким примерима добре праксе градова по питању пружања услова за активно старење својим становницима. Већина испитаника (90%) одговорила је да је упозната с појмом активног старења и да знају шта овај појам значи. У тумачењу тога шта овај појам представља, испитаници углавном истичу да *активно старење* подразумева следеће:

1. Инклузију старијих становника у друштво кроз волонтирање, културу и спорт;
2. Омогућавање квалитетног живота старијим становницима, брига о њима и побољшање социјалног, економског и културног живота старије популације;
3. Активно провођење времена становника трећег доба, за разлику од пасивног (гледање ТВ-а). Провођење времена у шетњама, бављењу спортом, баштованством;
4. Активно коришћење свих капацитета појединца (интелектуалних, физичких и креативних) без обзира на године.

Када је реч о примерима добре праксе у овом домену, 60% испитаника се изјаснило да су упознати с примерима градова који успешно подстичу активно старење. Издвајају се Барселона, као један од одличних примера активног старења с посебним програмима за активност и партиципацију грађана који се спроводе кроз културну политику града. Поред Барселоне, истичу се Праг и Беч, посебно по организовању едукација за особе треће доби, као и градови Скандинавије који активно старење подстичу кроз програме за волонтерски рад особа треће доби.

Перцепција услова за активно старење у Новом Саду

На питање о томе да ли Нови Сад обезбеђује адекватне услове за активно старење становника треће доби, мишљења испитаника су подељена. Четрдесет процената испитаника је на ово питање одговорило потврдно, 40% сматра да Нови Сад не обезбеђује адекватне услове, 20% сматра да Нови Сад донекле пружа услове за активно старење али да на томе треба још много радити и један испитаник сматра да није упознат са тренутним стањем те не може да процени.

На питање да ли познају неке организације које се баве помагањем старијим људима, 60% испитаника је одговорило потврдно, наводећи следеће организације: Новосадски хуманитарни центар, геронтолошки центар, клубови пензионера, Факултет за спорт и физичко васпитање из Новог Сада, као и Музеј Војводине, који једном месечно организује радионице за пензионере. Када је реч о сервисима за кућну негу старијих становника, свега три испитаника знају за постојање оваквих сервиса, наводећи мобилну медицинску сестру и удружење геронтолошких сестара.

На питање да ли знају за неке активности и догађаје за становнике трећег доба, 70% испитаника је одговорило потврдно, истичући курсеве страних језика за старије становнике, драмска секција и хор у пензионерском клубу, радионице у Музеју Војводине, радионице и курсеви у Америчком кутку, забавни програми у месним заједницама, активности у оквиру удружења ветерана фолклора и сл., а Музеј Војводине и Амерички кутак се истичу као институције које организују едукативне програме за становнике треће доби. Испитаницима је потом постављено питање да ли би њихова институција понудила едукативне програме и активности за старије становнике, на шта је 60% испитаника одговорило потврдно, а 40% није сигурно у то.

Прилагођеност културних садржаја града становницима треће доби и могућности за културну партиципацију као вид активног старења

На питање да ли су културни садржаји Новог Сада прилагођени становницима треће доби, 70% одговорило је потврдно, док остатак сматра да културни садржаји нису прилагођени овој циљној групи. Испитаници углавном сматрају да културна политка града у пуном смислу није заживела и јасно дефинисала које услове и приступ је могуће створити за грађане старије доби, да не постоје јасно дефинисани програми намењени овој циљној групи, осим код појединих институција, као и да већини институција културе становници треће доби нису циљна публика.

У следећем питању испитаници су требали да процене степен слагања (1 – уопште се не слажем; 5 – у потпуности се слажем) са одређеним тврдњама које се односе на прилагођеност културних садржаја старијим становницима. Резултати су представљени у Табели 1.

Из табеле се види да су све тврдње које се тичу прилагођености културних садржаја старијим становницима прилично ниско оцењене, а посебно опремљеност културних институција и цена културних садржаја (код које се примећује и највеће одступање у одговорима испитаника). Једина тврдња са средњом вредношћу преко 3,5 је тврдња да су културни програми и активности прилагођени старијим становницима, што указује на то да треба више пажње обратити на то када, где и по којој цени се нуде ове активности.

На питање шта би могло да се уради по питању боље прилагођености културних садржаја старијој популацији, испитаници су навели да

Табела 1. Перцепција прилагођености културних садржаја града становницима треће доби

Тврдња	Средња вредност	Станд. девијација
Локације културних институција су приступачне старијем становништву	3,33	0,500
Опремљеност културних институција (прилаз, степениште, лифтови, тоалети и сл.) је прилагођена старијем становништву	2,89	0,601
Културни програми и активности су прилагођени старијем становништву	3,56	0,726
Сатница културних програма је прилагођена старијем становништву	3,22	0,972
Цене за културне садржаје су приступачне	2,89	1,054

се то може постићи кроз активну културну политику која се имплементира кроз институције, прилагођавање културних програма жељама старије популације, до чега би се могло доћи истраживањем ставова старих особа које одговара на питање на који начин, у које време, који тип садржаја одговара њиховим потребама и финансијским могућностима, кроз децентрализацију културних садржаја, снижење цене улазница за старију популацију и давањем различитих погодности попут организованог превоза до локација одржавања културних програма и садржаја.

На питање да ли се догађаји са садржајима за старије организују довољно често, 60% испитаника одговорио је одрично, док 40% испитаника није упознато с тим, а ни један испитаник није одговорио потврдно, односно не сматра да се садржаји за старије становнике организују често. На питање да ли су ови садржаји довољно разноврсни, дистрибуција одговора је у потпуности иста као и код претходног питања.

Институције обухваћене истраживањем наводе следеће активности у њиховој организацији које су прилагођене старијој популацији: позоришне представе, курс енглеског језика за старије, курсеве рачунара за старије, предавања, креативне радионице пензионера са активном партиципацијом учесника који предлажу програме, бесплатна стручна вођења кроз изложбе, програм за аматерско стваралаштво на бази истраживања, а укључени су и старији становници Града Новог Сада, а истичу и то да су многи догађаји по свом карактеру прилагођени и старијој популацији – изложбе, трибине, филмски програм.

Након тога, испитаници су имали прилику да дају своје идеје и предлоге за прилагођавање културних садржаја њихових институција старијим становницима. Испитаници истичу да би се ово могло реализовати укључивањем овог циљног сегмента у актуелне теме из области развоја културе, изложбе, радионице итд., организовањем обилазака старог језгра Новог Сада и Петроварадинске тврђаве, укључивањем старије популације у реализацију културних садржаја и кроз волонтерски рад на изложбама, као и кроз конкретне јавне позиве развоја публике који таргетирају старију популацију.

Када је реч о ставовима према идеји да се становници преко 65 година укључе волонтерски/или уз мању накнаду у реализацију културних садржаја у граду, сви испитаници су исказали позитиван став уз коментаре да је то одлична идеја која има велики потенцијал и која би много допринела побољшању квалитета живота људи треће доби. На питање да ли за овако нешто виде могућност у својој институцији, 70% испитаника сматра да је ово добра идеја истичући да би они могли да се укључе у конференцијске и изложбене делатности, као чувари сталних поставки, помоћ при организацији фестивала, волонтерски рад на изложбама кроз Новосадски волонтерски сервис и сл. Као потенцијални проблем, испитаници наводе недовољно финансијских средстава за плаћање накнаде за укључивање старије популације у реализацију културних садржаја.

ЗАКЉУЧАК

Прелиминарно истраживање ставова важних актера у култури Града Новог Сада указало је на различито поимање активног старења, од оног које се везује за чисто економски аспект и физичку активност старијих до оног свеобухватног које подразумева социјалну, економску и културну инклузију старије популације. То указује на потребу за већим развојем свести и едукацијом актера у култури о свеобухватности појма активно старење и доприносу који културна партиципација може пружити. Утврђено је и да постоји свест о недовољној прилагођености културних садржаја старијој популацији и постојећим баријерама и могућностима за културну партиципацију и прилагођавање ових садржаја поменутом циљном сегменту. Охрабрујућ је податак да би велика већина институција била спремна да своје садржаје прилагоди потребама и преференцијама старије популације, што отвара потребу за будућим истраживањем ставова и потреба и овог циљног сегмента. Укључивање старије популације у културу кроз волонтерски рад је позитивно прихваћено од стране културних актера, и предложене видове реализације овог волонтерског рада треба имплементирати у пракси уз подршку доносиоца одлука на нивоу града. Такође, спремност и вољу да допринесу активном старењу кроз подстицање културне партиципације показале су готово све испитане институције, што значи да је важност ове теме препозната од стране културних актера. Будуће активности на овом пољу треба усмерити и ка пружању подршке културним институцијама у свом прилагођавању овом циљном сегменту кроз разне иницијативе и пројектне позиве.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је резултат пројекта „Етничке групе Војводине у 21. веку – стање и перспективе одрживост” (бр. 142-451-2356/2018-01) који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АПВ.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Србије (2006). *Национална стратегија о старењу: 2006–2015*. Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.

Маринковић, Иван (2013). Попис становништва 2011 – Основне структуре популације Србије. *Демографски преглед*, 47: 1–4.

Миланков Маријана и Богдана Опачић (2012). *Култура старења и стари у култури – културни живот и потребе у трећем добу*. Завод за проучавање културног развитка: Београд.

Стратегија културног развоја града Новог Сада за период 2016–2026. (2016). *Службени лист Града Новог Сада*, 53/2016.

Beard, John R. and Charles Petitot (2010). Ageing and urbanization: can cities be designed to foster active ageing? *Public Health Reviews*, 32(2): 427–450.

Cantarero-Prieto, David; Marta Pascual-Sáez and Carla Blázquez-Fernández (2017). What is Happening with Quality of Life Among the Oldest People in Southern European Countries? An Empirical Approach Based on the SHARE Data. *Social Indicators Research*, 1–15.

Clarke, Amanda and Lorna Warren (2007). Hopes, fears and expectations about the future: what do older people's stories tell us about active ageing? *Ageing & Society*, 27(4): 465–488.

Cloos, Patrick; Caroline F. Allen, Beatriz E. Alvarado, Maria Victoria Zunzunegui, Donald T. Simeon, and Denise Eldemire-Shearer (2010). Active ageing: A qualitative study in six Caribbean countries. *Ageing & Society*, 30(1): 79–101.

Domazet, Ivana, Milena Lazić i Dragan Filimonović (2017). Koncept aktivnog starenja i smanjenje marginalizacije starije populacije. *FBIM Transactions: Finance, Business, Information & Industrial technologies, Management*, 5(1): 45–58.

Eurostat (2017). *Eurostat Statistics explained*. Brussels: European Commission.

Foster, Liam and Alan R. Walker (2013). Gender and active ageing in Europe. *European Journal of Ageing*, 10(1): 3–10.

Guillemard, Anne-Marie and Dominique Argoud (2004). France: A country with a deep early exit culture. In: T. Maltby, B. de Vroom, M. L. Mirabile & E. Overbye (Eds.), *Ageing and the Transition to Retirement: a comparative analysis of European welfare states*. Aldershot: Ashgate, 165–185.

Lassen, Aske Juul and Tiago Moreira (2014). Unmaking old age: political and cognitive formats of active ageing. *Journal of aging studies*, 30: 33–46.

McKenna, Margaret A. (2008). Transcultural nursing care of older adult clients. In: M. M. Andrews and J. S. Boyle (Ed.), *Transcultural concepts in nursing care*: Wolters-Kluwer, 168–195.

Oxley, Howard (2009). Policies for Healthy Ageing: An Overview. OECD Health Working Papers, 42, OECD Publishing, Paris.

Perek-Białas, Jolanta; Anna Ruzik and Lucie Vidovićová (2006). Active ageing policies in the Czech Republic and Poland. *International Social Science Journal*, 58(190): 559–570.

Sykes, Gresham M. (2007). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton University Press.

Walker, Alan (2009). Commentary: The emergence and application of active aging in Europe. *Journal of Aging & Social Policy*, 21(1): 75–93.

Walker, Alan and Tony Maltby (2012). Active ageing: A strategic policy solution to demographic ageing in the European Union. *International Journal of Social Welfare*, 21: 117–130.

World Health Organisation (WHO) (2002). Active Ageing: A Policy Framework. WHO, Geneva.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији (2011). Република Србија. Републички завод за статистику. Доступно на: http://popis2011.stat.rs/. Приступљено: 29. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CULTURAL PARTICIPATION AS A WAY OF ACTIVE AGING – POSSIBILITIES AND INITIATIVE PROPOSALS

by

SANJA BOŽIĆ
sanja.bozic.89@gmail.com

MILICA SOLAREVIĆ
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

TATJANA PIVAC
tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

IVANA BLEŠIĆ
ivana.blesic@dgt.uns.ac.rs

University of Novi Sad
Faculty od Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Population policy on aging involves many forms of active aging, the most important of which are employment, social and cultural inclusion, volunteering and improvement of basic living conditions such as health care, adequate housing, and affordable transportation. Today, many European countries are facing the challenges of population aging, including Serbia, where the importance of active aging is still insufficiently recognized by society and key decision makers. The aim of this paper is to highlight the possibilities for promoting active aging through the inclusion of the elderly population in the cultural life of the city of Novi Sad, which faces the mentioned problem and lacks appropriate measures for the inclusion of the elderly population in the social and cultural life of the city. In addition, the aim of the study is to examine the attitudes of the cultural institutions regarding the possibility of adapting cultural contents to this target group, as well as for their inclusion in the realization of cultural contents. To achieve this, in-depth interviews were conducted with employees of the selected cultural institutions of the city. The obtained results will serve as the basis for the decision makers to define proposals of concrete actions to encourage active aging through the cultural contents of the city.

KEYWORDS: active aging, population policy, cultural contents, Novi Sad

UDC 316.344.23-053.9(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867573R
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

НИСКА ЕКОНОМСКА АКТИВНОСТ СТАРИЈЕГ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

БИЉАНА РАДИВОЈЕВИЋ
biljana@ekof.bg.ac.rs

БИЉАНА ЈОВАНОВИЋ ГАВРИЛОВИЋ
bgavrilo@ekof.bg.ac.rs

Универзитет у Београду
Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија

САЖЕТАК: Под утицајем демографског старења, као и стања на тржишту рада у Републици Србији, променио се и старосни састав радне снаге. Удео активних лица старијих од 50 година у укупној радној снази је растао, а млађих опадао. Према подацима за 2017. годину 27,2% активних лица налази се у старосној групи 50–64. И поред позитивних кретања у периоду 2012–2017, индикатори о економској активности и запослености становништва у овим старосним групама у Србији су нижи, у поређењу са стопама за државе ЕУ. Ниска активност и запосленост резултат су напуштања радне снаге пре старосне границе за пензионисање. Слабе шансе за запослење за старије раднике значиле су ранији излазак из радне снаге и прелазак у неактивност. Разлози за превремено напуштање радне снаге су и болест или инвалидност. Према подацима за 2017. годину у Србији је било 17,1% инвалидских пензионера. Хроничне незаразне болести су водећи узроци оболевања, инвалидности и превременог умирања (тумори и болести крвотока). Ниска активност старије популације има, осим економских, и бројне социјалне последице. Одсуство рада узрокује маргинализацију и често води потпуној искључености из друштвеног живота. Отуда је стимулисање економске активности старије генерације међу важнијим циљевима националних политика. Оно подразумева одлагање одлуке о пензионисању као и продужење радног века. Већа запосленост међу старијима доприноси повољнијем односу између активног и неактивног старијег становништва. Целоживотно учење и професионални развој је начин да се побољша положај старијих на тржишту рада и повећа њихова запосленост.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: радна снага, старији радници, тржиште рада, превремено пензионисање, Србија

У свим државама са опадајућом стопом раста становништва, или код којих је присутна депопулација, демографско старење и промене у старосном саставу су у фокусу националних политика због бројних демографских, економских, социјалних и других последица. Промена у величини радног контингента и његовог старосног састава директно се одражава на одвијање економске активности, а затим и на одрживост основних система социјалне заштите. Становништво Републике Србије се суочава и са депопулацијом и са интензивним демографским старењем. Смањење становништва првенствено је последица неповољних трендова у погледу природног прираштаја, који је одговоран за 95% укупног смањења које је забележено у међупописном периоду 2002–2011. С друге стране, дугорочно опадање фертилитета и његов актуелни ниво који је за трећину нижи од потребног за просту замену генерација, детерминише интензитет процеса старења становништва Републике Србије. Према резултатима пописа 2011. године, становништво Републике Србије припада стадијуму дубоке демографске старости, као једном од последњих стадијума развоја старосне структуре [Пенев 2015]. Демографско старење ће се наставити и у наредном периоду. Становништво Србије биће демографски старије у случају остварења свих варијанти усвојених хипотеза о фертилитету, морталитету и миграцијама. Најнеповољнији сценарио предвиђа да би 2041. године више него сваки четврти становник Србије (25,2%) био старији од 65 година, док би се удео млађих од 15 година смањио на 11,7% у укупном становништву [РЗС, 2014].

Тема овог рада је економска активност лица старијих од 50 година. У радовима са овом тематиком третирани су као старији радници, у којем случају се апострофирају они који су близу нормативне границе за одлазак у пензију. Циљ је да се прикаже положај ових лица на тржишту рада у Србији и сагледају могућности за њихово додатно ангажовање, а у складу и с концептом активног старења и уважавања потенцијала старијих генерација и у домену рада. Актуелно стање на тржишту рада анализираће се на основу података Анкете о радној снази (АРС) .

ВЕЛИЧИНА РАДНЕ СНАГЕ И НИВО ЕКОНОМСКЕ АКТИВНОСТИ

Између пописа 2002. и 2011. године радна снага у Србији смањила се за 427.000 или 12,6%. Смањење је било резултат промена у бројности становништва старијег од 15 година, као и промена у економском активирању становништва. Њихов утицај био је истог смера и деловао је на опадање броја активних, али је смањење специфичних стопа активности било значајније, са уделом од око 60% у укупном смањењу [Радивојевић 2017]. Прилике на тржишту рада настале после 2000. године нису погодовале расту запослености иако се бележио раст БДП-а. Реструктурирање предузећа, као и приватизација, утицали су на отпуштање вишкова

запослених. Погођени су били сви, и старији и млади, што је у многим случајевима значило излазак из радне снаге. После 2008. године негативне ефекте на економско активирање становништва имала је и економска криза, уз још увек недовршену транзицију. У Републици Србији економска криза претворила се у кризу незапослености уз ризик да прерасте у ширу социјалну кризу [Јовановић Гавриловић 2009]. Иначе, после 2000, тржиште рада у Србији било је изложено и крупним институционалним променама и новим решењима, који су имали утицаја и на основне индикаторе тржишта рада.

Од 2012. године у Србији се бележи пораст активног становништва. За пет година, до 2017, радна снага се повећала за нешто више од 10% или око 300.000 активних лица (Табела 1). Целокупан пораст дугује се порасту партиципације становништва у радној снази, јер је демографски ефекат, тј. смањење становништва старијег од 15 година, и у овом периоду био негативан и деловао на смањење понуде рада[1]. Повећање радне снаге у периоду 2012–2017. остварено је значајнијим повећањем активних међу женама (62,8% од укупног повећања). С обзиром да је процентуално смањење радног контингента код оба пола било готово исто (5,9% код жена и 5,4% код мушкараца), очигледно је да је економско активирање женског становништва било интензивније. Учешће женске радне снаге у укупној, повећано је од 42,5% на 44,4% у периоду 2012–2017.

Као резултат пораста радне снаге порасла је и стопа активности (проценат активних у становништву старијем од 15 година) од 46,7% на 54,0% у периоду 2012–2017. Стопа активности у Србији у 2017. години нижа је у односу на стопу за ЕУ28 која је износила 58,4% [OECD, 2017]. Такође, нижа је и када се има у виду број активних из радног контингента (15–64). У Србији стопа је износила 66,7%, а просек за државе ЕУ28 био је 73,6%. Иначе, у Републици Србији Стратегијом запошљавања за период 2011–2020, циљ је достизање стопе активности до нивоа од 68,8% у 2020. години.

Табела 1. Активно становништво старије од 15 година према полу, Србија 2012. и 2017. године (у хиљадама)[2]

	2012.		2017.	
	Број активних	Удео у становништву старијем од 15 година	Број активних	Удео у становништву старијем од 15 година
Свега	2.929,5	46,7	3.229,8	54,0
Мушкарци	1.683,9	55,7	1.795,6	62,2
Жене	1.245,6	38,3	1.434,2	46,3

Извор: АРС 2012. и 2017.

[1] Оцена је урађена уз претпоставку константних специфичних стопа активности на нивоу оних из 2012. године, што је омогућило издвајање демографских промена и њиховог утицаја на величину активног становништва. Демографски ефекат је био негативан од око -137.000, док је повећано активирање износило око +437.000, што је резултирало порастом од око 300.000 активних у периоду 2012–2017.

[2] Без Косова и Метохије.

Познато је да демографски фактори своје деловање на обим радне снаге испољавају кроз старосну структуру, односно бројност популације старије од 15 година. Остали фактори утичу преко стопа партиципације у радној снази, односно нивоа активирања унутар појединих старосних група, а тичу се бројних економских и друштвених утицаја и околности у којима се одвија економско активирање становништва.

Демографско старење које карактерише популацију Србије врши двоструки утицај на понуду рада. Најпре, утиче на смањење радног контингента (од 15. до 64. године) из кога се регрутује највећи део понуде рада (око 95% активних у Србији у 2017. години). Радни контингент у Србији има опадајући тренд. Према пописном податку из 2011. смањен је за око 122.000 у односу на податак из 2002. године. Процене становништва за 2017. годину показују да је опадање радног контингента настављено. Смањен је за готово 278.000 или 5,7%. Демографски притисак на продуктивни део популације, изражен преко коефицијента укупне старосне зависности (однос између становништва млађег од 15 и старијег од 65 година према становништву у групи 15–64) се на тај начин временом повећавао. У 2011. износио је 46,4%, а на основу процена броја становника за 2017. годину порастао је на 51,6% [РЗС, 2017]. Овај индекс резултат је збира индекса зависности младих (однос млађих од 15 година и контингента 15–64 године), тзв. индекса зеленог притиска, који испољава опадајући тренд и индекса зависности старих (однос старијих од 65 година и групе 15–64 године) са растућом тенденцијом до нивоа од 29,8% у 2017. години. Поред бројчано све мањих улазећих генерација у радни контингент, на његово смањење утицаће и излазак из њега бројчано великих кохорти лица рођених после Другог светског рата. Наиме, у 2011. управо су те кохорте биле најбројније. У питању су старосне групе 55–59 и 60–64 са преко милион и сто хиљада лица у збиру, или са уделима од 8,3% и 7,4% редом у укупном становништву Србије.

С друге стране, утицај старења огледа се и у мењању старосне структуре самог радног контингента. У попису 2011. године трећина становништва радног контингента била је старија од 50 година. Најзаступљенија је била старосна кохорта рођених од 1952. до 1956. године са учешћем од 12,1%. Без обзира на смањење радног контингента после 2011. његов старосни састав се до 2017. није битно променио нити погоршао са аспекта економског активирања. Наиме, старосни контингент од 30 до 50 година, код кога су иначе највише стопе активности, повећао је своје учешће у радном контингенту, од 39,6% на 41,8% у периоду 2011–2017. Истовремено незнатно је опао удео старијих од 50 година (мање од једног процентног поена).

Старење становништва присутно је у многим државама, посебно у оним са развијеним економијама, али и онима које се развијају. Резултати пројекција за многе државе захваћене старењем указују на смањење радног контингента и његовог удела у укупном становништву, што би резултирало недостацима радне снаге. Процењује се да би се у Немачкој, чија је популација једна од најстаријих у свету, негативан демографски

ефекат одразио на губитак од преко 17 милиона активних у периоду 2010–2050. Ипак, укупан губитак ублажила би позитивна нето миграција, као и пораст стопâ партиципације (од преко 7 милиона, односно 2 милиона респективно) [Fuchs 2015].

ЕКОНОМСКА АКТИВНОСТ СТАРИЈЕГ СТАНОВНИШТВА

Старосна структура активног становништва у 2017. години резултат је динамике економског активирања становништва у појединим старосним групама у претходном периоду. Као и у ранијим периодима најзаступљеније су групе од 30 до 50 година. Са најмањим уделима у укупној радној снази су лица млађа од 25 година, као и становништво старије од 60 година. Разлика међу овим групама је што су у периоду 2012–2017, млади смањили своје учешће у радној снази, а старији повећали (Табела 2). Разлика је уочљива и ако се посматрају апсолутни подаци. Наиме, код младих је забележен пад броја активних, док је у свим старосним групама после шездесете године забележен пораст.

Табела 2. Структура активних и стопе активности за становништво 15+, Република Србија, 2012. и 2017. година[3]

	Структура активних		Стопе активности		Стопе запослености	
	2012.	2017.	2012.	2017.	2012.	2017.
Укупно	100,0	100,0	46,7	54,0	23,9	13,5
15–19	1,4	1,1	10,7	10,5	64,1	46,5
20–24	6,8	5,9	46,1	47,8	48,4	29,2
25–29	10,4	10,2	77,1	76,6	35,3	23,1
30–34	10,8	12,6	84,6	84,9	27,9	15,6
35–39	12,5	13,3	86,3	86,6	20,9	12,9
40–44	12,4	13,1	83,3	86,4	19,1	11,3
45–49	12,9	11,9	80,7	83,3	20,0	10,4
50–54	13,2	11,1	70,7	76,6	19,4	10,0
55–59	11,6	9,6	51,3	63,5	18,7	9,4
60–64	5,0	6,5	24,0	37,3	13,5	6,1
65+	3,0	4,6	5,7	10,9	5,5	10,7
15–64	97,0	95,4	60,1	66,7	45,3	57,3

Извор: АРС 2012. и 2017.

Старосну групу од 30 до 50 година одликују највише специфичне стопе активности (проценат активних унутар старосне групе), које су у периоду 2012–2017. готово непромењене или мало порасле (око 3 процентна поена у старостима 40–44 и 45–49). Активност младих је ниска,

[3] Без Косова и Метохије.

углавном због школовања, али и слабих шанси на тржишту рада за њихово запошљавање. У старосној групи 20–24 и даље је мање од 50% активних, међу којима је чак 29,2% било незапослених у 2017. Ниска стопа активности је и за старости изнад 60 година што је у највећој мери у вези са законском границом за пензионисање. Ипак, у посматраном периоду у старосној групи 60–64 стопа се повећала за око 50%, а у групи 65+ готово је удвостручена. Као што је поменуто, у овим старосним групама апсолутни број активних јесте повећан, али је на овакав пораст стопа утицало и смањење броја становника у овим старосним групама.

Што се тиче старосних група 50–54 и 55–59, у обема је смањен број активних лица (7% и 9% редом у односу на бројност у 2012), због чега је смањена и њихова заступљеност у радној снази. Међутим, стопе активности у овим групама су повећане (посебно у групи 55–59) због знатно већег смањења броја становника у тим групама (у групи 55–59, становништво је смањено за више од једне четвртине). Ова чињеница намеће потребу детаљније анализе управо апсолутних података везаних за активност/неактивност генерација старијих од 50 година. Јер, у условима демографског старења повећава се њихово учешће у укупном становништву. Према попису из 2011. године 40% становништва је било старије од 50 година, а према подацима АРС за 2017. њихов удео у становништву старијем од 15 година износио је чак 48%. Учешће становништва старости од 50 до 70 година износило је трећину становништва узраста изнад 15 година. Са становишта економске активности, ради се о бројчано врло респектабилном контингенту, не само до 65. године живота као нормативне границе за пензионисање, већ и након тога. Услови на тржишту рада најпре треба да дестимулишу рано напуштање радне снаге, а затим и да погодују радном ангажовању и након прописаних граница. Јер, продужење очекиване дужине живота становништва омогућава да и радни век буде дужи, а у складу са психо-физичким стањем сваког појединачно. Новинама у Закону о пензијском и инвалидском осигурању пооштрени су критеријуми за пензионисање (постепено повећање доње старосне границе за пензионисање; повећање границе за минимално уплаћене доприносе за године стажа код жена; смањење броја занимања код којих је дозвољено рано пензионисање) што је требало да се одрази и на побољшање показатеља тржишта рада за старије раднике, као предуслова за дужи останак у радној снази. Нова европска стратегија за паметан, одржив и инклузиван раст, усвојена 2010. године, Европа 2020, као један од циљева наводи веће укључивање старијих у радну снагу. И у Националној стратегији запошљавања у Србији 2011–2020. препозната је потреба подстицања запошљавања лица у групи 50–64, као посебно осетљиве категорије на тржишту рада. Подизање свести у друштву о предностима њиховог радног ангажовања је предуслов за спровођење политике активног старења.

Активност становништва старијег од 50 година тема је у бројним анализама које третирају демографско старење и његов утицај на смањење понуде рада. У Табели 3 приказани су индекси промена бројности основних категорија становништва у старосним групама од 55 до 69 година у

односу на бројност у базној групи 50–54. Сврха је да се прикажу супротни правци промена у бројности становништва у тим старосним групама наспрам промена у њиховим економским категоријама. Све старосне групе после 55. године бројније су у односу на базну групу, а посебно група 60–64. која је за 20% бројнија (код жена чак за 24%). Супротно је са бројем активних и запослених. У свакој старосној групи мање их је у односу на базну. Ако се не рачуна старосна група 65–69 која је изван радног контингента, у групи 60–64 мање је активних и запослених мушкараца за око 30% у односу на базну групу, а код жена чак за преко 50% мање. Значајнија разлика у том погледу између мушкараца и жена везана је делом због још увек различите старосне границе за одлазак у пензију. Реформа пензионог система предвиђа изједначавање границе за мушкарце и жене на 65 година. Мање активних, односно запослених је и у старосној групи 55–59, код мушког мање за око 10%, а код женског становништва мање за око 20%.

Табела 3. Индекси промене броја становника, броја активних и броја запослених, Република Србија, 2017. година (базна 50–54=100)[4]

Старосне групе	Укупно			Мушкарци			Жене		
	Бр. становника	Бр. активних	Бр. запослених	Бр. становника	Бр. активних	Бр. запослених	Бр. становника	Бр. активних	Бр. запослених
50–54	100	100	100	100	100	100	100	100	100
55–59	104	86	87	103	91	90	106	81	83
60–64	120	59	61	117	71	72	124	45	49
65–69	107	23	25	100	27	29	113	19	20

Основни индикатори тржишта рада у Србији (стопа активности и стопа запослености) за становништво у старосној групи 55–64 заостају од просека за ЕУ28 (Табела 4). Разлика је израженија код женског становништва. Ниво стопа активности и запослености које су забележене у Србији 2017. године, државе ЕУ28 достигле су још 2010. односно 2007. године. Питање адекватног активирања старијих лица из радног контингента у фокусу је политика многих држава, које предузимају бројне активности у том правцу. Немачка, Холандија и Финска су земље које су постигле значајне резултате на пољу већег укључивања старијих генерација у свет запослених. У периоду 2000–2012. стопе запослености лица у групи 55–64 порасле су значајно више у односу на просек за државе ЕУ27. У Немачкој стопа је порасла за 23,9 процентних поена до нивоа 61,6%, а у Холандији за 20,4 процентна поена или на 57,6%. Просек за ЕУ27 у 2012. години износио је 48,7%. Осим ефикасних политика које су спроводиле владе тих држава наводи се да су и акције самих послодаваца да ангажују раднике старије од 50 година имале позитивне ефекте. Сматра се да се интерес послодаваца да запошљава и старије раднике заснива на пожељној

[4] Без Косова и Метохије.

размени знања и искуства различитих генерација и утицаја на њихову продуктивност. Искуство и поузданост старијих радника види се као њихова предност. Такође, спремнији су у односу на млађе да прихватају привремене и повремене послове [Wasilewska 2013].

Табела 4. Стопе активности и запослености за старосну групу 55–64, Република Србија и ЕУ-28, 2017. година

	Стопа активности			Стопа запослености		
	Свега	Мушкарци	Жене	Свега	Мушкарци	Жене
Србија	49,4	61,4	38,5	45,5	55,8	36,0
ЕУ28	60,6	67,8	53,8	57,0	63,7	50,9

Извор: OECD 2018.

УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ НЕДОВОЉНЕ АКТИВНОСТИ СТАРИЈИХ

И поред позитивних помака у периоду 2012–2017, индикатори о економској активности и запослености становништва у старосној групи 55–64 у Србији, као и њихово заостајање у односу на просечне вредности за ЕУ-28, намећу и питање узрока недовољне ангажованости старијих лица. Такође и последица таквог стања на њихов стандард и квалитет живота, али и последица на одрживост система социјалне заштите, посебно пензионог и здравственог.

Осим стања у привреди и друштву од којих зависи и стање на тржишту рада и који диктирају промене на њему, ниво економске активности становништва старијег од 50 година, а посебно ниво запослености, у великој мери је одраз њиховог здравственог статуса, породичних околности и образовања. У истраживањима и у литератури која се бави питањима разлога који утичу на смањену активацију старијих, разлози се сврставају на оне на макронивоу и мезонивоу, наспрам оних који су индивидуалног карактера [Wiktorowicz 2017]. Међу првима, а који се могу сматрати датим и на које појединац не може да има утицај, наводе се управо стање на тржишту рада и очекивана нестабилност на њему (недостатак послова уопште или у окружењу), затим промене у систему социјалне заштите и радног законодавства (бојазан од погоршања услова за пензионисање, доступност „црног тржишта", неповољан однос између висине плате и социјалних давања, посебно код слабо плаћених послова), као и негативни ставови послодаваца нарочито када расте диспропорција између плата и продуктивности. Индивидуалне детерминанте смањене ангажованости, у годинама близу старосне границе за пензионисање, односе се на стање здравља које се мења и погоршава са порастом година живота, али и физичком и менталном исцрпљеношћу. С тим у вези јављају се и одређене психолошке баријере (недостатак мотивације за рад, губитак радних навика посебно код оних који су дуго били незапослени). Међу осталим посебан значај

има ниво образовања и достигнуте квалификације. Образованост и компетенције имају позитивне ефекте, а од њих зависи и професионални статус. По правилу дужи останак у радној снази, па и ван граница за одлазак у пензију, чешћи је код стручњака и руководећих кадрова, код запослених са трајним уговорима, као и код самозапослених. То је иначе у складу са налазима да је врста занимања и посла које лице обавља од значаја за перцепцију сопственог здравственог стања, као основног предуслова за наставак рада. Породична ситуација је такође важна када је у питању продужетак радног века. Жене се чешће обесхрабрују за наставак рада, посебно ако у домаћинству имају болесне или неспособне чланове о којима брину. Ипак, и код мушкараца и код жена запажа се жеља да истовремено буду пензионери, што неретко значи да је супружник који је још увек активан мотивисан да се што пре придружи већ пензионисаном супружнику. На крају треба навести да међу разлозима да се не настави активност после старосне границе за пензију, јесте и жеља да се у предстојећим годинама живота остваре неки други циљеви и садржаји који нису везани за рад, а којима није могла да се посвети пажња током радног века.

Осврнућемо са на неке од разлога на индивидуалном, микронивоу, којима се може објаснити ниска активност старијих лица у Србији. Један од њих је напуштање радне снаге и пре границе за пензионисање. У великој мери оно се дешава због болести или инвалидности, о чему сведоче подаци Републичког фонда за пензијско и инвалидско осигурање (ПИО). Према подацима ПИО-а за децембар 2017. године у Србији је било 1.720.435 пензионера, од чега је 17,1% било инвалидских, или 293.835 лица. Иако је у односу на податке из 1997. године број корисника инвалидских пензија смањен за 33%, (као и учешће са 30% на 17,1%) због строжије контроле и услова за инвалидско пензионисање, њихова актуелна бројност и заступљеност су знатни [ПИО, 2018]. Просечна старост корисника инвалидске пензије у години остварења права на пензију у периоду 2008–2016. кретала се код мушкараца у распону 55 до 56 година, а код жена од 51 до 53 године. Просечан стаж у 2016. који су инвалидски пензионери остварили износио је 25 година код мушкараца и 21 годину код жена. Структура корисника инвалидских пензија према узроку инвалидности у години остварења права, говори које су то болести и стања због чега долази до превременог пензионисања. Као што је и за очекивати, велика је заступљеност хроничних незаразних болести, које иначе доминирају и у морбидитету и у морталитету становништва у Србији. У 2016. години 30,2% узрока инвалидности били су тумори, а затим болести органа крвотока са учешћем од 26,4%, и душевни поремећаји у 9,1% случајева.

Међутим, и просечна старост оних који су остварили право на старосну пензију била је нижа од законске границе, иако је била виша у просеку за 6, односно 7 година редом по полу у односу на инвалидске пензионере. У периоду 2008–2016. просечна старост мушкараца у моменту пензионисања била је у распону од 60 до 64, а код жена од 57 до 61 године. Просечан стаж је такође био нижи од прописаног (33 године код мушког и 29 година код женског становништва према подацима за 2016). Пад запосле-

ности код старијих (55–64) пре и током економске кризе узроковао је пораст неактивности. Због слабих шанси да се поново запосле, незапослени су напуштали радну снагу раније, а услови пензионисања у том периоду погодовали су таквим одлукама.

Међу чиниоцима важним за останак у радној снази и после услова за пензионисање свакако су они који се тичу образовања и компетенција, заправо целоживотног образовања. Концепт подразумева континуирано учење и стицање нових квалификација и вештина како би се побољшале компетенције старијих и одговорило новим потребама тржишта рада и захтевима савременог привредног развоја. У савременим економијама људски капитал има водећу улогу, а развој компетенција и начин како се оне користе обезбеђују и бољи положај на тржишту рада. Анализе показују да међу њима доминирају компетенције везане за коришћење компјутера, као и социјалне вештине [Wiktorowicz 2017].

Према попису из 2011. године, у Србији међу активнима у старосним групама 50–54, 55–59 и 60–64 високо образовање било је заступљено редом са 15,1%, 16,0% и 20,6%. Код жена су удели високообразованих били знатно виши и то 17,2%, 21,0% и 25,6% редом по старосним групама. Уз претпоставку да образованије становништво радије одлаже одлазак у пензију у односу на оно са нижим нивоима образовања, као и да чешће настоји да продужи радно ангажовање и после старосне границе за пензионисање, наведена заступљеност највишег образовног нивоа унутар старије радне снаге, види се као шанса за пораст запослености међу њима. Тим пре што су у питању старосне групе с ниским стопама запослености и нарочито код жена. С друге стране, подаци о компјутерској писмености говоре да је 2011. више од половине становништва старијег од 15 година било компјутерски неписмено, а то је подразумевало да нису били способни да користе четири основне активности на рачунару (обрада текста, израђивање табела, примање и слање електронске поште и коришћење интернета). У недостатку података колики је број међу њима у радној снази и које су старосне доби, може се оценити да је ипак око 60% активних лица било компјутерски неписмено. У ери интензивног развоја нових технологија, компјутерске вештине и компетенције су императив не само приликом уласка у радну снагу него и за останак у њој.

Последице ранијег напуштања радне снаге и не учествовања на тржишту рада тичу се сваког понаособ, али имају и одређене макроекономске ефекте. За појединца то је губитак потенцијалног дохотка и погоршање животног стандарда. Искључење са тржишта рада повећава и ризик од социјалне искључености посебно у случају дуготрајног одсуства. Застаревају знање и вештине, губе се важни социјални и други контакти, што повећава и ризик за настанак психичких сметњи и погоршање општег здравља. С друге стране, неактивност међу старијим особама погоршава однос између радника и пензионера стварајући знатно оптерећење за економски раст. Однос пензионера и осигураника који обезбеђују финансирање пензија годинама је у Србији неповољан и приближава се јединици (последњих година износи 1:1,2). Висок је и удео БДП-а који се троши на пензије (11,8%

у 2016). Пораст активирања међу старијима је начин да се успостави повољнији однос између активног и неактивног старијег становништва.

Када је у питању тржиште рада, концепт активног старења подразумева стимулисање економског ангажовања старије популације, кроз побољшање услова рада, исправљање штетних стереотипа о старости и старењу кроз промењени однос послодаваца према запошљавању старијих, већој флексибилности у обезбеђењу начина да се старији радно ангажују и организацијом рада прилагођеном њиховом животном добу. Коришћење пуног потенцијала старије популације један је од приоритета активне политике тржишта рада у условима демографског старења. Целоживотно учење и професионални развој је начин да се побољша њихов положај на тржишту рада и повећа запосленост.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Србије (2011). Национална стратегија запошљавања 2011–2020, Београд.

Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут" (2016). *Здравствено-статистички годишњак Републике Србије*, 2015. Београд.

Пенев, Горан (2015). Структура становништва према полу и старости. у: *Популација Србије почетком 21.века*, В. Никитовић (ур.), РЗС, Београд.

Републички фонд ПИО (2018). *Статистички годишњи билтен 2017*, Београд.

Републички завод за статистику (2013). Анкета о радној снази у Републици Србији 2012. *Билтен,* 564. Београд.

Републички завод за статистику (2014). Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041. Подаци по општинама и градовима. Београд

Републички завод за статистику (2018). Процене становништва, 2017, Саопштење СН70.

Републички завод за статистику (2018). Анкета о радној снази у Републици Србији 2017, *Билтен*, 634. Београд.

Стојилковић Јелена и Мирјана Девеџић (2010). Однос броја пензионера и запослених у контексту демографског старења у Србији. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 177–186.

European Commission (2010). Europa 2020, A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth.

Fuchs, Johann (2015). Decomposing the Effect of Population Ageing on Labour Supply, *Athens Journal of Social Sciences*, 2(2): 109–124.

Jovanović Gavrilović, Biljana (2009). Globalna kriza, kvalitet privrednog rasta i tranzicija u Srbiji. u: B. Cerović, M. Kovačević (ur), *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza*, Beograd: Ekonomski fakultet.

Radivojević, Biljana (2017). *Radna snaga i tržište rada u kontekstu demografskih promena u Srbiji*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Wiktorowicz, Justyna (2017). Extending Working Life: Which Competencies are Crucial in Near-Retirement Age? Cross Mark, Springer (published on line).

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

OECD (2018). Employment rate by age group (indicato r). doi: 10.1787/084f32c7-en). Dostupno na: https://data.oecd.org/emp/labour-force-participation-rate.htm. Pristupljeno: 28. 7. 2018.

Wasilewska, Ewa (2013). Economic activity of older people in selected EU countries, Warsaw University of Life Sciences SGGW. Dostupno na: http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.agro-ba968498-c47a-4a11-bb4a-f8af3e589eaf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CAUSES AND CONSEQUENCES OF LOW ECONOMIC ACTIVITY OF OLDER PEOPLE IN SERBIA – CAUSES AND CONSEQUENCES

by

BILJANA RADIVOJEVIĆ
biljana@ekof.bg.ac.rs

BILJANA JOVANOVIĆ-GAVRILOVIĆ
bgavrilo@ekof.bg.ac.rs

University of Belgrade
Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Demographic aging, as well as the situation on the Serbian labour market, have affected the changes in the age structure of the workforce. The share of active persons older than 50 years in the total labour force has increased, and the share of young people has fallen. In 2017, 27.2% of total active people are in the age group 50–64. Despite the positive trends in the period 2012–2017, the indicators of economic activity and employment of the population in these age groups in Serbia are lower, compared to the rates for the EU countries. Low activity and employment of the older people is the result of leaving the workforce before the retirement age. The poor employment opportunities for older workers meant an early exit from the workforce and their transition to inactivity. The reasons for early exit from the workforce are illness or disability too. Out of the total number of pensioners in Serbia in 2017, 17.1% were disability pensioners. Chronic non-communicable diseases are the leading causes of illness, disability and premature death (tumors and diseases of the bloodstream). In addition to the economic consequences, the low activity of the older population has numerous social consequences. Abandoning work causes marginalization and often leads to complete exclusion from social life. Therefore, stimulating the economic activity of the elderly is one of the more important goals of national policies. It implies the postponement of the retirement decision and the extension of work. Higher employment among the elderly contributes to a better balance between the active and inactive elderly population. Lifelong learning and professional development is a way to improve the position of the elderly in the labour market and increase their employment.

KEYWORDS: workforce, older workers, labour market, premature retirement, Serbia

UDC 314.42(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867585G
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

БОРБА ПРОТИВ ПРЕВРЕМЕНОГ МОРТАЛИТЕТА У СРБИЈИ: Финска као пример добре праксе

МАРКО ГАЉАК
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
galjak@gmail.com

САЖЕТАК: Србија је суочена са бројним демографским проблемима, а један од њих је и релативно висок морталитет, али пре свега, морталитет који се може избећи. Један од најеклатантнијих примера успешне интервенције која је успешно умањила морталитет представља пројекат спроведен у финској области Северна Карелија у периоду од 1972. до 1977. Велика кампања, чији је циљ био да смањи факторе ризика настанка кардиоваскуларних болести, мобилисала је не само систем здравствене заштите, већ и бројне друге актере попут: школа, супермаркета, пољопривредних произвођача, организација цивилног друштва итд. Кампања се показала веома ефикасном, па је врло брзо примењена на целу државу. Већ 1995. године морталитет од исхемијске болести срца млађих од 65 година у Северној Карелији умањио се за чак 73%. Које су паралеле које се могу повући између морталитетне ситуације у Србији у другој деценији 21. века и Финске седамдесетих година 20. века? Да ли би имало смисла спроводити сличне интервенције у Србији данас? Рад идентификује конкретне узроке смртности који се могу избећи, а код којих је морталитет у Србији изразито висок и идентификује правце деловања потенцијалних мера за обарање морталитета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, морталитет, превенција, здравствени систем, популациона политика

ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ СРБИЈЕ

Србија се суочава с бројним демографским изазовима. У јавном и научном дискурсу се највише говори о ниском наталитету и екстензивној емиграцији, док се мање пажње посвећује високом морталитету, с којим се већ дуго суочавамо. Високе стопе морталитета у Србији последњих

година постају све опипљивије с обзиром на старосно-полну структуру. Наиме, многољудне *беби-бум* генерације, рођене након Другог светског рата већ су у годинама када је вероватноћа да премину велика, па самим тим и општа стопа морталитета у Србији знатно расте. Кардиоваскуларне болести су још крајем шездесетих година постале најучесталији узрок смрти у Србији [Marinkovic 2012]. Србија је у том тренутку, савладавши заразне болести, прешла прву *епидемиолошку баријеру*, да би одмах била суочена са следећом баријером, морталитет од кардиоваскуларних болести што је процес кроз који пролазе многе друге државе [Omran 2005; Vallin and Meslé 2004]. Процес савладавања високог морталитета од кардиоваскуларних болести одвија се различитом брзином у различитим државама. Држава у Европи која је најдаље отишла у овом аспекту је Француска, где морталитет од кардиоваскуларних болести представља мање од четвртине укупне смртности, док код држава као што су Србија и Бугарска такав морталитет чини више од 50% укупне смртности [Eurostat 2018].

Србија бележи негативан природни прираштај који је последица ниских стопа наталитета, али и високих стопа морталитета. У Србији постоји потенцијал да се утицањем на морталитетну компоненту умањи тај дисбаланс [Marinkovic and Radivojevic 2016]. И ако заборавимо на тежњу да се повећа природни прираштај, смањење морталитета је универзална вредност, и представља нешто чему би свако друштво требало да тежи. Могућност за повећање очекиваног трајања живота често се посматрала као борба на два фронта: смањење морталитета одојчади и смањење морталитета код оних старосних категорија где се он највише манифестује (старији од 65 година) [Radivojević 2002]. Међутим, искуства у Финској нам указују да резултате доноси акција на целокупно друштво и коренита измена стилова живота.

ПРОЈЕКАТ СЕВЕРНЕ КАРЕЛИЈЕ

Све је почело налазима А. Киза (Keys) [1952], који је први почео да изучава утицај холестерола у крви на кардиоваскуларне болести. Његово оригинално истраживање се потом претворило у *Студију седам земаља*. Ова студија имала је за циљ да истражи везу између начина исхране и осталих фактора ризика и морталитета код појединаца из различитих популација [Keys et al. 1994]. Студија је идентификовала факторе ризика за кардиоваскуларне болести (универзалне за све државе) и то су ниво холестерола у крви, крвни притисак, дијабетес и пушење [Keys et al. 1994]. Једна од седам држава које су биле обухваћене овим истраживањем била је и Југославија, која је имала ниже стопе кардиоваскуларног морталитета од Финске [Nedeljković et al. 1994], јер је Финска раније завршила прву епидемиолошку транзицију. У Финској је морталитет од кардиоваскуларних болести означен као највећи проблем, а *Студија седам земаља* је идентификовала област Северне Карелије као област са највећим кардиоваскуларним морталитетом у Финској [Karvonen 2009].

Пројекат Северне Карелије био је фокусиран на смањење ризика од настанка кардиоваскуларних болести, не зато што је побољшавање третмана мање важно, већ зато што је потенцијал за највеће промене био баш у смањењу ризика, док је напредак у медицини и фармакологији нешто на шта једна мала држава попут Финске може у мањој мери да утиче, а још мање један њен периферни регион. Наиме, напредак у медицини и фармакологији, тј. осмишљавање нових третмана је глобални тренд на које поједине државе, не могу превише да утичу, док је маневарски простор много већи када је у питању превенција и смањење ризика, где променама у понашању може да се постигне много. Због тога се *Студија седам земаља* показала веома значајном за *Пројекат Северне Карелије*, јер је упутила доносиоце одлука и дизајнере пројекта у смеру у којем треба да дефинишу пројекат. Избор је баш и пао на Северну Карелију јер је *Студија седам земаља* у Финској показала да су тамо фактори ризика највећи. То се пре свега односи на лошу исхрану (са много меса и масне хране) и високе стопе пушења. Главна идеја је била да „Позиви за масовну епидемијску акцију и промену стила живота, могу успети само кроз акције заједнице", те *Пројекат Северне Карелије* представља заправо прву велику студију превенције кардиоваскуларних болести на нивоу заједнице [Karvonen 2009]. Слика 1 приказује симплификовану организациону структуру *Пројекта Северне Карелије* и најважније актере у пројекту. Ипак, најважнији елемент у целом пројекту је заједница Северне Карелије (Слика 2), на коју се не гледа као на пасивни елемент који треба едуковати, већ се заједница и структуре у њој користе као вектор за ширење информација. Овакав, за то време, иновативни модел ослања се на постојеће ресурсе који се у тадашњој Финској сматрају јаким. Примена идентичног модела, са истом селекцијом актера, у другим земљама можда не би имала смисла, али поента ове демонстрације *Пројекта Северне Карелије* је у томе да је потребно на што ефикаснији начин утицати на промене у стилу живота. Ако занемаримо социјалне, економске, политичке разлике између Финске 1970. и Србије данас, постоји и огромна разлика у духу времена и доступној технологији. Масовни медији као најважнији елемент целог пројекта су и даље релевантни, али савремена итерација сличног пројекта, који би се потенцијално покренуо у Србији могао би да изгледа потпуно другачије (нпр. део кампање против пушења који таргетира млађе могао би да се оствари у сарадњи са Јутјуб личностима, које многи млади прате и сл.).

У случају Финске, смањење морталита од исхемијске болести срца (ИБС) почетком седамдесетих година се скоро у потпуности може објаснити смањењем фактора ризика, док касних седамдесетих морталитет опада више него што се може статистички објаснити смањењем ризика [Vartiainen et al. 1994]. У то време се вероватно повећава обухват ефикасним медицинским методама, чиме се може објаснити додатни пад. Тај тренд се наставља и осамдесетих година, јер је смртност услед ИБС-а од 1982. до 1997. у Финској опала за 63%, а 27% тог смањења смртности може се приписати побољшаним третманима док се смањење приписује смањењу фактора ризика који износи 53–72% [Laatikainen et al. 2005]. Што значи да

Слика 1. Симплификована схема администрације Пројекта Северне Карелије [Karvonen 2009: 24].

Слика 2. Унификовани модел интервенције заједнице коришћен за Пројекат Северне Карелије [Karvonen 2009: 38].

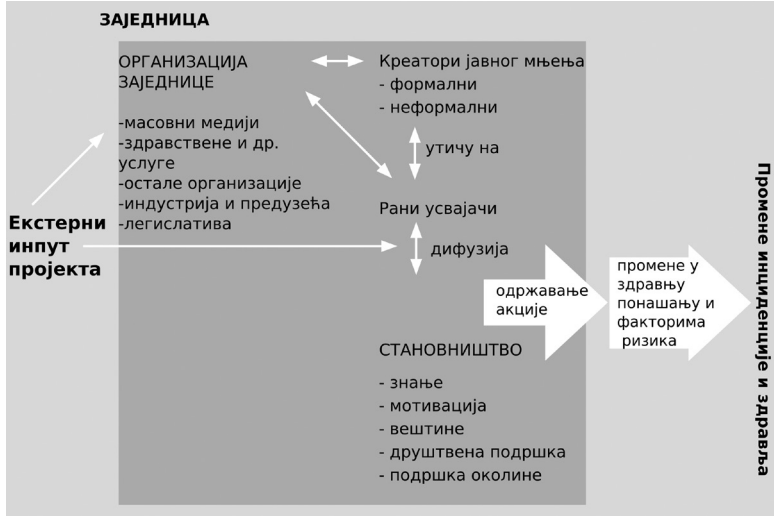

су велики помаци у смањењу морталитета остваривани углавном смањењем фактора ризика што је важна лекција. Занимљиво је да се пад просечног систолног крвног притиска и холестерола у крви успорио и зауставио до 1997, а да је број пушача наставио да пада [Vartiainen et al. 2000]. Све ово су значајне информације које би требало узети у обзир при дизајнирању мера које би могле да се спроведу у Србији. Дакле, добици, променом морталитетне ситуације у Србији, могли би да се остваре у области побољшања здравствене неге, али и још значајније, смањењем фактора ризика, тј. превенцијом.

МОРТАЛИТЕТ КОЈИ СЕ МОЖЕ ИЗБЕЋИ
Како Србија стоји када је у питању морталитет који би могао да се избегне?

Конвенционални показатељи морталитета, као што су очекивано трајање живота и стопе смртности, не узимају у обзир различите врсте узрока смрти. Могуће је израчунати стопе смртности које се односе само на један узрок смрти (или на читаве категорије узрока смрти попут кардиоваскуларних, тј. болести циркулаторног система), али постоји класификација смртности која је много кориснија у разматрањима о стању здравственог система и нивоу превенције. Наиме, постоји класификација узрока смрти који се могу избећи (енг. "avoidable mortality"), овај скуп узрока има два подтипа: смрти које су могле бити спречене, тј. предупређене у присуству адекватне и правовремене здравствене неге (енг. "amenable mortality") и оне смрти које су се могле спречити адекватним мерама превенције (енг. "preventable mortality") [Nolte and McKee 2004; Olatunde et al. 2016]. Према овој класификацији узрок смрти може спадати у обе категорије, тј. може бити и предупредив (здравственом негом) и превентабилан. Ови показатељи су променљиви и напретком науке и технологије многи узроци смрти редовно се додају списку узрока смрти која се може избећи. Мана показатеља заснованих на овој класификацији је чињеница да захтева детаљне податке о узроцима смрти популације (до нивоа да нпр. укључује типове хепатитиса B17.1 и B18.2, али не и остале типове хепатитиса) према старости, а такви подаци често нису доступни за многе државе. Готово сви узроци смрти који се могу избећи односе се на популацију млађу од 75 година.

Детаљни подаци о морталитету (до прве децимале међународне класификације болести) за Србију су доступни само за 2015, те су подаци за Србију за ту годину и изабране државе приказани у Табели 1 и на Слици 3. У табели су приказане Србија и Финска, због предмета овог рада, али и Француска, која као држава с ниским морталитетом представља узор којем друге државе теже, и на супротном спектру Бугарска, која је чак у горој ситуацију од Србије када је морталитетна ситуација у питању.

Табела 1. Стандардизована стопа морталитета за одабране државе, као и учешће морталитета који се може избећи у укупном морталитету за одабране државе 2014. године

	Станд. стопа морталитета	Удео различитих типова морталитета у укупној смртности		
		који се може избећи	предупредиви	превентабилни
Србија*	8,96 ‰	27,17 %	17,33 %	18,13 %
Финска	5,29 ‰	25,57 %	12,26 %	21,65 %
Француска	4,57 ‰	22,37 %	8,38 %	18,86 %
Бугарска	9,15 ‰	28,59 %	19,76 %	17,03 %

*Детаљни подаци потребни за израчунавање комплексних показатеља Србију нису доступни за 2014, већ само за 2015, док подаци за 2015. за остале државе у табели нису доступни, те је за њих коришћена 2014. година.

Слика 3 показује све узроке смрти који се могу избећи. Узроци смрти који заузимају већу површину на слици представљају већи проценат морталитета који се може избећи. За потребе визуализације узроци смрти су сажети на шифре МКБ без децимале, како би број правоугаоника био мањи, али величина правоугаоника узима и приказани проценти узимају у обзир детаљно дефинисане узроке смрти (МКБ шифре са децималом).

ДИСКУСИЈА

Резултати горе приказани у великој мери су изненађујући. Највише изненађује чињеница да је проценат превентабилног морталитета тако висок баш у Финској, која има ефикасне програме превенције демонстриране *Пројектом Северне Карелије*. Процентуално, удео превентабилног морталитета у укупном морталитету је чак виши код Финске него код Србије. Наравно, ако се узме у обзир чињеница да је у Финској много мање оних који су уопште умрли, онда је јасно да у Србији и даље умире више људи од превентабилних узрока смрти.

Разлика у морталитету која се може избећи између Финске и Србије, у потпуности се своди на разлику у предупредивом морталитету, што нам ипак говори да много места за напредак може да се оствари бољим третманима, а не само превенцијом.

У Србији највише смрти коју је могуће избећи потпада под кардиоваскуларне болести, на челу са инфарктом миокарда и инфарктом мозга (шлог) (Слика 3). Ипак, највећи конкретан узрок смрти коју је могуће избећи је рак плућа. Пушење је директан изазивач рака плућа, али пушење доприноси бројним другим узроцима смрти који се сматрају превентабилним. Посебно забрињава чињеница да ниво морталитета за који је превасходно одговорно пушење расте последње две деценије [Marinkovic 2017]. У том смислу акције које ће смањити превалентност пушења представљају јасан и недвосмислен циљ којем треба тежити.

Искуства из Финске уче нас да највећу потенцијалну улогу могу имати програми примарне превенције [Laatikainen et al. 2005]. Деловањем

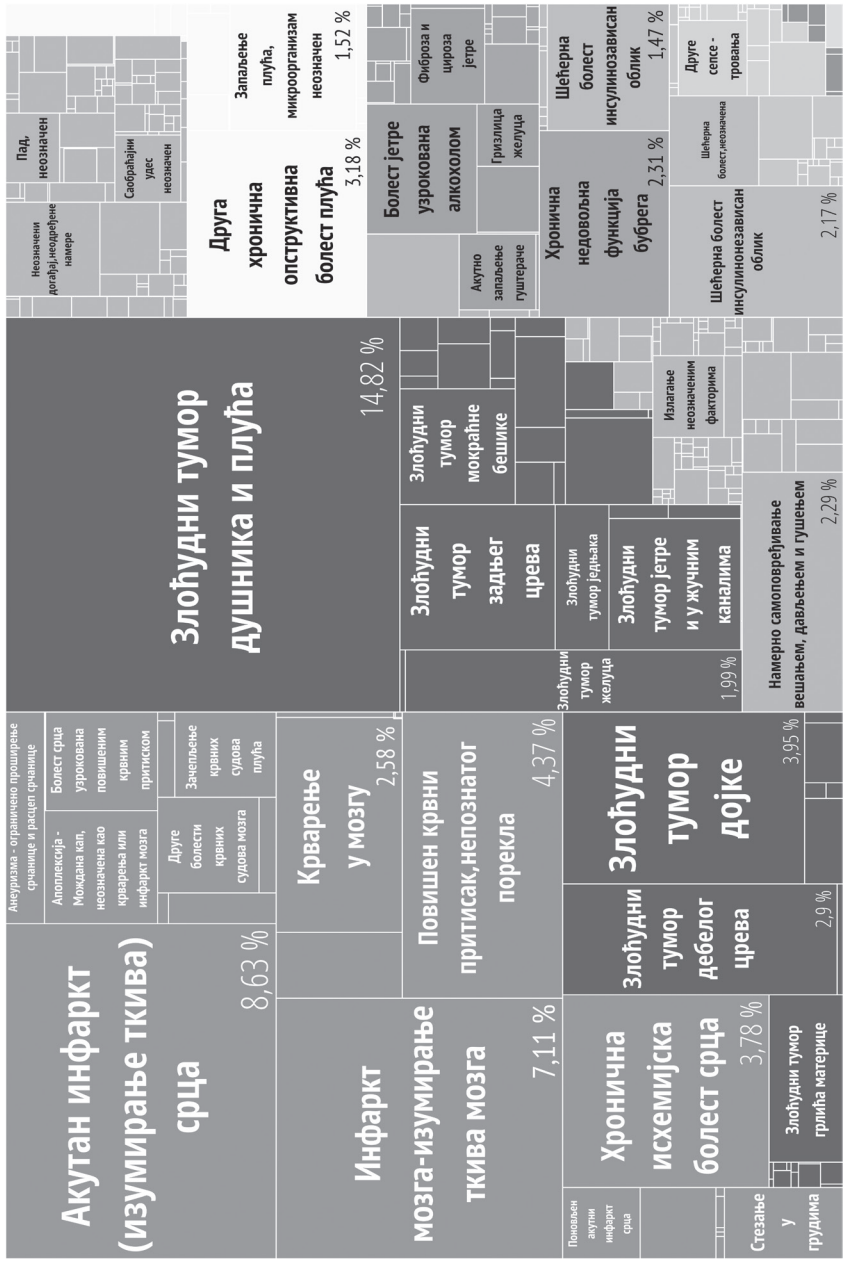

Слика 3. Учешће појединачних узрока смрти међу смртима које су се могле избећи у Србији 2015.

Извор података: стандардизована стопа морталитета је преузета од: [WHO 2018/b], морталитет који се може избећи израчунат је на основу сирових података преузетих са: [WHO, 2018/a].

на млађе популације које се још не сматрају старима, може се смањити њихов морталитет данас и у блиској будућности, али и морталитет тих кохорти када у будућности доживе старост. Позитивне промене стила живота, ако су трајне, без сумње ће утицати на здравствене исходе у будућности. Мере које утичу на побољшање здравља, као што је то био случај са *Пројектом Северне Карелије*, немају само директан утицај као што је то био случај у годинама непосредно након иницијације пројекта, већ су позитивни ефекти далекосежнији, нарочито ако се ради о континуираној акцији, као што је то био случај у Северној Карелији.

ПРОБЛЕМ РЕСУРСА

Србија издваја јако мало ресурса за здравствени систем, у апсолутном смислу (око 500 долара по глави становника годишње) [Galjak 2014; WHO 2018/c], али не и у релативном смислу (10,34% бруто домаћег производа), што је више од просека Европске уније [Lebedinski 2018]. Већи део средстава која се издвајају за здравство одлази на плате (које су веома ниске чак и када се узме у обзир и паритет куповне моћи), што значи да, компаративно са економски развијенијим државама, Србија може да запосли скоро па адекватан број потребних лекара по глави становника (према подацима Еуростата број лекара у Србији на 100.000 становника износи 308, што је више од Македоније и Црној Горе, а приближно Хрватској [Lebedinski 2018]). Дакле, ако број лекара по глави становника не одудара превише од економски развијених држава, онда се разлика у морталитетној и свеукупној здравственој ситуацији може пронаћи у другим променљивама као што су: опремљеност, организација и други параметри људских ресурса. Проблем недостатка специјалиста постаје све присутнији у јавном дискурсу, нарочито у контексту ширег демографског наратива у вези с емиграцијом. Систем здравствене заштите у Србији, дизајниран када је наше друштво имало пропорционално мање старих, није адекватан за садашње потребе. Ипак, важно је одати признање здравственом систему који постиже резултате сличне здравственим системима неких бивших социјалистичких државама у којима се и дупло више издваја за здравство [Galjak 2014].

У реалном свету где су ресурси ограничени доносиоци одлука имају тешке изборе када је у питању њихова алокација. Коју демографску рупу прво попунити? С обзиром на то да су пронаталитетне мере у виду директних давања неделотворне [De Santis 2006; Demeny 1986: 350–352; Demeny 2011], поставља се питање: да ли се средствима која се издвајају за пронаталитетне мере може много више урадити у борби против смањења морталитета? Колики су опортунитетни трошкови мера за подстицање рађања? Интересантно би било видети рачуницу која би квантификовала цену давања за подстицање рађања изражену у умањеним годинама очекиваног трајања живота, изгубљеним годинама живота па и апсолутном броју умрлих, као морталитет који би могао да се избегне, да су исти ресурси уложени у мере за обарање морталитета.

ЗАКЉУЧАК

Као што је то случај са разматрањима о најефикаснијим мерама помоћу којих би могло да се утиче на фертилитет; тако је и са морталитетом. Наиме, поставља се питање како најбоље утрошити ресурсе, како би се проблем високог (нарочито превременог) морталитета ублажио? Релативно малим, додатним улагањима у побољшање здравственог система и финансирањем пројеката сличних *Пројекту Северне Карелије* би могло много да се постигне.

Србија има прилику да направи велики скок када је у питању обарање морталитета и да конвергира са економски развијенијим државама, посебно јер нове, веома ефективне технологије постају све јефтиније. На пољу превенције постоји још већи потенцијал за обарање морталитета. Једно је сигурно, деловањем на оба фронта могуће би било постићи сјајне резултате.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

De Santis, Gustavo (2006). Pronatalist Policy in Industrialized Nations. In: G. Caselli, J. Vallin and G. J. Wunsch (ed.), *Demography: analysis and synthesis*. Amsterdam–Boston: Elsevier, III: 137–146.

Demeny, Paul (1986). Pronatalist Policies in Low-Fertility Countries: Patterns, Performance, and Prospects. *Population and Development Review*, 12: 335–358. (https://doi.org/10.2307/2807916).

Demeny, Paul (2011). Population Policy and the Demographic Transition: Performance, Prospects, and Options. *Population and Development Review*, 37: 249–274. (https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00386.x).

Galjak, Marko (2014). Predupredіv mortalitet u Srbiji i Evropskoj uniji – komparativna analiza. *Demografija*, 11: 135–146.

Karvonen, Martti J. (2009). Prehistory of the North Karelia Project. In: P. Puska (ed.), *The North Karelia project: from North Karelia to national action*.

Keys, Ancel (1952). The cholesterol problem. *Voeding*, 13: 539–555.

Keys, Ancel; Hironori Toshima, Yoshinory Koga and Henry Blackburn (ed.) (1994). *Lessons for Science from the Seven Countries Study*. Tokyo: Springer Japan. (https://doi.org/10.1007/978-4-431-68269-1).

Laatikainen, Tiina; Julia Critchley, Erkki Vartiainen, Veikko Salomaa, Matti Ketonen and Simon Capewell (2005). Explaining the Decline in Coronary Heart Disease Mortality in Finland between 1982 and 1997. *American Journal of Epidemiology*, 162(8): 764–773. (https://doi.org/10.1093/aje/kwi274).

Marinković, Ivan (2012). Causes of death in Serbia since the mid-20th century. *Stanovnistvo*, 50(1), 89–106. (https://doi.org/10.2298/STNV1201089M).

Marinković, Ivan (2017). Smoking as the main factor of preventable mortality in Serbia. *Stanovništvo*, 55(1): 87–106. (https://doi.org/10.2298/STNV170610001M).

Marinković, Ivan and Biljana Radivojević (2016). Mortality trends and depopulation in Serbia. *Geographica Pannonica*, 20(4): 220–226. (https://doi.org/10.5937/GeoPan1604220M).

Nedeljković, Srećko I.; Miodrag Č. Ostojić, Milja R. Vukotić and Miodrag Z. Grujić (1994). Recent Trends in Cardiovascular Disease and Risk Factors: Yugoslavia. in: A. Keys, H. Toshima, Y. Koga and H. Blackburn (ed.), *Lessons for Science from the Seven Countries Study*. Tokyo: Springer Japan. (https://doi.org/10.1007/978-4-431-68269-1).

Nolte, Ellen and Martin McKee (2004). *Does health care save lives?: avoidable mortality revisited*. London: Nuffield Trust.
Olatunde, Olatunde; Ben Windsor-Shellard and Anne Campbell (2016). *Revised of Avoidable Mortality Definition*. Office for National Statistics, 1–38.
Omran, Abdel-Rahmin (2005). The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change: *The Epidemiologic Transition*. *Milbank Quarterly*, 83(4): 731–757. (https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2005.00398.x).
Radivojević, Biljana M. (2002). Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života. *Stanovništvo*, 40(1–4): 35–52.
Vallin, Jacques and France Meslé (2004). Convergences and divergences in mortality: A new approach of health transition. *Demographic Research* (Special) 2: 11–44. (https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S2.2).
Vartiainen, Erkki P.; Pekka Puska, Juha Pekkanen, Jaakko Toumilehto and Pekka Jousilahti (1994). Changes in risk factors explain changes in mortality from ischaemic heart disease in Finland. *British Medical Journal*, 309(6946): 23–27. (https://doi.org/10.1136/bmj.309.6946.23)
Vartiainen, Erkki, Pekka Jousilahti, Georg Alfthan, Jouko Sundvall, Pirjo Pietinen and Pekka Puska (2000). Cardiovascular risk factor changes in Finland, 1972–1997. *International Journal of Epidemiology*, 29(1): 49–56. (https://doi.org/10.1093/ije/29.1.49).

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Eurostat (2018). Causes of death – deaths by country of residence and occurrence. Statistical Office of the European Union. Доступно на: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_cd_asdr2&lang=en. Приступљено: 27. 7. 2018.
Lebedinski, Lara (2018). Koliko je efikasno zdravstvo u Srbiji? u: S. Cvejić & M. Arandarenko (ur.), *Zdravstvo i zdravlje u Srbiji: da li imamo iste šanse za zdrav i dug zivot?* Доступно на http://mons.rs/koliko-je-efikasno-zdravstvo-u-srbiji. Приступљено: 3. 9. 2018.
WHO (2018/a). Download the raw data files of the WHO Mortality Database. Доступно на: http://www.who.int/healthinfo/statistics/mortality_rawdata/en/. Приступљено: 27. 7. 2018.
WHO (2018/b). European mortality database (MDB). Доступно на: https://gateway.euro.who.int/en/datasets/european-mortality-database/. Приступљено: 27. 7. 2018.
WHO (2018/c). Global Health Expenditure Database. Доступно на: http://apps.who.int/nha/database/Select/Indicators/en. Приступљено: 27. 7. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

FIGHT AGAINST THE EARLY MORTALITY IN SERBIA: Finland as an example of good practice

by

MARKO GALJAK
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
galjak@gmail.com

SUMMARY: Serbia is faced with many demographic challenges, and one of them is a relatively high mortality, especially the avoidable mortality. The clearest example of successful interventions to lower the mortality is the one which took place in a province of Finland called North Karelia between 1972 and 1977. A big campaign, with goal to lower the cardiovascular disease risk factors, mobilized not only the healthcare system, but also different multiple agents such as: schools, supermarkets, agriculture, civil society organizations, etc. Campaign proved to be very successful and was quickly expanded to include the entire country. The mortality by ischemic heart disease of those younger than 65 years in North Karelia was lowered by 73% between 1972 and 1995. Which parallels can be drawn from the mortality situations of Serbia today and Finland then? This paper identifies the causes of death that can be avoided where mortality rates are still very high in Serbia and identifies possible directions of measures geared toward lowering mortality.

KEYWORDS: Serbia, mortality, prevention, healthcare system, population policy

UDC 314.42(497.11)”1981/2011”
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867597M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УТИЦАЈ БРАЧНОСТИ НА СМРТНОСТ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

ИВАН МАРИНКОВИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
imarinkovic.pa@gmail.com

БИЉАНА РАДИВОЈЕВИЋ
Универзитет у Београду
Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија
biljana@ekof.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Стопе смртности код становништва које је у браку ниже су него код особа ван брака. Истраживања у европским земљама показују да се разлика у смртности између лица у браку и ван њега повећава код оба пола. Основни циљ анализе у овом раду је да покаже колики је утицај брачности на смртност становништва, као и на разлику у очекиваном трајању живота мушкараца и жена по брачности у Републици Србији. Да ли се може говорити о заштитном ефекту брака, односно да ли могу да се потврде хипотезе о већем значају брачности када је у питању смртност мушког становништва, као и да постоје јаке везе између смртности и различитих модалитета брачности код женског становништва. Трендови смртности за лица у браку и ван њега анализирани су за период 1981–2011. за мушко и женско становништво по петогодишњим старосним групама. Анализа обухвата територију Централне Србије и Војводине. Овај аспект смртности недовољно је обрађен у домаћој литератури, због чега се очекује да резултати спроведеног истраживања могу допринети дубљем разумевању фактора који утичу на морталитет становништва у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брачност, морталитет, очекивано трајање живота, период 1981–2011, Србија

Разлика у стопама смртности лица у браку и ван њега рано је препозната [Farr 1858: 504–513, према: Lillard, Constantijn and Panis 2016: 313–327]. Она је присутна и у тзв. развијеним и неразвијеним земљама [Lillard and

Constantijn 2016], али су трендови другачији. Подаци за Европу показују да су разлике у смртности по брачном статусу веће код источноевропских земаља, док су најниже на Скандинавском полуострву [Philipov and Scherbov 2016]. Позитивне промене у морталитету становника средишњег и источног дела Европе, током 1980-их и 1990-их, имале су више ефекта код особа у браку. Недовољан напредак у снижавању стопа смртности код особа ван брака, односно њихово интензивније опадање код оних у браку [Pechholdová and Šamanová 2013], главни су разлози зашто се разлика у морталитету повећавала. У земљама Западне Европе разлика у смртности такође расте, али знатно споријим темпом. У Холандији и Данској стопе смртности жена старих 65–74 година, које су саме, расте још од 1980. године [McMichael et al. 2004]. Једна од хипотеза која покушава да објасни овај тренд је и да су старије жене, после смрти супружника, услед општег процеса урбанизације и све мањег броја деце по жени, остале без друштвене и емоционалне подршке у старости, нарочито од рођака и комшија [Valkonen, Martikainen and Blomgren 2004].

Појединци у браку не само да живе дуже, већ имају и просечно већи број година живота у добром здрављу [Philipov and Scherbov 2016]. Такође није свеједно колико је појединац био у браку. Анализе показују да дужина брака знатно утиче на смањење стопа смртности [Williams and Umberson 2004]. Код разведених и удоваца стопе смртности значајно су више него код њихових вршњака у браку [Helsing, Szklo and Comstock 1981]. Негативан утицај развода на здравље појединца највећи је у првих пар година, док касније слаби [Williams and Umberson 2004]. Ипак, изненађујуће је да жене које су разведене дуже од 10 година или су удовице дуже од 5 година имају просечно од 30% до 37% ниже стопе смртност од оних које немају то искуство [Dupre, Beck and Meadows 2009]. Посматрано према полу, подаци за развијене земље показују да су стопе смртности разведених жена у порасту док код разведених мушкараца остају стабилне [Rendall et al. 2011]. Када је у питању обудовелост, негативан ефекат испољава се код свих старосних група али се интензитет смањује са старошћу [Shor et al. 2012].

Заштитна улога брака израженија је у мушкој популацији и мушкарци су више осетљиви на промену брачног статуса [Ben-Shlomo et al. 1993]. Поједини аутори значај брака виде код смањења стреса па самим тим и свих фактора ризика за здравље повезаних са стресом [Kobrin and Hendershot 1977]. Породичне везе и подршка позитивно утичу на депресију и редукују ризично понашање појединца. Ожењени просечно мање конзумирају алкохол и безбедније управљају аутомобилима [Robards et al. 2012]. Чињеница је и да мушкарци чешће склапају други брак, нарочито разведени.

Основни циљ истраживања овог рада је да се покаже колики је утицај брачности на смртност становништва, као и на разлику у очекиваном трајању живота мушкараца и жена према брачности у Србији[1]. Да ли се

[1] Истраживање на територији Србије ограничиће се на подручје Централне Србије и Војводине.

може говорити о заштитном ефекту брака, односно да ли могу да се потврде хипотезе о већем значају брачности у смртности мушког становништва, као и да постоје јаке везе између смртности и различитих модалитета брачности код женског становништва. Трендови у смртности лица у браку и ван њега у Србији анализирани су за период 1981–2011. према полу и према петогодишњим старосним групама. При израчунавању индикатора смртности према брачности коришћени су трогодишњи просеци око година пописа. Смртност у ванбрачној заједници, према многим карактеристикама требало би да буде слична смртности у браку, али истовремено да носи и одређене специфичности. С обзиром да не постоје подаци о смртности у ванбрачним заједницама, ову категорију ћемо занемарити при анализи, поготово што је удео становништва које је старо 15 или више година, а налази се у ванбрачној заједници нешто испод 4%. Нарочито јер у поређењу са осталим европским земљама, распрострањеност ванбрачних заједница у Србији може се оценити као ниска [Stanković i Penev 2010].

СМРТНОСТ СТАНОВНИШТВА У БРАКУ И ВАН БРАКА

Према Попису из 2011, брачна структура становништва Републике Србије одликује се највећим уделима лица у браку (55%), затим неожењених/неудатих (28%), удоваца/удовица (12%) и најмањим учешћем разведених (5%). „Разлике у брачној структури према полу условљене су различитим брачним понашањем мушкараца и жена, односно старосним моделом уласка у први брак, поновним склапањем брака после развода или обудовелости, као и различитом смртношћу према полу" [Stanković 2015]. Мушкарци су релативно заступљенији у браку (57% наспрам 53% код жена) али имају и више учешће неожењених (33% према 23%), док жене имају високе уделе обудовелих (18% наспрам 5% код мушкараца) и разведених (6% према 4%). У истој години у укупном броју умрлих, лица у браку било је 53% код мушкараца, док је код жена учешће знатно ниже, 31%. Старосна структура умрлих мушкараца и жена по брачности, такође показује знатне разлике по полу (Графикон 1).

Највиши удели умрлих који су пре смрти били у браку налазе се код мушкараца старости 60–69 година (око 70%). Код жена максималне вредности су у старости 45–54 година и знатно су ниже него што је то код мушкараца (око 60%). Треба напоменути да све до старосне групе 55–59 година посматрани удели већи су за женско становништво. Смртност мушкараца у браку, чешћа је код старих 45–79 година (удео је натполовичан). Жене више задеси смртност у браку када су у старости 35–64 година. Треба приметити и разлику код најстаријих, где су умрли у браку заступљенији код мушкараца (25% наспрам свега 9% код жена). Удели умрлих у браку млађих од 25 година су ниски, нарочито код мушкараца (испод 5%). У апсолутним вредностима то је 11 лица код мушкараца и 10

Графикон 1. Старосна структура (%) умрлих који су били у браку пре смрти, 2011. година

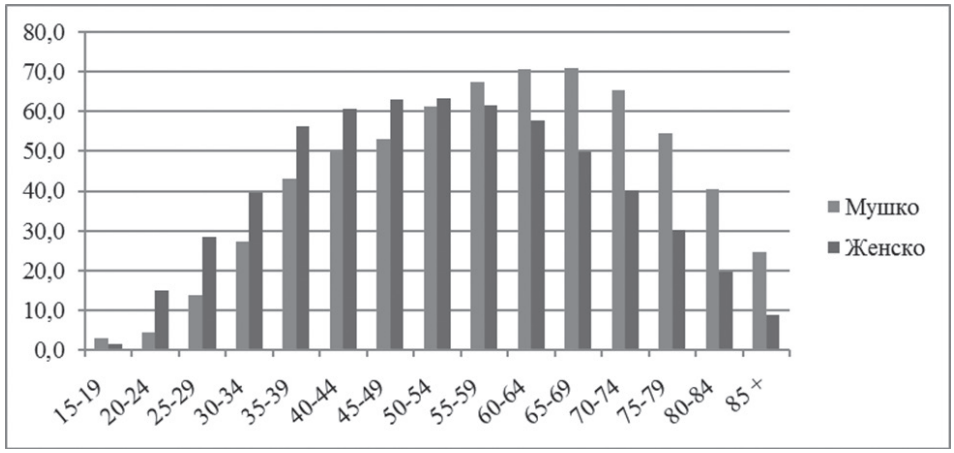

Извор: Прирећено на основу података РЗС-а.

код жена. Тако ниске вредности могу да утичу на прецизност показатеља смртности и да наведу на погрешне претпоставке. Одређени аутори тврде да анализа смртности према брачности код старосних група млађих од 50 година, није оправдана, јер поред релативно ниских вредности смртности, утицај брачности на морталитет није довољно изражен [Hu and Goldman 1990]. У даљем тексту анализа ће се ограничити на старост од 50 или више година, јер су израчунавања аутора потврдила претходно изнету тезу.

Стопе опште смртности мушкараца и жена (старих 50 или више година) ван брака су у свим анализираним годинама, више од оних за лица у браку (Табела 1). Разлика у општој смртности по брачности, нарочито је изражена код мушког становништва. Код мушкараца разлика у општим стопама смртности, становништва ван брака и у браку, у периоду 1981–2011, константно расте. Жене у браку у истом периоду, немају већих осцилација у општој смртности, док је смртност ван брака имала тренд раста до 2002. године да би се 2011. евидентирао значајан пад вредности. Специфичне стопе смртности лица у браку, старих 60 или више година, имају тренд пада вредности, а изузетак је 1991. година код мушкараца, док је смртност ван брака расла у периоду 1981–2002. код оба пола. Предност живота у браку, када је у питању смртност становништва, уочава се код свих старосних група мушкараца у периоду 1981–2011, док код жена заштитни ефекат нестаје код најстаријих (80–84 и 85 или више година) и то само према последње доступним подацима.

Табела 1. Стопе смртности (на 1.000) према полу у браку (Б) и ван брака (ВБ) у Србији, 1981, 1991, 2002. и 2011. године

Старост	Б	ВБ	Б	ВБ	Б	ВБ	Б	ВБ
	1981.		1991.		2002.		2011.	
Мушко								
УКУПНО	27,7	75,2	28,6	79,5	31,9	69,9	28,8	80,2
50–54	9,0	19,0	9,0	21,7	9,4	19,9	7,3	15,3
55–59	13,9	24,7	14,8	28,9	15,5	29,7	12,4	23,9
60–64	21,1	33,8	23,0	38,5	22,0	35,7	18,2	35,2
65–69	33,3	46,5	35,7	51,3	34,6	50,5	29,2	52,6
70–74	54,5	67,6	55,2	72,4	54,4	73,5	44,3	80,8
75–79	89,5	103,3	86,0	109,1	85,5	107,6	71,5	126,7
80–84	138,9	164,8	131,1	166,6	127,5	152,6	112,8	196,2
85 +	195,9	255,8	202,6	277,3	210,7	265,9	182,6	339,5
Женско								
УКУПНО	15,3	48,5	14,7	50,9	17,5	51,7	15,1	43,0
50–54	4,3	6,9	4,4	7,7	4,6	8,8	3,6	6,2
55–59	6,8	9,8	6,9	11,0	7,0	15,1	5,8	8,8
60–64	11,6	15,2	11,0	16,4	11,2	20,9	8,6	11,4
65–69	20,9	25,5	19,8	26,5	19,2	30,3	15,4	18,9
70–74	38,1	44,3	35,6	45,0	34,7	45,3	26,8	30,6
75–79	68,9	79,9	61,2	76,9	62,9	75,7	52,0	53,9
80–84	117,8	136,9	104,1	131,6	110,8	118,1	98,2	95,3
85 +	143,9	225,9	161,8	235,6	187,2	216,7	176,9	167,7

Извор: Приређено на основу података РЗС-а.

СТОПЕ СМРТНОСТИ И ОЧЕКИВАНА ДУЖИНА ЖИВОТА ПРЕМА МОДАЛИТЕТИМА БРАЧНОСТИ

Специфичне стопе смртности према категоријама брачности за 2011. годину показују различит образац смртности према полу (Табела 2). Морталитетни ризик у старости различито се испољава у модалитетима брачности. Код мушкараца највише вредности се евидентирају код удоваца до 60 година старости, потом, прво са једнаким вредностима, а касније и с нешто вишим, разведени мушкарци су најугроженији. У женској популацији, категорија удатих има најниже стопе смртности све до старости 70–74 година, када морталитет удовица постаје најнижи. Код најстаријих, 80 или више година, разведене жене имају највећу смртност. Разлика према полу, старости и брачности показује, да код популације старе 50 или више година, најмања разлика у стопама смртности је између неожењених и неудатих (мушкарци имају више стопе све до старости 75 година). Код лица у браку разлика је нешто виша и формира се пре свега код старих 50–64 година али и тада је максимално дупло већа смртност мушкараца. Разведени и обудовели имају знатно вишу разлику у смртности према полу. Удовци су нарочито угрожени и њихова смртност је 4–5 пута виша

од удовица. Чак и код најстаријих (80 или више година) смртност удоваца је двоструко виша.

Табела 2. Стопе смртности (на 1.000) становника Србије према брачности, старости и полу, 2011. године

Старост	Неожењен	Ожењен	Удовац	Разведен	Неудата	Удата	Удовица	Разведена
50–54	14,5	7,3	18,6	15,8	8,8	3,6	4,3	6,0
55–59	21,9	12,4	26,9	25,1	12,8	5,8	6,7	10,2
60–64	30,8	18,2	36,9	37,7	19,2	8,6	9,2	14,1
65–69	49,2	29,2	53,6	53,3	33,3	15,4	16,3	27,6
70–74	73,8	44,3	81,8	82,1	60,3	26,8	27,1	47,0
75–79	105,6	71,5	128,7	124,4	99,8	52,0	49,5	91,1
80–84	167,8	112,8	196,3	226,8	172,6	98,2	88,9	176,9
85 +	315,3	182,6	339,2	381,3	278,5	176,9	159,4	312,1

Извор: Приређено на основу података РЗС-а.

Мушкарце старости 50–54 година у браку очекује око шест година дужи животни век од оних који су ван брака (Табела 3). Тако се очекује да просечно најкраће живе удовци, све до старости 60–64 година. Као вулнерабилнија категорија становништва у старости 60 или више година евидентирају се разведени, који имају најниже очекивано трајање живота у свим осталим старосним групама. Иако разлика није велика, неожењене ипак очекује нешто дужи животни век, чиме се потврђује раније изнета хипотеза да су удовци и разведени најугроженији. У женској популацији у Србији удате и удовице очекује подједнак број година живота, с тим што са старошћу нешто више вредности су код удовица. Најнеповољнији положај имају неудате, док код старих 80–84 и 85 или више година, разведене очекују најниже вредности. Неудате све до 80. године живота очекује просечно најкраћи животни век али после те старосне границе највулнерабилније су разведене.

Табела 3. Очекивано трајање живота мушкараца и жена према брачности у Србији, 2011. године

Старост	Неожењен	Ожењен	Удовац	Разведен	Неудата	Удата	Удовица	Разведена
50–54	21,2	26,2	19,7	20,0	24,1	30,4	30,4	25,6
55–59	17,6	22,1	16,4	16,4	20,1	25,9	26,1	21,3
60–64	14,4	18,3	13,4	13,3	16,2	21,5	21,9	17,3
65–69	11,4	14,8	10,6	10,5	12,6	17,4	17,8	13,4
70–74	8,9	11,8	8,1	8,0	9,5	13,6	14,1	10,0
75–79	6,8	9,1	6,0	5,9	7,0	10,2	10,7	7,0
80–84	4,8	7,0	4,4	3,9	4,9	7,4	8,1	4,7
85 +	3,2	5,5	2,9	2,6	3,6	5,7	6,3	3,2

Извор: Приређено на основу података РЗС-а.

Код мушкараца очекивано трајање живота расте у свим категоријама брачности у периоду 1981–2011. године. Изузетак представљају удовци, где се вредности смањују (Графикон 2). Најдуже просечно живе ожењени, а најнеповољнији брачни модалитет за мушкарце је да су били у браку а да су потом без брачног друга. Посматрано од 1981. године, удовци и разведени су увек имали најкраће очекивано трајање живота. Удовци су све до 2011. имали ниже очекивано трајање живота од око три године у односу на оне у браку, али се разлика драматично повећала и тренутно износи око шест година.

Графикон 2. Очекивано трајање живота мушкараца и жена при старости од 50–54 година према брачном статусу у Србији, 1981–2011. године

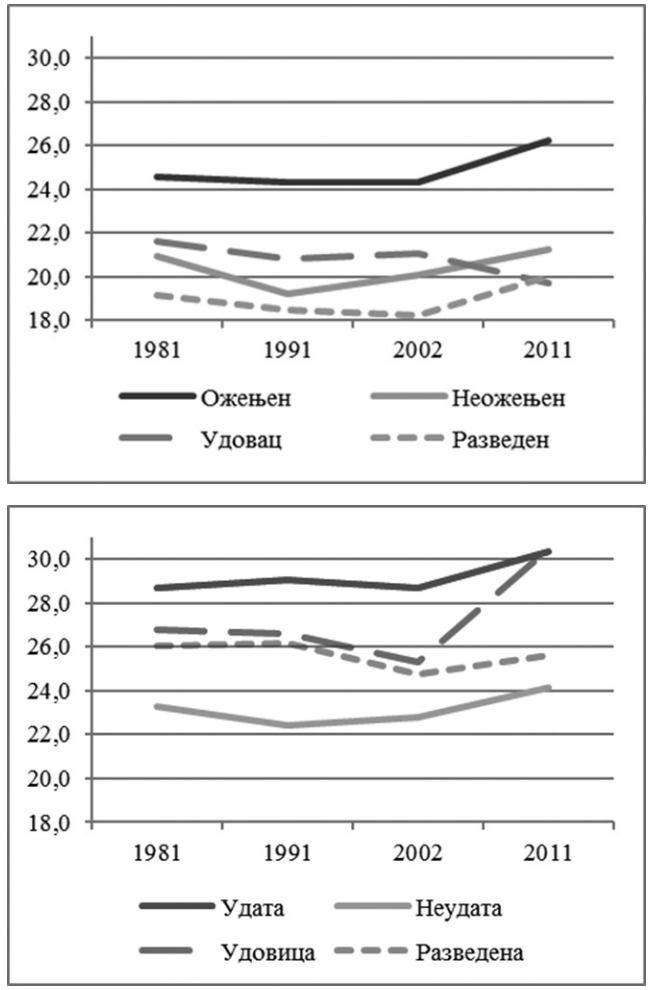

Извор: Прирећено на основу података РЗС-а.

У посматраној старосној групи (50–54) најдуже очекивано трајање живота је у 2011. код удатих али и код удовица (30,4 године). На основу досадашњих истраживања очекује се да жене у браку просечно најдуже живе, што се и види на основу података за посматране године. Ипак изненађује да удовице које су живеле краће за 2–3,5 година, сада имају једнаке вредности као и удате. У старијим групама удовице просечно дуже живе од удатих. Код жена очекивано најкраћи животни век имају неудате и то око шест година мање у односу на удате. Неудате и разведене жене, на основу података за 2011. годину, живе краће од ожењених мушкараца. У литератури се често наглашава чињеница да код неудатих и неожењених лица имамо одређен број лица са здравственим хендикепом који касније условљава краћи животни век у односу на просечно становништво. Хипотезу да брак утиче на дужину живота, најбоље потврђује поређење разведених жена и ожењених мушкараца. Посматрано према полу треба истаћи да удовци у односу на удовице живе просечно 10,7 година краће, док је најмања разлика код неожењених и неудатих само 2,9 година.

ЗАКЉУЧАК

Анализа података за Србију показала је да су стопе смртности становништва које је у браку, ниже него код особа ван брака. Потврђено је да се та разлика, као и код других европских држава, повећава али не код оба пола. Код женског становништва, на основу података за 2011. годину разлика је практично нестала, а код старих 70 или више година нема заштитног ефекта брака. Значај брачности за смртност мушкараца и жена у Србији се најбоље види код сумарног показатеља, какав је очекивано трајање живота при одређеној старости. Мушкарци у браку живе дуже 5–6 година у односу на оне ван брака. Код жена, удате су у предности, такође, 5–6 година али само у односу на неудате и разведене. Удовице, када је у питању морталитет односно очекивано трајање живота, имају исте вредности као и удате жене. У раду су јасно потврђене хипотезе о утицају брака на смртност мушког становништва у Србији, као и да постоји јака веза између смртности и различитих категорија брачности код женског становништва.

На крају треба указати и на одређене методолошке проблеме при анализи података о смртности према брачности. Брачност је променљива категорија на коју утиче спектар друштвено-економских, културолошких и биолошких фактора. Значај животне историје појединца, као и развитак старосних кохорти који је условљен приликама одређеног историјског тренутка, онемогућава да се с великом поузданошћу донесу закључци о утицају брачности на смртност становништва. Такође, ту су проблеми приликом саме анализе података, јер величина групе може знатно да утиче на висину морталитета према старости. Што је мање учешће, нпр. неожењених или разведених у смртности, то је већа шанса да њихове вредности буду екстремније. Тако је код мушкараца у Србији 1981. године, однос умрлих са брачним модалитетом ожењени, чак 20 пута бројнији од неожењених. Ипак

и поред тих ограничења, веза смртности и брачности је једна од највише анализираних и потврђених феномена у друштвеним наукама.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Станковић, Биљана (2015). Брачност становништва. у: В. Никитовић (ур.), *Пōпулацијa Србије пōчеткōм 21. века*. Београд: Републички завод за статистику, 98–127.

Ben-Shlomo, Yoav, George Davey Smith, Martin Shipley, Michael Gideon Marmot (1993). Magnitude and causes of mortality differences between married and unmarried men. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 47(3): 200–205. (http://doi.org/10.1136/jech.47.3.200)

Dupre, Matthew E.; Audrey N. Beck and Sarah O. Meadows (2009). Marital Trajectories and Mortality Among US Adults. *American Journal of Epidemiology*, 170(5): 546–555. (http://doi.org/10.1093/aje/kwp194)

Farr, William (1858). The Influence of Marriage on the Mortality of the French People. In: *Transactions of the National Association for the Promotion of Social Sciences*, edited by G. W. Hastings. London: John W. Parker and Son, 504–513.

Helsing, Knud J.; Moyses Szklo and George W. Comstock (1981). Factors associated with mortality after widowhood. *American Journal of Public Health*, 71(8): 802–809.

Hu, Yuanreng and Norean Goldman (1990). Mortality Differentials by Marital Status: An International Comparison. *Demography*, 27(2): 233–250. (http://www.jstor.org/stable/2061451)

Lillard, Lee A. and Constantijn W. A. Panis (2016). Marital Status and Mortality: The Role of Health. *Demography*, 33(3): 313–327. (http://www.jstor.org/stable/2061764)

McMichael, Anthony J.; Martin McKee, Vladimir Shkolnikov and Tapani Valkonen (2004). Mortality trends and setbacks: Global convergence of divergence? *The Lancet*, 363(9415): 1155–1159. (doi:10.1016/S0140-6736(04)15902-3)

Pechholdová, Markéta and Gabriela Šamanová (2013). Mortality by marital status in a rapidly changing society: Evidence from the Czech Republic. *Demographic Research*, 29(August): 307–322. (Doi: 10.4054/DemRes.2013.29.12)

Philipov, Dimiter and Sergei Scherbov (2016). Differences by union status in health and mortality at older ages: Results for 16 European countries. *Demographic Research*, 35(1): 535–556. (Doi: 10.4054/DemRes.2016.35.19)

Rendall, Michael S.; Magie M. Weden, Melissa Favreault and Hilary Waldron (2011). The Protective Effect of Marriage for Survival: A Review and Update. *Demography*, 48(2): 481–506. (Doi: 10.1007/s13524-011-0032-5)

Robards, James; Maria Evandrou, Jane Falkingham, Athina Vlachantoni (2012). Marital status, health and mortality. *Maturitas* 73(4): 295–299. (Doi: 10.1016/j.maturitas.2012.08.007)

Shor, Eran, David J. Roelfs, Misty Curreli, Lynn Clemow, Matthew M. Burg and Joseph E. Schwartz (2012). Widowhood and Mortality: A Meta-Analysis and Meta-Regression. *Demography* 49: 575–606. (Doi: 10.1007/s13524-012-0096-x)

Stanković, Biljana i Goran Penev (2010). Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu, *Stanovništvo*, XLVIII, 1: 1–24. (Doi: 10.2298/STNV1001001S)

Valkonen, Tappani, Pekka Martikainen and Jenni Blomgren (2004). Increasing excess mortality among non-married elderly people in developed countries. *Demographic Research*, Special 2: 305–330. (Doi: 10.4054/DemRes.2004.S2.12)

Williams, Kristi and Debra Umberson (2004). Marital Status, Marital Transitions, and Health: A Gendered Life Course Perspective. *Journal of Health and Social Behavior*, 45(1): 81–98.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MORTALITY BY MARITAL STATUS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

by

IVAN MARINKOVIĆ
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
imarinkovic.pa@gmail.com

BILJANA RADIVOJEVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
biljana@ekof.bg.ac.rs

SUMMARY: Mortality among married is lower than in those out of wedlock. Studies in European countries show that the difference in mortality between those who are married and those unmarried is increased regardless of sex. The main objective of the analysis in this paper is to show the impact of marriage on the mortality of the population, as well as the difference in the life expectancy of men and women in Serbia, by marriage status. Is there a protective effect of marriage? That is, can we confirm the hypothesis of higher importance of marriage status, when it comes to mortality of the men, and can we determine whether there are strong links between mortality and various modalities of marriage in the female population? Mortality trends for married and unmarried individuals were analyzed between the years 1981 and 2011, for both male and female population by five-year age groups. The scope of the analysis is the territory of Central Serbia and Vojvodina. This aspect of mortality is not sufficiently addressed in national research, which is why it is expected that the results of the conducted research can contribute to a deeper understanding of the factors affecting the mortality of the population in Serbia.

KEYWORDS: Marital status, mortality, life expectancy, Serbia

UDC 325.3:005(497.11)
UDC 330.3:325(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867607P
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

МИГРАНТСКО ПРЕДУЗЕТНИШТВО У СВЕТЛУ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

ЈЕЛЕНА ПРЕДОЈЕВИЋ ДЕСПИЋ
jpredojevic-despic@idn.org.rs

ВЕСНА ЛУКИЋ
lukicbodirogav@gmail.com

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија

САЖЕТАК: Истраживања везе миграција и предузетништва у фокусу су научних и стручних публикација у последње две деценије. Резултати указују да предузетништво миграната омогућава бољу економску и друштвену интеграцију у новој средини, и доприноси економском развитку земље пријема, али и земље порекла. У већини западних економски развијених земаља имигранти су више предузетнички оријентисани него домаће становништво и значајно доприносе стварању нових радних места, иако се суочавају с већим административним, финансијским и социјалним препрекама у пословању. Такође, наглашава се улога институционалног контекста и могући позитиван ефекат правовременог реаговања државе у том домену. Стога се предузетништво све више укључује у миграционе политике и политике интеграције имиграната, а нарочито у традиционалним имиграционим земљама. Имајући у виду растући значај економске интеграције миграната у светлу турбулентних савремених миграционих кретања, циљ рада је да се укаже на примере добре праксе јавних политика у области мигрантског предузетништва, због његовог све већег значаја за друштвени и економски развитак, као и везе земаља порекла и дестинације. У раду се разматрају примери имиграционих политика према предузетницима, и политике интеграције мигрантског становништва (имиграната и повратника) у области предузетништва. Наглашен је значај континуираног усаглашавања миграционих политика са другим сегментима јавних политика, што проширује могућности доприноса различитих група миграната економијама земаља порекла. На тај начин се развија и потпунија основа за интеграцију имиграната и повратника, али и за привлачење пожељних структура потенцијалних имиграната.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: миграције, предузетништво, интеграција, јавне политике

Веза предузетништва и миграција до пре неколико деценија изучавана је углавном из перспективе етничког предузетништва. Самозапослење у нископродуктивном и ниско плаћеном етничком бизнису у традиционалним земљама пријема сматрано је прихватљивим начином економске интеграције имигрантског становништва које не може да нађе другу врсту запослења. Тек крајем 1970-их миграционе теорије почињу да увиђају значај економског окружења и институционалног контекста за развој предузетничких активности, врсту, величину и потенцијал предузећа миграната у односу на одређене тржишне услове [Predojević-Despić and Lukić 2018]. Такви налази су определили даља изучавања везе миграција и предузетништва ка бољем разумевању и увиђању могућности доприноса предузетника миграната привреди земље пријема, али и земље порекла. Анализе су показале да се у већини економски развијених земаља мигранти чешће упуштају у предузетничке активности и имају јачи предузетнички дух него домаће становништво. Међутим, суочавају се и са већим правним, економским и социјалним препрекама него домаће становништво (недовољно познавање рада државног апарата и правног система, као и функционисања локалног тржишта, тешкоће у приступу кредитима, обично нижи социјални капитал што доводи до нижег степена интеграције, као и ослањања углавном само на мреже сарадње и подршке с другим имигрантима, нарочито из својих земаља порекла и др.) [Predojević-Despić and Lukić 2018; Predojević-Despić et al. 2016; Lo and Teixeira 2015; Desiderio 2014]. То у већини имиграционих земаља резултира значајно нижом одрживошћу пословања и покретањем посла у нископрофитним делатностима.

Традиционалне земље пријема (САД, Канада, Аустралија) прве су препознале потребу за подстицајним мерама према предузетништву имиграната, али и за политикама привлачења страних предузетника и инвеститора. Већина економски развијених земаља следи њихов пример и дефинише различите мере јавних политика намењених интеграцији кроз самозапослење и предузетништво, али и привлачењу високостручних предузетника који кроз иновације могу да допринесу развитку и расту инвестиција у земаља пријема, нарочито у високопродуктивним и брзорастућим економским секторима. Стога је циљ овог рада да се укаже на примере добре праксе јавних политика у области мигрантског предузетништва. У раду се разматрају примери имиграционих политика према предузетницима, као и политике интеграције мигрантског становништва (имиграната и повратника) у области предузетништва углавном у великим имиграционим земљама које континуирано развијају институционални оквир у овој области. С обзиром да Србија није имиграциона земља, те да се политике и мере интеграције имиграната у друштво тек развијају, консултована је расположива малобројна домаћа литература из ове области. Истиче се и значај усаглашавања миграционих политика с другим

сегментима јавних политика, што проширује могућности доприноса различитих група миграната економијама земаља порекла.

ИМИГРАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ

Визне режиме, у циљу проналажења што ефикаснијег начина за привлачење миграната, који путем инвестирања и проширивања пословања могу допринети економском развитку, развијају скоро све земље. У административном смислу, имиграционе политике постављају критеријуме у односу на потенцијални економски допринос и повећање запослености за две визне категорије. Мигранти-предузетници су страни држављани којима се одобрава улазак и боравак у земљи пријема у циљу успостављања сопственог пословања или самозапошљавања. Мигрантни-инвеститори су страни држављани којима се дозвољава улазак у земљу пријема и одобрава привремено или трајно пребивалиште ради инвестирања сопственог капитала, али без обавезујућег учешћа у предузетничком ангажовању [Desiderio 2010]. Иако су путеви уласка у предузетништво мигрантског становништва разнолики, и број одобрених виза за наведене групе чини тек мали део укупног годишњег визног лимита, усавршавање критеријума и проширивање категорија за одабир заузима важно место у миграционим политикама управљања предузетничким миграцијама економски најразвијених земаља.

Традиционалне имиграционе земље прве су уврстиле предузетничке категорије у визни систем пријема (Канада и Аустралија 1970-их, а САД 1990. године). Најинтензивнији развитак догодио се тек средином 2000-их, када је велики број земаља ЕУ предузетничке мигранте увео као посебну категорију у мере имиграционих политика, а традиционалне имиграционе земље развиле више различитих визних могућности за исте категорије.

Критеријуми за одабир у већини земаља су захтевни и широко постављени. Основни се односе на искуство предузетника у управљању послом, као и њиховој имовини и/или годишњем промету предузећа чији су власници. На тим критеријумима нарочито инсистирају Канада и Аустралија (нпр. најмање две године радног искуства у последњих четири или пет година – Канада; годишњи промет од пола милиона аустралијских долара или више – Аустралија; детаљан пословни план предузећа, списак трговинских партнера, финансијске прогнозе, образложење доприноса развитку привреде земље пријема – Нови Зеланд, Немачка, Швајцарска, Ирска; обезбеђивање радних места за домаће становништво – САД, Јапан, Аустрија, Белгија и др.). Већина земаља тражи познавање језика земље пријема. Неретко, критеријуми за пријем могу бити: старост и образовање подносиоца захтева, оцена могућности за интеграцију и др. Најзахтевнији критеријуми, али и најповољнији услови за добијање пребивалишта и услова пословања односе се на програме високостручних предузетника [Desiderio 2010], као што је у Аустралији „Програм за пословне таленте", у Француској „Програм изузетног економског доприноса", или у САД „Визни ЕБ-5 програм".

Поред националних програма, у новије време се развијају имиграциони програми на субнационалном нивоу. За имиграцију предузетника и инвеститора значајни су визни програми региона чији је циљ развој специфичних привредних грана или превазилажење проблема у функционисању институционалног система региона. Већина виза се додељује на привременом нивоу, а основни услов је да се посао развија у региону у којем им је додељен радни боравак. Међутим, услови за добијање сталног боравка за њих и чланове њихових породица, као и мере за подршку покретању посла, обично су повољнији него у другим, имигрантима атрактивнијим деловима земље пријема. У САД за добијање визе улог за стране инвеститоре је упола мањи у приоритетним, обично руралним, областима земље у којима је незапосленост висока [Sumption 2014]. У Аустралији држава или територије спонзоришу пословне визе, а од подносиоца молбе за визу тражи се да приложи пословни план, пружи доказ о познавању локалних услова, и обавеже се на услове који подразумевају посвећеност напретку региона у који се досељава. Неки региони у Аустралији чак подржавају потенцијалне инвеститоре и предузетнике да пре подношења захтева отпутују и упознају се са регионом у који ће се населити и инвестирати. Сматра се да је Канада највише развила регионални визни режим и прилагодила га потребама како региона, тако и потенцијалних улагача/предузетнка. За тзв. „програме номинације", региони постављају критеријуме према сопственим потребама. Кандидати не подлежу федералном бодовном систему, што је повољније за имигранте нижих образовних квалификација. Такође, у већини случајева кандидатима се додељују усељеничке визе. Регионални програми су нарочито ефикасни кад национални визни програм не функционише на задовољавајући начин, а постоји потреба за развитком одређеног дела земље, као што је то био случај у Канади средином 2000-их [Sumption 2014].

Наведене мере показују да је циљ земаља пријема да развијају мере које ће да привуку предузетнике и инвеститоре са што адекватнијим људским и финансијским капиталом у циљу развитка пословања и доприноса економском развитку [Desiderio 2014]. Међутим, циљ одређених мера је и да се заштите домаћи предузетници и самозапослени радници, као и одређене делатности тако што се спречава инвестирање и развитак пословања у одређеним привредним секторима [Desiderio 2010]. На пример, одобравање сталног боравка у Канади за самозапослене могуће је једино у пољопривреди, спорту и уметности. У Јапану страни инвеститори и менаџери не могу да се баве правним и рачуноводственим услугама, док у Чешкој предузеће у пољопривреди може да оснује само имигрант са одобреним сталним боравком. У Аустралији власници иностраних предузећа која се баве пружањем професионалних, техничких или трговинских услуга не могу да се кандидују за добијање предузетничке визе. Неке земље, као нпр. Аустрија, Швајцарска и САД имају прописане годишње квоте за анализиране категорије [Desiderio 2010]. Такође, циљ сталног унапређивања имиграционих мера је и да се спрече тзв. лажни инвеститори у злоупотребама система. Неретко се наводи пример Чешке Репу-

блике, која је морала значајно да пооштри критеријуме за пријем предузетника, јер је током 1990-их заступала политику отворених врата за стране предузетнике. Током економске кризе крајем 2000-их, већина тих предузетника је затворила предузећа, али је остала у земљи пријема, јер им је додељен стални боравак [Desiderio 2014].

На посебну категорију визних погодности могу да рачунају потенцијални предузетници из земаља с којима земља пријема има потписане билатералне уговоре или друге врсте споразума. Неке земље се највише ослањају на те специфичне и поједностављене начине пријема. САД додељује највећи број предузетничких виза држављанима земаља потписница Уговора о пријатељству, трговини и пловидби. Те визе се увек издају на кратак рок (две године), али се могу неограничено продужавати [Desiderio 2010]. И ЕУ је на сличан начин регулисала пословање предузетника међу својим земљама чланицама [Engblom 2011]. Њихови предузетници не подлежу националном законодавству за странце, и могу пословати на територији ЕУ. Пре 1999. ова погодност је важила само за земље чланице ЕУ, док је након тога донета уредба да и чланице кандидати за чланство у ЕУ имају право развитка посла или самозапослења на територији ЕУ. Међутим, у пракси слобода оснивања и пружања услуга неретко бива само делимично примењивана како би се земље чланице ЕУ увериле да држављани земаља кандидата не би злоупотребили дате погодности у циљу тражења плаћеног посла код послодавца [Desiderio 2010]. Посебне погодности пружају и међународни споразуми о слободној трговини, као нпр. NAFTA, јер се на тај начин подстиче сарадња између земаља потписница, што укључује и предузетничку делатност на привременом нивоу која не подлеже визном режиму. На тај начин се подстиче и транснационално предузетништво, и у том смислу лакши трансфер социјалног и људског, а не само финансијског капитала, у различитим правцима, укључујући и земље порекла, и даје простора за развитак земаља на периферији миграционог система.

Како би се што боље разумео комплексан однос између миграција у друштвеног развитка, како на националном, тако и на међународном нивоу, потребно је пратити и промене у миграционим политикама и поредити их у дужем временском периоду. Развитак релевантних база имиграционих политика (IMPIC[1], IMPALA[2], DEMIG[3]) у најважнијим земљама пријема, које посматрају и упоређују мере имиграционих политика кроз различите категорије, укључујући и категорију предузетника и инвеститора, помаже да се потпуније сагледа на који начин миграционе политике утичу на промене миграционих токова: њиховог обима, састава, времена и праваца [Beine et al. 2016]. Међутим, како би се субјективне процене тзв. политичких чињеница свеле на минимум, веома је важно анализирати и доносити мере јавних политика засноване на теоријским разматрањима [de Haas et al. 2015: 17].

---

[1] Immigration Policies in Comparison
[2] International Migration Policy And Law Analysis
[3] Determinants of International Migration

ПОЛИТИКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ ИМИГРАНТСКОГ СТАНОВНИШТВА У ОБЛАСТИ ПРЕДУЗЕТНИШТВА

Економска интеграција сматра се важним аспектом интеграције имиграната у друштво [Jones et al. 2012; Лукић 2016]. Недостатак финансијског и социјалног капитала као и одговарајућих квалификација и вештина, непризнавање диплома, непознавање језика земље пријема и дискриминација, неке су од препрека за успешну економску интеграцију имиграната, што води ка сиромаштву и друштвеној искључености ове групе становништва. Управо је немогућност проналаска адекватног или било којег вида запослења на тржишту рада земље пријема често узрок уласка имиграната у предузетништво [Predojević-Despić and Lukić 2018]. Отуда се међу релевантним индикаторима интеграције на тржишту рада европских земаља поред стопе незапослености, удела у одређеним занимањима и висине прихода налазе и удео самозапослених и удео запослених наспрам предузетника [Council of Europe, 1997]. Такође, у Европи се убрзано развијају мере политика усмерених на предузетништво и самозапошљавање имиграната. Подстицање имигрантског предузетништва, као пута ка економској независности и социјалној интеграцији је међу приоритетима Акционог плана за интеграцију држављана трећих земаља Европске комисије из 2016. године [European Commission 2016].

Интеграција имиграната на тржишту рада један је од аспеката структурне интеграције овог становништва, те осим од самих имиграната и њиховог знања и вештина зависи и од структурних баријера (које су у вези с начином уласка имигранта у земљу и његовим законским статусом) и постојећег окружења. Закони и регулативе могу и позитивно и негативно да делују на улазак имиграната у предузетништво и одређене секторе економије и опстанак њиховог бизниса. Анализа мера и програма подршке етничког предузетништва у 32 европске земље показала је да су ове мере заступљеније у традиционално имигрантским западноевропским земљама, нешто мање у јужноевропским а најмање у источноевропским земљама [Van Niekerk et al. 2008]. Према бази политика интеграције имиграната (MIPEX) нове европске имиграционе земље у скорије време су се отвориле ка подстицају имигрантског предузетништа (Грчка, Мађарска, Пољска). Међутим, још увек се запажа недовољна информисаност имиграната о њиховим правима као и о могућностима за оснивање предузетничке делатности [Migrant Integration Policy Index, 2015]. За успешну интеграцију имиграната у економске токове веома је значајна и дужина боравка у земљи пријема. Наиме, потребно је време за развој социјалног капитала и неформалних контакта који олакшавају сналажење на новом тржишту рада [Лукић 2016]. Истраживање спроведено у Аустралији на репрезентативном узорку показује да је врло важно предузети мере које би подстакле и подржале имигранте на почетку пута ка предузетништву, у првим фазама имиграције, када је приметно њихово економско заостајање. Предложене мере укључују информисање имиграната о аустралијском пословном окружењу, изједначавање бирократских процедура за покретање бизниса за имигранте и локално становништво, кредитирање/

додатна обука имиграната заинтересованих за улазак у предузетништво и друго [Mahuteau et al. 2014].

С обзиром на сложеност и вишедимензионалност просеца интеграције имиграната, велики је број укључених интересних страна али и нивоа управљања, када су у питању различите мере интеграције. С тим у вези, мада се релевантне мере примењују локално, политике интеграције имиграната и политике запошљавања доносе се махом на националном нивоу. У многим земљама ЕУ, осим у Француској, ове националне надлежности се могу пренети на регионални и локални ниво, и прилагодити им се. Такође, надлежности међу различитим нивоима управљања нису исте у свим земљама ни када је реч о имигрантском предузетништву које има подршку на националном нивоу у Финској и Португалији, регионалном и општинском у Немачкој а општинском у Грчкој, Италији, Холандији и Шпанији [Hooper et al. 2017]. Мере подстицања и промовисања имигрантског предузетништва могу бити у оквиру општих мера интеграције имиграната али и у оквиру мера које имају за циљ развој регионалних или локалних средина. Тако су сервиси за подршку предузетничким активностима у Португалији у оквиру формата „све на једном месту" – *one stop shop* у Националним центрима за подршку имиграната, док се у Француској подршка имигрантима предузетницима нуди кроз програме развоја економски неразвијених региона с циљем социјалне кохезије пре него интеграције имиграната [Reis 2010; Desiderio 2014]. Међутим, за имигранте су корисни чак и програми усмерени на смањивање препрека за улазак у предузетништво и подстицај предузетништва уопште, уколико су им доступни. Мере релевантне за имигрантско предузетништво било у оквиру општих или посебних политика захтевају сарадњу и координацију различитих сектора и нивоа управљања. Према Билгилију и сар. [Bilgili et al. 2015] подстицање стицања држављанства, сигурног пребивалишта и породичног живота имају позитивне ефекте на побољшање резултата на тржишту рада одређених група имиграната.

Осим специфичности националног и локалног контекста, на имигрантско предузетништво могу да утичу препреке или преференције специфичних група становништва било да је реч о законским баријерама за улазак тражилаца азила и избеглица у предузетништво или већој склоности одређене старосне, полне или етничке групе ка предузетништву. Стога, различите категорије имигрантског становништва и различити сектори предузетништва захтевају и различит приступ приликом формулисања подстицајних мера за имигрантско предузетништво. Такође, мере за подстицај имигрантског предузетништва, с циљем националног и локалног економског развоја али и боље интеграције имиграната у друштво, морају да уваже и географски/просторни аспект. Истраживања указују да се пословне стратегије и баријере предузетника имиграната у малим и средњим градовима могу разликовати од оних у великим метрополама, у смислу изолованости, мањих пословних могућности и неодговарајуће пословне инфраструктуре али и инфраструктуре за смештај/интеграцију имиграната које мањи градови нуде [Lo and Teixeira 2015].

Када је у питању формулисање политика од значаја за интеграцију имиграната запажа се тренд растућег значаја локалног нивоа. То је посебно изражено у случају великих европских градова. Лондон, Берлин, Беч, Барселона, Хелсинки, Ротердам и други већи урбани центри развијају своје политике интеграције имиграната уопште, али и мере ка предузетништву. Неки градови услуге подршке предузетништву нуде и на језицима имиграната. У Берлину се преко Привредне коморе избеглицама са предузетничким искуством нуде часови на немачком и арапском језику. Они полазницима омогућавају да се упознају са законским оквиром уласка у предузетништво али и да се упознају с другим локалним предузетницима [Desiderio 2016]. С повећањем бројности различитих пројеката везаних за економску интеграцију и интеграцију имиграната уопште, расте свест о потреби праћења и евалуације ефеката ових пракси и иницијатива у смислу бројности корисника, али и њиховог напретка. Формирају се разне мреже и форуми локалних заједница, преко којих се врши хоризонтална размена знања и добрих пракси у области интеграције имиграната на тржишту рада и предузетништва, као средства за економску интеграцију имиграната. Овакав транснационални приступ питању интеграције нарочито је значајан за градове који до сада нису имали искуство са интеграцијом имиграната [Hooper et al. 2017; Scholten and Penninx 2016].

Међу 22 новија примера добре праксе у подстицању и подржавању имигрантског предузетништва налази се и пројекат „Рурална и пољопривредна интеграција у подржавајућој околини, 2009–2013 (RAISE)" из Србије, намењен избеглицама из бивших република СФРЈ и интерно расељеним лицима који живе у колективним центрима. Циљ пројекта је био да се кроз оснивање малих предузећа у области пољопривреде и рукотворина, постигне њихова економска и социјална интеграција, али и психолошка подршка током транзиције од колективног ка индивидуалном смештају. У пројекат је био укључен велики број интересних страна, а саму реализацију олакшало је постојање законског оквира који препознаје ову групу миграната [Migrant Integration Policy Index, 2016].

Осим у процесу интеграције имиграната, предузетништво има важну улогу и у реинтеграцији повратника у земљу порекла. Повратници су често више предузетнички оријентисани у односу на домицилно становништво, при том се ослањајући на финансијски, хумани, социјални и технолошки капитал стечен током миграционог искуства. Као земље које примењују различите политике подстицања повратничког предузетништва могу се издвојити Кина и Индија. У обе земље се на регионалном нивоу убрзано развијају специјалне економске зоне и технолошки центри (инкубатори) за развитак предузетништва. Путем пословних олакшица, као што су повољни услови за изнајмљивање пословног простора, изузеће од плаћања пореза или повољне кредитне могућности, привлачи се финансијски и људски капитал повратника, нарочито оних који имају већ развијене послове у земљама пријема, што доприноси регионалном развитку [Debnath 2016]. С обзиром да се углавном развијају предузећа из сектора информационо-комуникационих технологија, подстиче се и транснацио-

нално пословање и повезивање домаћих предузећа са иностраним тржиштима. Међутим, упркос подстицајима повратничком передузетништву, различита истраживања су показала да значајне ефекте на развитак земаља порекла, на националном и регионалном нивоу, могу да омогуће само мере миграционе политике које се развијају у складу с потребама на тржишту рада, као и њихово континуирано усаглашавање с другим сегментима јавних политика [Debnath 2016; Desiderio 2010; Jonkers 2008; Zweig 2004]. То потврђује и истраживање о транснационалном предузетништву повратника у Србију и Албанију [Predojević-Despić et al. 2016], које је показало да у нашој земљи није развијена свест о потреби формулисања мера посебно намењених развитку имигрантског и/или повратничког предузетништва, као ни о потенцијалној вишеструкој добробити за друштвени развитак. Учесници у истраживању сматрају да интензивније проширивање пословања у земљама порекла може да се постигне кроз развитак подстицајног пословног окружења: стабилног друштвеног и економског система, јачање институција, унапређење саобраћајне и информатичке инфраструктуре, пословне климе и културе предузетништва.

ЗАКЉУЧАК

Институционални контекст представља неизоставни елемент у бољем разумевању комплексног односа између миграција и предузетништва. Основна два правца развоја политика у овој области односе се на привлачење предузетника и подстицање њихових делатности кроз имиграционе режиме, као и политике (ре)интеграције мигрантског становништва (имиграната и повратника).

Традиционалне имиграционе земље, а у последњих десетак година и друге економски развијене земље, интензивно унапређују јавне политике усмерене ка мигрантском предузетништву. Циљане мере које су разматране у овом раду доприносе земљама пријема на два начина: кроз бољу економску и социјалну интеграцију имиграната, нарочито осетљивих и слабије образованих мигрантских група; као и кроз допринос привреди путем директних страних инвестиција и обезбеђивање нових радних места.

Ефекти имигрантског предузетништва нарочито су важни за локалне средине односно регионе који су мање конкурентни. Ова врста предузетништва дугорочно има и шире транснационалне ефекте са добробитима и за земљу порекла. То се нарочито односи на могућности унапређења организације и јавног и приватног сектора, јер транснационални мигранти и повратници успостављају предузетништво значајно примењујући пословне механизме и стратегије научене у економски развијеним земљама пријема.

Поред мера јавних политика усмерених на омогућавање што повољнијих услова за развитак предузетништва имиграната, запажају се и мере заштите пословања домаћих предузетника, самозапослених или приоритетних економских сектора, као и спречавања злоупотребе система од стране тзв. лажних предузетника.

Билатерални уговори и друге врсте међународних споразума представљају недовољно искоришћен потенцијал за интензивнији развитак

савремених видова мигрантског предузетништва, нарочито у домену нових технологија.

Приликом доношења одговарајућих општих и посебних политика интеграције имиграната и припадајућих мера треба уважити специфичности појединих категорија имигрантског становништва за улазак у предузетништво. Не треба занемарити ни различита структурна ограничења као што су могућности за укључивање имиграната на тржиште рада и просторни/насељски контекст.

Хоризонтална и вертикална сарадња и размена знања и искустава између различитих нивоа управљања показала се као веома добра пракса када је у питању имигрантско предузетништво. Наставак систематског праћења и евалуације иницијатива усмерених ка имигрантском предузетништву и њихових ефеката, водиће ка формулисању још бољих мера државе за искоришћење потенцијала ове врсте делатности. У том смислу, континуирано унапређивање релевантних база имиграционих политика, које садрже и информације о миграцијама предузетника је од великог значаја.

Ипак, за прилагођене мере на различитим нивоима потребна су и шира проучавања о карактеристикама имигрантског предузетништва, путевима уласка имиграната у предузетништво, специфичностима њиховог пословања и начинима даљег ширења бизниса ка новим брзорастућим тржиштима, као и начинима повезивања региона порекла и дестинације кроз превазилажење препрека и коришћење пословних могућности у тзв. транснационалном простору.

На крају, али не и на последњем месту, ради што објективнијег сагледавања међусобног утицаја институционалног контекста и миграција предузетника, потребно је све јавне политике у овом домену у што већој мери базирати на теоријским и емпиријским резултатима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Лукић, Весна (2016). Интеграција присилних миграната из бивших република СФРЈ на тржиште рада у Србији. *Демоґрафија*, 13: 83–94.

Beine Michel; Anna Boucher, Brian Burgoon, Mary Crock, Justin Gest, Michael Hiscox, Patrick McGovern, Hillel Rapoport, Joep Schaper, Eiko Thielemann (2016). Comparing Immigration Policies: An Overview from the IMPALA Database. *International Migration Review*, 50(4): 827–863.

Bilgili, Özge; Thomas Huddleston and Ane-linde Joki (2015). *The Dynamics between Integration Policies and Outcomes: A Synthesis of the Literature.* Brussels: Migration Policy Group.

De Haas, Hein; Katharina Natter and Simona Vezzoli (2015). Conceptualizing and measuring migration policy change. *Comparative Migration Studies*, 3(15): 1–21.

Desiderio, Maria Vincenza (2010). Migration Policies in OECD Countries to Manage the Migration of Foreign Entrepreneurs and Investors. In: OECD (Ed.), *Open for Business: Migrant Entrepreneurship in OECD Countries*. Paris: OECD.

Desiderio, Maria Vincenza (2014). *Policies to support immigrant entrepreneurship.* Brussels: MPI.

Desiderio, Maria Vincenza (2016). *Integrating Refugees into Host Countries' Labor Markets: Challenges and Policy Options.* Washington, D.C: Migration Policy Institute.

Engblom, Samuel (2011). Labour migration, trade in services, equal treatment, the role of the EU. In: J. Karlsson and L. Pelling (Eds.), *Moving Beyond Demographics – Perspectives for a Common European Migration Policy*, 69–85.

Jones, Trevor; Stella Mascarenhas-Keyes and Monder Ram (2012). The ethnic entrepreneurial tradition. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38(1): 93–109.

Jonkers, Koen (2008). A Comparative Study of Return Migration Policies Targeting the Highly Skilled in Four Major Sending Countries. MIREM Analytical Report. Florence: European University Institute.

Lo, Lucia and Carlos Teixeira (2015). Immigrants doing business in a mid-sized Canadian city: Challenges, opportunities and local strategies in Kelowna, B.C. *Growth and Change*, 46(4): 631–653.

Mahuteau, Stéphane; Matloob Piracha, Massimilano Tani, Vaira Lucero (2014). Immigration policy and entrepreneurship. *International Migration*, 52(2): 53–65.

Oliveira, Catarina Reis (2010). The determinants of immigrant entrepreneurship and employment creation in Portugal. In: OECD (Ed.), *Open for Business: Migrant Entrepreneurship in OECD Countries*. Paris: OECD Publishing, 125–148.

Predojević-Despić, Jelena; Tanja Pavlov, Svetlana Milutinović and Brikena Balli (2016). Transnational Entrepreneurs in Western Balkans: A comparative study of Serbian and Albanian migrants and returnees. In: R. Nadler, Z. Kovács, B. Glorius and T. Lang (Ed.), *Return Migration and Regional Development in Europe: Mobility Against the Stream*. London: Palgrave Macmillan, 111–127.

Predojević-Despić, Jelena and Vesna Lukić (2018). Entrepreneurship as a mode of integration: Experiences of former refugees in Belgrade, Serbia. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 66(3).

Scholten, Peter and Rinus Penninx (2016). The Multilevel Governance of Migration and Integration. In: B. Garcès-Mascarenãs, R. Penninx (Eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, Heidelberg: Springer, 91–108.

Sumption, Madeleine (2014). *Giving Cities and Regions a Voice in Immigration Policy: Can National Policies Meet Local Demand?* Washington, DC: Migration Policy Institute.

Van Niekerk, Mies; Jan Rath, Jan et al. (2008). *Entrepreneurial Diversity in a Unified Europe. Ethnic Minority Entrepreneurship/Migrant Entrepreneurship*. Brussels: European Commission, DG Enterprise and Industry.

Zweig, David; Stanley Rosen and Chen Changgui (2004). Globalization and Transnational Human Capital: Overseas and Returnee Scholars to China. *China Quarterly*, 179: 735–757.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Council of Europe (1997). *Measurement and Indicators of Integration.* Council of Europe. Dostupno na: http://www.coe.int/t/dg3/migration/archives/documentation/Series_Community_Relations/Measurement_indicators_integration_en.pdf. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

Debnath, Priyanka (2016). *Leveraging Return Migration for Development: The Role of Countries of Origin – A Literature Review. Knomad Working Paper, 17.* World Bank Group. Dostupno na: https://www.knomad.org/publication/leveraging-return-migration-development-role-countries-origin-literature-review. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

European Commission (2016). Action Plan on the integration of third country nationals. Dostupno na: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/proposal-implementation-package/docs/20160607/communication_action_plan_integration_third-country_nationals_en.pdf. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

Evaluation and Analysis of Good Practices in Promoting and Supporting Migrant Entrepreneurship. (2016). VVA Consulting. Dostupno na: http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/18421. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

Hooper, Kate; Maria Vincenza Desiderio and Brian Salant (2017). Improving the Labour Market Integration of Migrants and Refugees: Empowering Cities through Better Use of EU Instruments. Brussels: Migration Policy Institute. Dostupno na: Europe https://www.migrationpolicy.org/research/improving-labour-market-integration-migrants-and-refugees-empowering-cities-through-better. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

Migrant Integration Policy Index 2015. (2015). MIPEX. Brussels: Migration Policy Group. Dostupno na: http://mipex.eu/sites/default/files/downloads/files/mipex-2015-book-a5.pdf. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

MIGRANT ENTREPRENEURSHIP IN THE LIGHT OF PUBLIC POLICIES

by

JELENA PREDOJEVIĆ-DESPIĆ
jpredojevic-despic@idn.org.rs

VESNA LUKIĆ
lukicbodirogav@gmail.com

Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Researching the link between migration and entrepreneurship has been in the focus of scientific and professional publications in the last two decades. The results indicate that migrant entrepreneurship allows for better economic and social integration in the new environment and contributes to the economic development of both the receiving country and the country of origin. In the majority of Western, economically developed countries, immigrants are more entrepreneurially oriented than the domestic population and significantly contribute to the creation of new jobs, although they face greater administrative, financial and social obstacles in doing business. In addition, the role of the institutional context is emphasized, as well as the possible positive effect of the state's timely response in that area. Therefore, entrepreneurship is increasingly involved in migration and integration policies of immigrants, especially in traditional immigration countries.

Taking into account the growing importance of economic integration of migrants in the light of turbulent contemporary migration movements, the aim of the paper is to point to good examples of migrant entrepreneurship public policy measures, given its increasing impact on the social and economic development and the ties between the countries of origin and destination. The paper deals with examples of immigration policies for entrepreneurs, as well as integration policies for migrant population (immigrants and returnees) in the field of entrepreneurship. It emphasises the importance of regular harmonisation of migration policies with other segments of public policies, which extends the possibility for different groups of migrants to contribute to the economies of the countries of origin. In this way, a more complete basis for integration of immigrants and returnees is being developed, but also for attracting the desirable structures of potential immigrants.

KEYWORDS: migration, entrepreneurship, integration, public policies

UDC 314.727.2(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867619V
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

МИГРАЦИЈЕ ИЗ ГРАДА У СЕЛО: РЕАЛНОСТ ИЛИ УТОПИЈА

ГОРДАНА ВУКСАНОВИЋ
Висока пословна школа
струковних студија – Нови Сад
Владимира Перића Валтера 4, Нови Сад, Србија
gordanavuk@uns.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се испитују могућности пресељавања млађих генерација из градске у сеоску средину, а с циљем подстицања запошљавања и самозапошљавања, решавања стамбеног питања, ублажавања депопулације сеоских насеља, спречавања пропадања постојећих газдинстава и инфраструктуре итд. Рад се темељи на емпиријском истраживању експлоративног типа које је обухватило 20 испитаника чије су се породице преселиле из града на село. Сви испитаници су у браку и имају децу. Подаци су прикупљани применом научног разговора полуструктурисаног типа. Поред података емпиријског истраживања, коришћени су и релевантни статистички подаци, као и научна и стручна литература.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: град, село, миграције, породица, депопулација

ПОКАЗАТЕЉИ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА

И поред вишедеценијских упозорења, учешће старих у укупном становништву Републике Србије рапидно се увећава. Током друге половине 20. века Србија је представљала демографски феномен. Она је имала своју демографску експлозију – подручје Косова и Метохије, и свој негативан природни прираштај – Војводину. Док је подручје Војводине драматично старило, подручје Косова и Метохије се подмлађивало. Према подацима Пописа становништва из 1981. године, стопа природног прираштаја за подручје Војводине износило је 2,2‰, док је на Косову и Метохији достизала вредност од 24,1‰ [*Статистички годишњак Југославије*, 1988]. Према демографским одликама, подручје Централне Србије било је знатно ближе Војводини него Косову и Метохији. Подаци пописа становништва из 1981. године, последњег пописа који је обухватио све три административне целине Републике Србије, указују на наглашено увећање индикатора старости у Војводини и Централној Србији:

– Стари 65 и више година чинили су 11,3% становништва Војводине и 10,0% становништва Централне Србије. Удео ове старосне групе изнад 7,0%, показатељ је старења становништва;
– Просечна старост становништва Војводине износила је 36,1, а Централне Србије 35,4 године. С обзиром на то да је просечна старост већа од 30 година, старење је очигледно;
– Очекивано трајање живота становништва Војводине повећано је од 1952. до 1982. године са 58 на 66 година за мушкарце, и са 62 на 74 године за жене. У истом периоду, на подручју Централне Србије очекивано трајање живота мушкараца увећано је са 59 на 69 година, а жена са 61 на 74 године [Вуксановић 1989: 177–190].

Подаци Пописа становништва из 2011. године указују на увећање индикатора старења становништва. Наглашена демографска старост последица је не само неповољног односа природног и механичког кретања становништва, већ и немогућности да се попише становништво Косова и Метохије, најмлађег дела на подручју Републике Србије. У периоду од 1981. до 2011. године Централна Србија остајала је сваке године у просеку без 14.647 становника, а Војводина без 3.432,1 [за 1981: *Статистички годишњак Србије* 1993: 36; за 2011: *Становништво*, књ. 2, 2012: 12]. Све варијанте пројекција указују на даље опадање укупног броја становника. На пример, процењује се да ће, према средњој варијанти пројекције, до 2041. године укупан број становника Републике Србије опасти на 6.824.556 [*Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041*, 2014: 70].

За тридесет година дошло је до опадања стопе наталитета (са 13,2‰ на 9,1‰ у Централној Србији, и са 13,7‰ на 8,9‰ у Војводини) и пораста стопе морталитета (са 9,6‰ на 14,1‰ у Централној Србији, и са 11,5‰ на 14,4‰ у Војводини). Низак наталитет и висок морталитет условили су негативан природни прираштај. Према Попису становништва из 2011. године стопа природног прираштаја становништва Централне Србије износила је -5,0‰, а Војводине -5,5‰ [*Статистички годишњак Србије*, 1991; *Саопштење*, број 184].

Услед старења становништва нарушен је однос између великих старосних група. На пример, према последњем попису становништва, у Војводини стари 65 и више година чине преко 1/5 (21,0%) укупног становништва, док је удео деце до 14 година 14,4%. У Централној Србији разлика у учешћу ове две старосне групе у укупном становништву је слабије изражена, 14,2% и 16,1% [*Становништво*, књ. 2, 2012: 12, 26–27]. Према средњој варијанти пројекције становништва, на подручју Републике Србије удео старих 65 и више година увећаће се са 17,3% у 2011. на 24,1% у 2041. години [*Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041*, 2014: 16]. За разлику од Републике Србије, удео деце и старих у земљама ЕУ је на нивоу општег просека скоро изједначен, 16,3% старих до 14 година и 16,8% старих 65 и више година [Demographics of the European Union, 2012: 5].

Промене у старосној структури одразиле су се на просечну старост становништва. На нивоу Републике Србије, од 1981. до 2011. године про-

сечна старост становништва је увећана за 8,5 година. У просеку, мушкарци су старији за 8 година, а жене за 8,9 година [*Два века развоја Србије*, 2008: 61; *Становништво*, књ. 2, 2012: 12]. Поред негативног утицаја емиграције становништва које се налази у репродуктивном узрасту, у Републици Србији, као и у другим земљама, старење становништва је последица нижих стопа наталитета, побољшања и веће доступности здравствене заштите, вишег животног стандарда, развијања свести о значају здравствене заштите, промене места рада од првенствено физичког ка терцијарним активностима [European population compared with world population, 2012: 3].

У потрази за квалитетнијим животом, у периоду после Другог светског рата, па све до данашњих дана, млађе становништво пресељава се из села у градове. Услед тога, села или изумиру или у њима остаје најстарије становништво. Према подацима последњег пописа становништва, без становника је 11 насеља [*Пописни атлас*, 2014: 15].

ПОДМЛАЂИВАЊЕ СЕЛА

С циљем да се испита који мотиви могу подстаћи млађе брачне парове да промене правац кретања, то јест да се преселе из града у село, почетком 2018. године у насељима Гајдобра, Черевић, Руменка, Ковиљ и Гложане реализовано је истраживање које је обухватило 20 испитаника који су са својим породицама већ напустили град. Сви испитаници су у радном и репродуктивном узрасту. Горњу старосну границу чини горња граница фертилног контингента, 49 година. Подаци су прикупљани применом научног разговора полуструктурисаног типа.

Демографске карактеристике испитаника

Од 20 испитаника, 12 (60,0%) су жене и 8 (40,0%) мушкарци. Њихова старост креће се у распону од 25 до 49 година. Највише испитаника – деветоро (45,0%) узраста је 30–34 године, шесторо (30,0%) узраста 25–29 година, троје (15%) од 35 до 39 година, док се два (10,0%) испитаника налазе у старосној групи 45–49 година.

Сви испитаници имају или средњу (60,0 %) или високу (40,0 %) школску спрему. Међу лицима с високом школском спремом налазе се и два магистра наука.

Од укупног броја испитаника 19 (95,0%) је запослено, 7 (35,0%) ради на неодређено и 12 (60,0 %) на одређено време, док је један у хонорарном статусу. Запослени раде углавном у месту становања. Само четири особе путују у оближње градове на посао.

Нова мешовита домаћинства

Поред рада у државним или приватним предузећима, половина испитаника бави се и пољопривредном производњом. Ангажовање у области пољопривреде започиње уочи повратка на село, или одмах након поврат-

ка. Од испитаника који још увек не раде на газдинству, деветоро (45,0%) планира да се бави пољопривредном производњом, док један (5,0%) не жели.

Пољопривредници су усмерени према воћарству, ратарству, повртарству и сточарству. Преовлађује традиционални начин производње. За органску производњу заинтересовано је свега четири (20,0%) газдинства. Остали сматрају да у Србији још увек не треба улагати у органску производњу, јер „код нас се не препознаје њен значај, не исплати се".

Пољопривредну механизацију поседује шест (30,0%) газдинстава. Машине су наслеђене од родитеља који су се, такође, бавили пољопривредном производњом. С обзиром на то да испитаници представљају трећу, односно четврту генерацију пољопривредника, можемо говорити о породичној традицији. У односу на претходне генерације, испитаници имају приходе и из рада у државном или приватном сектору. На основу двоструких прихода, ова домаћинства се могу сврстати у категорију мешовитих. За разлику од мешовитих домаћинстава чија је појава забележена након Другог светског рата одласком појединих чланова сеоских домаћинстава на рад у град, уз истовремено продужавање становања на селу, нова мешовита домаћинства настају када запослени у непољопривредним делатностима започну пољопривредну производњу. Између старих и нових мешовитих домаћинстава уочавају се следеће разлике:

- стара мешовита домаћинства су вишепородична, док су нова једнопородична;
- стара мешовита домаћинства претходе цепању на пољопривредно и непољопривредно домаћинство/домаћинства. Нова мешовита домаћинства могу се, ако дође до њиховог пресељавања из града у село, спојити са домаћинством родитеља, што доводи до увећања броја чланова мешовитог домаћинства;
- старо мешовито домаћинство настаје када се један или више чланова домаћинства запосле и изван пољопривреде. Ново мешовито домаћинство настаје када се чланови непољопривредног домаћинства запосле и у пољопривредној делатности. Дуалне изворе прихода обезбеђују исте особе;
- старо мешовито домаћинство лоцирано је на селу. Ново мешовито домаћинство као место сталног боравка може имати и сеоску и градску средину. До подмлађивања сеоских насеља долази тек онда када се чланови мешовитог домаћинства одлуче на пресељење из града у село;
- код старог мешовитог домаћинства пољопривредна делатност претходи непољопривредној. Код новог мешовитог домаћинства непољопривредна делатност претходи пољопривредној. Прецизније, старо мешовито домаћинство недовољна примања из пољопривреде допуњује запошљавањем у непољопривредним делатностима. Ново мешовито домаћинство недовољна примања из непољопривредне делатности допуњује ангажовањем у пољопривреди.

На основу досадашњег искуства, сви испитаници који су ангажовани у области пољопривреде наставиће да се баве овом делатношћу. Треба имати у виду да за њих приходи из пољопривреде представљају додатни извор прихода. Оно што зараде је допуна породичног буџета, покушај да се увећа квалитет живота. Услед тога, њихова задовољства и незадовољства пољопривредом разликују се у односу на искључиво пољопривредна домаћинства.

Мотиви одласка у село

Потреба да се увећа породични буџет постаје све већа након рађања деце. Сви испитаници имају децу и као један од разлога за бављење пољопривредом наводе: *желимо да себи и деци пружимо више; треба нам више, деца расту; можемо нешто да уштедимо за њихову будућност; овде има мање садржаја, али имамо више новца; ако желе неки спорт, могу да путују у град.* Деца су предшколског (80,0%), основношколског (10,0%), или средњошколског (10,0%) узраста. Доминантно учешће деце ових узраста указује на млађе брачне парове.

Примарне мотиве за промену места становања представљају: ниска примања и нерешена стамбена ситуација. Већина испитаника, 15 (75,0%), поседовала је кућу или стан, један пар је живео с родитељима, а четири испитаника (20,0%) била су подстанари. Чак 18 (90,0%) испитаника трошкове становања оценило је као веома високе. Највеће незадовољство изразили су подстанари.

Поред високих трошкова становања, испитаници су се у граду суочили и с недовољном површином стамбеног простора. Породице 2/5 испитаника живеле су у скученом стамбеном простору. Пресељењем у село решен је овај проблем. Због тога, 19 (95,0%) испитаника изражава задовољство животом на селу. Један испитаник је делимично задовољан, али признаје да је „прелазак из града у село (је) велика прекретница, на боље". Време ће показати да ли су донели исправну одлуку. У тренутку истраживања, нико од испитаника није живео на селу дуже од седам година. Према дужини боравка испитаници се могу поделити у две групе. Од 2 до 4 године на селу живи 13 (65,0%) породица, а пет и више година седам (35,0%) породица. Лакше прилагођавање уочено је код оних који су имали фамилију у истом насељу. Овој категорији припада 12 (60,0%) породица.

Предности и недостаци живота у селу

Пресељење у село не значи прекидање везе с градом. Сви испитаници су, поред бављења пољопривредом, задржали послове које су обављали у граду. Поред редовних радних активности, у град одлазе због куповине, веће понуде производа и културних садржаја. На питање да ли им недостаје континуиран живот у граду, „новопечени" пољопривредници одговарају негативно.

Према мишљењу испитаника, предности живота у селу су:
- Више простора, мањи трошкови, здравији живот;
- Могућност бављења пољопривредом, а самим тим и мањи трошкови живота;
- Већи простор, двориште, башта. Можемо да држимо кућне љубимце и домаће животиње, да производимо храну. Овде деца могу слободно да се играју;
- Мир, тишина, јефтинији живот, помоћ родитеља и пријатеља. У селу трошимо мање новца;
- Мање су могућности да дете буде у лошем друштву. Веће су шансе да отпочнемо сопствену производњу;
- Живимо у кући са двориштем. Све што је потребно од поврћа, производимо сами. Здравије се хранимо;
- Има више зеленила, мања је загађеност ваздуха. Мања је гужва у саобраћају, мањи је стрес него у граду.

Као недостаци живота у селу у односу на град наводе се:
- Недостатак културних садржаја, мање могућности за запослење;
- Не постоје здравствене институције;
- Око куће увек има пуно посла. У продавници не можемо да набавимо све што нам треба; Недостају и забавни садржаји;
- Недостаци?! Па, и нема их баш. За све што нам треба, а не можемо овде да нађемо, можемо отићи у град;
- Деца не могу професионално да се баве спортом, нема спортских терена;
- Удаљени смо од посла у граду, а нема ни много продавница, школа, различитих услуга;
- Недостатак друштвених садржаја, како за одрасле тако и за децу;
- У будућности ћемо морати да издвајамо новац за школовање деце.

И поред суочавања с многим проблемима, испитаници не желе да се врате у град. Боравак у селу за све представља трајно решење, јер „овде смо пронашли свој мир”.

ЗАКЉУЧАК

Уместо категорије сељаци – индустријски радници [Kostić 1955] која је указивала на кретање из пољопривреде у непољопривредне делатности, данас се може говорити о индустријским радницима-сељацима, или, прецизније, радницима-сељацима. Радници различитих профила покушавају да пресељењем у село и бављењем пољопривредом увећају своја примања и прошире стамбени простор. За разлику од масовног, често индивидуалног напуштања пољопривреде у периоду индустријализације, ова кретања су породична. За сада, њихов позитиван учинак може се уочити само на нивоу појединачних домаћинстава. На нивоу друштва, позитиван ефекат запазиће се тек онда када кретање град–село постане

масовније. Индивидуална искуства требала би да подстакну надлежне институције на акције које би утицале на повратак у сеоска насеља. Обнова и изградња инфраструктуре, организовање здравствене заштите, барем на нивоу лекара опште праксе и зубара, оживљавање културних институција, подстицање акције о кућном збрињавању старих људи, уступање, уз одговарајуће захтеве, напуштених кућа онима који нису у могућности да сами реше стамбени проблем, представљају само неке од активности које могу подстаћи повратак на село и омогућити подмлађивање сеоских насеља. Коликогод да су сенилизација и депопулација сеоских насеља узеле маха, кретање се може усмерити у супротном смеру. Неопходна је наша добра воља, пре свега оних који су у прилици да одлучују [Томић и Вуксановић 2014]. Уколико их подржимо, миграције из града у село постаће наша реалност.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Вуксановић, Гордана (1989). Кретање становништва и индикатори старења. *Зборник радова, Филозофски факултет Нови Сад* – Институт за филозофију и социологију. Нови Сад: Филозофски факултет.

Вуксановић, Гордана (1994). Становништво Србије у периоду од 1981. до 1991. у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 23: 479–487.

Два века развоја Србије (2008). Београд: Републички завод за статистику.

Пописни атлас 2011. (2014). Београд: Републички завод за статистику.

Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041. (2014). Београд: Републички завод за статистику.

Томић, Данило и Гордана Вуксановић (2014). Кретање становништва и улога локалне самоуправе у развоју села Србије. у: *Перспективе развоја села*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Становништво. Књига 2 (2012). Београд: Републички завод за статистику.

Саопштење, број 184 (2012). Београд: Републички завод за статистику.

Статистички годишњак Југославије 1988 (1989). Београд: Савезни завод за статистику.

Статистички годишњак Србије 1991. (1991). Београд: Републички завод за статистику.

Статистички годишњак Србије 1993. (1993). Београд: Републички завод за статистику.

Kostić, Cvetko (1955). *Seljaci industriski radnici*. Beograd: Rad.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Demographics of the European Union (2012). Доступно на: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_the_European_Union. Приступљено: 28. 8. 2018.

European population compared with world population (2012). Eurostat. Доступно на: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/. Приступљено: 28. 8. 2018.

Population change at regional level (2011). Eurostat. Доступно на: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/. Приступљено: 28. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MIGRATION FROM TOWN TO VILLAGE: REALITY OR UTOPIA

by

GORDANA VUKSANOVIĆ
Novi Sad Higher School of Professional Business Studies
Vladimira Perića Valtera 4, Novi Sad, Serbia
gordanavuk@uns.ac.rs

SUMMARY: In this paper the author analyses possibilities of movement from an urban to a rural area. The aim of the movement is: to stimulate employment or self-employment, to solve the problem of accommodation, to decrease depopulation of rural areas, to prevent devastation of existing farms and infrastructure. The proposed paper is based on the empirical research carried out among the twenty respondents whose families had moved from the town to the village. All respondents were married and they had children. The data were collected via a semi – structured interview. Besides the empirical research, the paper also relies on relevant statistical data, as well as scientific and professional literature.

KEYWORDS: town, village, migration, family, depopulation

UDC 314.15-057.85(73)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867627P
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПРИВЛАЧЕЊЕ И ЗАДРЖАВАЊЕ ВИСОКООБРАЗОВАНИХ: ДВА ПРИМЕРА ИМИГРАЦИОНИХ ПОЛИТИКА

ЈЕЛЕНА ПРЕДОЈЕВИЋ ДЕСПИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
jpredojevic-despic@idn.org.rs

САЖЕТАК: Омогућавање повољнијих услова за усељавање и циркулацију најобразованијих структура страног становништва убрзано постаје један је од најважнијих циљева имиграционих политика економски развијених земаља, јер расположивост људског капитала представља основни предуслов континуираног економског развитка сваке земље. Стога, циљ рада је разматрање два успешна примера (САД и Канада) различитих правних решења имиграционих политика за привлачење и задржавање стручних и високообразованих особа. Њихове основе уграђују у јавне политике према имигрантима већине земаља, како традиционално имиграционих, тако и земаља које из емиграционих прерастају у имиграционе. САД и Канада су изабране и зато што су током 1990-их имале релативно једноставне и брзе процедуре одобравања усељеничких виза, што је значајном броју наших високообразованих грађана омогућило да емигрира у те две државе након распада бивше Југославије. Имиграција у САД базира се на систему преференцијала, и значајно се ослања на одабир имиграната на основу потреба на тржишту рада. Пример Канаде показује како се кроз ефикасан развитак у релативно кратком временском периоду усавршио имиграциони систем путем бодовања, односно оцењивања потенцијала људског капитала као основног предуслова у селекцији потенцијалних имиграната. Уједно, брзим развитком политике мултикултурализма створене су и могућности за успешну дугорочну интеграцију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: миграције високообразованих, САД, Канада, имиграциона политика, интеграција

Наука и знање данас у свету представљају један од најважнијих фактора развитка привреде и друштва. Због тога ће талентовани појединци све више бити у покрету тражећи боље шансе за живот, рад и развој својих способности. Сматра се чак, да свет постаје јединствено тржиште

висококвалификоване радне снаге и да се стручњаци усмеравају ка срединама у којима могу да пруже максимум у најповољнијим друштвеним и економским условима. Углавном све земље теже да законом обликују усељеничке процесе у циљу напретка и заштите домаћег становништва од негативних последица имиграције. То се нарочито односи на формулисање што повољнијих услова за придобијање миграната који поседују високо образовање, потребна знања и вештине, инвестиционе ресурсе, односно, стране држављане чији су потенцијали потребни за постизање континуираног развитка земље имиграције.

Стога, циљ рада је да се размотри развитак основних поставки имиграционих политика за привлачење тзв. најбољих и најквалитетнијих, односно, критеријума за пријем високообразоване и стручне радне снаге у две велике имиграционе земље – САД и Канаду. Изабране су земље које имају дугу традицију у развитку имиграционе политике, а уједно представљају и два различита правна решења, чије су основе уградиле и друге земље у миграционе политике (Аустралија, Велика Британија, земље Европске уније и др.). Имиграција у САД базира се на систему преференцијала, и значајно се ослањала на одабир миграната на основу потреба на тржишту радне снаге [Predojević-Despić 2010]. Пример Канаде, с друге стране, показује како се кроз ефикасан развитак у релативно кратком временском периоду усавршио имиграциони систем путем бодовања, односно оцењивања потенцијала људског капитала као основног предуслова у селекцији потенцијалних имиграната. Уједно, развитком политике мултикултурализма створене су и могућности за успешну дугорочну интеграцију стално настањених имиграната.

САД и Канада изабране су из разлога што су током 1990-их имале релативно једноставне и брзе процедуре одобравања усељеничких виза за држављане тадашње СР Југославије, што је значајном броју наших грађана омогућило да емигрира у том правцу након распада бивше Југославије [Despić 2015]. То је у време бројних рестрикција у земљама ЕУ био један од главних мотива да се знатан број наших грађана одлучи за ове две земље приликом доношења одлуке о избору земље имиграције.

ИМИГРАЦИОНИ СИСТЕМ ЗАСНОВАН НА ПРЕФЕРЕНЦИЈАЛИМА
Пример Сједињених Америчких Држава

Сједињене Америчке Државе, као највећа имиграциона земља, током друге половине 20. века донела је неколико имиграционих закона, чији је главни циљ, како се наводи, да се допринесе што ефикаснијем економском, друштвеном и политичком напретку државе, као и да се заштите амерички грађани од потенцијалних негативних друштвених, политичких и економских последица прекомерне имиграције [Becoming an American: Immigration and Immigrant Policy, 1997]. Донети закони су од дотадашње политике „отворених врата" довели до политике рестрикција према потенцијалним имигрантима кроз стварање система преференцијала, од-

носно, давања предности појединим групама имиграната, које је држава одредила као приоритетне. То су углавном били високообразовани и стручни имигранти за чијим знањима и вештинама је владала потреба у датом периоду, или су били чланови породица држављана САД.

Од 1920-их година донета су три велика, као и неколико мањих правних аката који су утицали на значајно повећавање броја додељених виза стручњацима и високообразованом становништву на основу два основна типа веза – рођачким и професионалним [Predojević-Despić 2010]. Национални имиграциони закон којим је уведен систем визних преференцијала донет је 1952. године, иако је задржан систем државних квота из Закона квота (*Quota Law*) из 1920. године. Од свих бројчано ограничених виза, законом је одређено да половина државне квоте буде додељена високообразованим и стручним радницима за чијим квалификацијама постоји потреба, а домицилно становништво није у стању да подмири [Daniels 1993]. Упркос мањим флуктуацијама, између 1953. и 1964. примећен је одређени пораст броја усељених високообразованих и стручних лица – са 7,5% на 10% [Annual Report of the Immigration and Naturalization Service, 1953–1977]. *McCarran-Walter Act* је увођењем наведених категорија система визних преференцијала иницирао и јасно дефинисао на основу којег типа веза између потенцијалних имиграната и особа (јемаца) које гарантују за њих може да се добије усељеничка радна виза. Имиграциони закон доживео је значајне измене увођењем нових амандмана 1965. године (*Hart-Celler Act*). Систем државних квота замењен је одређивањем горње границе планираног броја виза посебно за источну (Европа), односно, западну земљину хемисферу (Азија). Овим изменама САД су направиле значајан корак ка превазилажењу до тада доминантног ситема одабира имиграната на основу њиховог расног и етничког порекла [Triadafilopoulos and Smith 2013], што је значајно одредило и америчке имиграционе трендове у последњих 50 година. Документом *Hart-Celler Act* такође је уведен и седмостепени систем преференцијала што је донекле утицало на почетак подстицања имиграције стручне радне снаге. Међутим, промене из 1965. у односу на верзију Закона из 1952, довеле су и до отежавања укупне имиграције на основу запослења [Predojević-Despić 2010]. Нови систем је радне, односно, професионалне одреднице раздвојио на две категорије, остављајући само 20% (34.000) свих бројчано лимитираних виза за високообразовани и стручни кадар. Поред тога, њихов приоритет спуштен је с првог на треће, односно шесто место у оквиру система преференцијала. Додатну препреку за ову врсту имиграције створила је и законска одредба којом се Министарство за рад обавезује да имиграционим властима изда уверење да ниједан радник-имигрант неће заузети радно место неком америчком раднику, нити ће негативно утицати на зараде или услове рада већ запослених радника из САД на истим радним местима. Каснијим изменама акта из 1976. године (*Eilberg Act*) уведено је правило да подносиоци захтева за усељеничку визу на основу трећег преференцијала („стручњаци / научници / уметници изузетних знања и вештина”) морају да имају понуду за запослење пре него што се уселе у земљу, што се у нешто

измењеном облику и данас примењује. На тај начин, терет обезбеђивања доказа да на тржишту радне снаге нема кадрова који би могли да обављају тражене послове пао је на потенцијалне послодаваце, што је додатно отежало могућност добијања сталног радног боравка на основу запослења [Yochum and Agarwal 1988]. Међутим, и поред ових ограничења, даље усељавање стручњака је настављено у све већем обиму. С обзиром да је конкуренција на тржишту рада између имигрантског и домицилног становништва постајала све оштрија, нарочито када су у питању послови који захтевају стручна знања и вештине, Конгрес је изгласао неколико закона чији је циљ био да се заштите одређена занимања. Закон из 1976. године требало је да заштити америчке медицинске раднике од растуће конкуренције тако што је ограничено усељавање имиграната који су стекли медицинске дипломе у другим земљама (*Health Professions Educational Assistance Act*). Такође, поред пооштрене процедуре за нострификацију медицинске дипломе, страни лекари су морали да пруже доказе о језичкој компетентности, што је значајно отежало усељавање лекара и медицинских радника са неенглеског говорног подручја [Yochum and Agarwal 1988]. Крајем девете деценије 20 века, односно 1990. године, донет је закон (*1990 Immigration Act*) који је у највећој мери утицао на фаворизовање миграција на основу запослења [Papademetriou 1993], што се углавном односило на високообразоване и стручне кадрове. Поред предвиђених 65.000 виза за усељенике из програма разноликости (*diversity program*) и азиланте, законом су и формално раздвојене усељеничке категорије – на основу породичног јемства, односно, запослења. Број предвиђених усељеничких виза је повећан на 700.000 годишње, док је у каснијем периоду смањен на 675.000. Највећу измену представља увођење три нове стручне категорије у оквиру привремених виза система преференцијала: особе са изузетним способностима, појединци који желе да инвестирају у бизнис у циљу обезбеђивања нових радних места (тзв. предузетници), као и други имигранти „изузетних способности". Укупан број предвиђених виза на годишњем нивоу за усељенике чије су квалификације важне за привреду САД порасле су са 34.000 на 146.000, с тим што су у тај број укључени брачни партнери и деца носилаца усељеничке визе [Bagchi 2001].

Страни држављани, нарочито уколико су у САД завршили факултет дугорочно запослење могу да добију углавном на основу привремене Х-1Б визе, која се додељује на три године уз могућност продужења за још три године. Међутим, услов за визу је да радник унапред буде радно ангажован и да компанија која га запошљава поднесе захтев за доделу визе. Такође, запослени с овом визом може да ради само код послодавца који је поднео захтев за визу и не може слободно да мења послодавце уколико нови послодавац такође не поднесе захтев за ову врсту визе. Такав визни систем поставља значајна ограничења и мигрантима и домаћим компанијама које запошљавају страну високостручну радну снагу. Међутим, и поред тога, Х-1Б виза у последњих 15 година представља најважнији канал америчким компанијама за ангажовање стручњака за развитак пословања.

Статистички подаци потврђују да су промене из 1990. имале кључну улогу за значајан пораст броја имиграната у САД на основу запослења: 1991. године 59.500, 2013. године 161.000, а 2016. године 137.000 лица. Такође, треба нагласити да су већину тог броја чинили високообразовани усељеници и чланови њихових породица – деца и супружници. Брачни партнери, односно партнерке (носиоци листа су били углавном мушкарци), у моменту усељења такође су поседовали факултетску диплому, што је додатно утицало на образовну структуру те категорије усељеника. Имигранти из ове категорије имају више образовање у односу на остале имигрантске групе. Међу радно активнима који су навели занимање, 2006. године више од 85% имиграната на основу запослења обавља тзв. *white collar* занимања, док је удео ове групе занимања код породичних имиграната 45% [Lowell 2013]. Када се посматрају подаци о образовној структури становништва које није рођено у САД, види се да се током последњих неколико деценија број лица са завршеним факултетом или вишим степеном образовања константно увећавао, као и њихов удео у оквиру укупне популације рођене ван САД: са 23,3% 1970-их на скоро 50% укупне популације старости 25 и више година која се у том периоду уселила у САД.

Једно од најважнијих постигнућа имиграционе политике Сједињених Америчких Држава је да се временом, кроз низ законских измена и допуна, усавршава оптимални правни оквир, који омогућава усељавање или привремени боравак за рад и школовање оним структурама становништва за које се сматра да ће на најбољи начин доприносити друштвеном, економском и културном напретку земље [Despić 2015; Lowell 2013]. Међутим, међу доносиоцима одлука у САД је средином 2000-их покренута иницијатива да се још једном ревидира имиграциона политика према високообразованима и предложен је систем бодовања сличан канадском имиграционом моделу, чији би главни циљ било значајно увећавање имиграције најобразованијих категорија становништва, нарочито у области науке и инжењерства [Martin, et al. 2009]. Један од разлога за такав предлог је и процена стручњака да ће тржишту рада у САД бити потребан значајно већи број најобразованијих, јер није могуће дати поуздане процене о будућој расположивости радне снаге у САД у условима растуће глобализације, развитка регионалних економија, нарочито у Азији, као и све веће мобилности високообразованих и стручне радне снаге. Међутим, опоненти увођења бодовног система су сматрали да су послодавци у САД, тј. главни јемци имиграције на основу запослења, најмеродавнији у процени потреба на тржишту рада и вероватноће успеха сваког имигранта [Freeman et al. 2013]. Упркос бурној расправи, 2007. Сенат није изгласао увођење бодовног система као интегралног дела имиграционе политике земље. Такође, у новије време, државна администрација разматра могућности смањења годишњег броја H-1B виза, што је изазвало велике полемике стручне јавности, уз аргументе да државна администрација све мање слуша глас привредника, а нарочито науке [H-1b Visas By The Numbers, 2018]. Наиме, стручна јавност сматра да је имиграциона политика САД све више у раскораку са потребама компанија, нарочито у информационим

и комуникационим технологијама. У последњих неколико година, велике компаније предају двоструко више захтева од предвиђеног лимита од 85.000 виза годишње, и не могу да запосле довољан број стручњака, упркос томе што око 80% дипломираних студената у компјутерским наукама и електротехници чине међународни студенти, који углавном траже запослење у САД [H-1b Visas By The Numbers, 2018]. На тај начин њима су већ сада значајно смањене могућности за континуиран економски развитак, а тиме и опстанак у оштрој светској конкуренцији.

ИМИГРАЦИОНИ СИСТЕМ ПУТЕМ БОДОВАЊА
Пример Канаде

Почетак формирања имиграционе политике Канаде сеже још у 19. век, када су донети први закони и правила за пријем имиграната. Политика отворених врата према мигрантима почетком 20. века уступила је место мерама отворене дискриминације на основу расне, етничке и националне припадности. Тек 1960-их долази до значајне промене, када образовање, стручност и друга специфична знања постају главни критеријуми за добијање канадске усељеничке визе. С обзиром да је Канада почетком 1970-их усвојила мултикултурализам као основу државне политике, следиле су допуне имиграционог правног оквира и мера које се односе на промовисање и развитак културне разноликости канадских имиграната.

Први имиграциони законски оквир после Другог светског рата (*Immigration Act*) донет је 1952. године. Њиме се управљање имиграцијом подигло на федерални ниво, а његово доношење је представљало основу за касније допуне и регулативе које су значајно измениле имиграциону политику. Међутим, дискриминација миграната према етничкој припадности је и даље остала једно од начела за пријем. Гувернерима је дато право да према сопственој процени забрањују или ограничавају имиграцију. Стручњаци сматрају да је намера државе била да се и даље суштински одржава „бели европски национални карактер" Канаде [Hawkins 1988; Triadafilopoulos 2013]. Допунама имиграционог закона из 1962. стручност имигратана се уводи као основни критеријум за добијање имиграционе визе. Сматра се да је прелазак на систем пријема базираног на стручности делом представљао политички одговор на економске потребе и развитак привреде Канаде, а делом да би се утишале домаће и међународне критике о расној дискриминацији у Канади [Triadafilopoulos 2013]. Проширене су категорије спонзорисаних имиграната, тако да су сви држављани Канаде и стално настањени имигранти могли да буду јемци својим рођацима имигрантима. Међутим, задржан је одређен степен дискриминације, јер су само канадски имигранти припадници „жељених" националности из Европе, Америке и одређених земаља Блиског истока имали дозволу да спонзоришу друге чланове породице [Kelley and Trebilcock 2000].

За време мандата владе премијера Лестера Пирсона (Lester Pearson), између 1963. и 1968. године, Канада је направила велики заокрет у домену имиграционе политике усвајањем бодовног система као главне основе за

одобравање усељења и настањивања на својој територији. Влада 1966. подноси тзв. Бели извештај о имиграцији [*White paper on Immigration*, 1966], чији је главни циљ био иницирање дијалога међу заинтересованим странама и доношење нових правних и политичких мера у домену имиграције. У извештају се изричито наводи да се прекида са дотадашњом политиком дискриминације по расној, националној или верској основи. Такође, предложено је да треба да се уведе политика јединственог система пријема, као и да се Канада дугорочно усредсреди на одобравање усељења стручној и високо образованој радној снази која може брзо да се интегрише у друштво и допринесе економском развитку земље [Triadafilopoulos 2013]. Иако је тај извештај изазвао значајне полемике, представљао је одскочну даску за усвајање потпуно другачије имиграционе регулативе усвојене 1967. године. Њена основа је увођење јединственог бодовног система као мерила за добијање имиграционе визе. За сваког кандидата је рађена процена: а) његових могућности да се успешно оствари у Канади (старост, образовање, квалификације, занимање потребно за канадске услове, као и особине личности), и б) брзине и начина привикавања на нове услове живота (процена знања језика, присуство рођака у Канади, могућности запошљавања или већ добијеног посла у Канади) [Triadafilopoulos 2013]. Сваки кандидат је могао максимално да добије 100 поена, а у случају да добије 50 или више поена, кандидату је гарантовано добијање визе, без обзира на расну или етничку припадност. У каснијим периодима, доњи лимит за добијање статуса, тзв. независног усељеника, достизао је и 70 бодова крајем 1980-их и почетком 1990-их [Green and Green 1999]. За чланове породице кандидата такође се вршила процена на основу бодовног система, али на основу мање захтевних критеријума. У случају да кандидата за добијање усељеничке визе спонзорише рођак већ насељен у Канади, аутоматски би добио предност над другим кандидатима. Спонзорисани чланови породице (супружник и малолетна деца) нису пролазили кроз систем бодовања [Despić 2015]. Иако је бодовни систем био значајно одређен економским потребама растућег канадског економског система, стручњаци сматрају да је велики заокрет у имиграционој политици омогућио политичарима да и домаћој публици и међународној јавности покажу да Канада истински жели да превазиђе до тада вођену расистичку политику, и заузме курс поштовања људских права и либерално-демократских принципа [Triadafilopoulos 2013].

Након доброг пријема и позитивних резултата у пријему имиграната, 1976. усвојен је нови законски оквир, који представља први имиграциони закон у којем се јасно истичу циљеви канадске имиграционе политике. Овај закон се, уз извесне допуне, и данас примењује. Успостављене су четири основне категорије имиграната: породични мигранти, независни имигранти који су изразили спремност да се уселе у Канаду, спонзорисани рођаци, и четврта, нова категорија миграната – избеглице, прогнаници и расељени [Bloemraad 2006]. Такође, њиме је дефинисано да федералне управне власти треба да сарађују с нижим регионалним нивоима власти у циљу бољег планирања потреба за имигрантима, како на нацио-

налном тако и локалном нивоу управљања. То се нарочито видело у допунама имиграционог закона из 2002. (*Immigration and Refugee Protection Act Bill C-11*), када је на инсистирање власти канадских провинција и територија да се додатно подстакне имиграција високообраоване радне снаге, подигнута доња граница пролазности кандидата на 75 поена.

Пракса додељивања канадских имиграционих виза високо образованим и квалификованим лицима из мање развијених земаља изазвала је и одређене полемике у јавности. Одговор канадских званичника био је да Канада ни на који начин не жели да подстиче исељавање високо стручних лица из сиромашних делова света. Међутим, став званичника је и да Канада, као и све друге либералне демократске државе, одлучно брани концепт слободе кретања за све људе подједнако [Dirks 2006].

Поред заокрета у имиграционој политици, Канада је направила значајне промене и у другим сферама националног законодавства. До зачетака институционализације мултикултурализма као званичне политике Владе Канаде долази 1971. године [Despić 2015]. Премијер Пјер Трудо (Pierre Trudeau) је објавио да се Влада Канаде обавезује да ће подржавати разноликост културних заједница у Канади, подстицати њихов развитак, помагати појединцима у савладавању дискриминишућих препрека, и градити међукултурни дијалог и размену. Разлози за развитак мултикултурализма су широко разматрани. Једно од прихваћених становишта је да такав заокрет представља политички одговор Канаде на настајање нових мигрантских етничких заједница које се због великих културних разлика не могу у кратком временском периоду асимиловати. Међутим, пре него што се његов контекст проширио и на имигрантске групе, мултикултурализам је представљао решење, односно „излаз у нужди" за сукоб распламсан током 1960-их између две највеће заједнице у Канади: англоканадске и франкоканадске [Mesić 2002]. Међутим, Закон о мултикултурализму донет је тек две деценије касније, 1988. године. Њиме је дефинисан правни оквир за већ постојећу политику мултикултурализма, а Канада је прва земља која је такву политику усвојила на националном нивоу. Закон почива на два основна принципа: а) да су сви грађани једнаки и да имају право и слободу да чувају, унапређују, шире своје културно наслеђе, и б) да мултикултурализам обавезује и унапређује потпуну и једнаку укљученост појединаца и заједница у све аспекте канадског друштва, без обзира на њихово порекло [Koopmans 2013]. Развитак канадске имиграционе политике кретао се у три основна правца. Поред решености власти Канаде да истраје у развитку имиграционе политике чији је главни циљ грађење националне државе – њеног правног и политичког система на темељу демократских принципа, и континуираног развитка националне економије и становништва, као и проналажења одрживих мера за дугорочну интеграцију стално настањених имиграната, циљ имиграционе политике Канаде је и задовољавање потреба на тржишту рада у ширем смислу, а дефинисаних у односу на степен економског развитка земље у датом периоду [Reitz 2013].

Средином 1960-их сматрало се да канадски образовни систем није био у стању да задовољи потребе тржишта рада за стручном радном снагом, што је углавном надокнађивано имиграцијом специјализоване и високообразоване радне снаге из Велике Британије и САД [Porter 1965]. Увођење бодовног система и стављања квалификација и образовног нивоа кандидата за добијање усељеничких виза значајно је утицало на побољшање образовне структуре укупног становништва. Упоредо су спровођене и мере за унапређење канадског образовног система, нарочито у домену терцијарног образовања. У оба случаја циљ политичких мера је био да прати промену економског развитка земље – од пољопривредног ка индустријском и постиндустријском [Reitz 2013]. Ефекти у побољшању образовне структуре су се јасно видели већ крајем 1980-их, а нарочито почетком 1990-их. У посматраном периоду значајно је побољшана образовна структура становништва Канаде. На то је утицало и повећање броја сталних имиграната, који се у последњих 25 година кретао између 200.000 и 250.000 на годишњем нивоу. Међу њима је нарочито увећавана и категорија стручних и образованих економских миграната, која је са мање од 50% крајем 1980-их, достигла чак три четвртине (66%) укупне имиграције 2010. године. Међутим, анализе су показале да упркос вишим образовним нивоима имиграната, ниво запослености, као и висина зараде имигрантске популације у стручним занимањима у поређењу са домицилним становништвом опадају током времена [Reitz 2013].

Како би се с једне стране побољшала социо-економска интеграција имиграната и очувала традиција додељивања усељеничких виза новим имигрантима, а с друге убрзао поступак одабира имиграната са потребним стручним и образовним квалификацијама, чиме би се значајно ојачао и развитак на локалном нивоу, као један од основних циљева канадске развојне политике, уведен је 2015. нови двостепени начин подношења молби за стално настањење. У првом кораку потенцијални имигранти или страни држављани са привременом визом електронским путем изражавају интерес за сталним настањењем у Канади. Уколико се покаже да кандидат задовољава критеријуме за неки од програма за стручњаке, рангира се на основу оцене људског капитала, али и критеријума формираних на основу тренутних потреба на тржишту рада и/или захтева канадских провинција и територија. Кандидати који се на основу тих критеријума нађу на заједничкој листи за свако појединачно извлачење, у другом кораку имају могућност да добију позив државе за подношење молбе за стални радни боравак у Канади. Кандидати који на основу тзв. електронске банке послова добију спонзорство компаније или неког нивоа регионалне власти, углавном добију стални боравак према убрзаној процедури [Desiderio and Hooper 2016].

ЗАКЉУЧАК

Анализа основних принципа имиграционих политика у САД и Канади, показује да иако се заснивају на два различита принципа одабира

стручне и образоване радне снаге, њихови законски прописи и политичке мере карактерише велика динамика, јер настоје да усагласе утицај великог броја фактора. То захтева сталну позорност у спровођењу, као и евалуацију постигнутих резултата. Економске специфичности, демографски проблеми, мањак расположиве радне снаге, али и географски, лингвистички, културолошки и други фактори значајно утичу на обликовање правно-политичког одговора државе на питања имиграције и емиграције [Predojević-Despić 2010]. Због тога се мора имати у виду да ни земље пријема, али ни земље порекла не смеју да буду статичне по питању решавања миграционих питања, а нарочито оних која се односе на високообразоване кадрове и стручњаке. Сматра се да ће само земље које имају брзе и ефикасне политике управљања миграцијама, укључујући и интеграцију, бити успешне у трци за образованом радном снагом чија је расположивост основни предуслов за економски напредак.

У том смислу, САД, као земља са рестриктивним имиграционим мерама чак и за имигранте с највишим образовним квалификацијама, остаје да реши велики проблем: све израженији несклад између наглашене структурне потребе за стручњацима специфичних струка, и правног оквира који не чини много да „потребни" имигранти у исто време буду и добродошли [Triadafilopoulos and Smith 2013], односно, да се њихов статус усагласити с потребама за радном снагом.

Главни циљ даљег развитка канадског имиграционог система је да подржава младе и високостручне кадрове који добро говоре званичне језике у Канади, али у исто време у породици користе матерњи језик. Међутим, у том процесу је потребно решити одређене проблеме с којима се суочавају млади стручњаци који долазе из разних крајева света. То су и препреке које се односе на могућности укључења на тржиште рада, као што су признавање диплома и велика потражња за софистицираним језичким компетенцијама, које онемогућавају приступ стручном запошљавању и друштвеној покретљивости међу новим имигрантима. Постоје и системске баријере које онемогућавају висококвалификовани кадар без дугог „имигрантског стажа" да нађе посао који је у складу с њиховим образовањем и искуством, што неретко резултира слабим искоришћењем њихових стручних капацитета. Сматра се да неслагање између способности и нивоа образовања имиграната и карактеристика тржишта рада у Канади и даље остаје велики изазов, чак и за државу која континуирано настоји да што више приближи резултате имиграционе политике проклamованим циљевима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Annual Report of the Immigration and Naturalization Service (1953–1977). US Department of Justice. Washington, DC: Immigration and Naturalization Service.

Bagchi, Ann D. (2001). Migrant networks and the immigrant professional: An analysis of the role of weak ties. *Population Research and Policy Review*, 20(1–2): 9–31.

Becoming an American: Immigration and Immigrant Policy 24. (1997). U.S. Commission on Immigration Reform.

Bloemraad, Irene (2006). *Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada*. Berkeley: University of California Press.

Daniels, Roger (1993). United States Policy Towards Asian Immigrants: Contemporary Developments in Historical Perspective, *International Journal*, 48: 310–334.

Desiderio, Maria Vincenza and Kate Hooper (2016). *The Canadian Expression of Interest System: A Model to Manage Skilled Migration to the European Union?* Brussels: Migration Policy Institute Europe.

Freeman, Gary P.; David L. Leal and Jake Onyett (2013). Pointless: On the Failure to Adopt an Immigration Points System in the United States. In: T. Triadafilopoulos (ed.), *Wanted and Welcome? Policies for Highly Skilled Immigrants in Comparative Perspective*. New York: Springer.

Green, Alan G. and David A. Green (1999). The Economic Goals of Canada's Immigration Policy: Past and Canadian Public Policy. *Analyse de Politiques*, 25(4): 425–451.

Hawkins, Freda (1988). *Canada and immigration: Public policy and public concern*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press (2nd edition).

Kelley, Ninnete and Michael J. Trebilcock (2000). *The making of the mosaic: History of canadian immigration policy.* Toronto: University of Toronto Press.

Koopmans, Ruud (2013). Multiculturalism and Immigration: A Contested Field in Cross-national Comparison. *Annual Review of Sociology*, 39: 147–169.

Lobo, Arun Peter and Joseph J. Salvo (1998). Changing U.S. Immigration Law and the Occupational Selectivity of Asian Immigrants. *International Migration Review*, 32(3): 737–760.

Lowell, L. B. (2013). Skilled Immigrants Policy in the United States: Does Policy Admit 'Enough' Skilled Workers. In: T. Triadafilopoulos (ed.), *Wanted and Welcome? Policies for Highly Skilled Immigrants in Comparative Perspective.* New York: Springer.

Martin, Susan; Lindsay Lowell and Micah Bump (2009). Skilled Immigration to America: U.S. Admission Policies in the 21st Century. In: J. Bhagwati, G. Hanson (eds.), *Skilled Immigration Today. Prospects, Problems, and Policies*. Oxford – New York: Oxford University Press.

Mesić, Milan (2002). *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Zavod za sociologiju.

Papademetriou, Demetrios (1993). Critical Issues in the U.S. Legal Immigration Reform Debate. In: I. Light, P. Bachu and S. Karageorigis (eds.), *Immigration and Enterpreneurship.* New Brunswick: Transaction Publications.

Porter, John (1965). *The vertical mosaic.* Toronto: University of Toronto Press.

Predojević-Despić, Jelena (2010). Imigracioni zakoni i razvitak useljeničkih strategija – primer Sjedinjenih Američkih Država. *Strani pravni život: teorija, zakonodavstvo, praksa*, 1: 217–232.

Reitz, Jeffrey G. (2013). Closing the Gaps Between Skilled Immigration and Canadian Labor Markets. Emerging Policy Issues and Priorities. In: T. Triadafilopoulos (ed.), *Wanted and Welcome? Policies for Highly Skilled Immigrants in Comparative Perspective.* New York: Springer.

Reitz, Jeffrey G. (2007). Immigrant Employment Success in Canada. Part II: Understanding the Decline. *Journal of International Migration and Integration*, 8(1): 37–62.

Triadafilopoulos, Triadafilos (2013). Dismantling White Canada: Race, Rights, and the Origins of the Points System. In: T. Triadafilopoulos (ed.), *Wanted and Welcome? Policies for Highly Skilled Immigrants in Comparative Perspective*. New York: Springer.

Triadafilopoulos, Triadafilos and Craig D. Smith (2013). Introduction. In: T. Triadafilopoulos (ed.), *Wanted and Welcome? Policies for Highly Skilled Immigrants in Comparative Perspective.* New York: Springer.

Yochum, Gilbert and Vinod Agarwal (1988). Permanent Labor Certifications for Aliens Professionals, 1975–1982. *International Migration Review*, 22(2).

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Despić, Jelena (2015). *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države* (doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu). Dostupno na: http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/ 5466. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Dirks, Gerald E. (2006). Immigration policy. *The Canadian Encyclopedia*. Dostupno na: http://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/immigration-policy/. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

H-1b Visas By The Numbers: 2017-18 (2018). National Foundation for American Policy, NFAP Policy Brief. April. Dostupno na: https://nfap.com/wp-content/uploads/2018/04/H-1B-Visas--By-The-Number-FY-2017.NFAP-Policy-Brief.April-2018.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

White Paper on Immigration: Canadian immigration policy (1966). Canada, Department of Manpower and Immigration. Dostupno na: http://www.pier21.ca/research/immigration--history/white-paper-on-immigration-1966. Pristupljeno: 29. 9. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ATTRACTING AND RETAINING HIGHLY EDUCATED INDIVIDUALS: TWO EXAMPLES OF IMMIGRATION POLICIES

by

JELENA PREDOJEVIĆ-DESPIĆ
Institute of Social Sciences
Center for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
jpredojevic-despic@idn.org.rs

SUMMARY: Ensuring more favourable conditions for immigration and circulation of the most educated structures of the foreign-born population has been rapidly becoming one of the most important goals of immigration policies in the economically developed countries. The availability of human capital is the basic precondition for the continuous economic development of every country. Therefore, the aim of the paper is to examine two successful examples (USA and Canada) of legal solutions to immigration policies for attracting and retaining professionals and highly educated individuals. Their bases are embedded in public policies relating immigrants of the majority of countries, both traditionally immigrant countries and the ones that have turned into immigrant countries. The USA and Canada are selected because they had relatively simple and quick procedures for granting immigrant visas back in the 1990s, which enabled a significant number of our highly educated citizens to immigrate to these two countries after the breakup of the former Yugoslavia. Immigration to the USA is based on a system of preferences and it relies significantly on the selection of immigrants based on the needs of the labour market. Canada's example shows how through efficient development and in a relatively short period of time, the immigration system has been perfected by scoring, i.e. assessing the potential of human capital as the basic precondition for selecting potential immigrants. At the same time, the rapid development of the multiculturalism policy has created opportunities for successful long-term integration.

KEYWORDS: migration of highly educated individuals, USA, Canada, immigration policy, integration

UDC 325.3(497.11)
UDC 325.3(4)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867639L
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ОД ИМИГРАЦИЈЕ ДО ИНТЕГРАЦИЈЕ – МОЖЕМО ЛИ ДА УЧИМО ОД ЗЕМАЉА СА РАЗВИЈЕНИМ ПОЛИТИКАМА ИНТЕГРАЦИЈЕ МИГРАНАТА?

ВЕСНА ЛУКИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
lukicbodirogav@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се разматра концепт мултидимензионалног и вишесмерног процеса интеграције имиграната, као и сложени однос политика имиграције и интеграције. Иако растући значај транснационалне перспективе у проучавању миграција наводи на преиспитивање и редефинисање концепта интеграције имиграната, имиграција и интеграција првенствено су у надлежности држава пријема. У том смислу, основу за управљање процесом интеграције имиграната чине мерење и евалуација интеграције. Праћење промена права и могућности имиграната за укључивање у друштво земље пријема омогућава дефинисање и прилагођавање одговарајућих општих и посебних политика. Поређење нивоа развијености и карактеристика националних политика интеграције, на основу вредности MIPEX (Migrant Integration Policy Index) индекса, увод је у дискусију начина суочавања различитих европских земаља с питањем интеграције имиграната, из перспективе осам области политика (мобилност на тржишту рада, спајање породица, образовање, учешће у политичком животу, стално настањење, стицање држављанства, антидискриминација и здравство). Отуда се посебно наглашава неопходност кохерентности миграционих с другим релевантним јавним политикама. Све наведено сагледава се с циљем да се укаже на место Србије међу европским земљама, посматрано према степену развијености политика за интеграцију миграната, као и одговарајуће промене. На основу изложене анализе, може се закључити да постоји потреба за подстицањем развоја и примене одговарајуће политике интеграције имиграната, приликом чега Србија треба да користи искуства земаља које су постигле високе стандарде по питању повољних политика за друштвену интеграцију миграната. То је нарочито значајно у оним областима где постоје ниске вредности MIPEX индикатора за Србију и негативан тренд промена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интеграција, миграција, миграционе политике, Европа, Србија

Демографске, економске и политичке промене у Европи и свету одражавају се на имиграционе политике, а тиме и на политике интеграције имиграната. Значај креирања и примене ефикасних мера интеграције нарочито је изражен у случају миграната који у земљу пријема долазе из другачијих културолошких и језичких средина. Отуда је развој европске имиграционе политике неминовно повезан са унапређењем оквира интеграције. Од 2004. године Европска унија обезбеђује правни оквир и принципе кохерентне политике интеграције имиграната у друштво [Council of the European Union, 2004]. За разлику од неких чланица Европске уније које имају дугогодишње имиграционо и интеграционо искуство, управљање миграцијама и развој политика имиграције и интеграције у земљама које нису традиционално имиграционе представљају својеврсан изазов. Дугорочне демографске промене у Србији у виду смањивања броја становника и старења радне снаге указују на могућност потребе за имиграцијом. У том смислу Србији су приликом развоја политике интеграције имиграната, као и другим бившим југословенским републикама Словенији и Хрватској чланицама ЕУ, најближа искуства модела управљања миграцијама земаља Европске уније. Стога се у раду дискутује о укупном степену развијености политика интеграције имиграната у различитим европским земљама, и месту Србије у датом контексту. Ова питања разматрана су и из перспективе осам области релевантних за интеграцију имиграната у друштво.

ОСВРТ НА ИМИГРАЦИЈУ И ИНТЕГРАЦИЈУ ИМИГРАНАТА

Миграциона политика за већину земаља, па и Србију [*Службени гласник Републике Србије*, 59/09], подразумева приступ управљању миграцијама у сврху подстицања позитивних ефеката законитих миграција и сузбијања илегалних миграција. Ова политика обухвата дефинисање и примену одговарајућих закона, прописа и мера, те утврђивање надлежних институција. Ипак, према неким ауторима [Czaika and De Haas 2013] постоји концептуална неодређеност око тога шта чини миграциону политику, њене ефекте и ефикасност, што донекле утиче на схватање ефикасности ове политике. С обзиром да се у овој сфери преплићу различити интереси, Кастлс [Castles 2004] наводи да су главни разлози за недостигнуте циљеве, али и нежељене последице миграционих политика, фактори везани за друштвену динамику миграционих процеса, глобализацију и транснационализам, и политички фактори. Међутим, истраживачи из области миграција наглашавају да на перцепцију ефикасности миграционе политике, у смислу постизања жељених ефеката, утиче и нејасна граница између миграционих и других јавних политика [Czaika and de Haas 2013].

Из свега напред наведеног следе и бројне дискусије по питању сложеног прожимајућег односа политика (и)миграције и политика интеграције имиграната. Широки опсег домена политике интеграције указује да се она ретко може одвојити од политике имиграције. Притом, политике интеграције подређене су имиграционој контроли [Parkes 2008] коју формулишу националне државе. Ове политике делују у крајњој фази миграционог процеса, након доласка имиграната у земљу пријема. Премда миграциона историја и имиграциони и законски статус утичу на процес интеграције имиграната, запажено је да имиграционе и интеграционе процедуре понекад подривају једна другу [Craig 2015]. С тим у вези, Де Хас [De Haas et al. 2015] сматра да усељеничке политике које одређују различита права група имиграната након доласка у земљу, могу утицати и на одлуку потенцијалних миграната о имиграцији у ову државу.

Не постоји универзална дефиниција концепта интеграције имиграната, нити општа академска сагласност по овом питању. Може се рећи да је интеграција имиграната у друштво земље пријема дугорочан вишедимензионалан и вишесмеран процес узајамног прилагођавања који обухвата имигранте, земље порекла и дестинације, и одвија се на различитим нивоима (микро/појединац; мезо/удружења миграната; макро/институционални). Дефинисање концепта интеграције имиграната у друштво земље пријема може да следи из њеног циља, као одговор на питање када је интеграција достигнута. У том смислу, упитно је, у шта се имигранти интегришу и каква је визија жељеног будућег друштва? Такође, има и мишљења да циљ интеграције можда никад не може бити у потпуности достигнут због континуираних демографских и друштвених промена [Craig 2015].

Пораст бројности земаља порекла имиграната, те разноврсности структуре становништва земаља пријема и по другим основама, усложњава односе и промене у друштву. С развојем транснационалног приступа у проучавању миграција и слабљењем функције националних граница концепт интеграције имиграната у оквиру држава све је више предмет дискусија. Томе доприноси и Вертовецова формулација супердиверзитета [Vertovec 2007], као нове демографске стварности, који подстиче све бројнија размишљања о алтернативним приступима концепту интеграције [Grzymala-Kazlowska and Phillmore 2018].

ПОРЕЂЕЊЕ НИВОА РАЗВИЈЕНОСТИ И КАРАКТЕРИСТИКА НАЦИОНАЛНИХ ПОЛИТИКА ИНТЕГРАЦИЈЕ

Европске земље започеле су формулисање националних политика интеграције имиграната у различитом временском периоду. Док су се у Шведској и Данској ове политике интеграције развијале још од краја 80-их година прошлог века, у Немачкој се надлежности за имиграцију тек од 2000-их преносе са послодаваца на национални ниво. Целокупан институционални оквир система управљања миграцијама релативно је нов у источноевропским земљама. Различита имиграциона искуства земаља,

бројност имигрантске популације и имиграциони обрасци огледају се у политикама и мерама од значаја за интеграцију имиграната. Зато пажњу истраживача, лица која креирају политике, али и доносиоца одлука све више заокупља поређење и евалуација миграционих политика различитих држава. У ту сврху формирају се разне базе података миграционих политика и закона, са различитим географским и историјским обухватом. Неке од њих, као што је MIPEX (Migrant Integration Policy Index) служе и за евалуацију. За мерење степена развијености миграционих политика користе се одговарајући индикатори, с обзиром да је „достизање одређеног степена ефикасности миграционе политике прикладније од дихотомне поделе на успешне/неуспешне политике" [Czaika and De Haas 2013]. Ови квантитативни индикатори миграционе политике заснивају се на квалитативној експертској евалуацији постојећих закона и регулатива у држави, како општих тако и секторских. Формулисање релевантних униформних индикатора омогућава лицима која осмишљавају политике релевантне за интеграцију поређење степена успешности различитих земаља, када је у питању интеграција имиграната у друштво. У том смислу, управо вредновање политика интеграције имиграната и праћење примера добре праксе и начина на који земље приступају овом питању доприносе побољшању политика интеграције.

Интеграција имиграната у друштво земље пријема је процес који обухвата законску, економску и социо-културну интеграцију [Лукић 2016]. Агер и Странг [Ager and Strang 2008] дефинишу основне области интеграције имиграната у друштво, полазећи од основе за интеграцију коју представљају грађанска права и држављанство, преко области које олакшавају интеграцију (језик, култура и безбедност) и социјалних веза, до показатеља интеграције (запосленост, становање, образовање и здравље). Иако се многе од њих примењују локално, политике интеграције имиграната доносе се махом на националном нивоу, као и када је реч о политикама у највећем броју области релевантних за интеграцију. Поређење нивоа развијености и карактеристика националних политика интеграције, на основу вредности MIPEX индекса, садржаног у истоименој бази, омогућава сагледавање начина суочавања различитих европских земаља са питањем интеграције имиграната, из перспективе осам области политика (мобилност на тржишту рада, спајање породица, образовање, учешће у политичком животу, стално настањење, стицање држављанства, антидискриминација и здравство), за које се сматра да су од кључног значаја за могућности имиграната да се интегришу у друштво земље пријема.

MIPEX-ом руководи Центар за међународне односе из Барселоне (Barcelona Centre for International Affairs – CIDOB), и Група за миграционе политике (Migration Policy Group – MPG). Ова база података објављује се од 2004. године, и обухвата податке за 167 индикатора политика у 38 земаља. Вредности индекса могу да се крећу 0–100, с тим да вредности 0–20 означавају неповољне политике, 20–40 прилично неповољне, 41–59 умерено повољне, 60–79 прилично повољне, и 80–100 политике повољне за интеграцију. Међутим, приликом анализе ових индикатора треба имати

на уму да MIPEX, као средство за мерење политика интеграције, указује само на законски и политички оквир интеграције. Релативно новији и можда реалнији индикатор интеграције имиграната у друштво – Sustainable Governance Indicator (SGI) за основу има и политике и њихове резултате у областима образовања и тржишта рада [Schraad-Tischler 2014].

Питања имиграције и интеграције постају заступљенија у политичком и јавном дискурсу централноевропских и источноевропских земаља тек од 2000-их [Novotny 2012]. Управо се у последњих петнаест година у Србији интензивније развија миграциона политика, а законски национални контекст усклађује се са релевантним оквиром ЕУ. Миграциона политика Републике Србије постепено се усклађује са европском политиком и стратегијом управљања миграционим токовима. У Стратегији за управљање миграцијама [*Службени гласник Републике Србије*, 59/09], као један од основних елемената система управљања миграцијама наводе се механизми за интеграцију имиграната у друштво. У том смислу дефинисани су институционални оквир и одговарајуће надлежности, а стварање услова за интеграцију странаца у друштво наводи се као специфичан циљ државе у области миграција. Такође, Закон о управљању миграцијама [*Службени гласник Републике Србије*, 107/12] осврће се на интеграцију лица којима је, према Закону о азилу [*Службени гласник Републике Србије*, 109/07], признато право на уточиште. Међутим, политика интеграције миграната у Србији још увек није довољно развијена. Потребни су бројнији релевантни подзаконски прописи који би ову област ближе уредили, али и ефикаснија примена дефинисаних стандарда у пракси и веће информисање имиграната о њиховим правима. Отуда је израђен и одговарајући приручник за интеграцију имиграната у Србији [Sinai et al. 2012] који је фокусиран на важне области интеграције, као што су језик, образовање и запошљавање.

У Србији се вредност MIPEX индекса прати од 2012. године. Према развијености политика интеграције имиграната Србија спада у ред земаља које су на граници између прилично неповољних и умерено повољних политика, са укупном оценом MIPEX (просек вредности за осам области) од 39 за 2014. односно 43 за 2012. годину (Табела 1). Поређење MIPEX индекса за 2014. годину с другим земљама показује да су вредности за Србију близу вредностима земаља у окружењу, и сличне вредностима за просек нових чланица Европске уније придружених након 2004. године (Графикон 1).

Промене у развијености политике интеграције имиграната у Србији у периоду 2012–2014. генерално се могу сматрати позитивним, јер би вредност MIPEX индекса за 2014. годину била повећана, да није укључена у анализу и област здравства. Најбољи и константан резултат постигнут је у домену антидискриминације, а најлошији управо у области здравства. Позитивне промене запажају се када је реч о политикама у области мобилности на тржишту рада, спајања породица и образовању, док је негативан тренд видљив код политика у области стицања држављанства, сталног настањења и учешћа у политичком животу. Вредности MIPEX индикатора за области здравства и образовања, где Србија бележи најниже вредно-

сти, и области стицања држављанства и учешћа у политичком животу, где Србија бележи највеће негативне промене у посматраном периоду, генерално су ниже и за друге земље које су уврштене у MIPEX базу.

Графикон 1. Укупна оцена индекса развијености политике интеграције имиграната, 2014.

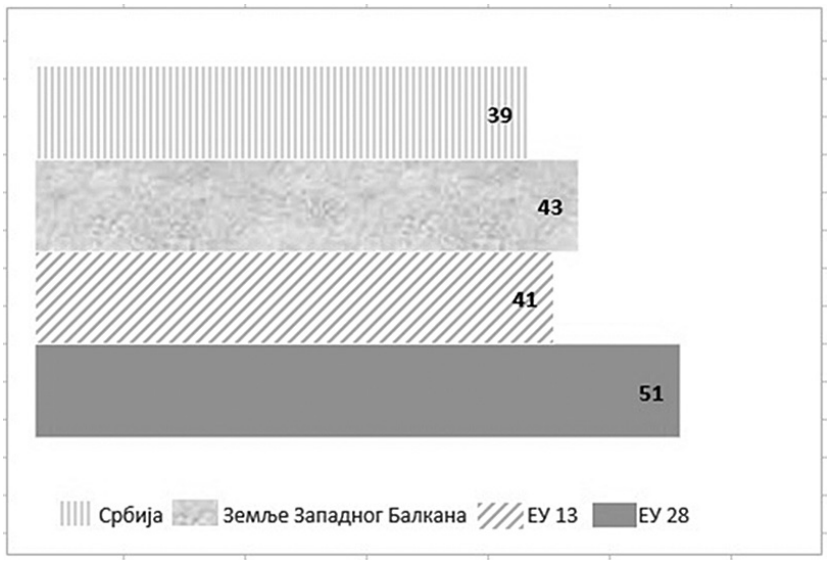

Извор: [Huddleston, 2016]; Migrant Integration Policy Index – MIPEX [2015] и прорачун аутора

Табела 1. Преглед промена вредности индикатора развијености различитих области политике интеграције имиграната у Србији

ОБЛАСТИ ПОЛИТИКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ ИМИГРАНАТА	2012.	2014.
Мобилност на тржишту рада	36	50
Спајање породица	49	56
Образовање	17	25
Учешће у политичком животу	13	6
Стално настањење	51	49
Стицање држављанства	48	39
Антидискриминација	76	76
Здравство	-	14[1]
Укупна оцена	41	39 (43 без здравства)

Извор: [Huddleston 2012, 2016] и прорачун аутора

[1] Индекс политика интеграције у области здравства укључен је у MIPEX базу 2014. године.

Према MIPEX извештају за земље Западног Балкана [Huddleston 2015], иако интеграција на тржишту рада Србије има позитиван тренд, индикатори димензије циљане подршке имигрантима указују да она у потпуности изостаје. Тако је и у области образовања, када је реч о димензијама циљаних потреба и нових могућности. Изборна права, саветодавна тела и политике имплементације такође су димензије у којима изостају одговарајуће политике, у оквиру учешћа у политичком животу, а у области здравства у потпуности изостају одговарајуће прилагођене здравствене услуге.

Анализа MIPEX индекса за 2014. годину показује да док се имигранти суочавају са већим препрекама у земљама које имају мали обим имиграције, истовремено имају већи дијапазон права и могућности у традиционално имиграционим европским земљама. Ако се посматрају земље Европске уније, највише вредности MIPEX индекса у 2014. имале су Шведска (78), Португалија (75), Финска (69), Белгија (67) и Немачка (61). Од ових земаља само је Финска новија имиграциона земља, са ограниченим искуством креирања политика интеграције. Са изузетком новијег таласа тражилаца азила, највећи број досељеника у ову земљу чине Финци који долазе из Шведске и бивших република Совјетског Савеза [Craig 2015]. Ипак, све наведене земље имају јасне циљеве и програме који се односе на интеграцију имиграната у друштво.

Када је реч о стицању држављанства земље пријема, законској основи интеграције која омогућава различита права, нагласићемо само да све већи број земаља Европске уније одобрава двојно држављанство. Даља пажња усмерена је на области где се могу применити мере циљане подршке интеграцији имиграната, које у Србији изостају. Мере интеграције које се спроводе у области просвете и здравства великим делом зависе и од карактеристика националног здравственог и образовног система. Такође, зависе и од финансијских средстава које се за ове секторе издвајају у оквиру државе. Политике образовне и здравствене интеграције имиграната доносе се на националном нивоу, а примењују локално, те је добра сарадња различитих нивоа управљања веома важна за одрживу интеграцију имиграната. Пример добре праксе у области образовања, као једној од области где Србија бележи најниже вредности индекса развијености политике интеграције имиграната, јесте увођење интеркултуралне едукације за ученике. Ова едукација се у Белгији и Шведској спроводи кроз одређене теме у градиву или кроз посебне предмете, као што је грађанско васпитање. Додатни курсеви писмености за имигрантску децу слабије писмености показали су се као корисни у Финској, Шведској, Португалији и Немачкој, док у Белгији готово половина ученика похађа ове курсеве. Такође, нагласак је на познавању језика земље пријема, не само за децу већ и за њихове родитеље.

У области здравства, осим законског оквира веома је битно прилагођавање услуга имигрантима. Ту долази до изражаја потреба за језичком подршком у здравству, што је препознато у Немачкој, Шведској, Финској и Белгији. Ово је сектор који је у скорије време укључен као један од показатеља развијености политика интеграције имиграната у друштво, те

свакако има још простора за напредак и даљи развој мера од значаја за интеграцију. Ако се посматрају одабране земље са високом укупном вредношћу MIPEX индекса интеграције, чак и Немачка и Португалија имају умерено повољне здравствене политике интеграције имиграната (вредност MIPEX индикатора је 43). У контексту Србије, важно је истаћи да и сами MIPEX стручњаци истичу да се мало или ништа не може учинити на прилагођавању пружања здравствених услуга у земљама где је број имиграната веома мали [MIPEX, 2015].

Ако анализирамо област учешћа имиграната у политичком животу, где Србија такође има ниске вредности индекса развијености политике интеграције имиграната, видимо праксу да неке земље северозападне Европе, али и Португалија примењују политике финансирања политичких активности имиграната и њихове информисаности о политичким правима. Међутим, генерално се може рећи да се учешће имиграната у политичком животу повећава са дужином боравка у земљи пријема, те стицањем држављанства.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Интеграција имиграната у друштво земље пријема део је сложеног миграционог процеса. Отуда су политике интеграције имиграната комплементаран елемент политикама имиграције, а тиме саставни део миграционе политике. Преплитање процеса и политика имиграције и интеграције видно је у ефектима које имиграциона селекција има на процес интеграције. Неопходност ширег погледа на интеграцију подразумева перспективу која укључује све чиниоце (имигранте, становништво земље дестинације, и земље порекла и дестинације), усклађеност интеграционих са другим релевантним јавним политикама, али и партнерство различитих сектора, интересних страна и нивоа управљања. Само тако се могу постићи одржива социо-економска и друга постигнућа имиграната. Диверзификованост савремених друштава додатно усложњава процес интеграције, убрзано мењајући уврежена схватања о овом концепту. Савремене транснационалне праксе миграната, које могу да припадају различитим друштвима, усложњавају поимање интеграције, што још увек није у довољној мери препознато од стране доносиоца одлука.

Информације о томе шта владе чине да унапреде интеграцију имиграната, у смислу промоције добрих политика и пракси интеграције у различитим областима постају све доступније и прегледније. Стога су компаративне анализе и евалуације политика интеграције постале учесталије и представљају основу за праћење и управљање процесом интеграције имиграната. Управо праћење промена права и могућности имиграната за укључивање у друштво земље пријема, омогућава дефинисање и прилагођавање одговарајућих општих и посебних политика њихове интеграције.

Систем управљања миграцијама у Србији релативно је нов и константно се прилагођава миграционом оквиру држава чланица Европске

уније у свим сегментима. Укупан степен развијености политика интеграције имиграната у Србији показује да Србија спада у ред земаља чије су политике прилично неповољне до умерено повољне. Према вредностима MIPEX индикатора, у свим областима осим антидискриминације, има простора за унапређење релевантних политика, како би оне биле прилично повољне по интеграцију имиграната. Може се закључити да постоји потреба за подстицањем даљег развоја и примене одговарајуће политике интеграције имиграната у Србији. Примери и принципи добре праксе других земаља веома су корисни, нарочито у областима где у нашој земљи у потпуности недостају мере које поспешују интеграцију. Праћење примене и резултата различитих политика и мера од значаја за интеграцију у другим државама је једнако важно. Међутим, треба имати у виду да је интеграција имиграната у друштво земље пријема дугорочан процес. Анализа степена развијености политика интеграције указује нам да оне зависе од искуства државе и заинтересованих актера у овој области, што је у вези са бројношћу имигрантске популације и дужином боравка имиграната у земљи пријема. Такође, на креирање циљаних мера подршке интеграцији имиграната у одређеним секторима, као што су здравство и школство, утичу и финансијске могућности државе да определи додатна средства у ове сврхе. Отуда, можемо закључити да иако може много да се научи из искуства земаља које су постигле високе стандарде по питању повољних политика за друштвену интеграцију миграната још увек доста тога није примењиво у Србији.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Лукић, Весна (2016). Интеграција присилних миграната из бивших република СФРЈ на тржиште рада у Србији. *Демографија*, 13: 83–94.

Ager, Alastair and Alison Strang (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2): 166–191.

Castles, Stephen (2004). The Factors That Make and Unmake Migration Policies, *The International Migration Review*, 28(3): 852–884.

Craig, Gary (2015). Migration and integration. A local and experiential perspective. IRIS Working Paper Series, No. 7/2015.

Czaika, Mathias (2013). *A Migration Globalisation Index: Methodology and application*. Mimeo, University of Oxford.

Czaika, Mathias and Hein de Haas (2013). The Effectiveness of Immigration Policies. *Population and Development Review*, 39(3): 487–508.

Czaika, Mathias and Hein De Haas (2013). The Effectiveness of Immigration Policies. *Population and Development Review*, 39(3): 487–508.

Grzymala-Kazlowska, Aleksandra and Jenny Phillimore (2018). Introduction: rethinking integration. New perspectives on adaptation and settlement in the era of super-diversity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(2): 179–196.

Haas, Hein de; Katharina Natter and Simona Vezzoli (2015). Conceptualizing and measuring migration policy change. *Comparative Migration Studies*. (Doi: 10.1186/s40878-015-0016-5).

Rinne, Ulf (2013). The evaluation of immigration policies. In: A. Constant, K. F. Zimmermann (ed.), *International handbook on the economics of immigration*, Cheltenham: Edward Elgar, 530–551.

Vertovec, Steven (2007). Super-Diversity and Its Implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6): 1024–1054.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Council of the European Union, (2004). *Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy in the European Union,* 14615/04 (Presse 321). Dostupno na: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/jha/82745.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Huddleston, Thomas (2012). Srbija – Indeks razvijenosti politika integracije migranata (MIPEX). Dostupno na: http://grupa484.org.rs/wp-content/uploads/2015/09/Indeks%20razvijenosti%20politika%20integracije%20migranata%20%28MIPEX%29%20za%20Srbiju,%202013.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Huddleston, Thomas (2016). A Regional MIPEX Assessment of the Western Balkans. MPG and 484 Group. Dostupno na: http://www.mipex.eu/sites/default/ files/downloads/files/regional_overview_western_balkans.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Migrant Integration Policy Index – MIPEX (2015). Migrant Integration Policy Index. Dostupno na: http://www.mipex.eu. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Novotny, Vit (2012). Immigration and Integration in the European Union, Centre for European Studies. Dostupno na: https://www.martenscentre.eu/sites/ default/files/publication-files/immigration_and_integration.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Parkes, Roderick (2008). Immigrant Integration meets European Integration Working paper, SWP Berlin. Dostupno na: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/ contents/products/arbeitspapiere/Immigrant_Update2_KS.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Schraad-Tischler, Daniel (2014). Sustainable Governance Indicators 2014 and Policy Coherence for Development. SGI Bertelsmann Stiftung, Germany. Dostupno na: https://www.oecd.org/pcd/OECD_Paris_0503148_DST_Rev.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

Sinai, Ruti; Adi Binhas, Yael Rockoff (2012). *Alatke za rad za integraciju imigranata u Srbiji*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije, Misija u Srbiji. Dostupno na: http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/Alatke_za_rad_za_integraciju_imigranata_u_Srbiji.pdf. Pristupljeno: 30. 8. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

FROM IMMIGRATION TO INTEGRATION – CAN WE LEARN FROM COUNTRIES WITH ELABORATED IMMIGRANT INTEGRATION POLICIES?

by

VESNA LUKIĆ
Institute of Social Sciences
Centre for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
lukicbodirogav@gmail.com

SUMMARY: The paper discusses the concept of a multidimensional and multidirectional process of immigrant integration, as well as the complex relation of immigration and integration policies. Although the growing importance of transnational perspective in migration studies suggests the reframing and redefining of the immigrant integration concept, immigration and integration are primarily in the competence of the receiving countries. In this respect, measurement and evaluation of integration makes the basis for integration management. Monitoring of the changes in the field of immigrants' rights and opportunities for integration in the receiving country's society enables the formulation and adjustment of appropriate general and specific policies. Assessment and comparison of the level of development and characteristics of national integration policies, based on the Migrant Integration Policy Index (MIPEX), is an introduction into discussion on how different European countries are facing the issue of integration of immigrants from the perspective of eight policy areas. The analysis has been undertaken with the aim of pointing to the position of Serbia among the European countries, observed according to the degree of development of the immigrant integration policies, as well as the corresponding changes in the 2012–2014 period. Based on the analysis presented, it can be concluded that there is a need to encourage further elaboration and implementation of appropriate immigrant integration policy and measures, whereby Serbia should use the experience of countries that have high achievements in this field. This is particularly significant in those areas where there are low values of MIPEX indicators for Serbia (health, education) as well as their negative trend (political participation, access to nationality). In these areas state-supported targeted measures are needed. However, they can not be fully applicable given the small immigrant population and insufficient financial resources in Serbia.

KEYWORDS: integration, migration, migration policies, Europe, Serbia

UDC 325.3(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867651S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ИЗАЗОВИ У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА МИГРАЦИЈАМА СТАНОВНИШТВА У УСЛОВИМА НЕРАВНОМЕРНОГ РАЗМЕШТАЈА ПОПУЛАЦИОНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА У СРБИЈИ

ДАНИЦА ШАНТИЋ
Универзитет у Београду
Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија
danicam@gef.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Поларизованост у просторној дистрибуцији становништва Србије данас је веома актуелна, јер је на већем делу територије Централне Србије и Војводине стање популационих потенцијала у квантитативном, а нарочито у квалитативном (структурном) погледу лимитирајући фактор одрживог развоја. Отуда потреба да се јасно дефинишу мере популационе политике према миграцијама становништва од локалног, регионалног до националног нивоа, пре свега у циљу смањења даље емиграције, а затим и повратка становништва с повољнијим демографским структурним одликама (млађи, образованији). Неопходно је, такође, предложити и равномернију трансформацију функција, као и величину централних насеља у складу с постојећим ресурсима, уз уважавање њиховог географског положаја. Преусмеравање праваца у размештају становништва Србије ка оптималнијој дистрибуцији у складу с ресурсима може се постићи уважавањем савремених теоријских приступа и спроведених политика у појединим државама света, које су у овој сфери дале резултате. С тим у вези је неопходно организовање научних дебата у циљу изналажења решења на релацији наука–струка–политика за најважније демографске изазове који су слични онима пред којима се налази највећи број држава Европе, а чија се искуства могу применити и имплементирати у особен историјски, културни и просторни амбијент Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: миграције становништва, размештај, популациона политика, Србија

Популациони изазови представљају једну од најзначајнијих тема савремених политичких агенди [Рашевић 2009]. У најважније на почетку 21. века сврстани су популациони пораст у државама у развоју, урбани-

зација, миграције становништва и процес старења. Због комплексности савремених демографских кретања, неопходно је сагледати примену свих мера популационе политике, њихове предности и мане, трошкове одрживости, да би њихово спровођење довело до остварења предвиђених циљева. Управљање миграцијама ("migration management") представља низ мера које су неопходне за ефикасно решавање питања просторне мобилности на националном, регионалном и глобалном нивоу [IOM, 2003].

У популационој науци у Србији и свету у 20. веку тежиште истраживања било је усмерено ка изучавању компоненти природног кретања становништва, као одлучујућег фактора формирања популационих потенцијала. Миграције становништва су у истом периоду научно праћене кроз антропогеографски, демографски и просторно-аналитички приступ. Мултидисциплинарна истраживања у домену миграција нису била довољно афирмисана, те је и примена резултата у друштвеној пракси била релативно скромна. Она се највише огледала у просторном планирању, као фактору који у пројекцијама становништва неутралише депопулационе трендове, посебно на локалним и регионалним нивоима. Међутим, последњих деценија услед јачања укупне просторне покретљивости становништва, евидентне су промене у обиму и правцима миграција, појавиле су се нове форме мобилности, дошло је до диференцијације структурних обележја миграната и пораста броја детерминирајућих фактора и последица миграције, што утиче на све већу комплексност феномена. Наведени трендови, као и повећање броја ирегуларних миграната имплицирало је интензивирање покушаја светских држава да регулишу миграционе токове на својој територији преко креирања ефикасних политика и билатералних, регионалних и међународних преговора у овом домену.

Политика према миграцијама је предмет интересовања географске науке, јер се њеним креирањем покушава управљати миграционим токовима, чиме би се изменио географски образац размештаја становништва и његове карактеристике. Размештај становништва представља срж географског приступа стању и развоју популационих система. Стога представља један од процеса трансформације просторне структуре који се може схватити двојако: као физичка промена локације и као промена у структури узрокована диспаритетом раста, а која се може статистички утврдити. У дугом историјском периоду, размештај је објашњаван доминантним утицајем природних услова, све док савремена наука није пришла природном оквиру као услову, а не као узроку размештаја и уважила становништво као активног чиниоца у простору [Шантић 2013]. Данас је сасвим јасно да су сложену просторну структуру савременог размештаја популације у свету, као и у Србији, формирале миграције сложеног обима и детерминанти у дугом историјском периоду [Радовановић 1989].

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРНЕ ДИСТРИБУЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Проблематика размештаја становништва постаје 80-их година 20. века поље ширег интересовања популационе науке у Србији, која је до

данас и поред недостатка детаљнијих емпиријских истраживања на свим територијалним нивоима, продубљена због неповољних тенденција у демографском развитку Србије. Поларизованост савременог демографског развитка Србије, услед узрочно-последичне повезаности са свим структурним обележјима, распоредом и размештајем становништва, може се пратити по свим његовим сегментима. Недовољно рађање са депопулацијом у Централној Србији и Војводини, прекомерно рађање са популационом експанзијом на Косову и Метохији, неповољне појаве у смртности, велики прилив избеглица и интерно расељених лица, као и емиграција из Србије, диференцијално старење становништва и деформације старосне структуре, промене у етничкој структури под дејством демографског процеса и негативне појаве у размештају и географским карактеристикама становништва условили су поларизацију у популационој динамици у Србији у последњих 50 година.

Диференцијација крајева и насеља у Србији према популационој динамици започета је у периоду 1948–1961. године, а највећи утицај су имале миграције становништва на релацији село–град, локалног и регионалног карактера. У том периоду најбржи раст имале су општине Београда, покрајински и регионални центри, као и општине у више индустријализованим и урбанизованим регионима. По интензивној популационој динамици издвајале су се и општине Косова и Метохије, али је њихов раст био резултат високог природног прираштаја. С друге стране, у Источној и Југоисточној Србији број становника је имао опадајући тренд, услед започете контроле рађања и праксе једног детета. У периоду 1961–1981. повећан је број општина у којима становништво бројчано опада, а депопулациони рејони проширени су поред Источне и Југоисточне Србије и на северну и источну Војводину, Поморавље, као и на планинске делове Југозападне Србије. Косово и Метохија су и даље остали простори с високим просечним годишњим стопама раста популације [Спасовски 1996]. У периоду 1981–1991. догодиле су се значајне промене у односима компоненти популационог раста. Услед негативног миграционог салда компонента природног кретања постаје једини фактор пораста броја становника на свим нивоима. У таквим околностима до смањења броја становника дошло је у 75 општина Централне Србије, 34 општине Војводине и две општине Косова и Метохије. Ови трендови су настављени већим интензитетом у наредној деценији, а кулминирају у свом правом облику на почетку 21. века [Спасовски и Шантић 2012].

На почетку 21. века регистрован је негативан миграциони салдо (мање око 14.000 лица) на нивоу Централне Србије и Војводине, али је његова реална вредност била значајно већа услед измена у методологији пописа, као и недостатка података миграционе статистике и регистара становништва. У последњем међупописном периоду само је Београдски регион забележио пораст броја становника, што је искључиво последица позитивног миграционог салда. Међутим, то се није могло рефлектовати на укупан миграциони биланс државе, јер је у питању резултат унутрашњих миграција. Остали региони представљају емиграциона подручја,

у првом реду Регион Јужне и Источне Србије, где је смањењу броја становника од 190.000 лица допринео пре свега изразито негативан миграциони салдо. Са демографског становишта, по томе је овај регион јединствен у Србији. Просечна годишња нето миграција била је најнижа у Региону Војводине (око 600 лица) и то захваљујући позитивном миграционом салду града Новог Сада. У Региону Шумадије и Западне Србије била је четири пута интензивнија (око 2.500 лица), а у Региону Јужне и Источне Србије чак 16 пута (око 10.000 лица) [Спасовски и Шантић 2012; Ђурђев и Арсеновић 2014].

Колико је миграциона компонента значајна за демографски развитак на простору Србије говори у прилог чињеница да је пораст броја становника по попису 2011. године забележен у 22 општине доминантно имиграционог карактера (Нови Сад, Гроцка, Палилула, Сурчин, Барајево), али и у општинама Тутин и Нови Пазар услед позитивног природног прираштаја. Другачији тренд популационе динамике у периоду 2002–2011. године забележен је у 146 општина Централне Србије и Војводине, које одликује вишедеценијски процес депопулације. Најизраженија биолошка и укупна депопулација забележена је у Источној и Јужној Србији, и то у доминантно пољопривредним општинама Црној Трави, Бабушници, Гаџином Хану, Босилеграду, Трговишту, у којима су интензивне миграције започете још 50-их година и условиле значајно смањење популационих потенцијала и базе за демографску обнову. Рапидан пад броја становника имају и некада изразито имиграционе општине, у којима су 90-их година у време транзиције привреде и друштва опустели индустријски центри. Опадање броја становника у последњих девет година забележено је и у шест општина најужег градског подручја Београда (Стари Град, Врачар, Савски Венац, Нови Београд), као и у општинама у ширем региону града (Лазаревац и Сопот), што је у вези са заустављањем досељавања и процесом старења становништва [Шантић 2013].

Узимајући у обзир све изнето, јасно је да је у последњих 60 година дошло до изразите територијално-демографске поларизације Србије. За потребе овог рада биће коришћен показатељ густине насељености, који је један од најчешће употребљаваних и најзначајнијих показатеља просторно-демографских односа неког простора, односно квалитативних и квантитативних карактеристика редистрибуције становништва [Грчић 1990]. Општа густина насељености у Србији имала је различит ниво и темпо раста по појединим макрорегионалним и микрорегионалним целинама, што је последица дуготрајног деловања природних, друштвених, историјских, демографских, економских, социјалних, културно-цивилизацијских и других фактора. Промене у распореду становништва су довеле до веома снажне регионалне диференцијације, како између појединих већих регионалних средина, тако и унутар њих, а то резултира и повећањем распона између највише и најниже вредности коефицијента опште насељености. Наиме, 1961. године најмања густина насељености је забележена у Општини Мајданпек са 25 ст./km^2, док је на територији Града Београда била 300 ст./km^2 (Општина Врачар 29.474 ст./km^2). Двадесет година касније,

општина са најмањом густином насељености била је Црна Трава са 20 ст./km^2, док је у Београду живело 456 ст/km^2 или 23 пута више на истој јединици површине. Овај распон је још драстичнији 1991. године, јер је у Општини Црна Трава густина насељености износила 12 ст./km^2, а на територији Београда 497 ст./km^2 или 40 пута више. У истом периоду се и на територији покрајина уочавају тенденције повећавања максималних и минималних вредности густине насељености, али нису биле толико изразите. Тако је 1991. године Општина Приштина са 349 ст./km^2 била 14 пута насељенија од Општине Зубин Поток са 29 ст./km^2. У Војводини је најређе насељена општина била Сечањ са 35 ст./km^2, што је било 11 пута мање од вредности истог показатеља за Нови Сад, 380 ст./km^2 [Стојановић 1995]. На почетку 21. века, распон међу општинама према овом показатељу се све више продубљивао, па је тако најмања густина насељености забележена у Општини Црна Трава (5,3 ст./km^2), а највећа у региону Београда (508 ст./km^2), односно Општини Врачар (18.777 ст./km^2). Овако велики распон у густинама насељености на нивоу општина показује тенденцију концентрације становништва у појединим областима, као последицу миграција село–град услед процеса урбанизације и неравномерног привредног и укупног развоја Србије у деценијама после Другог светског рата [Шантић 2013].

Посматрано на нивоу микрорегионалних и мезорегионалних целина је након 60-их година евидентно ширење ретко насељених простора и то у депопулационим пограничним просторима Војводине, пре свега у источном Банату, као и у источном и југоисточном делу Централне Србије. Истовремено до 90-их година су се ширили простори са већом густином насељености на Косову и Метохији и у долинама великих река Централне Србије и Војводине [Спасовски 1996]. Број општина са изразито малом густином насељености (мање од 25 ст./km^2) се на почетку 21. века (Пописи 2002. и 2011. године) двоструко повећао и то са 8 на 16 општина. Територијално су концентрисане у Источној и Југоисточној Србији (Црна Трава, Трговиште, Босилеград, Бољевац и Жагубица с мање од 20 ст./km^2), као и две општине у Западној Србији (Сјеница и Чајетина). Ово су превасходно депопулационе и емиграционе општине у претежно планинским просторима, које су економски неразвијене и саобраћајно изоловане. У односу на Попис из 2002. године површина општина са изразито малим густинама насељености се готово удвостручила, са 5.546 ст./km^2 на 9.836 ст./km^2, а број становника је порастао са 109.282 на 185.677 лица. У Војводини, 2011. године, ниједна општина није припадала овој категорији.

Густину насељености од 25 до 50 ст./km^2 имала је 2002. године 31 општина Централне Србије и девет општина Војводине, а према попису 2011. године таквих општина је било 33 у Централној Србији и 13 у Војводини. Ова зона слабе насељености просторно и демографски у Централној Србији стагнира, док у Војводини бележи благи пораст. То су релативно компактни простори на истоку и југозападу Централне Србије, са константно негативним миграционим салдом, неразвијеном мрежом урбаних центара, споријим привредним развојем и периферним положајем

у односу на веће регионалне центре и развојне коридоре. У Војводини заузимају веома компактан простор који чини седам општина Баната и по једна општина у Срему и Бачкој. Општина с најмањом густином насељености у Војводини је Сечањ, са 31 ст./km^2, а овој групи општина припадају и Пландиште, Алибунар, Житиште, Нови Кнежевац, Чока, Пећинци, Нови Бечеј, Бач и Нова Црња. Специфично је да у целој зони има пет урбаних средишта, од којих само Куршумлија има преко 10.000 становника.

Зона средње насељености (50–100 ст./km^2) обухватала је по попису 2002. године 59 општина, и то 24 у Војводини и 35 у Централној Србији, а 2011. године 54 општине, 21 у Војводини и 33 у Централној Србији. Према резултатима пописа становништва 2011. године у њој је живело 1.831.325 становника на 25.298 km^2, а просечна густина насељености износи 70,9 ст./km^2. Хомогенија је у северном делу Централне Србије и у Бачкој. Углавном се ради о слабоурбанизованим подручјима, периферним у односу на развојне осовине.

Зона велике насељености (100–200 ст./km^2) се у последњем међупописном периоду смањила са 45 на 37 општина, од чега у Централној Србији са 34 на 30, и у Војводини са 11 на седам општина. У Централној Србији демографски пад у овој зони био је осетно бржи у поређењу са смањењем њеног територијалног обухвата. Ова зона захвата простор око великих урбаних центара подунавско-поморавског подручја, Западне Србије, као и у зони непосредног гравитационог утицаја Београда. У Војводини је ова зона просторно хетерогенија око београдско-новосадске осовине развоја и око великих центара. Зона суперконцентрације, с преко 200 ст./km^2, је оазног карактера и јавља се око четири популационо највећа градска средишта Београда, Новог Сада, Ниша и Крагујевца.

Евидентно је да се на почетку 21. века настављају тенденције поларизације простора Србије на зоне изузетно ниске и зоне изразите концентрације, јер једино оне повећавају свој територијални и демографски обухват, а остале или стагнирају или остварују значајан пад. Простори средње густине насељености се територијално и популационо смањују у корист ретко насељених простора, јер и једне и друге одликује биолошка депопулација и емиграција. Густо и веома густо насељени простори су формирали своје бројније укупне популационе потенцијале захваљујући миграцијама. Међутим, и њих, у последњих девет година, карактерише заустављање даљег популационог и просторног ширења. Ове тенденције највише долазе до изражаја у Централној Србији, док су слабије у Војводини.

ИЗАЗОВИ ПОЛИТИКЕ ПРЕМА УНУТРАШЊИМ МИГРАЦИЈАМА

Република Србија суочава се са бројним изазовима у регулисању миграционих токова, од унутрашњих пресељавања на релацији село–град, преко исељавања радне снаге од 60-их и високообразованих од

90-их година 20. века, решавања статуса избеглица и расељених лица, до савремених токова тражилаца азила. Дуго се у научној јавности у Србији истицало да миграциона компонента није имала значајнији утицај на популациону динамику и редистрибуцију становништва. Сматрало се да проблем концентрације становништва у појединим деловима државе и дисперзије на знатно већем делу територије не може бити решен управљањем унутрашњим миграцијама, те из тог разлога нису разматране као могуће решење [Drezgić 2008]. Решење за популационе проблеме у Србији сагледавано је кроз рехабилитацију фертилитета. Миграције су сматране као фактор промене обима становништва, али не и као фактор који утиче на промене у старосној структури становништва [Avramov 1990/91]. С обзиром да се сматрало да миграције становништва на простору Србије ни по обиму, ни по последицама нису биле значајне (иако су бројна географска, демографска и друга истраживања указивала другачије) преовладавао је став да никакву посебну политику према миграцијама није било неопходно формулисати [Матковић и др. 1999]

Данас је, међутим, сасвим јасно да узроци, а нарочито последице миграционих кретања нису изучаване у довољној мери, пре свега у областима порекла миграната, било да је реч о унутрашњим пресељавањима, или о међународним миграцијама. Исељавање становништва од 60-их година прошлог века, утицало је на смањење броја сталних становника како директно, тако и индиректно. Србија је директно губила становништво исељавањем, а индиректно и њихову децу, која су одлазила с њима, или се рађала у иностранству [Рашевић 2017]. Исто се може рећи и за унутрашње миграције. Снажна унутрашња пресељавања и трансфер становништва село–град, условила су просторну поларизацију демографских потенцијала на територији Србије.

И поред чињенице да су миграције становништва оставиле озбиљне последице на демографски развој Србије, у законским документима није третирано изналажење решења за потпунији политички одговор према унутрашњим пресељавањима и исељавању из земље. Тек почетком 21. века је, услед потребе усаглашавања нашег законодавства са законима Европске уније, усвојен низ докумената којим се третирају питања миграција. Међутим, у њима се не налази конкретнији политички одговор по питању унутрашњих и спољашњих миграционих токова. Не предлажу се мере и акције које третирају неједнак просторни размештај становништва, настао улед различитих праваца миграционих токова. Анализом најзначајнијих закона и стратегија у Србији (Закон о азилу, 2008; и Закон о азилу и привременој заштити, 2018; Стратегија управљања миграцијама, 2012; Стратегија супротстављања иррегуларним миграцијама у Републици Србији за период од 2018. до 2020. године; Закон о странцима, 2018. и други) закључено је да је миграциони феномен различитим степеном и квалитетом интегрисан у та документа. Из тог разлога је потребно инсистирати на балансираном укључивању феномена миграција у стратешка документа државе у будућности.

У извештају Уједињених нација из 2012. године у којем је третирано питање политике према дистрибуцији становништва наведено је да Србија настоји да задржи постојећи ниво имиграције на својој територији, а основни разлог јесте да се задрже радна места за аутохтоно становништво (понуђени одговори били су и да се спречи дугорочно опадање броја становника, да се умање ефекти интензивног процеса старења и да се попуне потребе за радном снагом на тржишту рада). Наведено је да политика према исељавању високообразованих остаје иста, према емиграцији да се смањи њен обим, а политика према ирегуларним мигрантима налаже да послодавци плаћају казне за запошљавање радника без одговарајућих докумената, али и могућност добијања легалног статуса ових лица. Такође, истакнуто је да Република Србија има политику којом охрабрује повратак њених грађана из иностранства [UN, 2017].

Неопходно је нагласити да је приликом креирања политика према миграцијама потребно имати увид о постојећој литератури о миграцијама, доступним емпиријским подацима, тестирати постојеће моделе, а све то да би се индентификовала приоритетна питања у истраживањима миграција која и даље остају без одговора. Данас је и даље актуелан став академика М. Мацуре да је од изразитог значаја усаглашавање политичких корака и научних достигнућа. Сматрао је да је политичко и научно од подједнаке важности, при чему истиче улогу научног приступа, мада политички став треба имплицитно да садржи научни закључак, јер у расправама о демографским проблемима често недостаје овај моменат. Такође је истицао да се практична политика мора ослањати на најзначајнија сазнања која су тренутно доступна и допунити их институцијом и визијом с циљем подстицаја процеса који воде ка значајном побољшању постојеће ситуације [Macura 1975].

С обзиром на приказану изразито неравномерну просторну дистрибуцију становништва, потребно је донети мере популационе политике које би биле усмерене ка уједначенијем размештају становништва и ублажавање фактора који условљавају унутрашња миграциона кретања. Хуго [Hugo 2003] истиче значај трансмиграционе или редистрибутивне политике која подразумева релокацију становништва како би се смањио притисак становништва. Али мере редистрибутивне политике није лако дефинисати, јер и данас не постоји консензус о пожељној и ефикасној акцији државе према овом питању. Велики број истраживача је мишљења да су досадашње редистрибутивне политике биле неефикасне, те се инсистира на смањењу улоге државе и увођење нових инструмената који се односе на побољшавање саобраћајне инфраструктуре, стварање информационих и комуникационих мрежа, подстицање развоја малих и средњих предузећа [Матковић и др. 1999].

У циљу постизања што ефикаснијих резултата потребно је проблеме сагледати на најмањим територијалним нивоима. Важност креирања политике према миграцијама на локалном нивоу огледа се у чињеници да локалне самоуправе на најбољи могући начин могу препознати потребе својих грађана и активирати одговарајуће механизме за задовољење тих

потреба. Ни једна популациона политика на националном нивоу, а пре свега она која се односи на регулисање унутрашњих миграционих токова не може сагледати све потребе становништва услед специфичних услова живота у сваком насељу и општини. Сеоска насеља су често остављена без потребне и довољне пажње истраживача, која би одговарала њиховој улози и значају, пре свега у контексту технолошког развоја, урбанизације и модернизације. В. Никитовић сматра да је проблем села у Србији, квазидемографски проблем и да мере које би биле усмерене ка масовнијем повратку становништва у ова насеља не би довеле до решавања демографских проблема у земљи. Пледира на прилагођавању сеоских насеља савременим условима организације привреде и друштва, што би подразумевало и гашење одређеног броја насеља овог типа [Никитовић 2017]. С друге стране, у многим истраживањима се наглашава значај развоја мањих и средњих градова и сеоских насеља, пре свега редистрибуцијом индустријских и административних функција, усмеравањем инвестиција, као и развитком инфраструктуре и јавних служби у овим насељима [Рашевић 2009]. Креирање популационе политике на нивоу локалних самоуправа мора бити континуиран процес којим се управља, који се прати и евалуира, процес који је јаван и који подразумева ангажовање компетентних људи, државних институција и цивилног друштва [Маринковић и Мајић 2014].

ЗАКЉУЧАК

У условима вишедеценијске депопулације и снажних унутрашњих миграција и новијих исељавања међународног карактера младих и образованих, промењен је правац преразмештаја становништва у Србији на почетку 21. века. Трансформацијом миграција становништва на локалном нивоу и интензивирањем ових кретања ка центрима вишег хијерархијског ранга отворен је пут демографском изумирању читавих насеља и крајева, у регионима који са свеукупним природним и антропогеним ресурсима могу подржавати бројнију популацију. Стога, промене у размештају становништва на различитим територијалним нивоима, представљају веома важан сегмент популационих истраживања, на основу којих се одређују бројне активности државе и друштва, а које се односе на економски, социјални и просторни развој.

Политика према миграцијама је веома значајна за функционисање друштва из два разлога: да би се управљало популационим трендовима (пренасељеност и депопулација) и економским растом и да би се обезбедила друштвена стабилност. Владе држава су све више свесне потешкоћа усвајања уравнотеженог приступа према просторној мобилности становништва, нарочито данас када су ставови према миграцијама и мигрантима важан фактор политичких програма. Доступне и релевантне информације, као и јавне дебате о мигрантима и миграцијама уопште, отварају пут транспарентнијим политикама, базираним на уравнотеженим вредностима и циљевима. У постизању циљева који се односе на управљање миграционим токовима, неопходно их је повезати са историјским трендом миграција

и ширим социјалним, економским, политичким и културним контекстом. Питање на које треба да одговори политика према миграцијама јесте како најбоље управљати просторном мобилношћу становништва избегавајући негативне ефекте које пресељавање може имати на одређене друштвене групе у оквиру одређене територије.

Политике према миграцијама морају увек бити повезане са мерама смањења неједнакости између насеља, општина, региона и унапређења управљања миграционим токовима који се односе на цело друштво. Управљање миграцијама је комплексан процес који укључује велики број актера, у првом реду политичку структуру једне државе, локалне заједнице, али и саме мигранте. Неопходан је сет политика да миграције постану оруђе развоја неразвијених региона.

Познавање узрока, детерминанти и последица унутрашњих миграција је од суштинског значаја за разумевање природе и карактеристика развојног процеса. Веома је важно креирање одговарајућих политика које би утицале на процес размештаја становништва у жељеном смеру. Да би подвукли значај миграционих процеса потребно је нагласити да свака развојна политика (економска, социјална) утиче директно или индиректно на токове кретања људи. С друге стране, миграциони процеси могу утицати на популациону динамику, измену географских, демографских и економских показатеља и др. Неопходно је да се препозна централно значење унутрашњих миграција и интегрисање двоструке везе између миграција и просторне дистрибуције становништва с једне, и економских варијабли с друге стране, у обиман аналитички оквир направљен да унапреди развојне политике. Политика према миграцијама може представљати корективни механизам за неповољне тенденције у природном кретању становништва одређеног подручја. Осим што могу утицати на ниво природног прираштаја, могу утицати и на селективност досељеника по питању „пожељне" старости, нивоа образовања и разних других обележја.

Држава уз помоћ академске заједнице и научних институција, треба да покаже способност анализе и предвиђања дугорочних последица миграционе политике, политичку способност да се постигне консензус о дугорочним циљевима на овом пољу, политичка оруђа да се постигну циљеви у складу с демократијом и владавином права. Неопходан је концептуални оквир који помаже разумевању основних динамика миграционих кретања. На тај начин постижу се успешне миграционе политике. Миграциони процеси су дугорочни, а предложене мере краткорочне и везане за егзистовање одређених политичких система. Међутим, за анализу миграционих кретања још увек не постоји одговарајућа база података, у првом реду миграциона статистика или регистри становништва, чиме би се омогућило детаљније сагледавање овог феномена и дефинисање сврсисходних политика према миграцијама.

Портес [Portes 1997] упозорава да се не може очекивати "Grand theory" миграција која може објаснити сваки аспект ових кретања у сваком месту. Да ли постоји магична формула која би нам помогла да пронађемо излаз из ових дилема?

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Грчић, Мирко (1990). *Анализа просторне организације индустрије региона Београд*. Београд: Економски институт.

Ђурђев, Бранислав и Даниела Арсеновић (2014). Демографски развој и популациона политика Републике Србије. *Демографска политика у Републици Српској: стварност и потребе*, зборник радова. Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Одељење Медицинских наука, 71–81.

Маринковић, Драшко и Александар Мајић (2014). Популациона политика и планирање породице у Републици Српској. *Демографска политика у Републици Српској: стварност и потребе*, зборник радова. Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Одељење Медицинских наука.

Никитовић, Владимир (2017). Демографски трендови и перспективе на руралном простору Србије. *Бранислав Којић: простор у селу, село у простору*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић".

Радовановић, Милован (1989). Људске миграције као компонента и чинилац друштвено-историјског и географског процеса. *Гласник Српског географског друштва*, LXIX/1, 69(1): 19–32.

Рашевић, Мирјана (2017). Заблуде о актуалним демографским изазовима Србије. у: *„Укалупљивање" или прекорачење граница. Друштвене науке у савременом добу*. Београд: Институт друштвених наука, 129–153.

Спасовски, Милена (1996). Главни трендови у просторном размештају становништва Србије. у: *Регионални развој и демографски токови у СР Југославији*, Ниш: Економски факултет, 97–104.

Спасовски, Милена и Даница Шантић (2012). Трендови у размештају о концентрацији становништва Србије – прворазредни демографски изазов на почетку XXI века. у: *Међународни научни скуп „Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе"*, Београд: Географски факултет.

Стојановић, Бранислав (1995). Пораст и просторни размештај становништва. *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. години*. Београд: Републички завод за статистику, 43–70.

Шантић, Даница (2013). *Размештај становништва Србије у контексту теорије о популационом оптимуму*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет.

Avramov, Dragana (1990/91). Opadanje stanovništva: od populacionog fenomena do populacionog problema. *Stanovništvo*, 28–29(3–4/1–2): 227–245.

Drezgić, Rada (2008). Od planiranja porodice do populacione politike – Promena vladajuće paradigme u srpskoj demografsiji krajem XX veka. *Filozofija i društvo*, 3(37): 181–215.

Hugo, Graeme; Yan Tan and Brett Bryan (2005). Development, land-use change and rural resettlement capacity: a case study of the Three Gorges Project, China, *Australian Geographer*, 36: 201–220.

Macura, Miloš (1975). *Prilozi teoriji i politici stanovništva: Izbor članaka i rasprava*, Beograd: Ekonomski institut.

Matković, Gordana; Ana Gavrilović, Boško Mijatović, Božidar Raičević, Mirjana Rašević, Miroslav Rašević (1999). *Sistem mera politike obnavljanja stanovništva u Srbiji*. Beograd: Ekonomski institut.

Portes, Alejandro (1997). Immigration theory for a new century: some problems and opportunities. *International Migration Review*, 31(4): 799–825.

Rašević, Mirjana (2009). Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja. *Stanovništvo*, 47(2): 53–65.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). *International Migration Policies: Data Booklet* (ST/ESA/ SER.A/395).

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

IOM (2003). World Migration Report 2003: Managing MigrationChallenges and Responses for People on the Move. Dostupno na: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2003_1.pdf. Pristupljeno: 14. 9. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CHALLENGES IN A POPULATION POLICY TOWARD MIGRATIONS UNDER THE CONDITIONS OF UNEVEN DISTRIBUTION OF POPULATION POTENTIALS IN SERBIA

by

DANICA ŠANTIĆ
University of Belgrade
Faculty of Geography
Studentski Trg 3/III, Belgrade, Serbia
danicam@gef.bg.ac.rs

SUMMARY: Population distribution, as one of the key topics in geographical research, reflects the integrity of physical, social, economic and historical factors of certain area. This paper provides an overview of the spatial concentration of population in Serbia at the beginning of XXI century (Censuses 2002 and 2011). The analysis of population distribution and redistribution was performed at different levels of territorial structure of Serbia. The results indicate uneven distribution of population potentials (both in quantitative and qualitative ways) by expanding the area of extremely low and extremely high concentration. However, there remains a need for a broader scientific consideration of migration flows in order to create migration policies. Those policies are of interest to geographers because they represent attempts to manage the flow of people and to alter the geographical pattern of population distribution and characteristics.

KEYWORDS: migration, spatial distribution, population policy, Serbia

UDC 314(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867663V
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКИ ДИСБАЛАНСИ КАО ИЗАЗОВ ПОПУЛАЦИОНИМ ПОЛИТИКАМА

ГОРДАНА ВОЈКОВИЋ
gvojkovic@gef.bg.ac.rs

ЗОРА ЖИВАНОВИЋ
zoraz17@yahoo.com

ИВАНА МАГДАЛЕНИЋ
in.magdalenic@gmail.com

Универзитет у Београду, Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија

САЖЕТАК: Наглашеност регионалних диспропорција у простору Србије, када су у питању демографски ресурси, пред друштвену заједницу поставља задатак да мере јавних политика буду што ефикасније и прецизније усмерене ка локалним заједницама где праг њиховог могућег деловања још увек није нарушен. Зато дефинисање кохерентних јавних политика нужно захтева добру истраженост демографских процеса и проблема на свим нивоима и дефинисање развојних решења у складу с њима. Димензионирање демографских потенцијала један је од изазова и приоритета и просторног планирања, као управљачког инструмената који у савременим условима добија на значају. Иностранa искуства из ове области, односно систем просторног планирања у европским државама, с посебним освртом на начине решавања проблема везаних за демографске процесе и појаве, су неоспорно инструктивни за домаћу праксу и установљење јавних политика на државном и нижим регионалним нивоима. С обзиром на то да је неравномерност у развоју узрокована, пре свега, изразитом метрополизацијом и поларизацијом простора Србије, у савременим условима сматра се да би примена полицентричног модела развоја помогла да се избегне даља прекомерна економска и демографска концентрација, односно омогући економска конкурентност и социјална једнакост (одрживи развој), као предуслови за свођење регионалних диспаритета на прихватљив минимум. У том смислу, сматра се да група градова средње величине представља

стожер успостављању хомогеног националног урбаног система који би водио повећању степена конзистентности насељске мреже. Неопходно је да залагање за децентрализацију Србије буде разрађено конкретним мерама и инструментима који ће усмеравати даљи ток развоја државе, а који подразумева афирмацију градова средње величине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: популационе политике, просторно-демографски дисбаланси, полицентрични модел развоја, градови средње величине

Рад представља прилог дискусији о адекватном политичком одговору на крупне демографске изазове у Републици Србији и даје могуће смернице имајући у виду изразите просторно-демографске дисбалансе. У којем правцу треба усмеравати популационе политике у Србији узимајући у обзир све шири јаз између метрополитенског простора Београда и тзв. „остатка" Србије?

О ФЕНОМЕНУ НЕРАВНОМЕРНОСТИ

Диспропорције у просторно-демографској структури Србије, као резултат модела просторног развоја и промена у мрежи насеља током друге половине 20. века, огледају се у чињеници да је готово једна трећина популације (без Косова и Метохије) сконцентрисана на свега 5% територије, и да концентрација становништва у насељу Београд достиже 16,2% укупне популације, односно 27,4% урбане популације Србије према Попису 2011. године. Друга три велика града, Нови Сад, Крагујевац и Ниш, концентришу свега 7,9% укупне и 13,2% урбане популације, што у односу на Београд не представља довољну противтежу, па је диспропорционалност, некохерентност и асиметричност у насељском систему Србије наглашена [Живановић 2013].

Феномен регионалне неравномерности је присутан у већини земаља и изражава се као однос развијених и неразвијених подручја, и по томе Србија није изузетак. Економска теорија регионалног развоја полази од чињенице да све сфере људског и социјалног понашања карактерише феномен доминације, те да су и процеси економског раста неравномерни и неуравнотежени. Територијално груписање привредних активности, капитала и људи логичан је израз већих економских ефеката и виших стопа привредног раста који се тим путем постижу, тако да, у крајњој инстанци економски раст имплицира поларизацију. Тек у следећој етапи развоја наступа подстицајно дејство осовина раста и на друга дотле недовољно активирана и недовољно развијена подручја. Теоријски гледано, ефекти поларизације претходе и добрим делом условљавају настајање ефеката ширења и позитивних економских промена у ширем региону [Влада РС, 2007].

У сфери популационих кретања овакве тенденције током примарне фазе стварају изразите просторно-демографске дисбалансе, али је дискутабилно да ли демографски токови, с обзиром на њихову дугорочност и нефлексибилност, могу адекватном брзином да реагују на промене у простору током друге етапе. Пример Србије показује да фаза поларизације

може таквим интензитетом да наруши демографски склад да је могућност будуће оптимизације популационих трендова и људских ресурса практично неизводљива. Економске теорије, гледано на дужи рок, истичу и неопходност равномернијег регионалног развоја, јер је „развој неразвијених подручја у интересу и развијених". Из демографског угла, међутим, поставља се питање да ли је могуће покренути развој неразвијених у условима озбиљно нарушених демографских ресурса, а посебно када оскудна материјална база и неразвијеност друштвених и економских институција сужава „маневарски" простор за друштвену акцију! Поставља се питање како подстицати бржи развој „критичних" региона, а да се не омета стабилнији и убрзанији развој просперитетних региона, посебно оних који на целокупан развој друштва и државе утичу јаче и снажније [Живановић 2013]. Другим речима, јавља се проблем: како обезбедити услове да се смањи јаз развијености између просперитетних и непросперитетних региона, а да сваки од њих остварује убрзани темпо развоја.

Занимљиво је да су у истраживањима уочене правилности у јачини поларизационог деловања градских насеља на развој окружења [Вељковић, Јовановић и Тошић 1995; Живановић 2016; Тошић и Крунић 2005], али да још увек недостају истраживања последица поларизационог деловања града када је у питању демографско понашање и његових правилности. Из перспективе популационих политика значајно је да ли и када градски центар у свом расту нарушава праг демографске одрживости насељског система у оквиру свог функционалног опсега, односно, докле допиру домети његовог утицаја у фази када прераста у пол развоја. Да ли и у којој мери доприноси и демографској ревитализацији свог целокупног функционалног подручја – где су границе, и у хоризонталном, територијалном смислу, и у вертикалном, демографском развојном смислу. Утицаји могу бити различити у метрополитенском простору у односу на гравитацијско подручје утицаја макрорегионалних центара, или код већине малих општинских центара где је висока зависност од непосредног окружења.

Када размишљамо о популационој политици, треба имати у виду и да, мада најчешће говоримо о демографској хомогенизацији простора Републике Србије, суптилнија истраживања показују још увек висок ниво различитости[1], које су резултанта просторно-демографске поларизације, довољно значајних да их треба имати у виду код дефинисања приоритета и главних праваца деловања путем јавних политика. Оне леже у достигнутим стадијумима демографског старења, концентрацији и структури функционалних контингената, квалитету људског капитала и др., и стога је јасно да се не могу подједнаке мере јавних политика примењивати у овако поларизованом простору.

[1] То најбоље показује пример пограничног простора, где се већ у овој ограниченој групи општина може разликовати пет типова, од централних преко периферних до маргиналних, али и демографски прогресивних у којима, рецимо просечна густина насељености варира од 14 до 99 становника по km^2, удео руралног од 41% (што је републички ниво) до двоструко већег, депопулација је присутна у свим општинама, али њен темпо у периоду 1991–2011. креће се у распону од -4,6‰ до -29,9‰ [Анђелковић Стоилковић 2018].

Истраживања показују да су слабости и ограничења подједнако присутни, како у економски неразвијеним и демографски дестабилизованим подручјима и тзв. периферији, тако и у метрополитенском региону Београда. Мада је Београд током претходног развојног периода израстао у моћан пол концентрације становништва и делатности, данас његова демографска снага слаби, јер се већ од 1992. године становништво Града Београда више не обнавља природним путем, а феномен одложеног рађања, посебно у централним градским општинама, израженији је него на осталим нисконаталитетним подручјима у Србији [Војковић и Девеџић 2010; Живановић, Девеџић и Војковић 2014]. Тако се простор највеће концентрације демографских ресурса суочава са све озбиљнијим изазовима оптималне демографске репродукције.

С друге стране, трансформације у насељском систему Србије су такве да се поставља питање демографске одрживости великог броја насеља. Оне су најочигледније у интензивном процесу депопулације, али и у већини насеља где још увек нису забележене високе негативне вредности, промене у старосној структури становништва наговештавају интензитет будућих промена. Добар пример је насељски систем Југоисточне Србије и питање његове демографске одрживости. Према последњем попису становништва, у 70% (969) насеља (без података за Бујановац и Прешево) број становника се више него преполовио. Око 600 насеља је имало мање од 100 становника, а половина од тог броја чак мање од 50 становника, при чему се њихов број удвостручио за само 10 година. Шест насеља се већ потпуно угасило, а то очекује и већину осталих малих насеља, јер су то углавном села стараца. Током протеклих 60 година у овом разгранатом насељском систему само 10% (145) насеља је увећало своју популацију, и то су углавном била општинска средишта и најужа зона приградских насеља [Војковић, Кокотовић и Спалевић 2012]. Међутим, са завршеном имиграцијом из сеоских насеља, ефекти дугорочног опадања наталитета постају видљиви у свим насељима Југоисточне Србије (осим општина Бујановац и Прешево), што значи да ће готово сва насеља Југоисточне Србије ускоро постати депопулациона. При томе, карактеристике старосне структуре становништва увелико излазе из оквира уобичајених теоријских вредности (сматра се да је популација ушла у стадијум најдубље демографске старости када индекс старења пређе 1,25), јер просечна вредност индекса старења становништва Југоисточне Србије износи 4,48, а у великом броју насеља достиже вредност 10 (што значи да на десет становника старијих од 60 година долази један млађи од 20 година). Куриозитет су насеља са вредностима индекса од 95. У 130 насеља нема лица млађих од 20 година, а у 400 насеља њихово учешће је мање од 10%. Размере демографске девастације показује податак о константном расту броја насеља без живорођења. Већ почетком 1970-их у Југоисточној Србији је забележено 36 таквих насеља. Просек за период 2006–2008. је 432 насеља у којима није забележено рођење детета, а током последње деценије појединих година њихов број је прелазио и 550 [Војковић, Кокотовић и Спалевић 2012].

КЉУЧНИ ИЗАЗОВИ И МОГУЋИ ПРАВЦИ ДЕЛОВАЊА

Приступ популационој политици у Србији имао је свој развојни ток од примарног фокусирања на проблеме фертилитета, који је резултирао бројним документима и најновијом *Стратегијом за подстицање рађања* [2018], преко дефинисања свих захтева који се стављају пред друштвену заједницу вазано за демографско старење [Влада РС, 2006], до сагледавања значаја и позиције имплементације политике према миграцијама [Влада РС, 2009; РАПП, 2009]. Сва три сегмента неодвојива су од укупне политике према регионалном развоју Србије, али је чињеница да управо *просторна димензија* ових политика мора да нађе своје експлицитно место уколико желимо да постигнемо примарни циљ уравнотеженог регионалног развоја у свим сферама друштвеног битисања. Поставља се питање да ли је то и у којој мери могуће постићи? Који су путеви превазилажења просторно-демографских дисбаланса, односно у којој мери су они изазов популационим политикама. Познато је да је демографска политика најскупља политика, а демографске инвестиције „најнеухватљивије" инвестиције, тако да свака политика према становништву која није интегрални део укупног друштвено-економског развоја и један од основних стратешких дугорочних циљева и приоритета земље, на коме се озбиљно и организовано истрајава, не може дати резултате, а свакако их не може дати у кратком периоду, што потврђују и примери најразвијенијих земаља.

Пограничний простор представља посебно угрожен периферни систем, где маргиналност није само просторна, услед физичке удаљености од центара развоја, већ и друштвена услед изразитог заостајања у економском, политичком или социјалном благостању [Анђелковић-Стоилковић, Девеџић и Војковић 2018]. Демографска кретања резултирају изразитом депопулацијом и нарушеним тржиштем рада у условима где изолован положај, неразвијена инфраструктура, удаљеност од центара економске активности, намећу високе трошкове пружања услуга, па је нарушен праг њихове економске рентабилности, а дискутабилно је (и осетљиво) питање да ли, и шта се може постићи, и којим мерама популационе политике! У узрочно-последичном кругу, периферна локација учинила је пограничну област мање атрактивном за инвестиције, што је у крајњем исходу резултирало социјалном искљученошћу и високом незапосленошћу. Стопа незапослености становништва пограничних општина у просеку износи 24% (у неким општинама и преко 40%). Незапосленост је условљавала емиграцију, а тиме и значајан губитак људског капитала. Показатељи социјалне кохезије такође потврђују неповољнији положај ових општина у односу на просек Србије [Анђелковић Стоилковић 2018].

С проблемом маргинализованости сусрећемо се, међутим, и на другим регионалним нивоима, независно од пограничног положаја, посматрано из угла односа општински центар – периферија, где велики број насеља која су удаљена од централних места „остају заборављена у простору и времену", неинтегрисана у општинске системе. То је ситуација у готово

свим општинама Србије, а посебно оним ван главних саобраћајних и развојних коридора.

Из демографског угла, у свим овим насељским системима можемо направити разлику у погледу демографског стадијума у којем се налазе, а који се огледа у јачини утицаја природне у односу на миграциону компоненту. У изузетно неразвијеним насељима, „снажно периферним", природна компонента има већи утицај на укупну популациону динамику (у овим насељима током претходне фазе (е)миграциона компонента је имала већи утицај, и њеним деловањем нарушени су сви демографски функционални контингенти). Она су прешла „критични праг" могућности демографског опоравка, па су минималне шансе да мере популационе политике дају резултате. У развијенијим периферним насељима још увек је израженији проблем емиграције, па то даје дозу оптимизма, јер је у њима последњи моменат да се, на пример, политиком према запошљавању делује на смањење емиграције. Стога је у условима постојеће друштвено-економске ситуације у Србији, када је немогуће деловати у целом простору, оправдано и пожељно утврдити која су то насеља осим општинских и регионалних центара, која, из демографског угла гледано, могу бити носиоци ревитализације (као што су секундарни или центри заједнице села, насеља са повољнијим предиспозицијама и сл.) [Војковић 2017]. Неопходно је да креатори политика „уђу у свако насеље" с циљем да се утврди где је друштвена акција пожељна и неопходна, или је нарушен праг економских инвестиција и демографске одрживости, па не постоје реалне шансе за њихов опстанак.

И поред тога што, генерално говорећи, долази до све веће хомогенизације демографских процеса на простору Србије, они немају исту „тежину" ни из перспективе броја, односно популационе величине, управо због изузетно великих просторних диспропорција у концентрацији становништва. С једне стране низак ниво концентрације становништва директно одређује праг одрживости популационих политика у неким деловима Србије и води ка „демографској пустоши" широке територије а, с друге стране, негативни трендови у сфери фертилитета имају већу негативну резултанту управо у местима највеће концентрације. Тако Београд данас има највећу концентрацију фертилног контингента [Девеџић и Муцић 2011] и најмању стопу укупног фертилитета, па је интензитет смањења броја живорођених најдинамичнији. Најшире говорећи, гледано само из перспективе политике према фертилитету, добици могу бити највећи управо на просторима највеће концентрације становништва. Када су у питању неразвијени, погранични, слабо насељени простори, политика према миграцијама, која иде ка решењима у оба смера, и емиграције и имиграције, и која укључује и политику према запослености, социјалну политику и сл., морала би бити у примарном фокусу.

У контексту ових разматрања посебно је значајно питање деметрополизације, где уједначавање регионалних диспропорција има далеко шири контекст од само демографског, и то је проблематика која заокупља

пажњу економиста, социолога, политиколога и других стручњака. Из угла просторног планирања различити су модели који се односе на дефинисање улоге насеља и насељских функција у интеграцији територије, а приступ презентован у просторном плану Републике Србије односи се на концепт градске (урбане) регије и политике полицентричног развоја. Функционално урбано подручје схвата се као територијална јединица у којој се успоставља посебна веза између града и окружења, у којој је могуће артикулисати заједничке проблеме, и где град има специфичну улогу функционалног повезивања и одговорности према развоју свог окружења. То би требало да допринесе и процесу демографске ревитализације неразвијене и дестабилизоване периферије [РАПП, 2009; РАПП, 2010]. Предуслови за унапређење територијалне кохезије на регионалном и државном нивоу односе се и на афирмацију и интензивнији развој малих и посебно градова средње величине. О значају градова средње величине у регионалном развоју Централне Србије, сведоче подаци да они са 28,5% учествују у укупној урбаној популацији, са безмало 30% у укупном броју запослених, са 25% у укупно оствареном дохотку, са 22,1% у укупном броју више и високо образованих становника Централне Србије. У том смислу, сматра се да група градова средње величине представља стожер успостављању хомогеног националног урбаног система који би водио повећању степена конзистентности насељске мреже и ублажавању просторно-демографских дисбаланса [Војковић и Кокотовић 2009; Живановић 2015].

* * *

Мада је питање како формулисати стратегију и политику просторног и регионалног развоја Србије које би водиле уједначавању постојећих регионалних диспаритета у великој мери хипотетичког карактера, неоспорна је чињеница да адекватан приступ популационој политици мора чинити неодвојив сегмент сваке такве стратегије. Популациона политика не само да мора управљати свим крупним изазовима демографског тренутка Србије у сфери наталитета, старења и миграција, већ они морају бити јасно препознати на свим просторним нивоима, од најужег локалног до најширег националног, а мере таквих политика имплементиране у све сфере социјалног и економског развоја.

Диспаритети просторно-демографске структуре су такви да као неопходност намећу да се одреди праг демографске одрживости појединих локалних насељских система, да се дефинишу приоритети и правци демографског делања, не само када су у питању недовољно развијена подручја, већ и београдског метрополитена, јер је у њему сконцентрисан највећи демографски потенцијал, а да се потом на конзистентан и целовит начин третирају одређене просторне целине као ентитети са заједничким проблемом.

ЗАХВАЛНОСТ

Овај чланак је настао као резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији" – број III 47006, Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић Стоилковић, М. (2018). *Демографска хетерогеност пограничног простора Србије – полазиште јавних политика*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.

Вељковић, Александар; Радмило Б. Јовановић, Бранка Тошић (1995). *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља*. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић".

Војковић, Гордана и Власта Кокотовић (2009). Улога малих и средњих градова у политцентричном развоју Србије – демографски аспекти. у: *Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, 325−332.

Војковић, Гордана; Власта Кокотовић, Александра Спалевић (2012): Демографска одрживост насељског система југоисточне Србије. у: Љ. Митровић (уредник), *Утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*. Ниш: Центар за научно истраживачки рад САНУ и Универзитет у Нишу, 423–435.

Војковић, Гордана (2017). Ублажавање просторно-демографских диспропорција Србије: могућности и правци деловања. у: *Поруке демографа креаторима јавних политика у Србији*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, 71–75.

Девеџић, Мирјана и Марија Муцић (2011). Промене обима и старосног састава фертилног контингента у Србији. *Демографија*, 8: 115–128.

Живановић Зора и Драгица Гатарић (2013). Поляризация сети населенных пунктов Сербии, *Социально-экономическая география, Вестник Ассоциации российских географов-обществоведов*, Москва, 186–195.

Живановић, Зора (2015). *Градови средње величине – развојни центри на подручју Централне Србије*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду.

Живановић, Зора (2016). Поларизационо деловање општинских центара на развој окружења. *Демографија*, XIII: 157–174.

Републичка агенција за простоно планирање (РАПП) (2009). *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009–2013–2020*. Београд: Република Србија, Министарство животне средине и просторног планирања, Републичка агенција за просторно планирање.

Републичка агенција за простоно планирање (РАПП) (2010). *Просторни план Републике Србије 2010–2014–2021.* нацрт, Београд: Министарство животне средине и просторног планирања, Републичка агенција за просторно планирање.

Тошић, Драгутин и Никола Крунић (2005). Урбане агломерације у функцији регионалне интеграције Србије и југоисточне Европе. *Гласник Српског географског друштва*, LXXXV/1: 137–148.

Anđelković-Stoilković, Marija; Mirjana Devedžić, Gordana Vojković (2018). The Border Regions of Serbia: Peripheral Or Marginal Areas. *TRAMES – Journal of the Humanities and Social Sciences*, 22(2): 211–227.

Vojković Gordana i Mirjana Devedžić (2010). Demo-geographic Characteristics and Processes in Belgrade. In*: Challenges of Spatial Development of Ljubljana and Belgrade*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 101–119.

Živanović, Zora: Mirjana Devedžić, Gordana Vojković (2014). Types of Population Dynamics of the Settlements in Belgrade Region. *Matica Srpska Quarterly for Social Sciences / Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148: 743–453.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Влада Републике Србије. (2018). Стратегија подстицања рађања. Доступно на: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678. Приступљено: 27. 9. 2018.

Влада Републике Србије (ВРС) (2009). Стратегија за управљање миграцијама. *Службени гласник РС*, 59 од 28. јула 2009. Доступно на: http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/reg/viewAct/fc2c5589-b5ef-4f2b-ab41-9f09bd65fd0a. Приступљено: 27. 9. 2018.

Влада Републике Србије (ВРС) (2006). Национална стратегија о старењу 2006–2015. Доступно на: https://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju.pdf. Приступљено: 27. 9. 2018.

Влада Републике Србије (ВРС) (2007). Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године. Доступно на: http://otvorenavlada.rs/strategija-regionalnog-razvoja177a-lat-doc/. Приступљено: 27. 9. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SPATIAL-DEMOGRAPHIC MISBALANCES AS A CHALLENGE TO THE POPULATION POLICY

by

GORDANA VOJKOVIĆ
gvojkovic@gef.bg.ac.rs

ZORA ŽIVANOVIĆ
zoraz17@yahoo.com

IVANA MAGDALENIĆ
in.magdalenic@gmail.com

University of Belgrade, Faculty of Geography
Studentski Trg 3/III, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The significance of the regional disproportions at the territory of Serbia, when it comes to demographic resources, imposes in front of the social community a task for public policy measures to be more efficient and more precisely addressed towards the local communities where the limit of their possible acting has not been perturbated yet. Thus, defining of coherent public policies requires good research of the demographic processes and problems on all levels and defining developmental solutions

in accordance with them. Dimensioning of demographic potentials is one of the challenges and priorities of spatial planning as well, as a controlling instrument that has been gaining significance in modern conditions. Foreign experience in this field, i.e. the system of spatial planning in European countries, with the special attention paid to the ways of solving problems connected to demographic processes and appearances, is undoubtedly instructive for the domestic practice and the establishment of public policies on state and lower regional levels. Given the fact that the inequality in development is caused, above all, by the expressive metroplization and polarization of the Serbian territory, in modern conditions it is considered that the application of the polycentric development model could help avoiding further excessive economic and demographic concentration. It includes economic competitiveness and social equality (sustainable development) as pre-requisites for the diminishing of local disparities to the acceptable minimum. In that sense, it is considered that a group of middle sized towns represents a pivot in establishing homogeneous national urban system which would lead to the increase in the degree of settlement network consistency. It is necessary that the endeavour to decentralize Serbia be elaborated with concrete measures and instruments that would route further state development, meaning affirmation of the middle sized towns.

KEYWORDS: population policies, spatial-demographic misbalances, polycentric development model, middle sized towns

UDC 314(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867673D
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

РЕГИОНАЛНЕ РАЗЛИКЕ У КОНЦЕНТРАЦИЈИ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

ДАНИЦА ЂУРКИН
danica.djurkin@gmail.com

МИЛИЦА ТОДОРОВИЋ
milicamika.todorovic92@gmail.com

Универзитет у Београду
Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија

САЖЕТАК: Територијална концентрација становништва представља важну компоненту организације геопростора. Њен значај се огледа у томе што показује везе и односе елемената демографских система у простору и нове релације са елементима осталих просторних система. Простор Србије карактеришу негативна демографска обележја која су последица, пре свега, социо-економског развоја. Такво стање јасно упућује на укупно смањење и неравномерну концентрацију становништва која се манифестује у регионалној и унутаррегионалној неједнакости. Употребом одабраних мера, техника и метода може се прецизно утврдити степен концентрације становништва на одређеној територији. Циљ овог рада је да прикаже и објасни регионалне разлике у концентрацији становништва Републике Србије применом изабраног метода, индекса концентрације. Анализом резултата датог индекса јасно се могу издвојити зоне концентрације и деконцентрације, односно дисперзије становништва, као и неколико варијација између њих, на основу којих се могу детаљно образложити регионалне разлике у концентрацији становништва Републике Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: концентрација, индекс, становништво, регионалне разлике, Србија

Питање распореда и размештаја становништва представља важан сегмент популационих истраживања. Посебан значај ових студија огледа се у томе што анализа о просторној дистрибуцији приказује степен концентрације и дисперзије становништва на одређеном простору [Спасовски и Шантић 2015; Portnov and Pearlmutter 1999]. Регионални диспаритети у

дистрибуцији и концентрацији становништва условљени су физичкогеографским, демографским, друштвено-економским, социјалним и културолошким условима. Као последица деловања наведених узрока расподела становништва на територији државе није јединствена, већ се јављају одређене регионалне разлике. У развитку насељености током историје јачала је тенденција концентрације становништва што је било у складу са одвијањем транзиције демографског развитка и свих његових елемената у контексту друштвене модернизације. То најбоље илуструје груписање становништва у градским насељима и на мањем простору, што је глобални и регионални процес у транзицији економије и друштва [Грчић 1990].

Изразите последице на просторни размештај становништва Србије имао је брзи привредни преображај државе, после Другог светског рата, из претежно аграрне у средње развијену земљу. Процеси индустријализације, урбанизације и деаграризације одвијали су се у свим државама различитим темпом, модалитетима и последицама на просторну организацију. В. Јокић [2015] наводи да су се ови процеси у Србији одвијали стихијски и неконтролисано. Такво стање је условило јаке унутрашње миграције на релацији село–град што је проузроковало озбиљне поремећаје и неравнотеже, како у погледу демографских обележја тако и у просторном размештају и концентрацији становништва.

Циљ овог рада је да објасни територијалну груписаност становништва Републике Србије и да на основу добијених резултата истраживања размотри регионалне разлике, према издвојеним статистичким регионима: Војводина, Јужна и Источна Србија[1], Шумадија и Западна Србија и Београд, у њеној концентрацији. Регион Косова и Метохије је, услед непостојања података, изостављен из даље анализе. С обзиром да су истраживања на микронивоу најрелевантнија за бројне анализе, дата анализа је спроведена на нивоу најмањих територијалних јединица (насеља) за две пописне године 1961. и 2011. Из тог разлога обим рада не дозвољава овом приликом детаљну анализу и упоређење са земљама региона и околним државама, већ је анализа ограничена на територију Републике Србије. Захваљујући компаративној анализи добијених резултата, могу се утврдити просторно-временске промене које се, пре свега, огледају у неравномерној и поларизованој територијалној концентрацији становништва Србије.

МЕТОДОЛОГИЈА

Проучавање дистрибуције становништва има велики значај за разумевање демографских одлика истраживаног подручја. Важност концепта концентрације становништва огледа се у томе што пружа квантитативну меру расподеле популације на неком простору. Више пажње овој тема-

[1] У општинама Прешево и Бујановац већина припадника албанске националне заједнице је бојкотовала последњи попис 2011. године па су подаци о становништву на нивоу насеља непотпуни.

тици посвећује се од 60-их година, када су извршене класификације мера просторне дистрибуције. Према једној од њих просторне мере обухватају мере густине насељености, мере концентрације, мере размештаја, центрографске мере и мере популационог потенцијала [Duncan 1957].

Анализа концентрације и дисперзије становништва на одређеном простору представља комплексан проблем истраживања те је неопходно применити сложене, систематске начине да би се дошло до научног сазнања о овој теми. За одређивање степена концентрације и дисперзије становништва користе се различите статистичке мере (Џинијев, Хуверов индекс, Лоренцова крива, индекс концентрације, индекс ентропије, Херфиндал-Хиршманов индекс, локациони коефицијент и др.) [Plane and Rogerson 1994]. Применом наведених мера одређиване су концентрације и размештај становништва са различитих аспеката, у свету као и у појединим подручјима (Европа: [Marti-Henneberg 2005]; земље у развоју: [MacKellar and Vining 1995]; САД: [Otterstrom 2001]; Танзанија: [Madulu 2005]; Швајцарска: [Kahsai and Schaeffer 2010]; Индија: [Bansode 2017]). Истраживања концентрације и дистрибуције становништва Србије спроведена су у више наврата од стране неколико аутора. Мере концентрације нашле су примену у проучавањима размештаја укупног становништва [Спасовски 1994, 1996; Спасовски и Шантић 2012; Шантић 2013, 2014], појединих демографских карактеристика становништва (аграрног становништва: [Спасовски 1988; Тодоровић 1988]; мигрантског становништва: [Спасовски и Шантић 2015] и просторне организације индустрије [Грчић 1990]).

У складу са сврхом и циљем рада изабрани метод овог истраживања је индекс концентрације, који представља однос између укупног становништва на одређеним површинама територијалних јединица (насеља) према истим показатељима за државу у целини. Израчунава се на основу формуле:

$$I_k = \frac{V_o}{P_o} : \frac{V_r}{P_r}$$

где V_0 и V_r представљају укупно становништво насеља и државе, а P_0 и P_r површину насеља и државе. Вредности индекса које су ближе 1 значе равномернији распоред, величине мање од 1 се односе на дисперзију становништва, а веће од 1 на концентрацију становништва у посматраним просторним јединицама [Спасовски 1988].

На основу добијених вредности индекса концентрације, на територији Србије могу се издвојити следеће просторно-демографске зоне различитих типова концентрације: зона дисперзије, зона умерене, зона високе и зона изразито високе концентрације.

С обзиром да је употреба карата у демографским анализама незаобилазна приликом сагледавања просторних аспеката промена и кретања становништва [Бајат и сар. 2011], приказивање резултата истраживања на овај начин има посебну важност за дату студију. Употребом карто-

графског метода постигнута је потреба за једноставним и прегледним приказивањем материјала и могућношћу за његову анализу. Поред тога, коришћењем овог метода сагледане су промене вредности показатеља кроз одређени временски период и омогућено је упоређивање добијених резултата између анализираних територијалних јединица.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Упоредна анализа резултата индекса концентрације указује на извесне развојне тенденције, односно промене у концентрацији становништва Србије за две посматране пописне године. Промене које се јављају, пре свега, огледају се у све израженијој поларизацији на једној и дисперзији на другој страни, са извесним одступањима на међурегионалном и унутаррегионалном нивоу. Вредности индекса концентрације на међурегионалном нивоу у посматраном периоду показују тренд смањења у Региону Шумадије и Западне Србије (са 0,95 на 0,82), као и у Региону Јужне и Источне Србије (са 0,89 на 0,64), док је у Војводини концентрација становништва са умерене прешла у ниску (са 1,08 на 0,90). Највећу просечну вредност датог показатеља има Регион Београда који бележи константано повећање (са 3,70 на 5,50). Подаци на микронивоу показују тренд концентрације у 11,3% насеља, а популационе дисперзије у 88,7% насеља.

Зона дисперзије становништва

Зона дисперзије (Ik < 1,00) обухвата највећи број насеља и у посматраном периоду има тенденцију просторне експанзије (1961: 70,8%; 2011: 84,9% укупног броја насеља). Просторно-демографска трансформација насеља овог типа огледа се у деконцентрацији становништва. На републичком нивоу 1961. године ова зона је обухватала 2.880.221 становника, док се 2011. године, обрнуто пропорционално површини, број становника смањио на 2.040.497.

Анализа индекса концентрације на међурегионалном нивоу показује да зони дисперзије и 1961. и 2011. године припада више од половине насеља у свим регионима. Насеља која припадају зони дисперзије карактерише одмакао процес депопулације који је остварен у условима смањене репродукције и изражених емиграционих процеса. Упоредо с процесима индустријализације, урбанизације и деаграризације јавља се заостајање у економском развоју руралних насеља, трансфера до тада аграрног становништва у неаграрне делатности променом домицила, што је интензивирало емиграцију становништва у радном и репродуктивном периоду и пренело тежиште природног обнављања на урбана насеља. Последица поменутих процеса су смањене стопе фертилитета и повећане стопе морталитета, што је довело до негативног природног прираштаја у насељима ове зоне на територији Војводине од 1989. године и Централне Србије од 1992. године [Спасовски и сар. 2012]. Интензивно и дуготрајно деловање ових догађаја исцрпело је популационе могућности појединих насеља ове

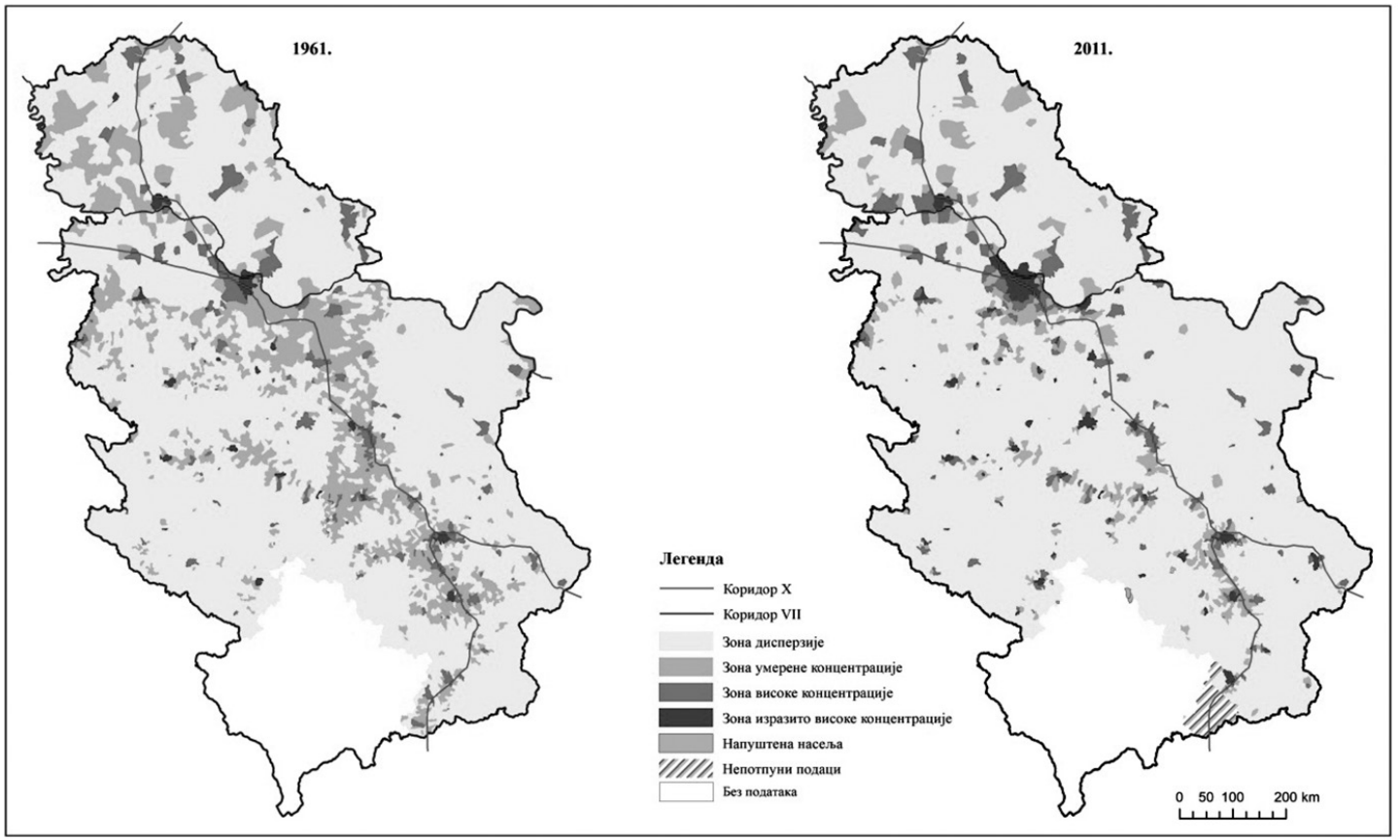

Слика 1. Насеља Републике Србије према индексу концентрације 1961. и 2011. године

зоне што је даље довело до њиховог постепеног демографског пражњења [Миличић 2004].

Посматрано на нивоу свих насеља највећи удео међу регионима у посматраном периоду има Регион Шумадије и Западне Србије (1961: 45,9%; 2011: 46,2%), а најмањи Регион Београда (1961: 2,1%; 2011: 2,2%). У регионима Војводине и Јужне и Источне Србије, као и у Региону Шумадије и Западне Србије 2011. године зона дисперзије је обухватала више од 85% свих насеља, док је једино у Региону Београда њена вредност била знатно мања (51,2%).

У Србији 2011. године једна четвртина насеља имала је мање од 100 становника, највише у регионима Јужне и Источне Србије (62%) и Шумадије и Западне Србије (34%) [Јокић 2013]. Простор у којем је зона дисперзије остварила највећи напредак у посматраном периоду је Регион Јужне и Источне Србије. У овом региону 1961. године са вредностима Ik мањим од 0,30 била су поједина насеља борске области као што су: Вратна, Река, Дебели Луг, Лука и Танда, али и нека насеља зајечарске области: Горња Бела Река, Петруша и Јабланица. У Региону Војводине 2011. године банатска област је била најугроженија процесом деконцентрације, обухватајући чак 90,5% свих насеља, махом у пограничним општинама (Нови Кнежевац, Чока, Житиште, Сечањ, Пландиште, Вршац, Бела Црква) [Ђуркин 2018]. Континуиран негативан природни прираштај на територији Баната који се бележи од 1980. године узрок је ширења зоне дисперзије, док се у осталим областима Региона Војводине негативан тренд бележи касније [РЗС, 2012]. Упоредна анализа указује да се зона дисперзије проширила на рачун осталних, док су насеља са ниским вредностима индекса концентрације забележила још ниже вредности. Минимална вредност Ik износила је 0,01 (Бајинци, Рупље, Горње Романовце, Грапа, Прекорађа, Градиште и Пестиш). Интензиван процес депопулације довео је до гашења руралних домаћинстава и изумирања појединих сеоских насеља па је 2011. године регистровано 11, уз 203 насеља која имају мање од 20 становника и просечну старост преко 50 година, на основу чега се може претпоставити да ће у будућности тај број бити већи [Martinović i Ratkaj 2015]. Саобраћајна изолованост, економска заосталост коју одликује недостатак одговарајуће инфраструктуре и производних капацитета, уз негативне демографске одлике, првенствено неповољна старосна структура (просечна старост становника Пестиша је 78,3; Грапе 76,8; Градишта 75,3 година), главне су карактеристике насеља зоне дисперзије.

Зона умерене концентрације становништва

Зона умерене концентрације (Ik > 1,01 < 2,00) обухвата простор који је доживео највећу просторно-демографску трансформацију. Индекси концентрације показују да је на почетку посматраног периода (1961) у 23,9% насеља живело 1.692.497 становника Србије. У наредном педесетогодишњем периоду број насеља и број становника се умањио за око три пута (8,4% насеља и 776.220 становника).

У свим регионима уочава се смањење процентуалног удела насеља у наведеној зони. Највеће смањење бележи се у Региону Београда (1961: 43,4%; 2011: 23,5%), док је најмање смањење примећено у Региону Војводине (1961: 17,6%; 2011: 8,6%). Смањење индекса концентрације довело је до просторног сужавања зоне умерене концентрације, с једне и ширења зоне дисперзије, с друге стране. Најравномернију концентрацију становништва (Ik = 1,03 – 1,84) 2011. године имала су следећа насеља Региона Београда: Умчари, Брестовик, Забрежје, Стублине и Ђуринци. Нека од насеља која су претрпела трансформацију у корист зоне дисперзије су: Бачки Виногради, Руско Село, Ртково, Седларе.

Привредни крах 90-их година и успоравање привредног развоја смањило је јачину и величину гравитационих утицаја носиоца привредног развоја. Исцрпљени демографски потенцијали њиховог руралног залеђа довели су до даљег процеса деконцентрације. Демографски развој руралних насеља условљен је близином и утицајем ових центара. У долинама Велике, Јужне и Западне Мораве, на простору Шумадије и северозападног дела Војводине дошло је до преразмештаја становништва. Под гравитационим утицајем Крагујевца, Крушевца, Краљева, Чачка, Ниша, Лесковца, Сомбора, нека насеља у њиховој непосредној околини, као резултат снажног и дуготрајног подстицајног деловања наведених градова, у структурном и функционалном погледу су трансформисана и данас представљају интегрални део градске регије, па су вредности индекса концентрације у њима веће (налазе се у зони високе концентрације). С друге стране, сеоска насеља на већој удаљености, услед ограниченог економског развоја, малог броја основних функција, недостатка инвестиција, неповољне образовне структуре, ушла су у фазу демографског старења, губе становништво и прелазе у зону умерене концентрације. Осим руралних насеља која су доминантна, овој зони припада и мали број (6,4%) урбаних насеља попут Бечеја, Апатина, Ковина, Ћићевца, Босилеграда, Кучева и Сокобање.

Зона високе концентрације становништва

Зона високе концентрације (Ik > 2,01 < 10,00) одликује се стабилним кретањем броја насеља (1961: 4,6%; 2011: 4,7% насеља) и благим трендом концентрације становништва у њима (1961: 1.127.213; 2011: 1.376.140 становника Србије). Највеће просторно ширење ове зоне уочава се у Региону Београда (1961: 9,0%; 2011: 15,1% насеља). Незнатно повећање забележено је у Региону Шумадије и Западне Србије, док је у Региону Војводине проценат насеља који припада овој зони на почетку, као и на крају посматраног периода остао исти. До смањења је дошло једино у Региону Јужне и Источне Србије (1961: 4,6%; 2011: 3,7% насеља).

Одлика зоне високе концентрације је постојање усамљених насеља или група насеља окружених зоном ниске концентрације. На простору Србије карактерише их зонални распоред: насеља која чине залеђа највећих градова и насеља дуж Коридора 10 и 7. Под дугогодишњим снажним урбаним утицајем, дошло је до ширења урбаних функција и карактеристика

формирајући приградску зону, насеља неаграрног или мешовитог типа, око градова: Београда у периферним београдским општинама Барајево, Чукарица, Гроцка, Младеновац, Обреновац, Сопот, Вождовац (Гроцка, Врчин, Умка, Сремчица, Бели Поток, Пиносава), Новог Сада (Ветерник, Будисава, Футог) и Ниша (Бубањ, Поповац, Горња Топоница).

Значај Коридора 10 као главне развојне осовине Србије потврђен је тиме да од 32 насеља градског типа у његовом ареалу, преко 50% се налази у зони високе концентрације. Она обухвата мрежу малих и градова средње величине у којима је дошло до повећања вредности индекса концентрације: Суботица, Стара Пазова, Инђија, Ћуприја, Параћин, Алексинац и др. Захваљујући свом положају и развијеној инфраструктури погодна су за прилив инвестиција, па као таква представљају подручја са значајним популационим потенцијалом [Stojanović i Vojković 2005].

На простору Источне Србије у виду острва високе концентрације (Слика 1), издвајају се некада велики општински центри (Кладово, Неготин, Зајечар, Књажевац, Бор). Вишедеценијска емиграција становништва са овог простора, уз традиционални такозвани „систем једног детета" довела је до интензивног процеса старења, дуготрајне депопулације и гашења сеоских домаћинстава [Кнежевић 2013]. Наведени процес се одвијао, првенствено, у периферним сеоским насељима, која су у једном делу и погранична, ван значајних саобраћајних праваца, а као последица тога формиран је садашњи размештај и концентрација становништва. Највећи део простора Југозападне Србије, због физичкогеографске предиспонираности терена и економских фактора, карактерише низак ниво концентрације. Међутим, утицај специфичних етнокултурних фактора је доминантан. Поједина насеља налазе се у стадијуму демографске младости или демографске зрелости са преко 40% младог становништва у укупној популацији, па су услед високог природног прираштаја вредности концентрације становника повећане [РЗС, 2012]. То су насеља: Дубова, Хотково, Мур и Ивање на подручју општина насељених становништвом муслиманске вероисповести (Нови Пазар, Тутин, Сјеница). Наведене општине одликују се највишим стопама природног прираштаја у Србији по попису 2011. године, чији општински центри на основу модела проширене природне репродукције представљају полове популационог раста.

Зона изразито високе концентрације становништва

Зона изразито високе концентрације ($Ik > 10,01$) обухвата најмањи простор од свега 1,7% насеља (2011) и у посматраном периоду готово да није било њеног просторног ширења (1961: 0,7%). Међутим, интензивни процеси размештаја и преразмештаја становништва довели су до његове експанзије за чак три пута (1961: 980.597; 2011: 2.975.038 становника), чинећи је уједно зоном која се одликује највећом концентрацијом становништва (41,4% укупног становништва Србије). Од укупног броја становника ове зоне чак 44,6% је концентрисано у региону Београда, потом следе остали региони.

На почетку посматраног периода 1961. године су искључиво градска насеља имала вредности индекса >10,0, док је до одређених промена дошло 2011. године. Зона изразито високе концентрације је у Региону Војводине 2011. године обухватала два насеља из категорије осталих: Нова Пазова и Нови Бановци; у Региону Јужне и Источне Србије: Братмиловце, Доња Врежина и Никола Тесла; у Београдском региону: Калуђерица, Младеновац (село), Рвати; у Региону Шумадије и Западне Србије: Луг, Северни Кочарник и Мало Головоде.

У оквиру ове зоне уочавају се и насеља-тачке изузетне концентрације становништва (вредност Ik > 30,01). О интензивираном процесу концентрације сведоче и подаци да је 1961. године овакву вредност индекса имало насеље Београд у општинама Врачар, Стари Град, Савски Венац, Звездара и Лајковац, док је данас таквих насеља четири пута више. Од 1992. године становништво Региона Београда не обнавља се природним путем јер је стопа природног прираштаја негативна, па пресудну улогу у популационом расту овог региона има миграциона компонента, односно позитиван миграциони салдо. С друге стране, значајна разлика између Региона Београда и осталих региона запажа се када се упореди удео жена фертилног контингента. Према овом критеријуму, Регион Београда и Регион Јужне и Источне Србија разликују се за готово 20% [*Генерални план Београда 2021*, 2003]. Изразит преображај, у погледу повећања вредности индекса концентрације у посматраном периоду, остварен је у Новом Саду, Новом Пазару, Крушевцу, Сврљигу, Младеновцу (село) и Тутину. Максималне вредности 2011. године забележене су у ужем центру града на територији општина Врачар (Ik=235,7) и Стари Град (Ik=107,4). Поред њих то су и насеља: Обреновац, Лазаревац, Младеновац, Раковица, Калуђерица, Вождовац, Звездара, Нови Београд. У последња два међупописна периода број становника Града Београда је укупно увећан за 2,3%, док је број становника самог насеља Београд умањен за 2,8% [Раткај 2012]. На промене дистрибуције становника усмерене на периферне делове насеља Београд, а унутар граница Града указују и индекси концентрације за овај период.

Зону изразито високе концентрације чини 80% урбаних насеља, односно 35% свих урбаних насеља Србије. Новији правци покретљивости радне снаге заснивају се на миграцијама град–град, из локалних и регионалних центра ка београдској агломерацији и секундарним центрима развоја – Новом Саду, Нишу и Крагујевцу. Овакви трендови утичу на повећање удела становништва средњег и вишег образовања у терцијарном и квартарном сектору делатности. То показује како је економска, демографска и социјална трансформација централних насеља и одређених региона у Србији од средине 20. до почетка 21. века јачала трендове преразмештаја и концентрације становништва [Спасовски и Шантић 2015]. Повољне демографске одлике насеља ове зоне, које су резултат позитивног миграционог салда, за последицу имају велики удео младог фертилног и радно активног становништва, а тиме је обезбеђена повољнија старосна структура и просечна старост испод републичког просека (Ниш 38,6; Лазаревац 39,2; Нови Сад 39,8 година).

ЗАКЉУЧАК

Применом индекса концентрације на ниво насеља Републике Србије за период од 1961. до 2011. године евидентна је диференцираност простора, уз наглашени процес просторно-демографске неравнотеже. Поларизованост у популационој динамици јавља се као последица трендова демографског, економског и социјалног развоја. У другој половини 20. века интензитет и смер миграција село–град био је кључан за почетно диференцирање територије које се до данас проширило. Промене у демографским структурама руралних подручја, инициране процесом емиграције, како због старења, тако и због великог одлива првенствено женске популације праћене су биолошком депопулацијом. Уз то миграциона кретања на релацији град–град утичу на даљу просторну прерасподелу млађег, радно и за репродукцију способног становништва, а самим тим и концентрацију становништва.

На међурегионалном нивоу резултати истраживања показују тенденцију најинтензивнијег ширење зоне дисперзије у регионима Јужне и Источне Србије, Шумадије и Западне Србије и Војводине. Правци дисперзије јасно се уочавају удаљавањем од државне границе ка унутрашњости територије, потом и из праваца већих регионалних и општинских центара ка периферији. Зона ниске концентрације становништва, која обухвата највећи део Србије, захвата руралне (84,2% свих руралних насеља Србије), брдско-планинске пределе у пограничним деловима територије, на већој удаљености од урбаних и привредних центара. На процесе дисперзије нису остали имуни ни равничарски простори, о чему сведочи ширење ове зоне на простору Војводине (Банат). Поред тога, зона умерене концентрације се, и у просторном и демографском виду, смањила за скоро три пута, још једном потврђујући рапидан процес деконцентрације становништва.

Интензивираност процеса концентрације огледа се у чињеници да је на малом простору који захвата зона изразито високе концентрације (1,7% насеља) дошло до енормног повећања броја становника, у којем данас живи 41,4% укупног становништва Србије. Регион Београда, издваја се као онај у којем је концентрација највећег дела привреде, уз друге привлачне силе (концентрација образовних, здравствених, културних функција) утицала на појаву изузетно високе концентрације становништва. У осталим регионима овај ареал обухвата само индустријализована и урбанизована насеља, која одликује изузетно повољан саобраћајно-географски положај на осовинама развоја (коридори). То су насеља која су у последњем међупописном периоду имала позитиван природни прираштај или миграциони салдо и са својом приградском зоном представљају носиоце популационог развоја Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бајат, Бранислава, Никола Крунић, Милан Килибарда и Милева Самарџић Петровић (2011). Просторно моделовање концентрације становништва методом географске

регресије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ*, 61(3): 151–168.
Грчић, Мирко (1990). *Анализа просторне организације индустрије региона Београд*. Београд: Економски институт.
Јокић, Весна (2013). Просторни размештај и старосна структура становништва као фактор ограничења (равномерног) развоја Србије. *Архитектура и урбанизам*, 38: 17–32.
Кнежевић, Александар Д. (2013). *Историјскодемографске и етнодемографске основе развитка становништва Источне Србије.* Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет.
Миличић, Даница (2004). Осврт на демографске токове урбанизације код нас и у свету. *Демографија*, 1: 165–172.
Раткај, Иван (2012). Просторно-социјална диференцијација и миграционе одлике запосленог становништва Београда. *Гласник Српског географског друштва*, 92(2): 61–90.
Република Србија. Републички завод за статистику (2012). *Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010.* Београд: РЗС.
Република Србија. Републички завод за статистику (2012). *Старост и пол, подаци по насељима, Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији* (књига 2). Београд: РЗС.
Република Србија. Урбанистички завод Београд (2003). Генерални план Београда 2021. Београд: Урбанистички завод.
Спасовски, Милена (1988). Кретање и концентрација пољопривредног становништва у СР Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ*, 40: 191–201.
Спасовски, Милена, Даница Шантић и Олица Радовановић (2012). Историјске етапе у транзицији природног обнављања становништва Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 92(2): 23–60.
Спасовски, Милена и Даница Шантић (2015). Миграције становништва као детерминанта развитка и размештаја становништва Србије у последњих пола века. *Гласник Етнографског института САНУ*, 64(3): 453–467.
Тодоровић, Марина (1988). Густина насељености пољопривредног становништва у СР Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ* 40: 221–226.
Шантић, Даница (2013). *Размештај становништва Србије у контексту теорија о пополационом оптимуму.* Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет.

Bansode, K. N (2017). *Spatio temporal analysis of population characteristics in Kolhapur District*. PhD theses, Solapur University, Faculty of Science.
Duncan, Otis Dudley (1957). The Measurement of Population Distribution. *Population Studies*, 11(1): 27–45.
Đurkin, Danica (2018). Metode razmeštaja i koncentracije stanovništva kao značajan instrument u izradi prostornih planova. *Zbornik radova / Sedmi naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja*. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Geografski fakultet, 29–37.
Kahsai, Mulugeta S. and Peter V. Schaeffer (2010). Deconcentration, Counter-Urbanization, or Trend Reversal? The Population Distribution of Switzerland Revisited. *The Open Urban Sudies Jurnal*, 3: 89–102.
MacKellar, Kandis F. and Daniel R. Vining (1995). Population Concentration in Less developed Countries: New evidence. *The Journal of RSAI*, 74(3): 259–293.
Madulu, F. Ndalahwa (2005). Impact of Population Pressure and Poverty Alleviation Strategies on Common Property Availability in Rural Tanzania. *African Journal of Environmental Assessment and Management*, 10: 26–49.
Marti-Henneberg, Jordi (2005). Empirical Evidance of Regional Population Concentration in Europe, 1870–2000. *Population, Space and Place*, 11: 269–281.

Martinović, Marija and Ivan Ratkaj (2015). Sustainable Rural Development in Serbia: Towards a Quantitative Typology of Rural Areas. *Carpathian journal of earth and environmental sciences*, 10(3): 37–48.
Otterstrom, Samuel M. (2001). Trends in national and regional population concentration in the United States from 1790 to 1990: from the frontier to the urban transformation. *The Social Science Journal*, 38(3): 393–407.
Plane, David and Peter Rogerson (1994). *The Geographical Analysis of Population*. New York: John Wiley and Sons.
Portnov, Boris A. and David Pearlmutter (1999). Sustainable urban growth in peripheral areas. *Progress in Planning*, 52: 239–308.
Spasovski, Milena (1994). Gustina naseljenosti i razmeštaj stanovništva SR Jugoslavija. *Jugoslovenski pregled*, XXXVIII, 4/1994: 5–10.
Spasovski, Milena (1996). Glavni trendovi u prostornom razmeštaju stanovništva Srbije. U: *Regionalni razvoj i demografski tokovi u SR Jugoslaviji*, Niš, 97–104.
Spasovski, Milena i Danica Šantić (2012). Trendovi u razmeštaju i koncentraciji stanovništva Srbije – prvorazredni demografski izazov na početku XXI veka, *Međunarodni naučni skup: „Problemi i izazovi savremene geografske nauke i nastave"*. Beograd: Geografski fakultet.
Spasovski, Milena i Danica Šantić (2012). Savremena pitanja i problem razmeštaja stanovništva Srbije u svetlu aktivnosti populacione nauke i prostornog planiranja. *Zbornik radova / Četvrti naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem „Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja"*. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Geografski fakultet.
Stojanović, Branislav i Gordana Vojković (2005). Urbane aglomeracije na glavnim razvojnim osovinama kao polovi demografske revitalizacije Srbije. *Stanovništvo*, 43(1–4): 61–79.
Šantić, Danica (2014). Spatial concentration of population in Serbia 1981–2011. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148: 455–460.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

REGIONAL DIFFERENCES IN CONCENTRATION OF POPULATION IN SERBIA

by

DANICA ĐURKIN
danica.djurkin@gmail.com

MILICA TODOROVIĆ
milicamika.todorovic92@gmail.com

University of Belgrade
Faculty of Geography
Studentski Trg 3/III, Belgrade, Serbia

SUMMARY: For understanding the demographic, economic and social development of the researched area, studying the distribution and concentration of population has a great importance. Spatial concentration of population of Serbia is a result of the rapid economic transformation after the Second World War. The intensive migration flows from villages to cities in the 1960s, on the first place, accompanied by a negative trend

of natural population change, on the second, led to the redistribution and creation of regional and interregional differences in spatial distribution of population. By applying the chosen measure, concentration index, on the smallest level of the territorial structure of Serbia (settlements), the degree of population concentration is precisely determined and presented. Based on these results, the regional differences in concentration of population in Serbia are explained, which was the aim of this paper. Analyzing the results in the study area, four zones were distinguished: deconcentration i.e. the zone of dispersion, the zone of moderate, the zone of high and of extremely high concentration. A comparative study of a chosen indicator pointed to a certain territorial changes in the distribution of population for the observed period (from 1961 to 2011). At the interregional level, the most intensive spread of dispersion zone is noticed in the regions of South and East Serbia, Šumadija and Western Serbia and Vojvodina, while the highest average value of a given indicator, which records a constant increase as well, is established in the Belgrade region. Micro-level data showed concentration trend in 11.3% of settlements, but population dispersion in 88.7% of settlements. The dispersion zone covers the largest part of Serbia (84.2% of all rural settlements) and the directions of dispersion are clearly noticeable moving from the state border to the interior of the territory, and then from larger regional and municipal centres to the periphery. However, the zone of moderate concentration has decreased in spatial and demographic terms almost three times. Intensified processes of concentration led to the creation of the zone with extremely high concentration of population (41.4% of the total population of Serbia), but it includes only 1.7% of settlements. Areas with a high population concentration are limited to the industrialized and urbanized settlements with favourable traffic-geographical position on the axes of the state development (corridors). The application of concentration index to the settlement level of the Republic of Serbia outlined the differentiation of space, with a significant spatial-demographic imbalance, resulting in uneven distribution and territorial and demographic polarization.

KEYWORDS: concentration, index, population, regional differences, Serbia

UDC 314(497.5)
UDC 159.922.63(497.5)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867687M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДЕМОГРАФСКИ ДЕПРЕСИВНА ПОДРУЧЈА У ХРВАТСКОЈ: КАКВА ТРЕБА БИТИ ПОПУЛАЦИЈСКА ПОЛИТИКА?

СЊЕЖАНА МРЂЕН
smrdjen@unizd.hr

ИВАН МАРИЋ
imaric1@unizd.hr

Свеучилиште у Задру, Одјел за географију
Фрање Туђмана 24/И, Задар, Хрватска

САЖЕТАК: Старење становништва, уз укупну депопулацију, представља најзначајнији демографски процес у Републици Хрватској коју обиљежава висок ступањ остарјелости. С обзиром на регионалне различитости унутар државе, уочено је да је процес старења великих размјера, али с различитим вриједностима показатеља демографске старости. Циљ рада је издвојити насеља у Хрватској гдје је природно кретање негативно, подручја која су демографски девитализирана, демографски остарјела, односно демографски депресивна подручја. Примјерице, просјечна старост становништва је на разини Хрватске према резултатима пописа 2011. године износила 42 године, док је становништво у 12% насеља било демографски старо 60 и више година. Ради се о насељима у којима је дошло до инверзије старосне пирамиде, гдје готово да и нема зрелих и млађих добних скупина становништва. Неке старосне групе су потпуно изостале. Документи популацијске политике које је усвојила Влада Хрватске углавном се не баве становништвом у демографски остарјелим подручјима. Нагласак је стављен на повећање рађања, те је брига о становништву таквих насеља углавном препуштена јединицама локалне самоуправе. Познато је да особе у доби изнад 60 година живота требају у правилу четири пута више здравствене скрби него остатак популације. На темељу 11 дефинираних варијабли изведен је модел демографски депресивних подручја. Примјеном ГИС алата изведене су анализе удаљености демографски остарјелих насеља од здравствених центара, чиме је утврђена (не)изолираност таквих насеља према заданом стандарду удаљености. У коначници су предложене одређене мјере популацијске политике.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: старење становништва, модел демографски депресивних подручја, популацијска политика, насеља, Хрватска

Становништво Хрватске карактеризира смањујући фертилитет, природна депопулација (негативан природни прираст), емиграцијска депопулација, укупна депопулација (након 1990) и изразито смањење становништва [Nejašmić i Toskić 2013: 90]. Негативни демографски трендови трају већ дуже вријеме, а посебно су се убрзали почетком деведесетих година прошлог стољећа.

Демографско старење становништва, уз укупну депопулацију, представља најзначајнији демографски процес у Републици Хрватској коју обиљежава висок ступањ остарјелости те се може уврстити међу најстарије популације у Европи, с медијалном старости 2016. године од 43,2 године. Дугорочно низак фертилитет, који се огледа у томе да се становништво Хрватске већ 50 година не обнавља, те да је од 1991. године константно већи број умрлих него живорођених, имали су пресудан утјецај на формирање старосне структуре становништва. Уз то, смањивање морталитета, односно продужење очекиваног трајања живота старих особа, придонијели су убрзању процеса демографског старења. На убрзани процес старења утјецало је и дуготрајно исељавање с врло израженим повременим валовима већ тијеком 19. стољећа, а особито у другој половици 20. стољећа [Nejamšić 2008] те интензивно исељавање становништва за вријеме и послије рата 1991–1995. Тако је у међупописном раздобљу 1961–1971, осим што се повећао удио старих 65 и више година у укупном становништву, први пут забиљежено и смањење удјела младих (0–14) [Nejašmić i Toskić 2013]. До 2011. удио младих у укупном становништву смањио се за једну трећину (34%), а удио старих повећао се за више од двије трећине (73%). Резултат овакве старосне структуре јест да се Хрватска, према попису становништва 2011. године, налазила у шестом (претпосљедњем) стадију демографске старости (*дубока демографска старост*). Према процјенама Државног завода за статистику за 2016. годину, с обзиром да се удио младих у укупном становништву смањио на разину испод 15%, а удио старих повећао на скоро 20%, односно број старих особа је за нешто више од 200.000 виши од броја младих особа, Хрватска се налази у посљедњем, седмом стадију демографске старости (*најдубља демографска старост*) (стадији старости израчунати према: [Penev 1994]).

Ова неповољна старосна структура становништва огледа се у депопулацији одређених подручја, гдје, уз емиграцију, долази до демографског изумирања становништва. Тај је процес захватио неке просторе до те мјере да је у неким општинама изразито велики удио старог становништва, посебице у подручјима која су била захваћена ратним страдањима. Тако је нпр. у Општини Цивљане готово 60% старог становништва у укупном удјелу, у Општини Ервеник 43%, Ловинцу 41,2%, Кијеву 40,5% итд. У неким насељима тај удио прелази границу од 60%, што представља 6,5% укупних насеља.

С обзиром на наведене неповољне демографске трендове, који ће се наставити и вјеројатно погоршати у будућности, очито је да у Хрватској

треба проводити популацијску/обитељску политику. Од успостављања самосталне државе, „како су се мијењали носитељи политичке власти, тако су се доносили нови документи, с мјерама чија је проведба требала најприје зауставити даљњу демографску ерозију, а након тога све преокренути у позитивном смјеру" [Akrap 2012: 4]. Међутим, без обзира на усвајање различитих докумената, ни један није у потпуности заживио у пракси, а проводе се тек поједине мјере из подручја обитељске политике. Главни нагласак у свим донесеним/усвојеним документима јест повећање рађања. Међутим, један од присутних проблема јест старење становништва те разлике које постоје на локалној разини. Управо стога потребно је доносити и проводити политику према старим особама која би им омогућила достојанствен живот. У начелу, најтежа је ситуација у подручјима гдје стари људи живе сами, уз то у изолираним насељима, понекад врло лоше прометно повезанима и удаљенима од здравствених центара.

Циљ рада јест детектирање демографски депресивних подручја на разини насеља, помоћу одабраних демографских критерија на основи којих ће се направити типологија простора. Идентифицират ће се простори који би требали бити укључени у популацијску политику која се тиче старења. Такођер ће се предложити неке од мјера које би се требале подузети.

МЕТОДОЛОГИЈА

У раду су коришћени подаци Државног завода за статистику Републике Хрватске из Пописа становништва 2011. године те подаци виталне статистике у раздобљу 2001–2011. Подаци о просторном размјештају опћих болница и домова здравља преузети су са страница Министарства здравства Републике Хрватске (URL 1). Адресе болница су геокодиране те претворене у векторски податак примјеном *Google Eartha* и софтвера *ArcMap 10.1*. Векторски податак цестовне мреже РХ преузет је са страница *Geofabrika* (URL 2). Такођер, унесена је тополошка корекција података. Удаљеност насеља од издвојених здравствених центара утврђена је на темељу анализе доступности (*Service area*) која је изведена примјеном екстензије *Network Analyst*.

Модел демографски депресивних подручја (i_{ddp}) изведен је на темељу 11 варијабли: а) укупног кретања – просјечна стопа пораста ($Stp_{01\text{-}11}$), стопа природног кретања ($Pp_{01\text{-}11}$), стопа миграцијског салда ($MigS_{01\text{-}11}$), б) старења становништва – удио младог становништва 0–14 година у укупном становништву (P_{0_14}), удио старог становништва 65 или више година (P_{65+}), удио становништва старог 80 и више година (P_{80+}), удио становништва старог 75 и више година у становништву 65 и више година ($P_{75+/P65+}$), просјечна старост (St_x), индекс старења (i_s), индекс овисности старих ($k_{d,o}$) те варијабла демографске масе, односно број становника насеља 2011. године (P_{2011}). Ова посљедња варијабла има функцију корективног фактора, будући да постоје велике разлике у бројчаној величини насеља. Наиме, у случају врло мале демографске масе поједине варијабле могу бити врло важне те индекс може попримити велике вриједности [Nejašmić i Mišetić 2010].

Како је циљ рада утврдити који су простори демографски депресивни, коришћене варијабле стављене су у однос према средњим вриједностима за Хрватску (Таблица 1), чиме се добио модел демографски депресивних подручја (i_{ddp}).

Табела 1. Демографски показатељи за Хрватску

Раздобље / година	Укупно кретања становништва (на 1.000 становника)			Демографско старење							Просј. бр. стан. насеља 2011.
				Удио становника (у %)				Просјечна старост	Индекс старења	Индекс овисности старих	
	Стопа пораста	Природно кретање	Миграцијски салдо	0-14	65+	80+	75+/65+				
	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11
2001–2011.	-3,5	-2,19	-1,31								
2011.				15,2	17,7	3,9	45,4	41,8	116,3	26,4	648

Извор: Пописи становништва 2001. и 2011. Витална статистика 2001–2011. ДЗС, Загреб.

Свака варијабла је класификирана примјеном методе природних граница (Jenksa) у 5 класа те је за сваку извршена ручна модификација доње (ниже) границе треће класе како би се њена вриједност могла поставити у складу с просјеком РХ. Осим бројчане, свака класа добила је специфични описни атрибут који указује на ступањ демографске депресије насеља (*A – изразито депресивно подручје*, *B – слабије депресивно подручје*, *C – подручје на рубу демографске депресије*, *D – недепресивно подручје*, *E – изразито недепресивно подручје*). Модел демографски депресивних подручја/насеља (i_{ddp}) израчунат је на темељу формуле:

$$\text{IDDP} = 0{,}25 * \frac{Stp_{01-11}+Pp_{01-11}+MigS_{01-11}+P_{0-14}+P_{65+}+P_{80+}+P_{75+/65+}+St_x+i_s+k_{d,o}+P_{2001}}{11} - 0{,}25$$

Свака од 11 варијабли унутар индикатора помножена је с константном вриједности 0,25. Она је коришћена ради нормализације вриједности варијабли иницијалних вриједности од 1 до 5 на распон од 0 до 1 [Šiljeg i dr. 2016]. Модел демографски депресивних подручја (i_{ddp}) у коначници је репрезентиран распоном вриједности 0–1, унутар којега насеља која имају вриједност ближе 0 спадају у демографски депресивнија подручја, с изразито неповољним демографским показатељима; вриједност индекса 1 означава демографски „витална подручја". Потом је извршена класификација модела примјеном Јенксове методе.

Према вриједности наведеног индекса издвојена су, с једне стране, насеља која показују лошију демографску слику у успоредби с вриједностима на разини Хрватске (она која су изразито или слабије депресивна; *A* и *B*), а, с друге стране, насеља гдје је демографска ситуација боља у односу на републички просјек (насеља која су недепресивна или изразито недепресивна; *D* и *E*). Између те двије групе издвојена су насеља која се налазе на рубу демографске депресије (*C*).

РЕЗУЛТАТИ И РАСПРАВА

Примјењујући описану методологију на разини 6.606 насеља[1] израђен је модел демографски депресивних подручја (i_{ddp}). Резултати изведеног модела приказани су у Табели 2 и на Слици 1.

Табела 2. Резултати модела демографски депресивних подручја (i_{ddp}).

	A	B	C	D	E
Број насеља	1.361	1.939	1.639	1.104	563
Проценат насеља Хрватске	20,6	29,4	24,8	16,7	8,5
Број становника	93.779	591.887	1.998.945	945.053	655.225
Проценат становника Хрватске	2,2	13,8	46,7	22,1	15,3
Проценат површине Хрватске	23,5	28,6	25,4	14,6	6,5

Извор: као за Табелу 1.

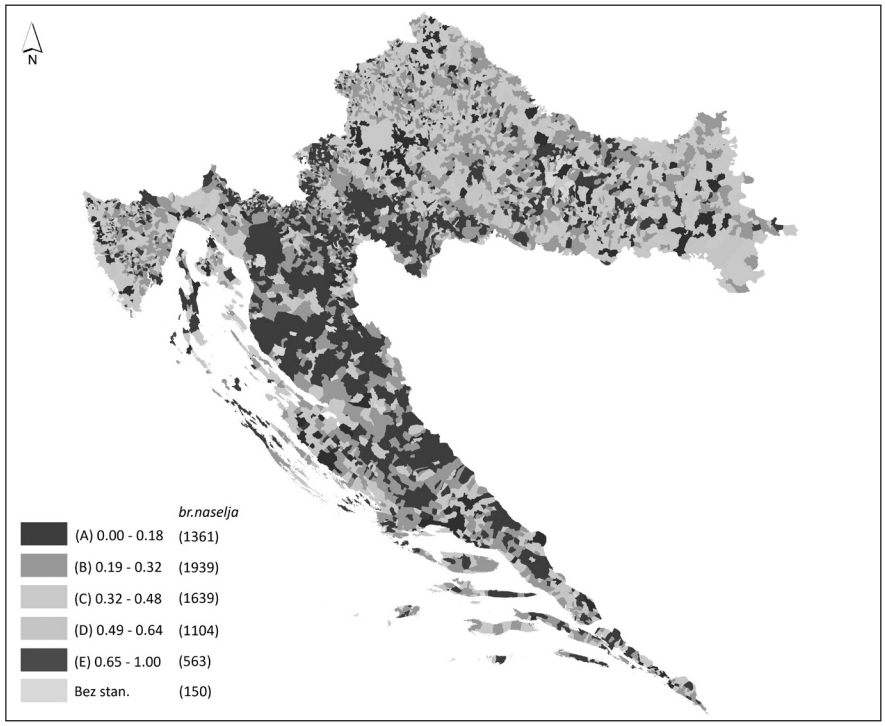

Слика 1. Класификација насеља према моделу демографски депресивних подручја (i_{ddp})

Извор: као за Табелу 1.

[1] У Хрватској је према попису становништва 2011. било 6.756 насеља. Како у 150 насеља није било становника 2011. године, та су насеља изостављена у анализи.

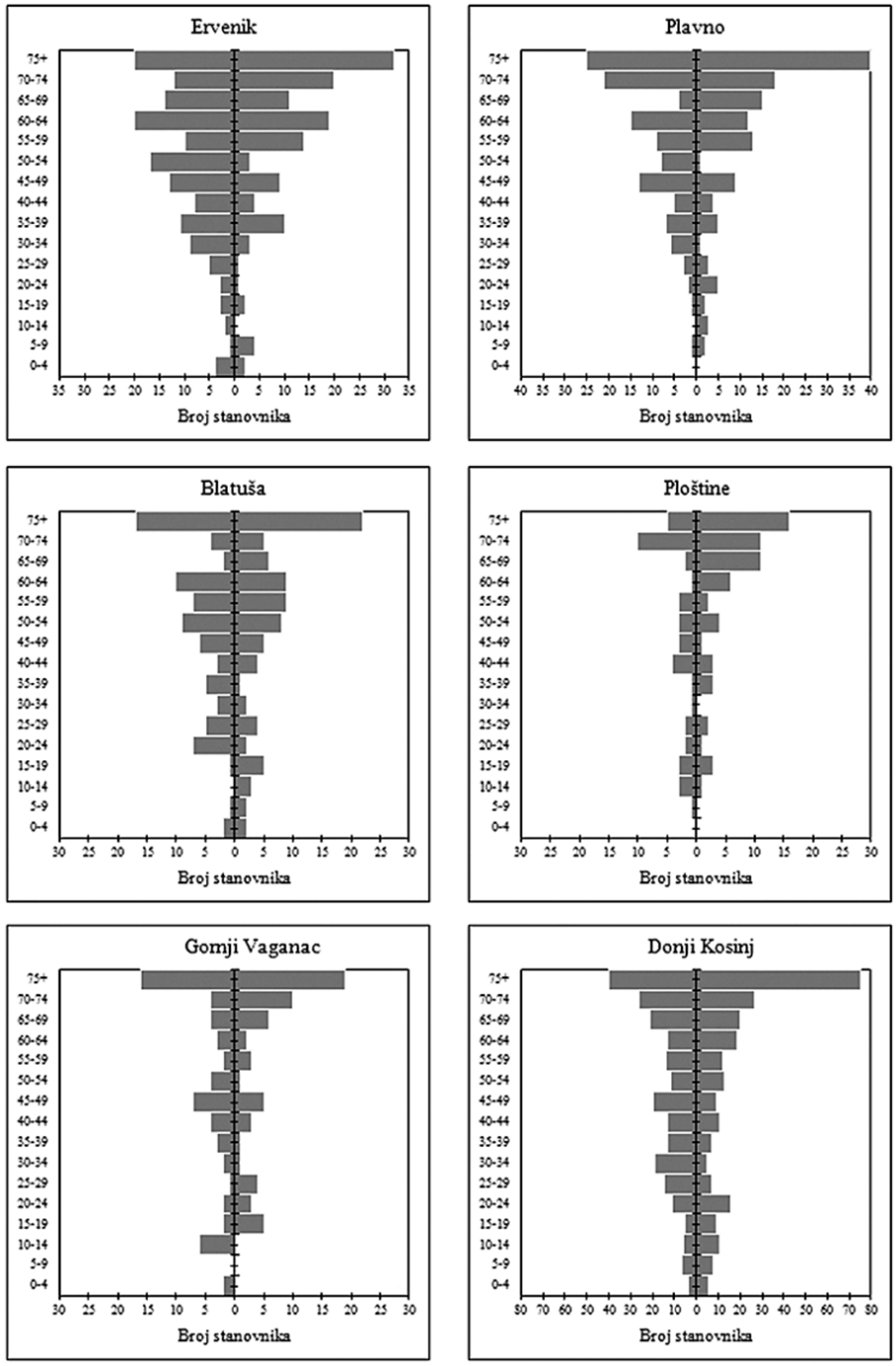

Слика 2. Старосне пирамиде демографски депресивних насеља, 2011.

На Слици 1 приказана су насеља према резултатима модела демографске депресије. С обзиром на вриједности, уочава се подјела Хрватске на континентални и јадрански дио. Континентална Хрватска (без Карловачке и Сисачко-мославачке жупаније) показује боље демографске вриједности. Демографски „повољна" ситуација (насеља *D* и *E* скупине) концентрирана су око градова, особито Загреба те на крајњем сјеверозападу и дисперзно у средишњем и источном дијелу. У том дијелу Хрватске налази се и највећи број насеља која су на рубу демографске угрожености (*C*). С друге стране, за већину насеља у јадранском простору карактеристична је демографска депресија (насеља *A* и *B* скупине). То се подручје пружа од Карловачке и Сисачке жупаније, преко Горског котара и Лике, обухватајући унутрашњост Далмације и Истре. Међутим, обално подручје (Истре и већих градова Далмације с околним насељима) има карактеристике демографски слабије и изразито неугрожених подручја (*D* и *E*) која су ограничена на обална урбана средишта и насеља у њиховој непосредној околици.

Закључно, проведена анализа показује да у Хрватској постоји изразито велик број насеља за које је карактеристична демографска депресија. Према моделу демографски депресивних подручја произлази да половица (3.300) свих насеља Хрватске спада у демографски депресивна подручја, односно класе *A* (*изразито депресивна подручја*) и *B* (*слабије депресивна подручја*). Она обухватају 50% површине Републике Хрватске те 685.666 становника или 16,0% укупне популације, с густоћом насељености од 23,3 стан./km^2. Готово сва издвојена насеља (*A* и *B*) по типу су рурална, чак њих 3.287 или 99,6%. Уз то, скоро три четвртине наведених насеља припадају посљедњем стадију демографске старости (*најдубља демографска старост*). У многим од тих насеља је, због изразите депопулације и високог ступња старења, дошло не само до инверзије старосне пирамиде, већ недостају неке старосне скупине те се она не могу (био)динамички регенерирати. У овом раду приказат ћемо само неке примјере насеља: Ервеник, Плавно, Блатуша, Плоштине, Горњи Ваганац, Доњи Косињ (Слика 2).

СТАРЕЊЕ И ПОПУЛАЦИЈСКА ПОЛИТИКА

„Под појмом популацијска политика или политика становништва разумијевамо сустав мјера и акција помоћу којих се дјелује на демографске процесе, посебице на природно и механичко кретање становништва, ради постизања одређеног, према смјеру, интензитету и структури, специфичног кретања становништва, усклађеног с постојећим господарским, здравственим, социјалним, политичким и другим циљевима" [Wertheimer-Baletić 1999: 531]. Пројекције становништва које су рађене за Хрватску показују да ће не само доћи до смањења становништва него, што је још неповољније, до даљњег погоршања његова добног састава [Nejašmić 2012; Nejašmić i Mišetić 2004; Mrđen 2004; Gelo i dr. 2005]. Нејашмић [2012] сматра да се оваква перспектива неће осјетно промијенити нити у случају провођења учинковитије пронаталитетне политике, јер ће будућа

(био)репродукција бити под снажним утјецајем старења становништва, односно диспропорције између појединих великих добних скупина. Особито ће процес депопулације и старења становништва доћи до изражаја на локалној, насељској разини те ће демографско изумирање насеља бити главно обиљежје.

Хрватска је донијела/усвојила низ мјера које се тичу популацијске/обитељске политике, но у стварности их се врло мало имплементира. Нагласак је стављен на повећање фертилитета док се о старењу становништва углавном размишља као о нечему што представља „проблем" заједнице: старење становништва утјече на погоршање односа броја умировљеника и броја запослених; старија популација је она која оптерећује фондове социјалне скрби и здравствене заштите па се, у циљу превладавања посљедица старења становништва, као посебно дјелотворно рјешење чини подизање старосне границе за одлазак у мировину. Међутим, аутори су мишљења да се популацијска политика која се тиче демографског старења становништва треба концентрирати на увјете живота старијих особа, тј. на квалитету старења, односно, потребно је проводити политику према старијим особама која би омогућила њихов достојанствен живот. Притом се мисли на политику у области старења становништва, односно помоћи која осигурава корисницима минимална социјална примања те им тиме пружа минимум друштвене кохезије [Parant 2008].

„С повећањем броја старих људи јавља се све већа потреба за пружањем разних облика неформалне скрби том контингенту становништва" [Nejašmić 2012: 10]. Будући да је дошло до промјене у обитељским односима (све мањи број дјеце, одвојено становање одрасле дјеце и њихових остарјелих родитеља, све чешћи облици непотпуних обитељи), старијим особама ће бити све теже наћи некога тко ће им пружити непосредну скрб [Podgorelec i Klempić 2007]. Управо стога потребно је прилагодити институционални сустав социјалне и здравствене заштите потребама старих, развити кућну његу као основну форму за пружање дуготрајне помоћи и подршке старијим особама те разне облике социјалне скрби. „Ситуација у Хрватској је слична ситуацији у већини земаља Европске уније. Држава игра релативно малу улогу у скрби о старијима, било као израван носитељ или као финанцијер" [Podgorelec i Klempić 2007: 11].

Аутори Деспот-Лучанин и сар. [2005], из анкета проведених међу старијом популацијом закључују да су старим особама најпотребније услуге здравствене скрби. Посебно се то односи на прометно изолирана, удаљена насеља гдје старије особе живе саме. Каква је доступност здравственим центрима (болницама и домовима здравља) у демографски депресивним подручјима (насеља *A* и *B* према моделу i_{ddp}) приказано је на Слици 3. Видљиво је да се чак 2.427 насеља (75%), које обиљежава демографска депресивност, налази изван домета од 15 km до здравствене установе. Међутим, издвојена насеља чине тек 8,0% становништва Хрватске. Ипак, забрињава чињеница да здравствене установе нису доступне за чак 2.069 *демографски недепресивних* насеља (класа *C*, *D* и *E*) који обухваћају 23,4% становништва Хрватске. Иако наведени простори према

изведеном моделу нису демографски депресивни, питање је до када ће, с обзиром на доминантне демографске трендове у РХ, у ту класу и спадати.

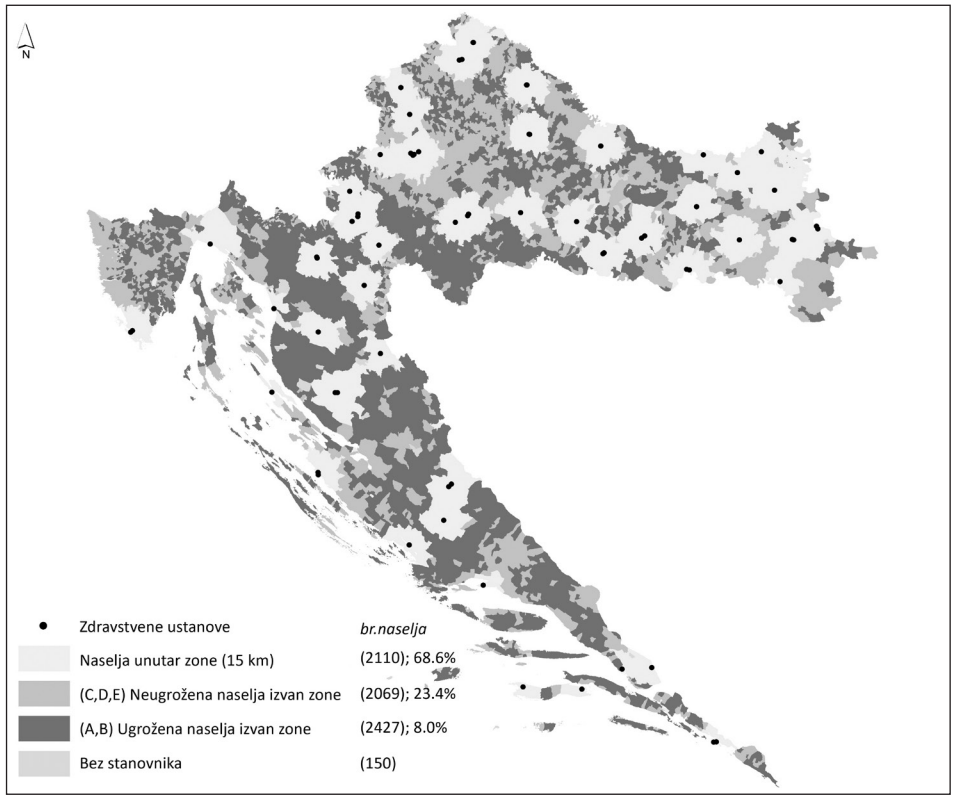

Слика 3. Размјештај здравствених установа и насеља према моделу демографске депресије

Извор: као за Таблицу 1.

Дакле, три четвртине насеља из скупине демографски депресивних налази се изван домета од 15 km удаљености од здравствених центара. Укупно, она чине 8% становништва Хрватске или 342.499 особа. Без обзира на број становника, аутори су мишљења да становништву сваког насеља требају бити доступни, ако не болница, тада дом здравља. У овом случају проблем је још и већи јер управо у тим просторима, удаљеним од здравствених центара, живи већина самачког становништва, и то старога 65 и више година. На Слици 4 преклопљен је слој општина с удјелом становништва старог 65+ у самачким кућанствима с депресивним насељима (*A*, *B*) која немају доступне здравствене установе унутар 15 km. Може се уочити да се већина депресивних насеља с недоступним здравственим установама налази унутар општина с удјелом становништва старог

65 и више година у самачким кућанствима већим од 50%. То су простори Лике, Горског котара, Бановине, Кордуна, унутрашњости Далмације, Истре и Подравине.[2]

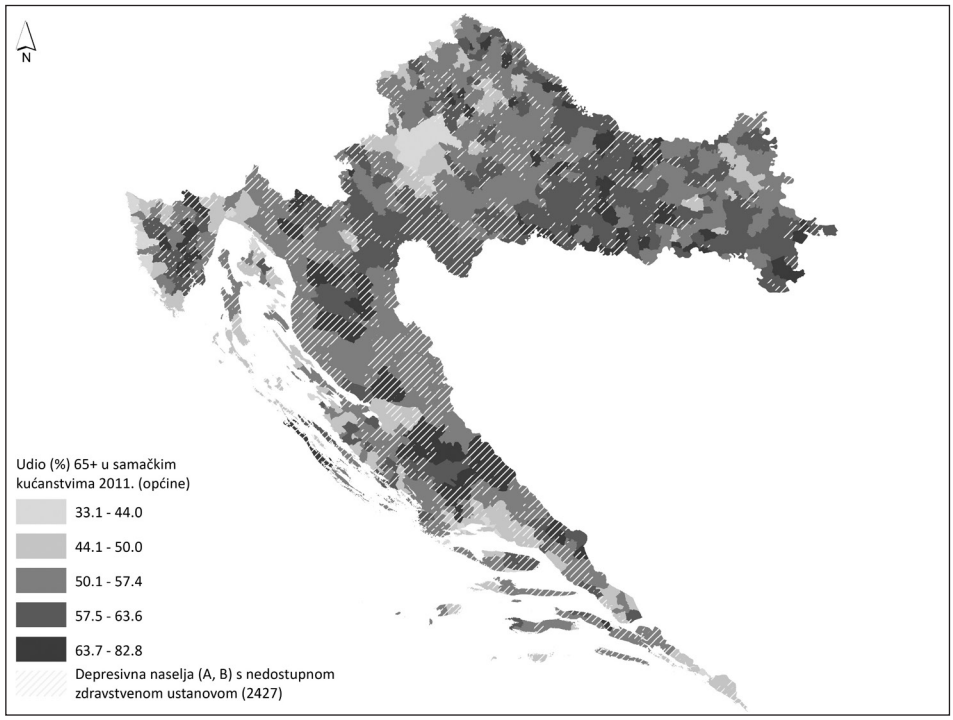

Слика 4. Удио становништва старог 65 и више година у самачким кућанствима по општинама и размјештај демографски депресивних насеља (*A* и *B* скупине) с недоступним здравственим установама у Хрватској

Извор: као за Таблицу 1.

Приликом доношења мјера популацијске политике, које би држава требала проводити на подручјима демографски депресивних насеља, потребно је водити рачуна о томе да се ради о насељима која су готово сва рурална, с врло малом густоћом насељености, готово демографски пуста, дисперзна у простору, што отежава прометну доступност, и с високим удјелом старачких самачких домаћинстава. Ту се не ради само о простору демографске него и социјалне депресије. Како ревитализирати такве просторе? Може ли се миграцијом побољшати њихова демографска слика? Очито да не, будући да је и градско становништво захваћено депо-

[2] Аутори су на карти приказали двије различите територијалне разине (општине и насеља) будући да подаци о самачким кућанствима према старости на разини насеља нису доступни.

пулацијом, денаталитетом и демографским старењем [Nejašmić i Toskić 2016]. Осим тога, у питању је рурални простор без потребне инфраструктуре. Дакле, преостаје доношење државних мјера које би омогућиле укључивање тога простора у оквире социјалне скрби (дуготрајне) и здравствене заштите, и то не само у институцијама него и код куће, како би се посљедице демографског старења и депопулације што је могуће више ублажиле, а старије особе достојанствено и квалитетно старјеле. Међутим, познато је да ни један сустав, јавни или професионални, не може преузети комплетну скрб, већ се мора ослонити на неформалну социјалну мрежу скрбништва (неинституционалну).

ЗАКЉУЧАК

Популацијска политика која се проводи у Хрватској, и то већим дијелом кроз донесене одлуке, а њеним слабим или готово никаквим остваривањем у реалном животу, углавном нема мјере за подручја за која можемо рећи да их карактеризира демографска депресија. Ради се о просторима који су демографски девитализирани, без становништва потребног за биорепродукцију, с превладавајућом старијом популацијом, а која, уз то, живи у самачким домаћинствима. Израђен је модел како би се детектирала таква подручја те из анализе произлази да она чине 50% укупних насеља која се простиру на 50% државног територија и броје 8% становништва Хрватске, односно нешто више од 324.000. Ради се о простору који се готово не може демографски опоравити нити се демографска ситуација може побољшати имиграцијом становништва. Једине мјере које се могу проводити у тим подручјима јесу мјере у подручју социјалне скрби и здравствене заштите, и то не само у институцијама него и код куће.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Akrap, Anđelko (2012). Demografska putanja u Hrvatskoj. *Časopis Matice hrvatske*, XII, 1–2: 4–25.

Despot Lučanin, Jasminka; Damir Lučanin, Mladen Havelka (2006). Kvaliteta starenja – samoprocjena zdravlja i potrebe za uslugama skrbi. *Društvena istraživanja*, 4–5(84–85): 801–817.

Gelo, Jakov; Anđelko Akrap, Ivan Čipin (2005). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske: bilanca 20. stoljeća*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.

Mrđen, Snježana (2004). Projekcije stanovništva Republike Hrvatske do 2031. godine: mogu li migracije ublažiti buduće negativne demografske trendove. *Migracijske i etničke teme*, 20(1): 63–78.

Nejamšić, Ivo (2004). *Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize*. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.

Nejamšić, Ivo (2012). Posljedice budućih demografskih promjena u Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica*, 38: 1–14.

Nejašmić, Ivo i Roko Mišetić (2004). Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001–2031. *Društvena istraživanja*, 4–5(72–73): 751–776.

Nejašmić, Ivo i Roko Mišetić (2010). Sintetički pokazatelj demografskih resursa: doprinos tipologiji hrvatskog prostora. *Hrvatski geografski glasnik*, 72(1): 49–62.

Nejašmić, Ivo i Aleksandar Toskić (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj – sadašnje stanje i perspektive. *Hrvatski geografski glasnik*, 75(1): 89–110.
Nejašmić, Ivo i Aleksandar Toskić (2016). Ostarjelost stanovništva seoskih naselja Republike Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 32(2): 191–219.
Parant, Alain (2008). Stanovništvo i populaciona politika: francuski model. *Stanovništvo*, 46(1): 7–39.
Penev, Goran (1994). Population of FR Yugoslavia by Age and Sex. *Yugoslav Survey*, 35(2): 3–30.
Podaci Vitalne statistike u razdoblju 2001–2011.
Podgorelec, Sonja i Sanja Klempić (2007). Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj. *Migracijske i etničke teme*, 23(1–2): 111–134.
Šiljeg, Silvija; Fran Domazetović i Ana Pejdo (2016). Značajke tehničke opremljenosti grada Zadra. *Geoadria*, 21(2): 237–254.
Wertheimer-Baletić, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Geofabrik. Dostupno na: https://www.geofabrik.de/data/download.html. Pristupljeno: 28. 8. 2018.
Popisi stanovništva, stanova i kućanstava (2001; 2011). Dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm. Pristupljeno: 30. 9. 2018.
Republika Hrvatska. Ministarstvo zdravstva. Zdravstvene ustanove u Republici Hrvatskoj. Dostupno na: https://zdravlje.gov.hr/arhiva-80/ministarstvo-zdravlja/zdravstvene-ustanove-u-republici-hrvatskoj/656. Pristupljeno: 28. 8. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DEMOGRAPHICALLY DEPRESSED AREAS IN CROATIA: WHAT SHOULD POPULATION POLICY BE LIKE?

by

SNJEŽANA MRĐEN
smrdjen@unizd.hr

IVAN MARIĆ
imaric1@unizd.hr

University of Zadar, Department of Geography
Franje Tuđmana 24/I, Zadar, Croatia

SUMMARY: Population aging, as well as general depopulation, represents the most important demographic process in the Republic of Croatia, which is characterized by a high degree of aging. The results of this research show that the aging process is present at a large scale in Croatia, though there are differences in the values of various indicators of population aging in relation to regional differences. The aim of this research was to identify settlements which were demographically revitalized, demographically old or demographically depressed areas among 6,606 Croatian settlements. The analysis was

made by utilizing 11 variables for 6,606 settlements (while ignoring those settlements which had no population at all): three variables related to total population change (growth rate, migration and natural change in the last intercensal period 2001–2011); seven variables related to demographic aging based on the results of 2011 census (mean age, the percentage of population aged 0–14, the percentage of population aged 65 or over, the percentage of population aged 75 or over, the percentage of population aged 80 or over, aging index, old age dependency ratio) and the demographic corrective variable related to the population of settlements in 2011. All these variables were compared to the mean values at the level of the Republic of Croatia in order to generate the model of demographically depressed areas (i_{ddp}): extremely depressed areas, weakly depressed areas, areas of the impending demographic depression, non-depressed areas and extremely non-depressed areas. Additionally, the use of GIS tools allowed the analysis of distance between demographically old settlements and healthcare centres, which provided information about whether those settlements were isolated or not according to the given standard of distance. The results show that a relatively better demographic situation is present in continental areas and coastal areas near larger cities. Most settlements in those areas belong to the non-depressed group or the group of the impending depression. Demographic situation is especially unfavourable in Karlovac County, Sisak-Moslavina County and the interior of Dalmatia and Istria. In other words, there are 3,300 settlements in Croatia characterized by demographic depression, which is equal to 50% of the total number of settlements. Those settlements take up 50% of Croatia's total area and 8% of its total population (324,000). All these settlements have rural characteristics, they are poorly populated and spatially isolated. As much as three-quarters of those settlements are outside of their respective healthcare centres within 15-kilometre range. Additionally, nearly three-quarters of those settlements are characterized by the latest stage of demographic aging (most advanced demographic age). In many of those settlements, age pyramids have been inverted due to a significant reduction in their population as well as a high degree of aging. Those settlements can no longer (bio) dynamically regenerate. Those areas can no longer be revitalized by means of immigration either. Instead, it is necessary for the state to engage in providing (long-term) social and health care, not merely in its own institutions, but in people's homes as well, in order to ameliorate the effects of demographic aging and depopulation and to provide the elderly population with quality and dignity in their old age.

KEYWORDS: population aging, model of demographically depressed areas, population policy, settlements, Croatia

UDC 314(497.6 Republika Srpska)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867701P
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

КАРАКТЕРИСТИКЕ ХИПСОМЕТРИЈСКОГ РАЗМЈЕШТАЈА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

АЛЕКСАНДРА ПЕТРАШЕВИЋ
aleksandra.petrasevic@pmf.unibl.org

АЛЕКСАНДАР МАЈИЋ
aleksandar.majic@pmf.unibl.org

Универзитет у Бањој Луци
Природно-математички факултет
Студијски програм географија
Др Младена Стојановића 2
Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина

САЖЕТАК: Становништво је најзначајнији фактор социо-економског развоја Републике Српске. Просторни размјештај становништва је посљедица вишедеценијских историјских, социо-економских, политичких, насеобинских и демографских фактора. Утицај појединих фактора условио је неравномјеран размјештај становништва и различиту хипсометријску насељеност. У раду је анализиран размјештај становништва по хипсометријским зонама. Анализирао се удио површина и броја становника да би се добила просјечна густина насељености. Издвајањем хипсометријских зона са већом или мањом концентрацијом становништва добије се просторна поларизација Републике Српске.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: становништво, Република Српска, хипсометријски размјештај, просторна поларизација

Територија Републике Српске одликује се просторном хетерогеношћу која се манифестује израженом дисперзијом становништва. Скоро 2/3 становништва Републике Српске концентрисано је у западном дијелу, између Брчко Дистрикта и Новог Града. Према резултатима Пописа из 2013. године на територији западно од Брчко Дистрикта живи 734.737 становника или 63%. Ако западном дијелу Српске припојимо општине

крајњег сјевероистока (Бијељина, Зворник, Лопаре и Угљевик), долази се до закључка да у сјеверном дијелу Републике Српске живи скоро 80% становништва.

Дјеловањем различитих фактора у двадесетдвогодишњем међупописном периоду на територији Републике Српске десила се просторно-демографска поларизација и територијални преразмјештај становништва. У односу на 1991. годину, простор Републике Српске смањио је број становника за око 25%. На смањење броја становника утицале су негативне компоненте демографског раста, попут: ниског фертилитета, повећања смртности, изражене емиграције становништва и демографског старења. Тако је у међупописном периоду (1991–2013) само девет општина и градова регистровало повећање становништва [Маринковић и Мајић 2015: 398].

Историјско насљеђе оставило је снажан печат на насеобински систем, положај, тип и мрежу насеља на простору Републике Српске. Такође, један од основних фактора данашње дистрибуције становништва је утицај културних кругова и дешавања током посљедње декаде 20. вијека. Одбрамбено-отаџбински рат (1992–1995) изазвао је талас присилних миграција и висок степен редистрибуције становништва према етничком принципу [Маринковић и Мајић 2015: 399].

У овом раду су коришћени подаци Пописа становништва из 2013. године, који је обављен послије 22 године, а према којима је на територији Републике Српске било 1.170.342 становника.

Дистрибуција надморских висина добијена је примјеном „Дигиталног елевационог модела" (DEM-a) у софтверској апликацији *QGIS*. Том приликом коришћена је просјечна надморска висина насељеног мјеста, тачније аритметичка средина свих хипсометријских тачака на растерском моделу терена.

УТИЦАЈ РЕЉЕФА КАО ФАКТОРА ПРОСТОРНЕ ДИСТРИБУЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Територијални размјештај и просторну дистрибуцију становништва Републике Српске детерминишу међусобно повезани физичкогеографски, социо-економски и историјско-политички, а посебно демографски фактори. У физичкогеографском погледу, рељеф се јавља као примарни фактор размјештаја становништва. Низијска и брежуљкаста подручја, као и долински и котлински системи, утицали су на значајнију концентрацију становништва и насеља [Маринковић и Мајић 2015: 399].

Утицај рељефа на размјештај становништва, може се сагледати преко односа хипсометријске расподјеле територије и броја становника на тој висинској зони.

Рељеф има значајну улогу на формирање климатских, хидролошких, биогеографских и педолошких елемената, што је утицало на размјештај како становништва тако и насеља и привредних активности овога простора.

Равничарско-брежуљкасти рељеф, карактеристика је сјеверног, перипанонског дијела Републике Српске. Добра саобраћајна повезаност урбаних центара, пружа повољне услове за већу концентрацију становништва. У овој регији је и највећа дистрибуција становништва и центара већег хијерархијског значаја. Сеоска насеља су демографски велика, већином низног типа уз саобраћајнице или ријечне токове.

Планинско-котлинска област заузима највећи дио територије Српске. Највећи дио ове области налази се у источном дијелу Републике Српске. У западном дијелу Српске, планинско-котлинској области припада Горњосанско-пливска регија. Планинско-котлинска морфолошка цјелина пружа скромније услове за концентрацију становништва. Градска насеља су мања, углавном су се развила на широким ријечним терасама и у котлинским проширењима којима отичу ријечни токови и пролазе важније саобраћајнице. Ријечни токови су предиспонирали саобраћајне комуникације и у тим зонама је највећа концентрација становништва. Сеоска насеља су дисперзно размјештена у простору, разбијеног типа и са мањом концентрацијом становништва. На вишим планинама, становништво је више концентрисано на јужној страни. Мрежа насеља је уситњена, с великим бројем засеока и мањих насеља.

Ниска Херцеговина, тј. простор херцеговачких Хумина, захвата појас Поповог и дијела Љубињског поља. Овај дио Српске одликује се специфичностима у насеобинском систему, који се огледа у великој концентрацији становништва у урбаним зонама и израженом депопулацијом у руралним подручјима. Размјештај насеља и становништва је по рубовима крашких поља [Мајић и Маринковић 2016: 58].

ОБИЉЕЖЈА ХИПСОМЕТРИЈСКОГ РАЗМЈЕШТАЈА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Анализа висинског размјештаја становништва и насеља има вишеструк значај, прије свега на анализу природних услова егзистенције становништва, проучавању економичности привређивања као и просторног планирања, организације мреже културних, просвјетних, здравствених установа и сл.

Висинска зона до 200 m н.в. обухвата сјеверни дио Републике Српске, уз државну границу са Републиком Хрватском, од Новог Града до Бијељине. Овој зони припада цијела Семберија, Посавина, Лијевче поље, као и доњи токови ријека Уне и Босне. На овом подручју је изражена концентрација становништва. На 4.389,8 km^2 (17,8%) територије живи нешто више од 40% становништва Републике Српске. Густина насељености је знатно изнад Републичког просјека и износи 114 ст./km^2.

У зони до 100 m н.в. налазе се четири градска насеља Брод, Шамац, Градишка и Бијељина гдје у 146 насеља живи 165.341 становник (14% популације). Укупна површина овог простора је 1.269,2 km^2, или 5% територије РС, са просјечном густином насељености од 130 становника по km^2. Ова зона је и најгушће насељени висински појас у Српској.

Табела 1. Удио површина, броја насеља, броја становника и густине насељености у Републици Српској по висинским зонама, према Попису становништва 2013. године

Просјечна надморска висина насељеног мјеста (m)	Површина (km²)			Број насеља			Број становника			Густина насељ. (ст./km²)
	Апс.	%	∑	Апс.	%	∑	Апс.	%	∑	
< 100	1.269,2	5,2	5,2	146	5,3	5,3	165.341	14,1	14,1	130,3
101–200	3.120,6	12,7	17,8	344	12,5	17,8	308.246	26,3	40,5	98,8
201–300	3.205,0	13,0	30,8	334	12,1	29,9	312.517	26,7	67,2	97,5
301–400	2.083,6	8,5	39,3	239	8,7	38,6	98.188	8,4	75,6	47,1
401–500	1.464,1	5,9	45,2	212	7,7	46,3	66.150	5,7	81,2	45,2
501–600	1.346,6	5,5	50,7	191	6,9	53,2	67.837	5,8	87,0	50,4
601–700	1.657,7	6,7	57,4	248	9,0	62,2	39.490	3,4	90,4	23,8
701–800	1.453,8	5,9	63,3	219	7,9	70,1	15.139	1,3	91,7	10,4
801–900	1.833,0	7,4	70,8	207	7,5	77,6	43.050	3,7	95,4	23,5
901–1.000	2.153,5	8,7	79,5	215	7,8	85,4	24.491	2,1	97,4	11,4
1.001–1.100	1.698,9	6,9	86,4	155	5,6	91,1	17.485	1,5	98,9	10,3
1.101–1.200	1.376,1	5,6	92,0	118	4,3	95,4	8.698	0,7	99,7	6,3
1.201–1.300	902,8	3,7	95,6	69	2,5	97,9	2.403	0,2	99,9	2,7
> 1.300	1.075,4	4,4	100,0	59	2,1	100,0	1.307	0,1	100,0	1,2
УКУПНО	24.640,3	100	–	2.756	100	–	1.170.342	100	–	47,5

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године – резултати по насељеним мјестима, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.

У хипсометријској зони између 100 и 200 m н.в. налази се девет градских насеља: Козарска Дубица, Модрича, Дервента, Лакташи, Костајница, Приједор, Угљевик, Прњавор и Добој. Овој зони припадају већи број бањалучких, бијељинских, приједорских и лакташких периурбаних насеља са израженом концентрацијом становништва. Просјечна густина насељености је мања у односу на најнижи хипсометријски појас и износи 99 ст./km^2. Учешће површине и броја становника је знатно веће. На површини од 3.114,8 km^2 (око 13% територије), налази се 344 насеља у којима живи 308.246 становника, тј. нешто више од четвртине популације.

Јужно од ове зоне, простире се брежуљкасто подручје, испресјецано котлинским долинама и ријечним терасама. Овај хипсометријски појас заузима: средишње дијелове Бањалучке регије, већину регије Приједор, Добојско-теслићки крај, обронке Озрена и Мајевице, доње Подриње, Бирач, те простор Поповог поља и херцеговачких Хумина. У овој висинској зони присутна је демографско-хипсометријска зоналност. Повећањем надморске висине, смањује се удио популације.

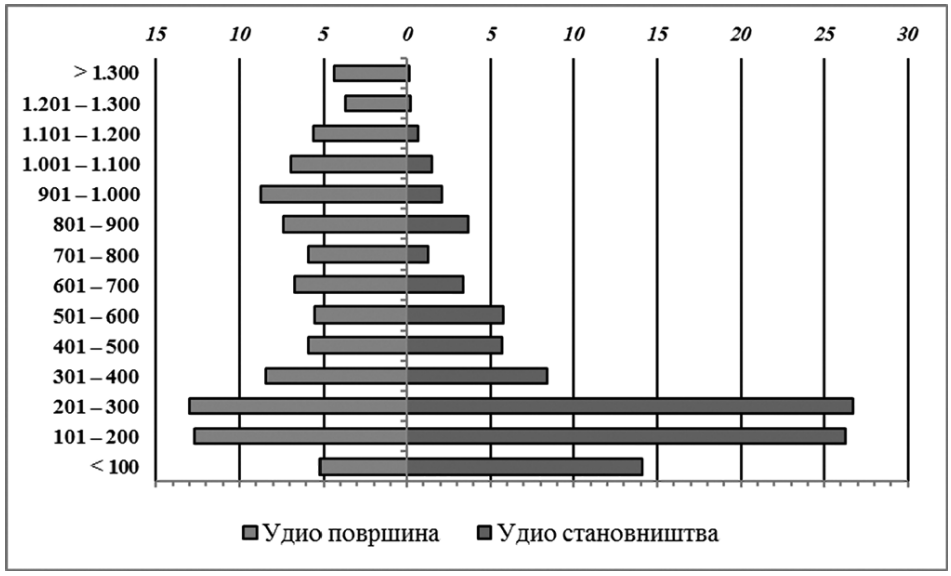

Графикон 1. Удио површина и становништва Републике Српске према висинским зонама (у %)

У зони од 200 до 300 m н.в живи 26,7% популације у 334 насеља Републике Српске, гдје је просјечна густина насељености 97 ст./km^2. Највећи удио територије (око 13%) је у овој висинској зони. Ту је смјештен највећи град Републике Српске, са 180.053 становника. Поред Бање Луке, у овој зони налазе се и градска насеља: Нови Град и Зворник.

У зони изнад 300 m н.в. број становника значајно опада. Између 300 и 400 m н.в. налази се 239 насељених мјеста од којих су само два градска: Вишеград и Котор Варош. Ова хипсометријска зона има 98.188 становника, са просјечном густином насељености 47 ст./km^2, која је на нивоу републичког просјека.

У интервалу између 400 и 500 m н.в. смјештено је 212 насеља од којих су четири градска насеља: Милићи, Рудо, Сребреница и Требиње, у којем живи преко 1/3 популације у овој зони (66.150 становника). Густина насељености насеља између 300 и 400 m н.в. је нешто нижа од републичког просјека и износи 45 ст./km^2.

Подручје Горњосанско-пливског региона, обронака Влашића, Узломца, Борја, највише дијелове Козаре, Мајевице, највећа пространства у источном дијелу Српске, тачније дијелове херцеговачких Рудина, романијски крај, горњи ток ријеке Дрине, обухватају простор између 500 и 1.000 m н.в. Ова зона обухвата највећи дио територије Републике Српске. Повећањем надморске висине, удио популације се смањује, изузев зоне од 501 до 600 m н.в, гдје се налази 191 насељено мјесто, међу којима су административна средишта општина: Шипово, Фоча, Билећа, Љубиње,

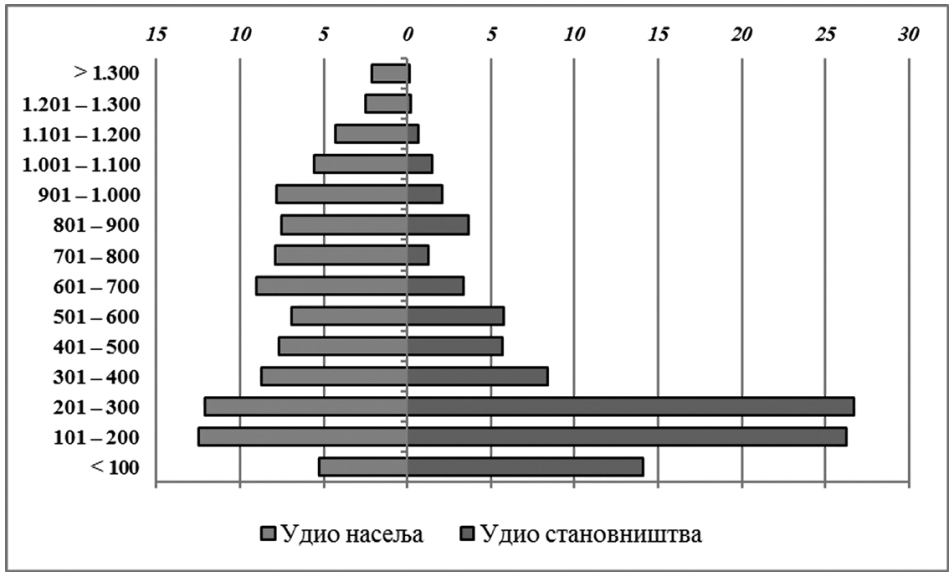

График 2. Удио насеља и становништва Републике Српске према висинским зонама (у %)

Источно Ново Сарајево и Источна Илица, са 67.837 становника, са просјечном густином насељености од 50 ст./km^2, као и хипсометријске скале од 801 до 900 m н.в., гдје је смјештено 207 насеља, средишта општина: Власеница, Кнежево, Соколац и Пале. Изузетно ријетка насељеност је у хипсометријском интервалу од 701 до 800 m н.в., гдје просјечна густина насељености износи свега 10 ст./km^2, као и у појасу од 901 до 1.000 m н.в, гдје је просјечна густина 11 ст./km^2.

Зона преко 1.000 m н. в., обухвата површину од 5.053,2 km^2, што чини петину територије Републике Српске у којем има 401 насеље са 27.733 становника, са изузетно ријетком густином насељености од 5 ст./km^2. Ова зона обухвата планински простор високе Херцеговине, општине Гацко, Калиновик, Невесиње и Фочу, највиши дијелови сарајевско-романијског платоа, већи дио Општине Хан Пијесак. У западном дијелу, овој области припадају највиши врхови уз саму ентитетску границу са Федерацијом БиХ. Изнад 1.300 m н.в. насељеност је изузетно мала, свега 1,2 ст./km^2. То су насеља на највишим планинама у Српској: Маглић, Волујак, Зеленгора и Јахорина.

На основу детаљне анализе дошло се до закључка да је највећи проценат становништва Републике Српске распрострањен у зони до 300 m н.в. У том подручју (око 30% републичке територије), живи 786.104 становника, што представља 67% становништва. Ту су смјештени највећи урбани центри: Бања Лука, Бијељина, Приједор, Градишка, Дервента, Зворник и др. Повећањем надморске висине, удио популације се смањује,

изузев зоне од 501 до 600 m н.в, гдје се налазе административна сједишта општина: Шипово, Фоча, Билећа, Љубиње, Источно Ново Сарајево и Источна Илица, као и хипсометријске скале од 801 до 900 m н.в., гдје су смјештена средишта општина: Власеница, Кнежево, Соколац и Пале.

Хипсометријска дистрибуција популације указује на изражене диспаритете између западног и источног дијела Републике Српске. Због низијског рељефа у западном дијелу, већина урбаних центара смјештена је управо у зонама низијског и брежуљкастог рељефа. У источном дијелу Српске, положај и мрежа насеља условљени су рељефном конфигурацијом, тако да је већина становништва концентрисана у мањим насељима планинског карактера. У западном дијелу Републике Српске постоји корелација у хипсометријској дистрибуцији насеља и становништва. У висинској зони до 300 m н.в. смјештено је скоро 2/3 насеља и 82% популације. Након 300 m н.в. евидентно је смањење учешћа у обје категорије. Простор изнад 900 m н.в. готово је ненасељен.

Супротна насеобинско-демографска слика је у источном дијелу Републике Српске. Због изражене вертикалне рашчлањености рељефа, у овој зони присутна је већа хипсометријска дисперзија становништва и насеља. Иако са најмањим бројем насељених мјеста, висински појас до 100 m н.в. представља зону највеће концентрације становништва. На два процента територије, живи око 17% становништва, првенствено захваљујући Граду Бијељини и већим семберским насељима. Значајнија концентрација становништва је у зонама 100–200 и 400–600 m н.в. У овом дијелу Републике Српске доминира уситњена мрежа насеља разбијеног типа. Градска насеља су мања, изузев регионалних и субрегионалних центара попут: Бијељине, Требиња, Источног Сарајева, Зворника и Фоче. За разлику од западног дијела Српске, највећа концентрација насеља је у зони између 600 и 1.000 m н.в., што је дијаметрална супротност западном дијелу. Највећи број ових насеља налази се на простору горњег Подриња, Вишеграда, фочанско-горажданског краја, те појаса херцеговачких Хумина и Рудина.

Од укупног становништва смјештеног западно од Дистрикта Брчко, чак 82% живи у висинском појасу до 300 m н.в. док је на истоку, у тој истој зони настањено свега 41% популације. Дакле, у источном дијелу Српске уочава се равномјернија дистрибуција становништва, док је у западном дијелу изражена хипсометријска поларизација с наглашеном концентрацијом на нижим надморским висинама.

Највећи број насељених мјеста у Републици Српској припада категорији патуљастих и малих насеља. Од укупног броја насељених мјеста (2.756), у њих 229 или 8,3% није пописан ни један становник. Број патуљастих насеља је изузетно висок. У 45,6% патуљастих насеља живи само три процента популације Републике Српске. Ако се патуљастим насељима додају насеља без становништва, долази се до податка да је у Српској тек свако друго насеље веће од 100 становника (54%). О типичном процесу просторно-демографске поларизације говори чињеница да у 78 насеља (2,8%) која спадају у ред великих (имају више од 2.000 становника), живи 50,8% популације Републике Српске.

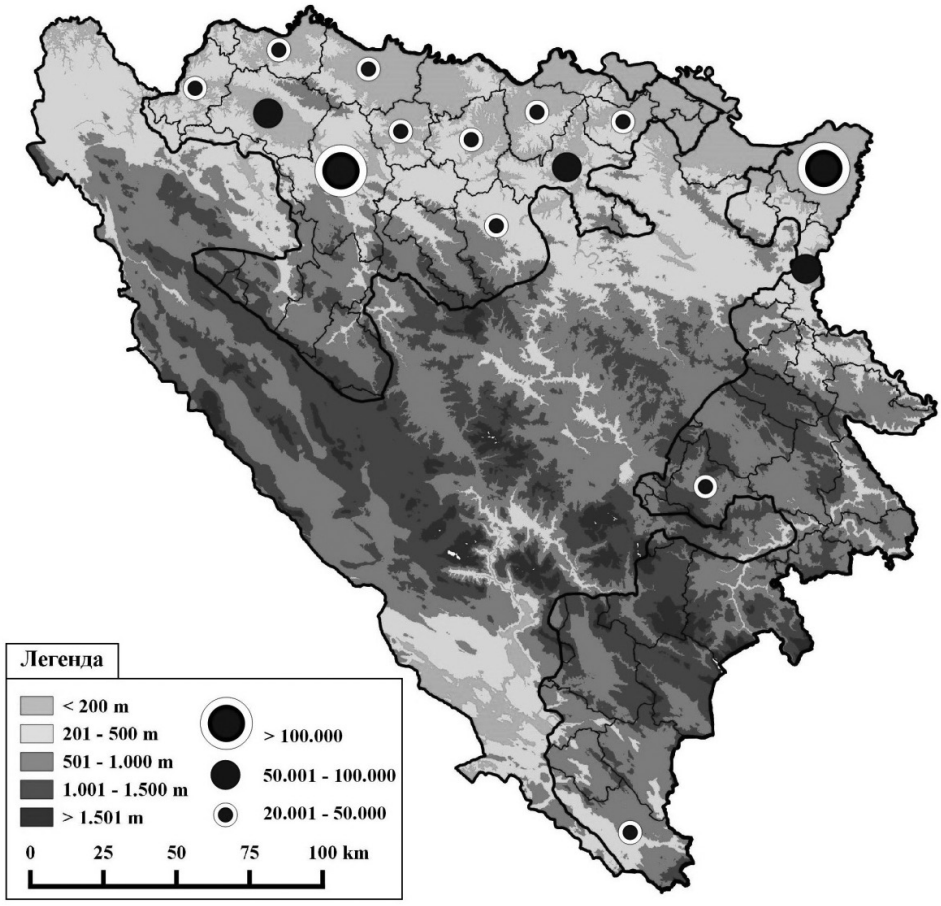

Карта 1. Хипсометријски размјештај становништва у већим урбаним центрима Републике Српске према Попису становништва из 2013. године

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Дистрибуција становништва представља фундаментални индикатор и полазну основу за прављење стратегија и планова функционалне одрживости простора. У нестабилним геополитичим условима пражњење ових простора треба посматрати и као питање од националног значаја [Мајић и Маринковић 2016: 58].

У погледу размјештаја становништва и густине насељености, Република Српска је изразито хетерогено подручје с наглашеним регионалним и унутаррегионалним разликама. Једна од основних карактеристика дистрибуције становништва је просторно-демографска поларизација са дисперзним типом размјештаја популације. Интеррегионална диференцијација становништва показује знатно веће учешће популације у западном,

него у источном дијелу Републике Српске. На приближно истој територији, западно од Дистрикта Брчко живи 63% становништва Републике Српске, док је у источном дијелу знатно нижи степен концентрације становништва. Овакав неуравнотежен просторни размјештај становништва оставља негативне посљедице на укупан друштвено-економски развој [Мајић и Маринковић 2016: 75].

Према резултатима Пописа становништва из 2013. године, просјечна густина насељености Републике Српске износи 47 ст./km^2 са израженим регионалним и унутаррегионалним диспаритетима. Алармантно звучи податак да преко 12% територије Републике Српске има обиљежја пустињског карактера. На простору Републике Српске 229 насеља је без становника. Преко 35% територије Републике Српске има просјечну густину насељености испод 5 ст./km^2.

Просјечна надморска висина највећег броја општина и градова у Српској је између 500 и 1.000 m н.в. На простору између 500 и 1.000 m н.в., 118 насеља је без становника (4,3% насеља). Највећи број становништва (скоро 50%) сконцентрисан је у зони од 200 до 500 m н.в. Утицај хипсометрије огледа се и у размјештају насеља без становништва. До 500 m н.в. 37 насеља су без и једног пописаног становника (1,3% насеља), док је у зони изнад 1.000 m н.в. свако шесто насеље (74 насеља) без пописаног становника (око 18% насеља).

Хипсометријска дистрибуција популације указује на изражене диспаритете између западног и источног дијела Републике Српске. Због нижих надморских висина у западном дијелу, већина урбаних центара смјештена је управо у зонама низијског и брежуљкастог рељефа. У источном дијелу Српске положај и мрежа насеља условљени су рељефном конфигурацијом, тако да је већина становништва сконцентрисана у мањим насељима планинског карактера.

Подударност хипсометријске дистрибуције и економског развоја општина и градова огледа се у чињеници да се седам општина које спадају у категорију изразито неразвијених налазе на већој надморској висини од 1.000 m н.в. На другој страни, девет локалних заједница са просјечном надморском висином испод 300 m н.в. улазе у категорију развијених општина [Мајић и Маринковић 2016: 75].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Мајић, Александар и Драшко Маринковић (2016). Хипсометријски размјештај становништва Републике Српске. *Гласник/Herald, Географско друштво Републике Српске*, XX: 57–76.

Маринковић, Драшко и Александар Мајић (2015). Просторна дистрибуција становништва Републике Српске према резултатима пописа 2013. године. *Зборник радова 4. Српског конгреса географа са међународним учешћем*. Универзитет у Београду, Географски факултет, 397–402.

Сретеновић, Љубинко (1972). Картографски метод проучавања хипсометријског размештаја становништва и насеља, *Зборник радова Географског института ПМФ*, XIX: 47–61.

Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године – резултати по насељеним мјестима, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.

Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године (2017). Резултати по насељеним мјестима, Републички завод за статистику Републике Српске. Бања Лука.

Уредба о насељеним мјестима која чине подручје јединице локалне самоуправе. *Службени гласник Републике Српске*, 4/10; 26/11; 74/12.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (prvi rezultati – statistički bilten 220). Republički zavod za statistiku SR Bosne i Hercegovine. Sarajevo, maj 1991.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CHARACTERISTICS OF HYPSOMETRIC DISTRIBUTION OF POPULATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

ALEKSANDRA PETRAŠEVIĆ
aleksandra.petrasevic@pmf.unibl.org

ALEKSANDAR MAJIĆ
aleksandar.majic@pmf.unibl.org

University of Banja Luka
Faculty of Sciences
Department of Geography
Mladena Stojanovića 2
Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina

SUMMARY: The territory of the Republic of Srpska is characterized by spatial heterogeneity which is manifested by significant dispersion of the population. Based on detailed analysis, it was concluded that the largest percentage of the population of the Republic of Srpska is widespread in the zone up to 300 m above sea level. This area (about 30% of the republic territory) has 786,104 inhabitants, which represents 67% of the population. Hypsometric distribution of population indicates significant disparities between western and eastern parts of the Republic of Srpska. Due to lower altitude in the western part, most of the urban centres are located in the zones of lowland and rolling hills. In the eastern part of the Republic of Srpska, position and settlement networks are conditioned by relief configuration, so that the majority of the population is concentrated in small mountain villages.

KEYWORDS: population, the Republic of Srpska, hypsometric distribution, spatial polarization

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ (Вурден, Холандија, 1983). Доцент на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала (2007), мастерирала (2008) и докторирала на ДГТХ (ПМФ, УНС) (*Утицај температуре ваздуха на сезоналност морталитета у Новом Саду*). Ужа научна област интересовања јој је демографија. Члан је неколико истраживачких група на више пројеката финансираних од стране надлежних министарстава и фондова ЕУ. Члан је Уредништва часописа *Geographica Pannonica*. Члан је ДДС, ЕАПСЕ и СДВ. Изводи вежбе на предметима: Географија становништва, Демографски модели и Историјска демографија.

Важније књиге: *Географија становништва* (коаутор), Нови Сад 2016.

ИВАНА БЛЕШИЋ (Нови Сад, 1975). Ванредни професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

На ДГТХ (ПМФ УНС) магистрирала 2007. (*Туристичка валоризација хотелијерских објеката у Новом Саду*) и докторирала 2010. (*Квалитет хотелских услуга као фактор тржишног позиционирања у бањама Западноморавске бањске зоне*). Ванредни је професор на групи предмета из области хотелијерства на ДГТХ (ПМФ, УНС). Аутор је два уџбеника, једног приручника и преко 100 научних и стручних радова из области туризма и хотелијерства, с посебним освртом на примену статистичких метода у истраживању квалитета услуге у хотелијерству.

Важније књиге: *Bezbednost hrane – primena HACCP sistema u ugostiteljstvu i hotelijerstvu*, Novi Sad 2012; 2016 (коаутор); *Менаџмент квалитета у туризму и хотелијерству*, Нови Сад 2017.

МИРЈАНА БОБИЋ (Београд, 1960). Социолошкиња и демографкиња; професор Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала, магистрирала, и докторирала (2003) на Одељењу социологије ФФ УБг (*Транзиција партнерства – студија случаја у Београду*). Држи предавање из предмета: Социјална демографија, Демографија партнерства и рађања, Савремене миграције, Изазови савремене породице, Савремена породица као изазов, Савремени популациони изазови на основним, мастер и докторским студијама на ФФ УБг. Коауторка је бројних монографских публикација ИСИ ФФ УБг, као и чланака у водећим часописима у земљи и иностранству.

Важније књиге: *Brak ili/i partnerstvo: demografsko sociološka studija*, Beograd 2003; *Postmoderne populacione studije: demografija kao intersekcija*, Beograd 2013; *Бескућници*, Београд 2014; *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade* (koautor), Beograd 2016.

САЊА БОЖИЋ (Нови Сад, 1989) доцент на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2012. и мастерирала 2013. године. Звање доктора геонаука (туризам) стекла је 2016. (*Утицај личности туристе на бренд дестинације и туристичко понашање на примеру локалитета културне руте*) на ДГТХ (ПМФ, УНС). Држи предавања и вежбе из предмета: Психологија у туризму, Менаџмент туристичке дестинације, Маркетинг истраживања итд. Област научног истраживања јој је брендирање туристичке дестинације, психологија у туризму и културни туризам из којих има објављено преко 40 научних радова.

ЖЕЉКА БУТУРОВИЋ (Сплит, 1973). Научни сарадник у Центру за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду.

Дипломирала психологију (2001) на Универзитету Карнеги-Мелон (Питсбург). Магистрирала (2006) и докторирала (2009) психологију на Универзитету Колумбија у Њујорку (САД). Области истраживања: породица, доношење одлука, рационалност, бихејвиорална економија, морална и политичка психологија, идеологија. Члан је APS-а.

ПЕТАР ВАСИЋ (Смедерево, 1980). Доцент на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао је на ГФ УБг. Магистарску тезу из демографије одбранио на ЕФ УБГ (2010). Докторирао 2016. на ГФ УБг (*Старост као демографска одредница потрошње домаћинстава у Србији*). Запослен је на ГФ УБг од 2006. године у звању асистента. У звање доцента произведен је 2016. Области истраживачког рада су му популациона политика, становништво као чинилац економских феномена и пројекције становништва. Учествовао на више научних и стручних скупова и конференција. Члан је СГД и ДДС.

МИЛИЦА ВЕСКОВИЋ АНЂЕЛКОВИЋ (Краљево, 1982). Социолошкиња. Асистент на Одељењу Социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Од 2017. је асистент на Одељењу Социологије на ФФ УБг. Ужа научна област: социологија.

Важније књиге: *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd 2016 (коаутор).

ГОРДАНА ВОЈКОВИЋ (Скопље, 1957). Ванредни професор Географског факултета, Универзитета у Београду.

Дипломирала 1981, магистрирала 1990. и докторирала 2002. на ГФ УБг (*Основе демографске регионализације Србије*). Научну каријеру започела је 1988. у ГИ „Јован Цвијић" (САНУ), где је 2004. стекла звање научног сарадника. У звање доцента на ГФ УБг изабрана је 2005, а у звање ванредног професора 2011, у звање редовног професора 2016. Ангажована је у извођењу наставе на студијској групи Демографија из предмета: Историјска демографија и Демографски развитак Србије и суседних земаља и Примењена демографија на студијској групи Просторно планирање. Област научног интересовања везана је за науку о становништву: историјска демографија, демографски аспекти регионализма, демографски развитак Србије и суседних земаља. Учествовала је у реализацији и руководила тимом за израду студија демографског развоја за Стратегију просторног развоја Републике Србије 2009–2013–2020. и Просторног плана Републике

Србије 2010. Члан је Одбора за проучавање становништва САНУ, СГД и ДДС итд.

Важнија дела: *Смртност становништва Београда*, Београд 1992; *Становништво као елеменат регионализације Србије*, Београд 2007; *Policy Scenario Demographic and Migration Trends of the Future*: (*case study Šumadija and Pomoravlje*) / *Politika scenarija: demografski i migracioni trendovi u budućnosti*: (*primer Šumadije i Pomoravlja*), Beograd 2015 (коаутор).

ГОРДАНА ВУКСАНОВИЋ (1961). Професор социологије на Високој пословној школи струковних студија у Новом Саду.

Дипломирала 1985. (*Демографске промене у општини Сечањ од 1961. до 1981*) и магистрирала 1985. (*Старачка пољопривредна домаћинства у градској заједници општина Нови Сад*) и докторирала 1994. (*Домаћинства и породични односи повратника са рада у иностранству*) на ФФ УБг. У звање редовног професора изабрана је 2006. године на ФФ УНС. Области интересовања и истраживања: методологија социолошких истраживања, демографске структуре и процеси, старење становништва, миграциона кретања: радници на раду у иностранству, повратници, избеглице, развој и структура запослености, социологија породице.

Важније књиге: *Stari seljaci: studija o staračkim poljoprivrednim domaćinstvima u opštini Novi Sad*, Novi Sad 1994; *Jugoslovenske izbeglice: između želje i mogućnosti za povratkom*, Novi Sad 2001; *Porodica u Vojvodini na početku trećeg milenijuma*, Novi Sad 2005; *Студенти и реформа високог образовања*, Нови Сад 2008 (коаутор); *Učenici u Vojvodini – ocene međuetničkih odnosa*, Novi Sad 2008; *Poplave: uzroci, posledice i postupci za njihovo istraživanje: Jaša Tomić 2005*, Zrenjanin 2011; *Природне катастрофе у свести становништва и спремност за суочавање с њима*, Нови Сад 2017. (коаутор).

АНА М. ГАВРИЛОВИЋ (1944). Професор на Факултету за медије и комуникације на Универзитету Сингидунум у Београду.

Дипломирала на Смеру за социјални рад и социјалну политику, магистрирала 1986. (*Социјални рад и политика информисања радних људи и грађана у самоуправном развоју друштвене бриге о деци*) и докторирала 1997. (*Родитељство, систем друштвене бриге о деци и улоге локалне заједнице*) на ФПН УБг. Била је гостујући професор на ФПН УБЛ. Члан је Одбора за проучавање становништва САНУ. Од 2006. до 2010. била је предавач на постдипломском студију на ФПН у Сарајеву, ФФ УБЛ и ФДН у Гетеборгу. Била је ангажована и на ФФ УНС и ФФ у Тузли. Од школске 2011/2012. године ангажована је на Департману за социјални рад ФМК УС. Објавила је бројне радове из социјалне политике, социјалног развоја и планирања и социјалног рада у васпитно-образовним установама.

Важније књиге: *Систем друштвене бриге о деци у Србији: развој и перспективе*, Београд 1998; *Информатор о правима и институцијама у систему друштвене бриге о деци Србије*, Београд 1998; *Обнављање становништва Србије и популациона политика државе и локалне самоуправе*, Београд 1999 (коаутор); *Предшколске установе у Србији: 1843–2000*, Београд 2001; *Социјална политика*, Бања Лука 2005; *Socijalni razvoj i planiranje*, Banja Luka 2009 (коаутор); *Socijalni rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama*, Banja Luka 2014 (коаутор); *Menadžment u sistemu socijalne zaštite*, Banja Luka 2015; *У сусрет стандардима социјалног рада у основним школама*, Бања Лука 2016.

МАРКО ГАЉАК (Смедерево, 1987). Истраживач-сарадник у Институту друштвених наука у Београду.

Дипломирао је 2011. на ГФ УБг (*Однос државе према демографском развоју – Пример САД*), где је и мастерирао у области демографије 2014. (*Морталитет у Србији и Европској унији – Компаративна анализа*). Мастер студије при УБг завршио је 2017. (*Примена програмског језика R у рачунарској анализи друштвених мрежа – Пример избора у Србији 2016*). Био је демонстратор на ГФ УБг (2014–2015) (Пословна статистика и Рачунарство). Од 2018. ради у ИДН као истраживач-сарадник.

ВЕРА С. ГЛИГОРИЈЕВИЋ (Ужице, 1970). Доцент на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала, магистрирала, и докторирала 2012. (*Економско-географске и демографске промене аграрног простора Србије*) на ГФ УБг и стекла академско звање доктора демографије. У научноистраживачком раду усмерена је на проучавање људског капитала, тржишта рада и економских последица демографских промена. Учествовала на више научних и стручних скупова и конференција у земљи и иностранству. Члан је СГД, ДДС и ЕДЕД (ESPE).

Важнија дела: *Policy Scenario Demographic and Migration Trends of the Future: (case study Šumadija and Pomoravlje) / Politika scenarija: demografski i migracioni trendovi u budućnosti: (primer Šumadije i Pomoravlja)*, Београд 2015 (коаутор).

МИРЈАНА ДЕВЕЦИЋ (Београд, 1959). Редован професор Географског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала (1982) и магистрирала (1988) у области туризмологије на ПМФ УБг. Докторирала 1999. године на ГФ УБг (*Туризам као фактор промена у развоју, размештају и структурама становништва Црногорског приморја*). Изводи наставу на предметима: Природно обнављање становништва и Демографске структуре на Одсеку за демографију; Становништво и туризам на Одсеку за туризмологију. Такође изводи наставу из истих области на мастер и докторским студијама. Професионално је усмерена на изучавање репродукције становништва, демографског старења, социо-економских структура становништва, веза између развоја туризма и демографског развитка и значаја информатике за демографију. Члан је редакције часописа *Становништво* и *Демографија*, председништва ДДС, Одбора за проучавање становништва САНУ, међународне асоцијације ДемоБалк са седиштем у Грчкој.

Важнија дела: *О природном кретању становништва*, Београд 2006; *Uticaj turizma na demografski razvitak: primer Crnogorskog primorja*, Beograd 2011; *Демографски профил старог становништва Србије*, Београд 2015 (коаутор).

БОЈАН ЂЕРЧАН (Сремска Митровица, 1984). Доцент на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао је 2007, докторирао 2015. (*Системи насеља у Срему*) на ДГТХ (ПМФ УНС). Област научног интересовања: географија насеља, регионална географија и демографија. Предаје на Катедри за регионалну географију на свим нивоима студија на ДГТХ (ПМФ УНС). Члан је СГД, ДДС, ГДИ ДГТХ ПМФ УНС. Резултате свог досадашњег научног рада презентовао је на бројним домаћим и међународним научним конференцијама, као и кроз преко 40 радова публикованих у часописима националног и међународног значаја.

Важније књиге: *Просторно-функционалне везе и односи у систему насеља Срема*, Нови Сад 2017; *Географија Србије*, Београд 2018.

БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ (Бач, 1950). Редовни професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду (у пензији).

Магистрирао 1987. је на Универзитету Калифорније у Берклију (University of California, Berkeley). Докторирао 1986. (*Демографско-географска анализа послератних имиграција у Војводини*) на Катедри за географију на ПМФ УНС. Улогу становништва у планирању развоја изучавао на МДУ, миграциону проблематику на белгијском КУ „Louvain la Neuve". Проблематику нупцијалитета изучавао на ЕУИ у Фиренци. Бави се историјском демографијом, пројекцијама становништва и проблематиком миграција. Био је шеф Катедре за друштвену географију, проректор за међународну сарадњу на УНС, а од 2012. био је директор ДГТХ (ПМФ УНС). Изводио је наставу на основним академским и докторским студијама и на предметима: Географија становништва, Демографски модели, Историјска демографија, Увод у научни рад и Методологија научно-истраживачког рада.

Важнија дела: *Послератно насељавање Војводине: методи и резултати демогеографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*, Нови Сад 1995; *Основне технике у демографији*, Нови Сад 2001; *Становништво и домаћинства Аутономне Покрајине Војводине почетком XXI века*, Нови Сад 2008 (коаутор); *Мере популационе политике локалних самоуправа Аутономне Покрајине Војводине*, Нови Сад 2011; *Geografski informacioni sistemi*, Beograd 2012; *Географија становништва*, Нови Сад 2016 (коаутор).

ДАНИЦА ЂУРКИН (Панчево, 1991). Истраживач-приправник на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2014. (*Мрежа насеља јужног Баната*), мастерирала 2015. на ГФ УБг (*Просторно-демографска трансформација насеља јужног Баната*). Тренутно на докторским студијама. Од школске 2016/2017. године ангажована је као демонстратор у настави на Катедри за друштвену географију. Области интересовања су географија становништва и географија насеља. Редовно учествује на конференцијама и научним скуповима у земљи и иностранству, што је резултирало објављеним радовима. Члан је СГД.

ЗОРА ЖИВАНОВИЋ (Љиг, 1977). Доцент на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2001. (*Савремене тенденције процеса урбанизације Колубарског округа*) на ГФ УБг. Магистарску тезу одбранила 2006. (*Београд у функцији регионалног развоја Србије*), докторску тезу 2012. (*Улога градова средње величине у равномерном регионалном развоју Централне Србије*). Научноистраживачки рад претежно се заснива на проблематици регионалног, урбаног и руралног планирања, односно на примењеним истраживањима везаним за географију насеља. Најуже професионално усмерење, највећи број пројектних задатака и објављених радова везани су за мрежу насеља, посебно градова, као најзначајније полове развоја, носиоце и иницијаторе развојних процеса. Члан је СГД, АППС, као и Планске комисије за Општину Љиг. Има лиценцу одговорног планера.

Важније књиге: *Градови средње величине: развојни центри на подручју централне Србије*, Београд 2015.

АНЂЕЛИЈА ИВКОВ ЏИГУРСКИ (Зрењанин, 1974). Редовни професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 1998, магистрирала 2001, докторирала 2005. (*Становништво као фактор развоја туризма у Војводини*) на ДГТХ (ПМФ УНС). У звање редовног професора изабрана 2015. Шеф Катедре за друштвену географију на ДГТХ (ПМФ УНС) обавља од 2015. године. Област научног истраживања: методика наставе географије, демографија, етнологија, анимација у туризму, фолклорно наслеђе и етнотуризам.

Важније књиге: *Folklorno nasleđe u turizmu Vojvodine*, Beograd 2006; *Demografska slika Vojvodine*, Beograd 2006; *Становништво Баната*, Нови Сад 2006 (коаутор); *Folklorno nasleđe u turizmu Bačke*, Novi Sad 2011 (koautor); *Folklorno nasleđe u turizmu Srema*, Novi Sad 2012 (koautor); *Turistička animacija*, Novi Sad 2012; *Bogatstvo kulinarskih uticaja: gastronomija Sombora i Apatina*, Novi Sad 2014.

СУЗАНА ИГЊАТОВИЋ (Београд, 1975). Виши научни сарадник Института друштвених наука у Београду.

Магистрирала и докторирала социологију на ФФ УБг (магистарски рад: *Феномен популарности концепта социјалног капитала у академском полу и практичној политици*; докторска теза: *Когнитивна теорија акције Рејмона Будона*). Области научног интересовања: социолошка и антрополошка теорија, медицинска и здравствена социологија и антропологија, биоетика, социологија рода, породице и животног циклуса, социологија сазнања, методологија друштвених наука. Осим академског рада, ангажована је као национални и међународни консултант за методологију примењених истраживања, посебно у области јавног здравља, социјалне политике и образовања код угрожених популација, Рома и избеглица.

Важније књиге: *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*, Beograd 2011; *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti*, Beograd 2011 (koautor).

БИЉАНА ЈОВАНОВИЋ ГАВРИЛОВИЋ (Босански Шамац, 1953). Редовни професор на Економском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала је 1975. на ЕФ УБг. Магистрирала 1980, докторирала 1988. (*Квалитет привредног раста с освртом на Југославију*). На ЕФ УБг била асистент-приправник (1976), асистент (1980), доцент (1989), ванредни професор (1995) и редовни професор (2000). Била је на стручном усавршавању у Великој Британији (London School of Economics and Political Science, 1987, 1989), у Пољској (Cracow University of Economics, 2007), Италији (University of Udine – Department of Economics, 2008). На основним студијама предаје предмет Национална економија. Такође је учествовала у извођењу наставе на одељењу у Шапцу и ИАКВ. Област интересовања: проблеми одрживог развоја, незапослености, сиромаштва, социјалне искључености, неједнакости и животне средине.

Важније књиге: *Квалитет привредног раста – теоријска разматрања и искуства Југославије*, Београд 1989; *Економика Југославије – критичко суочавање са кризом*, Београд 1992 (коаутор); *Економика Југославије*, Београд 1994 (коаутор); *Привредни развој Србије – критичка преиспитивања*, коаутор, Београд 1993; *Национална економија*, Београд 2011 (коаутор); *Привредни развој са људским ликом*, Београд 2013.

БОЈАНА КАЛЕЊУК (Нови Сад, 1985). Доцент на Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

На ДГТХ (ПМФ УНС) мастерирала 2010. и докторирала 2014. (*Војводина као дестинација гастрономског туризма*). Доцент је на групи предмета из области гастрономије на ДГТХ (ПМФ УНС). Аутор је два уџбеника и једне самосталне монографије, и већег броја научних и стручних ауторских текстова из области исхране и гастрономије, с посебним освртом на значај хране у туризму и менаџмент у угоститељству.

Важније књиге: *Храна у функцији развоја туризма*, Нови Сад 2017.

ГОРДАНА КОВАЧЕК СТАНИЋ (Нови Сад, 1958). Редовни професор на Правном факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 1981, магистрирала 1987. (*Материнство као елемент породичног статуса*) на ПФ УНС. Докторирала 1991. на ПФ УБг (*Остваривање родитељског права – односи личне природе*). За редовног професора ПФ УНС изабрана 2002. Предаје Породично право и Наследно право на Општем смеру и Смеру унутрашњих послова, као и опционе предмете: Упоредно породично право и Судска пракса (Породично право) у оквиру Практичног правног образовања.

Важније књиге: *Pravni izraz roditeljstva*, Novi Sad 1994; *Pravo deteta da zna svoje poreklo*, Novi Sad 1997; *Uporedno porodično pravo*, Novi Sad 2002; *Legislativa o ljudskoj reprodukciji uz biomedicinsku pomoć*, Novi Sad 2008.

ЉУБО ЛЕПИР (Србац, БиХ, 1963). Доцент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци.

Дипломирао на ФФ СЗ (смијер социологија). Магистрирао на ФПН у Сарајеву. Докторирао на ФПН УБЛ 2013. (*Социјална заштита старих у Републици Српској*). На ФПН УБЛ предаје предмете из уже научне области: Социјална политика на студијском програму Социјални рад. Аутор је научних и стручних радова из области социјалне политике и социјалног рада. Сарађивао са међународним организацијама и домаћим институцијама у провођењу истраживања из области социјалне политике и социјалне заштите у БиХ.

Важније књиге: *Планирање социјалне заштите старих,* Бања Лука 2018; *У сусрет стандардима социјалног рада у основним школама,* Бања Лука 2016. (коаутор); *Социјални рад у школи,* Бања Лука 2013; *Социјални изазови и менаџмент у социјалној заштити,* Бања Лука 2010 (коаутор).

ВЕСНА ЛУКИЋ (Сарајево, 1974). Виши научни сарадник у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.

На ГФ УБг дипломирала 1997, магистрирала 2003. и докторирала 2008. (*Конвергентне и дивергентне дневне миграције становништва Панчева*). Од 1999. до 2010. године била запослена у ГИ „Јован Цвијић" (САНУ). Члан је ЕУПС, ДДС и Одбора за проучавање становништва ОДН САНУ.

Важнија дела: *Дунавско-моравски коридор: насеља* (коаутор), Београд 2004; *Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд током последње деценије XX века*, Београд 2005; *Демографски развитак и функционална структура Панчева*, Београд 2011; *Две деценије избеглиштва у Србији: попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији*, Београд 2015.

МАРИАНА ЛУКИЋ ТАНОВИЋ (Сарајево, 1984). Виши асистент на Филозофском факултету Пале Универзитета у Источном Сарајеву.

Дипломирала 2008, магистрирала 2013. на ФФ на Палама УИС (Катедра за географију). Докторирала 2018. (*Демогеографски процеси на простору Града Источно Сарајево*) на ПМФ УБЛ. У звање асистента за ужу научну област Друштвена географија изабрана 2010, а 2013. за вишег асистента на истој научној области.

ИВАНА МАГДАЛЕНИЋ (Београд, 1986). Демонстратор на вежбама основних студија четврте године (смер Демографија) на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала на ГФ УБг 2013. (смер Демографија). Мастерирала на демографској проблематици на ГФ УБг. У периоду од 2014. до 2017. била је ангажована као демонстратор и асистент на ГФ УБг (смеру Демографија). Од 2018. ради у ИДН. Област истраживања: демографска питања, фертилитет, модел рађања и брачности становништва, морталитет, демографско старење. У фокусу интересовања су и све сложене појаве и процеси демографског развитка, његов некадашњи профил и актуелни акутни проблеми с којим се суочава Србија.

Важније књиге: *Промене у старосном моделу рађања у Србији и земљама ЕУ – компаративна анализа*, Београд 2015 (коаутор); *Утицај брачности на фертилитет у Србији и Европској унији*, Београд 2016.

АЛЕКСАНДАР МАЈИЋ (Бихаћ, 1986). Виши асистент на Катедри за демографију и друштвену географију на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци.

Дипломирао 2011. (*Морталитет Републике Српске – фактори и посљедице*). Мастерирао на ПМФ УБЛ 2016. (*Територијални размјештај становништва Републике Српске према Попису 2013. години*). Од 2012. је виши асистент на Катедри за демографију и друштвену географију ПМФ УБЛ.

РАДА МАНДИЋ (Зеница, 1987). Асистент на Педагошком факултету у Бијељини Универзитета у Источном Сарајеву.

Мастер студије завршила 2015. (*Амбијентална настава као модел учења географских садржаја у млађим разредима основне школе*) на ПМФ УБЛ. Асистент на ПеФ у Бијељини од 2013. године. Област истраживања: друштвена географија и демографија, демографски проблеми у области репродукције. Ангажована је на више научно-истраживаких пројеката финансираних од стране МНТ РСа.

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ (Прњавор, Република Српска, 1974). Редовни професор на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци.

Дипломирао 1998, магистрирао 2001. (*Дневне миграције становништва општине Прњавор*), докторирао 2004. (*Избјеглиштво – специфичан вид миграција становништва Републике Српске у периоду 1991–2001*). Од 1999. стално запослен на ПМФ УБЛ. Биран у сва сарадничка и наставничка звања, а од 2015. изабран у звање редовног професора на ужим научним областима Друштвена географија и Демографија. Област истраживања: миграције становништва, фертилитет и популациона политика.

Важније књиге: *Дневне миграције становништва општине Прњавор*, Бања Лука 2001; *Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској*,

Бања Лука 2005; *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*, Бања Лука 2014; *Репродуктивни потенцијал адолесцената у Републици Српској*, Бања Лука 2014 (коаутор); *Географија становништва*, Нови Сад 2016 (коаутор).

ИВАН МАРИНКОВИЋ (Крагујевац, 1980). Научни сарадник у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.

Магистрирао 2010. (*Узроци смртности становништва Србије у периоду 1950–2006*), докторирао 2016. (*Разлике у смртности становништва Србије по полу*). Резултат досадашњег научноистраживачког рада представља око 30 ауторских и коауторских радова у научним часописима и зборницима радова. Теме из области демографије којима се бави су различите, а најчешће су везане за морталитет становништва. Осим тога, бавио се и истраживањем структура становништва, као и појединим аспектима фертилитета.

ИВАН МАРИЋ (Задар, Хрватска, 1991). Асистент на Одјелу за географију Свеучилишта у Задру.

Академски степен магистра географије стекао 2015. (*Primjena GIS-a u analizi tržišta za potrebe trgovačkih centara*). Као студент био демонстратор на ОГ СЗ. Од 2016. запослен као асистент на ОГ СЗ. Докторске студије уписао 2016. године. Од 2018. је сарадник на истраживачком пројекту ХЗЗ GAL. Значајно користи ГИС и технологију даљинског истраживања.

Важније књиге: *Digitalno modeliranje reljefa*, Zagreb 2018 (koautor).

НАТАЛИЈА МИРИЋ (Краљево, 1989). Асистент на Катедри за демографију на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2012. (*Обесхрабрени у тражењу посла – растућа категорија неактивног становништва*). Мастер студије завршила је 2013. (*Незапосленост у Републици Србији*). Докторанд на ГФ УБг од 2013. Од 2014. године је демонстратор у настави на КД ГФ УБг. У звање асистента за ужу научну област Демографија изабрана 2015. године.

СЊЕЖАНА МРЂЕН (Дрниш, Хрватска, 1956). Ванредни професор демографије на Одјелу за географију Свеучилишта у Задру.

Дипломирала 1980. (стручни смер), 1981. (наставнички смер) на ГО ПМФ СУЗ. Магистрирала 1989. такође на ГО ПМФ (*Suvremene demogeografske osobine i procesi u Dalmatinskoj zagori*). У Паризу 1990. стекла диплому DEA на EHESS из области демографије и друштвених наука где је одбранила рад *Identités nationales et structures démographiques en Yougoslavie*. На EHESS-у 2000. године одбранила докторску тезу *Structures démographiques, nationalités et territoires en ex-Yougoslavie (1945.–1990)*. На INED-у (Institut National d'Etudes Démographiques) у Паризу стажирала 1991–1994. Од 1997. до 2004. радила као асистент, затим као доцент на СЗ (ОГ). Од 2005. до 2009. радила у сталној мисији РХ при ЕУ у Бриселу. Од 2009. је запослена на ОГ СЗ, где је од 2011. ванредни професор. Од 2014. до 2017. била је шеф Катедре за друштвену географију. Од 1997. до 2005. била је представница РХ у ВЕ (ОЗД). Члан и потпредседница ДемоБалк-а, AIDELF-а (међународног удружења демографа француског говорног подручја), ДДС, ХГД итд.

МАРИЈА МУЦИЋ (Земун, 1984). Статистичар-аналитичар у Републичком заводу за статистику Србије (Одељење за попис становништва).

Дипломирала 2009. (*Демографске карактеристике фертилног контингента у Србији*) и одбранила мастер рад 2011. (*Размештај и концентрација фертилног контингента у Србији*) на ГФ УБг. Докторанткиња из области демографије на ГФ УБг. Објавила је више радова у научним часописима и учествовала на више домаћих и међународних научних скупова. Члан је ДДС.

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ (Ужице, 1973). Виши научни сарадник Центра за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.

Дипломирао је географију на ПМФ (1998), магистрирао демографију на ГФ УБг (2003), докторирао демографију на ЕФ УБг (2009). Од 1999. до 2005. радио је као истраживач-сарадник у ГИ „Јован Цвијић" САНУ. У сферу научног интересовања спадају модели популационе динамике, популационо старење, миграције становништва и просторни аспекти демографских појава. Од 2011. уредник је часописа *Становништво*. Запослен је у ЦДИ ИДН.

Важније књиге: *Тачност пројекција становништва Србије*, Београд 2004; *Demografska budućnost Srbije: imigracija kao izvesnost?*, Beograd 2010; *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju*, Beograd 2012 (коаутор).

АЛЕКСАНДРА ПЕТРАШЕВИЋ (Бањалука, 1977). Ванредни професор на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци.

Дипломирала 2001, магистрирала 2004. (*Улога центрографског метода у компаративној анализи географског простора Републике Српске*), докторирала 2009. (*Картографске форме географских компонената Републике Српске*) на ГФ УБг. Бирана у сва сарадничка и наставничка звања, а од 2016. године изабрана у звање ванредног професор на ужој научној области Школска и примијењена картографија на ОГ ПМФ УБЛ. Област истраживања: картографија, тематска картографија, дигитална картографија.

Важније књиге: *Улога центрографског метода у компаративној анализи географског простора Републике Српске*, Бања Лука 2006; *Картографске форме географских компонената Републике Српске*, Бања Лука 2015.

ТАТЈАНА ПИВАЦ (Нови Сад, 1976). Ванредни професор на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду.

Магистрирала 2004. (*Туристичка атрактивност урбаних центара Бачке као значајног потенцијала развоја градског туризма*) и докторирала 2008. (*Виноградарство и винарство у туристичкој понуди Војводине*) на ДГТХ (ПМФ УНС). Ванредни је професор на групи предмета из области туризма на ДГТХ (ПМФ УНС).

Важније књиге: *Kulturna dobra u turističkoj ponudi Vojvodine*, Novi Sad 2002 (коаутор); *Urbani centri u kulturnom turizmu Bačke*, Beograd 2007; *Zaštićena prirodna dobra i ekoturizam Vojvodine*, Novi Sad 2007 (коаутор); *Vinski turizam Vojvodine*, Novi Sad 2012; *Selektivni oblici turizma: primeri dobre prakse u svetu i stanje u Republici Srbiji*, Novi Sad 2016 (коаутор).

ЈЕЛЕНА ПРЕДОЈЕВИЋ ДЕСПИЋ (Београд, 1970). Научни сарадник Центра за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.

Дипломирала на ФилФ УБг 1994. (Одсек за албански језик и књижевност). Магистрирала на Одсеку за демографију ЕФ УБг 2002. (*Репродукција становништва у радовима аутора са Косова и Метохије*). Докторирала 2015. (*Миграције високообразованих лица из Србије од 1991. године у Канаду и Сједињене Америчке Државе*). Област научног истраживања: миграције становништва с

посебним осврtом на миграције високообразованих, предузетничке миграције, однос дијаспоре са земљом порекла, као и веза миграција и развитка становништва.

Важније књиге: *О фертилитету становништва Косова и Метохије*, Београд 2003. *Can Serbia Count on its Experts Abroad and Vice Versa: the Return Option or „Outsourcing*, Belgrade 2011. (коаутор). *Transnational Networks, Transnational Entrepreneurship and the Role of The State: The Cases of Serbia and Albania*. Belgrade, 2014 (коаутор). *Популација Србије почетком 21. века. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији*, Београд 2015. (коаутор). *Transnational Entrepreneurs in Western Balkans: A comparative study of Serbian and Albanian migrants and returnees*, London 2016. (коаутор).

БИЉАНА РАДИВОЈЕВИЋ (Кичево, Македонија, 1953). Редовни професор на Економском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала је на ЕФ УБг 1976, магистрирала 1981, докторирала 1988. (*Законитости у смртности по старости и полу*). Бави се демографијом и демографским истраживањима. Основне области научног интересовања: морталитет, економске структуре, тржиште рада и запосленост. Била је члан Програмских одбора међународних научних конференција и симпозијума. Члан је ОПС ОДН САНУ; председник ДДС; члан ССД.

Важније књиге: *Zakon mortaliteta*, Beograd 1990; *Kohortni mortalitet stanovništva Jugoslavije: sa tablicama za generacije rođenih 1890–1969*, Beograd 1993 (коаутор); *Demografska analiza*, Beograd 2018.

МИРЈАНА РАШЕВИЋ (Београд, 1955). Научни саветник и директор Института друштвених наука и редовни професор на Катедри за демографију на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала на МФ УБг (1983), магистрирала у Центру за мултидисциплинарне студије УБг (1988), докторирала на Катедри за социологију ФФ УБг 1992. (*Демографски и друштвени аспекти намерног прекида трудноће*). У сферу научног интересовања спадају фертилитет становништва, планирање породице, репродуктивно здравље, популационо старење и политички одговор на демографске изазове.

Важније књиге: *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, Beograd 1993; *Фертилитет становништва СР Југославије*, Београд 1994 (коаутор); *Iskustva populacione politike u svetu*, Beograd 1996 (коаутор); *Planiranje porodice kao stil života*, Beograd 1999; *Обнављање становништва Србије и популациона политика државе и локалне самоуправе*, Београд 1999 (коаутор); *Фертилитет и репродуктивно здравље становништва Републике Црне Горе*, Подгорица 2001; *Вољна стерилизација: потребе, баријере, решења*, Београд 2002 (коаутор); *Планирање породице као филозофија и пракса*, Београд 2002; *Феномен намерног прекида трудноће*, Београд 2003; *Обнављање становништва и репродуктивно здравље*, Вашингтон 2005 (коаутор); *Ванинституционална заштита старијих људи у Србији*, Београд 2007 (коаутор); *Становништво и домаћинства Аутономне Покрајине Војводине почетком XXI века*, Нови Сад 2007 (коаутор); *Они не могу да чекају: студија о сиромашним старим лицима у Србији*, Београд 2009 (коаутор); *Pomeraćemo granice*, Beograd 2012 (коаутор).

МИЛИЦА СОЛАРЕВИЋ (Сремска Митровица, 1986). Асистент на Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2009, мастерирала 2010, и докторирала 2016. (*Опадање фертилитета у Сремској Митровици и Шапцу*) на ДГТХ ПМФ УНС. У звање асистента изабрана 2014. за област Друштвена географија. Области интересовања и истраживања: друштвена географија, историјска демографија, демографија са акцентом на фертилитет и популациону политику, политичка географија, друштвене основе туризма, географски информациони системи. Члан је СГД, ДФС и ГИС центра у оквиру ПМФ-а УНС.

БИЉАНА Б. СТАНКОВИЋ (Лозница, 1956). Научни сарадник у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.

Дипломирала на групи за психологију ФФ УБг (1985). Последипломске студије демографије завршила на ЕФ УБг. Магистрирала 2003. (*Демографски и социо-психолошки аспекти фертилитета адолесцената*), докторирала 2015. (*Ванбрачни фертилитет у Србији од половине XX века*) на ЕФ УБг. Била запослена у Саветовалишту за избор партнера и живот удвоје (1984–1987), Министарству за бригу о породици (1997–2001), Министарству за социјална питања (2003–2004) и ЦДИ ИДН (2001–2002, 2006–).

Важније књиге: *Фертилитет и репродуктивно здравље младих*, Београд 2004.

МИЛИЦА ТОДОРОВИЋ (Лесковац, 1992). Студент докторских студија на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2016. (*Демографске последице политике једног детета у Кини*). Звање мастер географ стекла 2017. (*Утицај унутрашњих миграција на процес урбанизације у Кини*). Школске 2017/2018. године је уписала докторске студије – Геонаука на КДГ ГФ УБг. Научно-истраживачке области посебног интересовања: миграције и географија становништва.

ДАНИЦА ШАНТИЋ (Београд, 1976). Доцент на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2000, магистрирала 2006. (*Миграције становништва Београда: демографска анализа*), и докторирала 2013. (*Размештај становништва Србије у контексту теорија о популационом оптимуму*) на ГФ УБг. На Географском факултету је запослена од 2001. године у звању асистента, а од 2014. и у звању доцента. Ангажована је у извођењу вежби из предмета: Географија становништва и Теорије о становништву на студијској групи Географија; Миграције становништва и Демографски развитак света на студијској групи Демографија. Област научног истраживања: наука о становништву. Члан је СГД, ДДС и МОПС (IUSSP).

АНКИЦА ШОБОТ (Крагујевац, 1969). Научна сарадница у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.

Дипломирала 1995. на Одељењу за социологију ФФ УБг (*Родитељство у условима кризе и транзиције*). Магистрирала 2002. (*Перспективе рађања у условима друштвених промена*) и докторирала 2012. (*Демографски и социјални аспекти родне неравноправности у Србији, од половине 20. века*) на ЕФ УБг. Као истраживач приправник (1996/97) радила је у ИСИ ФФ УБг. У ИДН запослена је од 2003. Области научнистраживачког рада: фертилитет и репродуктивно понашање, породица, политички одговори на демографске изазове, социо-културолошке особености демографских појава.

Важнија дела: *Родна неравноправност у Србији – демографско гледиште*, Београд 2014; *Популација Србије почетком 21. века*, Београд 2015 (група аутора).

СКРАЋЕНИЦЕ

АППС	Асоцијација просторних планера Србије
APS	Association for Psychological Science
ВЕ	Веће Европе
ВШДЗ	Висока школа друштвених знаности
GAL	Geospatial Analysis Laboratory
ГДИ	Група за демографска истраживања
ГИ	Географски институт
ГИС	Географски информациони центар
ГО	Географски одсјек
ГФ	Географски факултет
ДГТХ	Департман за географију, туризам и хотелијерство
ДДС	Друштво демографа Србије
DEA	Diplôme d'études approfondies
EAPS	Европска асоцијација за популационе студије
ЕДЕД	Европско друштво за економску демографију
ЕУИ	Европски универзитетски институт
ЕУПС	Европско удружење за проучавање становништва
ЕФ	Економски факултет
EHESS	*Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* (Висока школа друштвених наука)
ИАКВ	Интендантска академија копнене војске
ИДН	Институт друштвених наука
INED	Institut National d'Etudes Démographiques
ИСИ	Институт за социолошка истраживања
КД	Катедра за демографију
КДГ	Катедра за друштвену географију
КУ	Католички универзитет
МДУ	Московски државни универзитет
МНТ	Министарство науке и технологије
МОПС(IUSSP)	(Међународна организације за проучавање становништва).
МФ	Медицински факултет
ОГ	Одсјек за географију
ОдГ	Одјел за географију
ОДН	Одељење друштвених наука
ОЗД	Одбор за демографију
ОПС	Одбор за проучавање становништва
ПЕФ	Педагошки факултет
ПМФ	Природно-математички факултет
ПФ	Правни факултет
РСа	Република Српска
РХ	Република Хрватска
САНУ	Српска академија наука и уметности
СГД	Српско географско друштво
СДВ	Статистичко друштво Војводине
СЗ	Свеучилиште у Загребу
ССД	Статистичко друштво Србије
СУЗ	Свеучилиште у Загребу
УБг	Универзитет у Београду
УБЛ	Универзитет у Бањој Луци
УИС	Универзитет у Источном Сарајеву
УНС	Универзитет у Новом Саду
УС	Универзитет „Сингидунум"

ФДН	Факултет друштвених наука
ФилФ	Филолошки факултет
ФМК	Факултет за медије и комуникације
ФПН	Факултет политичких наука
ФФ	Филозофски факултет
ХГД	Хрватско географско друштво
ХЗЗ	Хрватска заклада за знаност
ЦДИ	Центар за демографска истраживања

Биобиблиоґрафске белешке сачинио
Владимир М. Николић

Матица српска

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ

П Р Е Т П Л А Т И Т Е Н А

ЗБОРНИК
М А Т И Ц Е С Р П С К Е
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950**. године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем ⌊_⌊_⌊_⌊ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон: E-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН". Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615–798; 420–199/лок. **117; 062–8563915**

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА
Зборник МС за друштвене науке
21000 Нови Сад, Матице српске 1
e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 167. (3/2018) свеску 2. октобра 2018.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2018. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије